

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

542/19
vörös lea
26d
3145

HETVENKILENCZEDIK KÖTET.

(211. 212. 213. SZÁM.)

dyo

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1894.

~~Leltárnapis 13.269
tétele alatt bevetelhezve.
Bp. 1954. XII. 15~~

30-

Mag. Lovász Társaság
61. sz.

TARTALOM.

CCXI. SZÁM.

	Lap
A SZLAVÓNIAI MAGYAROKRÓL. — Balassa Józseftől	1
BAROSS GÁBOR RENDSZERE ÉS MŰVEI. — (III.) Szabó Jenőtől	18
STRATUM ÉS SUBSTRATUM. A Balkán félsziget geneológiája. — Hasdeu-Petriceicu B. után románból. — Román Sándortól	47
NÉHÁNY TÖRTÉNETI ÉSZREVÉTEL HASDEU TANULMÁ- NYÁRA. — Marczali Henriktől	82
A BOTRÁNY. — Regény. — (IV.) — Alarcon Péter után, spanyol ere- detiből. T. J.	92
KÖLTEMÉNYEK. <i>Erdőben.</i> — Békássy Helén. — <i>Tót népdalok.</i> I—V. — Fordította Czeczko Antal	124
MOLIÈRE ÉLETRAJZÁNAK IRODALMA. — Haraszti Gyulától ...	127
ÉRTESITŐ. Vukovics Sebő: <i>Emlékiratai Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéből.</i> — m. — Taine H: <i>Derniers essais de critique et d'histoire.</i> — S. E. Lanciani R: <i>A régi Róma a legújabb ásatások világításában.</i> — m. m. — Vajda Emil: <i>A vargyasi Dániel-család köz- pályán és magánéletben.</i> — l. Herman Ottó: <i>Aquila</i> — Im. <i>Új magyar könyvek</i>	145

CCXII. SZÁM.

MÜLLER MIKSA ÉS A RIGVÉDA. — Fiók Károlytól	161
A NÉP LEGFELSŐBBSÉGE. — Constant B. után, Brassai Sámuelről	190
A BOTRÁNY. Regény. (V.) — Alarcon Péter után, spanyolból — T. J.	205
KÖLTEMÉNYEK. <i>Késő bánat.</i> — Gyulai Páltól. — <i>Dalok</i> I.—III. Heine után, németből — Vargha Gyulától	250
A MAGYAR NYELV SZEREPE A MÚLT IDŐK ORSZÁGGYŰ- LÉSEIN. — Ferdinándy Gézától	254

PETŐFI ÉS NÉMELY KÜLFÖLDI KÖLTŐK. (I.) — Imre Sándortól	274
BAROSS GÁBOR ÉS RENDSZERE. Néhány szó Szabó Jenő ily című cikkére. — Tisza Istvántól	300
ÉRTESITŐ. Moldován G.: <i>Magyarok, románok.</i> — m. — Mikszáth K.: <i>Az eladó bírtok. Páva a varjúval.</i> — l. — Huxley, T. H.: <i>Collected essays.</i> — S. E. — <i>Magyar gazdaság-történelmi szemle.</i> — B. A. — <i>Új magyar könyvek</i>	309

CCXIII. SZÁM.

AZ EMBERI ESZME MINT SZABADSÁG. — Concha Győzőtől	321
PETŐFI ÉS NÉMELY KÜLFÖLDI KÖLTŐK. (II.) — Imre Sándortól	355
ROMA CAPITALE. — Milkó Izidortól	387
A BOTRÁNY. Regény (VI.) — Alarcon Péter után, spanyolból T. I.	408
KÖLTEMÉNYEK: <i>Édes anyám.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Őszi válás.</i> Hamer- ling után, németből — Pálmai Kálmántól	433
KOMÁROM FÖLMENTÉSE 1849 ÁPRIL 26-ÁN. — R. H.	436
BAROSS MŰVEI. — Válaszul Tisza István úrnak. — Szabó Jenőtől	448
ÉRTESITŐ: <i>Goldziher Renanról: Renan mint orientalista. Emlékbeszéd.</i> — Riedl Frigyesztől. — Acsádi I.: <i>Két pénzügytörténelmi tanulmány.</i> — fy. — Reinach J.: <i>Diderot.</i> — rf. — <i>Új magyar könyvek</i>	463

A SZLAVÓNIAI MAGYAROKRÓL.

Horvát-Szlavonország területén az 1890-iki népszámlálás 68,794 magyar anyanyelvű lakost talált; ezeknek legnagyobb része Verőcze-, Szerém- és Pozsega-megyékre esik. Verőcze-megyében 26,618, Szerém-megyében 20,854, Pozsega-megyében 9429 a magyarság száma. E magyar lakosságnak legnagyobb része újabb bevándorlás. A jelen század eleje óta ugyanis állandó vándorlás folyik Magyarországra különböző vidékeiről Horvátországból. Évszázadunk első és második tizedében Felső-Magyarországból és Győr megyéből telepítettek meg egész községeket magyar lakossággal; ilyen magyar községek még ma is Eszék tájékán Antunovac és Laczháza (Vladislavci). A legutóbbi évtizedben ismét újabb vándorlás indult meg a Dunántúl déli megyéiből, különösen Zala- és Somogy-megyéből Horvátország felé. A phyloxera által sújtott vidékek lakói tömegesen vándorolnak át a Dráván, hogy ott új hazát és új jövedelmi forrást keressenek. Az 1880-iki népszámlálás óta 27,377 lélekkel szaporodott Horvátországban a magyarság. Ez a nagy szám nem jelenti a magyarság térfoglalását, mert a bevándorlottak egy-két évtized alatt teljesen elvegyülnek a horvát lakosság közé, lassanként elfelejtik anyanyelvüket, s így csak a horvát lakosság számát szaporítják. A magyarság számának ily nagy emelkedése csak a nagy mértékű bevándorlás mellett tanúskodik. Ezek a bevándorlók magokkal viszik szülőföldjük nyelvjárását, egy ideig meg is őrzik, hanem azután horvát befolyás alá kerülve elfelejtik nyelvüket s lassanként teljesen elvesznek a magyarság számára. Könnyebben történik a bevándorló magyarok beolvadása a horvátok közé, ha katho-

likus vallásúak; ellenben a reformátusok, mivel magyar papjaik vannak, tovább megőrzik nyelvöket és nemzetiségöket.

A Horvát-Szlavonország területén élő magyarok közül, mind nyelvére, mind szokásaira és életmódjára nézve kiválik négy községnek lakossága. Ezek nem újabb bevándorlók, hanem századok óta élnek mai helyükön, s ez idő alatt híven meg tudták őrizni magyarságukat. E négy község: Magyar-Rétfalu, Haraszti, Szent-László és Kórógy. E községeket e helyen találta a reformátio, itt vették föl a református vallást, s azóta, annak ellenére, hogy nemzetiségök és vallásuk miatt sokféle üldözést kellett szenvedniök, megőrizték mind vallásukat, mind anyanyelvöket. Elszakadva a Dráván túl lakó magyaroktól, mind életmódjuk, mind nyelvök sok eredeti sajátsgot őrizett meg. Nyelvjárásuk, bár legfőbb sajátsgait tekintve az alföldi (özö) nyelvjárás-területhez tartozik, annyi külön sajátsgot őrizett meg, vagy fejlesztett ki, hogy külön helyet kell számára kijelölnünk a magyar nyelvjárások között. S azt a nyelvjárást, melyet e négy község lakói beszélnek, szlavóniai nyelvjárásnak nevezzük.*)

A szlavóniai nyelvjárást beszélő községek közül három (Magyar-Rétfalu, Haraszti, Szent-László) Veröcze-megye eszéki járásában, a negyedik (Kórógy) Szerém-megye vukovári járásában fekszik.

Magyar-Rétfalu (horvátúl: Magyarska Retfala) Eszéktől nyugatra esik. Maga Rétfalu község két részből áll. Az eszéki Duga ulica (hosszú útcza) egyenes folytatása s vele egészen egybeépült Német-Rétfalu főútczája; e helység közepén nyílik éjszaknyugat felé egy útcza a Dráva régi partja mentén, ez az útcza, két kisebb mellékútczával együtt, Magyar-Rétfalu. A magyar lakosság száma 784.

A másik három község Eszéktől délre, a Palacsá mocsár szélén fekszik. Az országút mentén haladva, körülbelül 17 kilométernyi távolságban érjük Szent-László (horvátúl: Laslovo) községet; lakosainak száma 1433. A másik két község a fő közlekedési úttól félre esik; Szent-Lászlótól nyugatra van Haraszti (horvátúl: Harastin), lakosainak száma 717, keletre

*) E nyelvjárás részletes leírását lásd a *Magyar Nyelvőr* 1894. évfolyamában.

Kórógy (horvátul: Korogj) 1046 lakossal. A négy község összes magyar lakossága tehát közel 4000 lélek, s ezek mind reformátusok.

I.

A SZLAVÓNIAI MAGYARSÁG TÖRTÉNETE.

E négy község lakói — mint már említettük — nem újabb települők, hanem e terület régi magyar lakosainak maradékai. A Dráva és Száva közének az a része, hol e négy község van, a régi Valkó-megye területéhez tartozott, s e megye lakosainak nagy része — mint Botka Tivadar és Pesty Frigyes kutatásai kimutatták — magyar volt, sőt maga a megye is politikailag egész a XVIII. századig Magyarországhoz tartozott.*)

Valkó-megye eredeti magyarságát már maga az a számtalan magyar hangzású és értelmű helynév is bizonyítja, melyet csak újabb időben alakítottak át horvát hangzásúvá. E mellett a történeti adatok tanúbizonysága is kétségtelenné teszi, hogy a Dráva régebben nem vetett határt a magyar nyelvterületnek, hanem Magyarország és a magyarság a Dráván túl is terjedt. «Midőn a magyar nemzet a IX. század végén és a X. század elején e hazát elfoglalta, már akkor, Constantin császár bizonyítása szerint, egy része a Duna és Száva közt foglalt helyet».***) E vidéken már ekkor több főúri család települt le, kiket «nemcsak a természet adományainak mindenmű bősége, gazdagsága édesgetett ide, hanem a vidék bájos fekvése is, mely a három folyó: a Duna, Száva és Dráva s a számos kisebb folyók, tavak, ligetek körül élvezetes tanyául kínálkozott. Nem csoda tehát, hogy a legkitünőbb magyar nemzetiségek itt választottak magoknak állandó székhelyeket; az eredeti honfoglaló nemek sorából a Chaak, Loya, Leus, Lypo, de különösen a vegyes királyi ház korában öt ilyen

*) V. ö. Botka Tivadar: *Tájékozás az eltűnt magyar Valkó vármegyéről.* (Századok, 1868.) — Pesty Frigyes: *Az eltűnt régi vármegyék,* I. k. 254. s köv. ll.

***) Botka T. i. h. 457. l.

állandó főúri családja volt Valkó-megyének, úgy mint Újlaky, Garay, Maróthy, Koroghy és Mikolai család).*) E főúri családok közül bennünket közelebbről a Koroghy család érdekel, a mennyiben székhelyök a ma is meglevő Kórógy (régebben: Korogh) helység volt; s a ma már romokban levő Kologyvár, Haraszi közelében, bizonyosan szintén kapcsolatban van e család nevével.

A Valkó-megyei magyarság már Mátyás király idejében fogyni kezdett. «A szerbek tömeges bevándorlása Zsigmond király alatt kezdődött; ez ismétlődött Albert, de kivált Mátyás király alatt, nevezetesen 1465 tájban, a midőn Brankovics Vuk, György despota unokájával számos szerb család beköltözött, kik a Szerémségben és a szomszéd megyékben helyeztetek el. Nemzetiségi tekintetben e telepedésnek, mely akkor ideiglenesnek tartatott, az a következménye lett, hogy a jövővények, távol attól, hogy az új hazában előtalált viszonyokhoz simuljanak, inkább a magok típusát nyomták rá az általok lakott vidékre».**) A magyarság hanyatlását elősegítette az is, hogy ez időben pusztultak el Valkó-megye főúri magyar családai is, az Ujlakyak, Garayak, Maróthyak. Az utolsó Koroghy Mohácsnál hűnyt el, s a Mikolay család is ekkor tűnt el e vidékről.***)

A szerbek folytonos beköltözése ellenére, a reformáció meg nagy számú magyar községet talált a Duna, Dráva és Száva közében. E vidék reformálását Sztárai Mihály és Szent Antali Gergely hajtották végre, s hogy ekkor még elég szép számban volt itt a magyarság, bizonyítja az, hogy Debreczeni Ember Pál a Lampetől 1728-ban kiadott művében †) 19 református községet számlál el a valkói kerületben; e községek közül hiányzik Haraszi és Rétfalu, mely utóbbi a baranyai egyházak közé került.

A valkómegyei magyarságra a mohácsi vész után következtek el a legnehezebb idők; török, német, szerb egyaránt pusztította e falvakat, úgy hogy a legtöbb község lakossága

*) U. o. 463. l.

***) Pesty Frigyes, i. m. I. k. 262. l.

****) V. ö. Botka T. i. h. 466. l.

†) Frid. Ad. Lampe: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, 677—8. ll.

vagy más vidékre menekült, vagy egészen elpusztult. A múlt század közepén már csak a most is meglevő négy magyar község volt meg, ezek is csak úgy tudtak megmenekedni, hogy a mocsarak közé húzódtak, mint Haraszti, Szent-László és Kórógy, vagy pedig a Dráva szigetén kerestek rejtekhelyet, mint a rétfalusiak.

A szlavóniai magyarok viszontagságairól érdekes tudósítást őrizett meg a rétfalusi református eklézsia anyakönyve. Ebben a szokásos bejegyzéseken kívül ott találjuk a Rétfalu község s egyúttal a szlavóniai magyarság történetére vonatkozó adatokat, melyeket Dömény József lelkész jegyzett föl 1778 ban. *) Itt mondja el, hogy mily sokat szenvedtek e községek «a sokféle ellenségek s kóborlók miatt, úgy mint Török, Német, Rác, Kurucz és haramiák miatt, úgy hogy sok több magyar helységek is elpusztultanak. A melyek egészen elpusztultanak ezek: Oroszi, Beszencz, Jakafalva, Györgyfalva, Tolmány, Lanka, Mosony, Bajafalva, Újfalu, Nebosza, Szöcs, Szőlöske, Kölgyes, Thamási, Szeröcze stb. A melyekbe más Nemzetiségek mentenek s Vallásuak (a mennyire lehetett régen menni) ezek: Kaporna, Dopsza, Csapa, Petri, Erdöd, Szent György. **) Ezek pedig még eddig megmaradtak: Rethfalu vagy Petres, Haraszti, Szent László, Kórógy, Tordincze és Antin. Ezek a két utolsók Rác nemzetségű Reformátusok voltak eddig, kiknek magok nyelveken tanító Papjok volt . . . Most Papjok nincs». ***)

A török pusztítás elmúltával sem élvezhettek teljes nyu-

*) «Illiriában helyezettett Rethfaluról való emlékezetes dolgok, mellyeket Tiszt. Tudós Dömény József Uram, ezen Ekklesianak Hűség-es Lelki Pásztora egy néhány esztendőök alatt gondos szorgalmatossággal jegyezgetett; azután pedig Veresmarti Predikátorságában és a külső Baranyai V. T. Seniorságában rendben szedvén, írásban kibocsátott 1778. Esztendőben».

**) Lampe *Historiája* ezek közül a következőket említi a valkói református községek között: Oroszi, Betzentz, Újfalu, Szoloske, Kölgyes, Tamási, Szerocze; — Petri, Szt. György.

***) Sztárai Mihály több szerb helységet is reformált a Dráván túl; ezeknek nagy része, a mindinkább erősödő horvát befolyás alatt, visszatért a katolikus hitre s a múlt században már csak az említett két község maradt meg reformátusnak. A katolizálás azóta tovább folyt, úgy hogy Antinban ma már csak néhány református szerb család lakik; Tordincze lakói mai is szerb nyelvű reformátusok.

galmat a szlavóniai magyarok. A katolikus horvátok nem jó szemmel néztek a református magyarokat, s szerették volna őket helyökről elűzni és templomuktól, iskolájoktól megfosztani. Egy ilyen eset emlékét szintén a rétfalusi anyakönyv őrizte meg. Földesurakat, báró Pejacsevics Józsefet jellemezve, így ír Dömény József említett jegyzeteiben: «Br. Pejacsevits József jó jobbágyit szerető, vélek engedelmesen bánó Ur volt, Vallásunkat sem háborgató. Sőt az 1764-ben Pozsonyban lett Dieta alkalmatosságával szemtől szemben a Felséges Király Asszony, akkor uralkodó Mária Terézia előtt kegyesen őltalmazta ezeket a Rethfaluban lakó Magyar Reformátusokat, mellyel maga dicsekedett én előttem mindjárt visszajöttében, mivel a Felséges Király a Horvát Országi Statusnak Törvény vagy Decretumok szerint való kívánságokra, akarta volna, a mint a több Slavóniában lakó Reformátusokat, úgy Rethfalut is osztlatni és más Romai Vallásuakkal megültetni». E küzdelem, melylyel e községek lakói nyelvöket és vallásukat meg akarják őrizni, mai napig is tart; így például Rétfalunak hosszú küzdelem után csak a múlt évben sikerült ismét felekezeti vé tenni iskoláját, melyet erőszakkal tettek községi jellegűvé.

E sokféle viszontagságok ellenére e négy község lakói mind e mai napig híven megőrizték magyar anyanyelvöket és református vallásukat és századokon át sikeresen tudtak ellentállani az őket minden oldalról körülvevő horvát befolyásnak. E szívósságuk és kitartásuk annál föltünőbb, mivel az újabb bevándorlók igen rövid idő alatt egybeolvadnak a horvát lakossággal.

Az az üldözés és elnyomás, melyet e vidék megmaradt magyar lakói szenvedtek, fejleszthette ki bennök ezt a csodálatos ellentálló képességet. Félteniök és védeniök kellett vallásukat, s a vallást védve védték nemzetiségöket és nyelvöket. Papjaikat, mint ezt az anyakönyvi bejegyzések bizonyítják, mindig Magyarországból, legnagyobbbrészt Debreczenből kapták. Ez volt az egyetlen kapocs, mely őket a magyar hazával s a magyarsággal összefűzte, s így őrizte meg vallásuk magyarságukat, s így segítette őket magyarságuk abban, hogy hívek maradhassanak atyáik vallásához.

Az egyes községek történetére vonatkozólag a következőket közölhetem, részint Pesty Frigyes kutatásai, részint az illető községek anyakönyvében talált följegyzések alapján.

Rétfalu neve régebben Révfalu és Réfalu volt.*) Előbb Kukei Sumrakus birta a falut, ennek halála után Zsigmond király Maróthy Jánosnak adományozta 1398-ban. A falu helye — az anyakönyvben lévő följegyzés szerint — háromszor változott. Először a Dráva partján volt; innen a rablások miatt biztosabb helyre költöztek «kelet felé egy dülő földnyire a Dráva szigettyébe. Ma is sok nyomai vagynak az ott való lakásoknak. Akkor a Dráva nagyobb részént innen folyt. Ez az oka talám, hogy Réthfalu a Lámpe Historiájában nem a Slavóniai, hanem Baranyai Ekklesiához számláltatik». Lampe oda is írta Rétfalu neve mellé: in insula. Ez a hely sem volt jó a gyakori áradások miatt, ezért 1780 vagy 90 táján egy magasabb helyre költöztek, a Dráva régi folyásának partján, a hol ma is laknak. E hely neve Petres volt; ma Petres egy Rétfalutól délnek fekvő szántóföld neve.

Rétfalu legrégebbi anyakönyve, melyben az említett történeti följegyzések is foglaltatnak, 1758 augusztus 2-án kezdődik; ha volt is régebbi anyakönyve, elpusztult, midőn 1750-ben, az akkori lelkésznek, Székelyhidi Dánielnek a háza megégett. Mai temploma 1752-ben épült s egyházi edényein is az 1763 és 1764-iki évszám látható. Dömjén József följegyzi a község volt papjainak nevét is; az első, kiről biztos tudomása van, az 1702-ben ott élt Veresmarti Ács Miklós volt, a ki «esmeretes is volt némelyeknél, a kiktől én tudakoztam». Ezen kívül «emlegettenek egy néhány Papokat, kiket hallottak Attyáiktól, magok nem esmérték, nevezetesen Kis Papot, a szigetben való lakáskor», továbbá egy Kecskeméti nevűt és Gyémóti Istvánt, ki 1699-ben működött ott.

Haraszi 1453-ban Szentpéteri Miklós birtoka volt.***) Anyakönyve 1759 július 22-én kezdődik, mostani temploma 1768-ban épült. Mosonyi György följegyezte az anyakönyvbe a predikátorok nevét; e följegyzésekből tudjuk meg, hogy az eklézsia eredetileg Kapornán (ma Koprivna) volt, s hogy a kapornaiak körülbelül 1714-ben telepedtek meg Harasztiban.

*) Dömény följegyzése így kezdődik: «Rethfalu, mely most fekszik a Dráva vize mellett Eszéken felyül 1 vagy 2 dülő földel, hivatottatott elébb Révfalunak; hihető, hogy ottan *rév* volt. Azután az áradások miatt elrétésedett».

**) I. Pesty Fr. i. m. I. 293. és 341. ll.

Szent-László. Apor unokái, András és Lőrincz szent-lászlói nemesek voltak; később az Apor név családnévvé lesz s 1447-ben találkozunk Apor János de Szent-László nevével. *)

A község anyakönyve 1761 április 24-én kezdődik. Ennek első lapján a következő megjegyzést olvassuk: «NB. A Szent-Lászlai Templom építetett először Ao 1218. A melyet kitanulván Connotált Paksi János Predikator Ao 1769». E régi templomra vonatkozólag a szentlászlai eklézsiának 1809-ben kezdődő jegyzőkönyvében még ezeket találtam: «Abból, hogy az 1774-ik Esztendő előtt még a Szent-Lászlói Templomnak igen régi formája volt, azt faragták ki némelyek, hogy Pál Apostol a Szent-Lászlói templomban prédikált . . . Igaz az, hogy még akkor, mikor az említett Predikator a maga NB.-jét írta, nem volt bévakolva s meszelve az az Irás, a mely a Templom ajtaja felett állott és a melyről bizonyos alkalmatossággal, itt lévén egy kir. Commissarius azt mondta: hogy annak bemeszelésével több kárt tettek a Szent-Lászlóiak, mint a mennyit a Templomjok ért». Ez a régi templom alig két évtizede még állott; 1878-ban bontották le s akkor épült helyébe a mai új templom. Ma már nem dönthetjük el, mikor épült a régi templom, annyi azonban bizonyos, hogy benne a régi magyar templomepítésnek egy érdekes emléke pusztult el nyomtalanul.

Kórógy régibb neve Korod és Korogh volt. Először 1269-ben történik róla említés, midőn IV. Béla megerősíti Párisnak, Sándor fiának a nyúlszigeti apáczák javára tett adományát. A koroghi plébánia a valkói esperességhez tartozott s várát is emlegetik 1335-ben. «Ez volt fészke a hazánkban nevezetes szerepet játszó Koroghy családnak és e várban született Koroghy István is, ki a XIV. század végén sokáig a macsói bán hivatalát viselte. A korogi vár (ma Kologyvár) jó távol feküdt a hasonló nevű községtől, romjai fönn vannak a palacska-kologyvári mocsár mellett». **) Anyakönyve, melyen azonban meg van jelölve, hogy II. kötet, 1778 június 9-én kezdődik. ***)

*) U. o. I. 340. l.

**) L. Pesty Fr. i. m. I. 305. l.

***) Ez anyakönyv 1776-ról keelve tartalmazza a község rövid történetét is «*Némelly Ekklesiai nevezetes és szükséges Dolgokról*» cím-

II.

NÉPRAJZI ADATOK.

Nem vállalkozhatom arra, hogy részletesen ismertessem a szlavóniai magyarság néprajzát, noha ez elég érdekes és hálás föladat volna.*) Engem azonban első sorban a lakosság nyelve érdekelt, tehát életmódjuknak csakis egyes föltünőbb vonásairól adhatok számot.

Életmódjokat és szokásaikat legeredetibb formában Haraszi lakossága őrizte meg, bár ettől Szent-László és Kórógy sem igen tér el. Azonban Rétfalun minden tekintetben meglátszik egyrészt Eszék közelsége, másrészt az is, hogy könnyen és gyakran érintkeznek a Dráván túl lakó baranyai magyarsággal. A városi hatás meglátszik mind nyelvökön, mind ruházatukon és építkezések módján. Tájszavaikat, a városi lakossággal érintkezve, elhagyják s lassanként el is felejtik; az egyes hangok képzése is változott, kiejtésök mindjobban közeledik a Dráván túl lakó magyarságéhoz. Az asszonyok elhagyták eredeti ruhájokat, a kebelet, melyet a többi három község asszonyai kivétel nélkül viselnek. Az eredeti faház helyett is Rétfaluban csaknem csupa kőből épült házat találunk s berendezések is más, mint a többi községekben.

A néprajzzal foglalkozót érdekelni fogja Rétfalu mai néprajzának összehasonlítása a többi három községével; egymás mellett látjuk itt ugyanazon népfajnak kétféle állapotát:

mel. Itt többek közt ezt olvassuk: «Ez a Helység vagy Possessio igen régi — Korogy — tudni illik a Reformatio előtt is már volt és akkor több Magyar és Ráczi Helységekkel együtt reformálódott mintegy 1531 vagy 1540 tájon Sztárai Mihály és Szent-Antali Gergely kegyes, buzgó s tudós Tanítóknak szolgálattok által. Eleitől fogva, úgy látszik, a mint nyomozhattuk, hogy ebben csak éppen Magyarok laktak s Vallásokra nézve is Reformátusok; tiszta Ekklesia mostan is».

*) E községek néprajzával való részletes foglalkozást érdekessé teszi az a körülmény is, hogy lakosaik századok óta csakis egymás között házasodnak, még Rétfaluba is ritkán jut el egy-egy más községből való leány; tehát nem fordul elő köztük a keveredés más népfajokkal.

az eredetit, midőn még a városi művelődés nem alakította át, s az újabbat, mely e művelődés hatása alatt fejlődött, de megőrizte még eredeti állapotának egy-egy jellemző vonását.

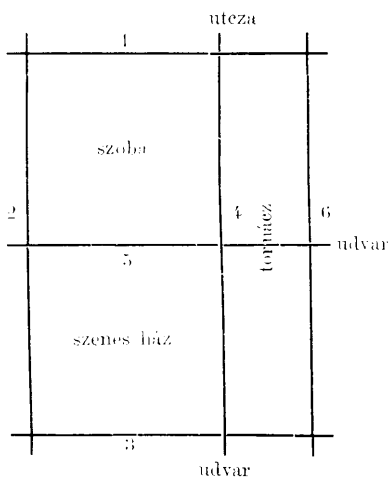
Mind a négy község lakossága ma főleg földműveléssel foglalkozik; a mi kevés földjük van, azt magok művelik s terményeiket első sorban a saját szükségleteik fedezésére fordítják, a fölösleget Eszékre viszik s ott adják el. Rétfalu lakói régebben a tábor és vár körül is szolgáltak; ma ők is földművelők, de foglalkoznak a mellett fuvarozással és még egyéb vállalatokba is fognak. Az asszonyok a mezei munkában segítenek a férfiaknak s ellátják a háztartás dolgát. A fehér *szért*, a miben ők magok járnak, szintén az asszonyok szövik s hétköznapi ruházatukból csak keveset kell a boltban venniök. Rétfaluban ma már ez is megváltozott; ruházatukat a boltban veszik s az asszonyok otthon hímzéssel foglalkoznak, a mit az eszéki boltosok megrendelésére pénzért végeznek.

A szlavóniai magyarok életmódját a házközösség intézménye jellemzi; a vagyont nem osztják szét a gyermekek közt, hanem a család együtt marad s együtt élnek a közös föld jövedelméből. A fiúk az asszonyt apjuk házához hozzák, úgy hogy rendszeren négy-öt család is lakik egy-egy házban. Előfordul újabban néha az is, hogy egy-egy család osztozkodik s a külön váló rész külön házat épít.

Annak ellenére, hogy mindig több család lakik egy házban lakásuk szűk; az utczára néző ház csak a konyhából (szenes ház) és egy szobából áll. A ház mindig keskenyebb oldalával néz az utczára; ezen az oldalon két ablak s a tornácajtó van. Ezen át jutunk a nyitott tornácra, mely végig húzódik a ház egész hosszában s az udvartól oszlopok vagy ágasok és alacsony korlát választják el. A tornácraól egy ajtó nyílik a szenes házba; ennek hátsó részében van a *pádika* vagy *szénhely*, alacsony nyitott tűzhely; fölötte az *ákna* (kémény), ebből lóg le a láncz, a mire a *bákrácsot* (bogrács) akasztják. A szenes házból nyílik az útcza felé eső szoba, melynek két ablaka az utczára, egy a tornácra nyílik. A szobában az ajtótól balra van a *kemencze* (Harasztin: *czikó*), rendszeren fehérre meszelt, kívül fülő baglyakemencze. A bútorzat nagyon egyszerű; a szoba egyik sarkában áll a *pánk* (pad) előtte az *asztal* s mellette néhány *károkszék* (támlás faszék); e kívül néhány *nyoszója* vagy *kulúp* (kecskelábon álló fekvőhely, főleg az öregek

számára) van a szobában. A falon rendszeren tányérok, apró képek s egy *tükör* (tükör) függnek. Természetes, hogy ebben az egy szobában nem fér el a nagyszámú család; ezért minden udvaron még egy házat építenek s ezt apró szobácskákra osztják; csak akkora mindegyik, hogy az ajtóval szemben levő fal mellett elfér benne egy *nyoszorú* vagy *kulúp*, s jobbra balra, szintén a fal mellett vannak a *kócságok*, czifrára festett faládkák, melyekben a ruhákat tartják. Ezeket a szűk szobákat *ólnak* vagy *kámárának* hívják s mindegyik asszonynak a háznál van egy-egy ilyen ólja.

Házaikat fából építik. Előbb a földbe tuskókat fektetnek le s erre helyezik az alapúl szolgáló gerendákat (*tálfá*). A tus-

kók helyett ma már néha téglából készül a talpfák alapja. A talpfák helyzetét a mellékelt rajz mutatja. Az 1.-re épül az útczai fal, a 2.-ra a szomszéd udvarára s a 3.-ra a saját udvarára néző fal; a 4.-re a szobákat a tornácztól elválasztó s az 5.-re a belső közfal, végre a 6.-ra a tornác oszlopsora. A ház falai is fából készülnek; körülbelül egy-egy méternyi távolságra gerendákat emelnek s ezeknek közeit deszkákkal töltik ki. Az így készült falat aztán kívül-belül besározzák s fehérre meszelik. A szobát nem pallózzák, hanem földdel verik le (*a szoba fögye*); a szoba teteje gerenda és deszka, a háztetőt

pedig rendszeren náddal fedik, bár újabban a cseréptető is kezd divatba jönni.

E ház folytatásaként, de rendszeren külön épül a másik ház, melyben az ólak vannak. Kórógyon sok helyt a kapuval szemben építik ezt a második házat. Ez is fából épül s annyi részre oszlik, a hány ólra van szükség. Az ólakon túl ebben az épületben jut helye rendszeren az istállónak is. Az udvar hátsó részét a házi állatok számára rendelt ólak foglalják el. Az udvar közepén szokott lenni a *hambár*, sajtáságos faépület, elől czifra tornáczczal; ebben tartják a gabonát.

Az udvart a szomszéd telkétől és az utcától kerítés választja el. Háromféle kerítést szoktak használni. Gyakori a vesszőből font *süvény*, e mellett használatos a *próstyá* és a *tarábá*. A *próstyá* olyan, mint a palócz *szálkarógát*; *) durva fahasábokat vágnak, s ezeket, csak keskeny közt hagyva köztük, függőlegesen a földbe eresztik, s hogy egyenesen álljanak, felső részökön vesszővel összefonják őket. A *tarábá* ugyanilyen fahasábokból készül; ezeket azonban ferdén fektetik egymás mellé, s hogy megálljanak, helyenként egy-egy hasábot függőlegesen vernek a földbe, mely aztán a többit is tartja. A jobb módú gazdák az útca felől gyakran deszkakerítést csináltatnak.

A ház mindig keskenyebb oldalával néz az utcára s rendszeren három helyen lehet a házba jutni. A *tornáczajtó* mellett az útca felé eső kerítésen van még egy *kis kapu* és egy *nagy kapu*. Harasztiban, a hol nagyon szűkek a házhelyek, a tornáczajtón kívül csakis a nagy kapunak jut hely.

Rétfaluban mindez teljesen megváltozott. A nagyobb részt jómódú lakosság csinos kőházakat épít s csak egy-két régibb faház maradt még meg. A házak külseje azonban itt is a régi formát őrizte meg; az utcára csak két kis ablak néz, az udvar felől ott van a tornácz, s noha a kerítés helyébe sok helyt kőfal lépett, még is mindenütt megvan a tornáczajtó mellett a kis és a nagy kapu. Az ilyen házaknál félkör alakú boltozattal fődik be a kis kaput. Még ott is, a hol deszkakerítés van, némely háznál födeles a kis kapu; ez a födél a háztetőhöz hasonlít és zsindelezett, egészen olyan, mint a székelyes a kalotaszegi házak födeles kapuja.

*) Lásd *Ethnographia*, IV. k. 6. 1.

Ruházatuk szintén több tekintetben érdekes. Mind a férfiak, mind a nők tiszta fehérben járnak s az egész öltözetnek, a mi rajtok van, együttvéve *szër*, *ször* a neve. Ők magok *fehér szörben* járnak, s az úri embert, mivel rendesen sötét ruhát visel, *fekete szörösnek* hívják.*)

A nők felső ruhája a *kebél*, tiszta fehér, sok ránczba szedett szoknyaféle, mely egybe van varrva a rövid, hónaljig érő *ímöggel*; ez utóbbinak bő újja az *ingvál*. A kebél alatt van a *bélés*, s ez alatt az alsó ing, a *pentyöl*. Hétköznap rendesen kék kötényt kötnek magok elé s ezt *prégácsának* hívják s vagy mezítláb járnak, vagy pedig puha papucs, a *mamuz*, van a lábukon. A leányok hajukból elől ket *sudrást* csinálnak s azt két oldalt hátra kötik a háromágú *kita* (hajfonat) alá. A menyecskék fején magok készítette *fűkötő* van, e fölé gyakran *keszkenyűt* kötnek.

A leányok és menyecskék ünnepi öltözete igen szép. A kebél tiszta fehér s a hónaljtól ezer ránczban omlik le; az ingvál átlátszó s alatta a tarka csíkos bélés látható. Dereukat a csipőnél színes övvel kötik át, ez a *futá*; erről lóg le hátul két színes *plántika*, a *farhám*. Harasztiban piros selyem övet hordanak s ezt *török futának* hívják. A kebél fölé tarka selyem kendőket kötnek s kötényük is tarka, gyakran színes selyem; ezt az ünnepi kötényt *takarítónak* hívják. Lábukra fölvonják a *csarapot* (harisnya) s a *zipelőt*. A leányok vasárnap koszorút vagy pártát is tesznek a fejükre. Az egyes községek közt viselet tekintetében keves különbség van; Szent-Lászlón és Kórógyon a nők újjatlan rövid mellényfelét is viselnek tarka posztóból, s ezt *foszlánynak* nevezik; s még arra is büszkéek, hogy a kebél náluk *regyösebb* (ránczos), mint Harasztiban. A nők viselik ezen kívül télen a *czurákat* (rövid melegebb kabát) s a *csurát* (nehezebb bundás kabát).

A férfiak ruházata szintén fehér. Rövid, csipőig érő *ímög* és *gátya* van rajtok, s az *ímög* alatt ők is bélést hordanak; nyakukon fehér nyakravaló van, a legényeké tarka, virágos. Az *ímög* fölött viselik rendesen a *kis köczét* (újjatlan mellény); felső, melegebb ruhájok a *nagy köcze*, újjas, térdig érő kabát, s a *szürkánkó*, szintén térdig érő nehezebb kabát. Munka köz-

*) Ez annyira közkeletű név, hogy rólam is, noha világos szürke ruhában jártam köztük, így beszéltek: *jüt* (jött) *egy fekete szörös*.

ben, hogy ruhájokat be ne piszkolják, férfiak és nők egyaránt, még egy ingfelét vesznek magokra s ezt *kötő imögnek* hívják. Esős időben az asszonyok egy nagy lepedőt terítenek magokra s ezt *ibrosznak* nevezik.

Ha az asszony vagy leány gyászol, fekete kendőt köt a fejére s nem visel nagyon tarka, például piros szalagokat. A férfiak avval mutatják a gyászt, hogy nem viselnek nyakra-
valót.

Rétfalu lakói az eredeti viseletet is teljesen elhagyták; az egész faluban ma már csak két asszony hordja a kebelet, a többi a városban vett tarka szoknyában jár.

III.

A SZLAVÓNIAI NYELVJÁRÁS JELLEMZÉSE.

E négy község lakóinak nyelvjárása az alföldi nyelvjárás-területhez, vagy szorosabban a duna-drávaközi nyelvjárás-vidékhez tartozik. Az alföldi nyelvjárás-területhez az özés csatolja, míg a dunamenti nyelvjárásokhoz több közös sajátság fűzi. E nyelvjárásoknak legfontosabb közös sajátságai az özésen kívül: *ë* és *é* ejtése egyes szavakban a mai köznyelv *i*, *í*-je helyén (*ëde, ëtt; kéván, rév*); a régibb *i*, *í* megőrzése mai *ü*, *ű* helyén (*fistös, fiszfa, tükör, fiv* a. m. *fü*); a birtokos személyragozás egyes 3. személyében az *-i*, többes 3. személyében az *-ik* rag használata (*büri, borik*); ugyancsak *-ik* rag használata a tárgyvas igeragozás többes 3. személyében (*látik, mondik*); a jelentő mód egyes alakjainak egyezése a fölszólító mód megfelelő alakjaival (*szeressük* e h. *szeretjük*); végre a tárgyvas és tárgyatlan igealakok gyakori fölcserélése. Mind e sajátságokat megtaláljuk a szlavóniai nyelvjárásban is. E kívül szorosabban egymáshoz fűzi a Dráva két partján elterülő nyelvjárásokat tájszavaik egy részének közössége.

E közös jellemvonások mellett sok oly sajátsága van a szlavóniai nyelvjárásnak, a mi külön helyet biztosít számára a magyar nyelvjárások sorában. E sajátságok kétfélek: vagy a régi magyar nyelvnek egyes olyan sajátságait őrizte meg a szlavóniai magyarok nyelve, a melyeket a drávamenti magyarok elhagytak vagy megváltoztattak, vagy pedig egy-egy újabb

vonása fejlődött ki e nyelvjárásnak, és pedig némely esetben a vele folyton érintkező horvát-szerb nyelv hatása alatt.

A régibb nyelvállapotot őrizte meg e nyelvjárás egyrészt egyes hangok, másrészt egyes nyelvtani alakok használatában, továbbá a szókincsben; önálló sajátosságokat fejlesztett főleg egyes hangok képzése és néhány nyelvtani alak használata tekintetében; az idegen hatás ellenben majdnem csakis a szókincsen érvényesült s csak igen kevés befolyással volt kiejtésükre.

Régibb nyelvállapot megőrzését látjuk abban, hogy e nyelvjárás igen kedveli a hosszú magánhangzókat, különösen a tő első tagjában (*lészön, vészön, széd; imög, mí, csányil* stb.), valamint abban is, hogy sokszor a régibb, zártabb magánhangzót ejti a mai nyiltabb hang helyett (*ücese, kü, bü, jütt*). Megőrizte nyelvjárásunk néhány szóban a tő eredeti *v* hangját (*szív* a. m. szíj; *nőv, rév*). A többi drávamenti nyelvjárással szemben régibb állapot megőrzése az is, hogy a szó és szótag végén álló *l* csak a legritkább esetben vesz el, míg a többi nyelvjárások, különösen a nyugati nyelvjárás-területtel érintkező felső drávai, ma már a legtöbb esetben elhagyják. A codexek nyelvének hangállapotát őrizte meg nyelvjárásunk abban is, hogy míg a *-ról, -ről* és *-ból, ből* ragot *ó, ő*-vel ejti, a *tól, -től* zártabb magánhangzóval *túl, tül*-nek hangzik. Az ige-ragozásban is régibb nyelvállapotra mutat a *vészön, lészön, tészön* stb. igék *-n* ragja s az elbeszélő múlt használata. A horvát-szerb nyelvből átvett egyes szavak alakja is közelebb áll e nyelvjárásban a kölesönadó nyelv szavához, mint a köznyelvben használt alak; ilyen szavak: *duhán* (dohány), *bárászk, dinya* (dinnye), *galáginya, szerénca*.

A szókincsben is sok oly régi szóra akadunk, melyet a mai nyelv vagy egyáltalán nem ismer, vagy más értelemben használ. E régi szavak közül érdekesebbek: *bese* a. m. kánya. E szó a régi nyelvben is csak egyszer fordul elő és pedig a Jordanszky-codexben: *Els ezek az eghy Madarak kózzól, kikkel nem yllyk eelny: keselyúth, hecyath, beseeth* (Jord.-c. 94.) — *ere*, gyepelő. A *NytSz.* ezt a szót csakis Molnár Albert és Páriz Pápai szótárából idezi (I:667.) ily értelmezéssel: *camus, frenum; zaum oder halfter*. — *foslány*, újjatlan mellényke, a mit az asszonyok viselnek. Ugyaníly értelemben használja a régi nyelv *fosztán* és *foslány* alakban. — *futa*, színes öv; a

régi nyelvben (*NytSz.* I:1016.) «barchent, baumwollenes zeug» értelemben fordul elő, itt az ebből készült övet jelenti. — *kita*, hajfonat, czopf; a régi nyelvben bármiféle fonatot jelentett. — *lazsnak*, pokrócz, a mivel takaróznak; — *lívödék*, pillangó. — *pisten*, csibe; a régi nyelvben *pislen* alakban fordul elő. — *rér*, sógor, de csak a gyermek hívja így a nénje urát; a Peer-codex így magyarázza e szót: az *hwganak ferje azaz rery*, és Szikszai: *réred* = *nénédnek vagy hugodnak ura*. — *szémérém*, gyakran használják szégyen értelemben: *szöméröm rányízni*; *nöm tészöm, mert az szöméröm*. — *szén*, tűz; *szenes ház*, konyha; mindkét szót ily értelemben használja a régi nyelv is (*NytSz.* I:1372. és III:170.). — *zele*; a *NytSz.* ezt a szót kérdőjellel közli, mivel csak egy adata van s ebből jelentése nem világos: *Az nagy zele bak soce Pazmany Peter vramtol nem ferhet el* (Bal. Épin. 2.). Ezt a homályos szót megfejti nyelvjárásunknak *zelepatka* szava, mely gácsért jelent. A *patka* a kácsa neve, tehát az összetételnek előtagja a *zele* a. m. hím; s így a *zele bak* is azt jelenti: hím bak.

Az idegen hatás e nyelvjárás hangtanában csak annyiban érvényesült, hogy a köznyelvi *a* helyébe *á* lépett. Annál nagyobb hatással volt a horvát-szerb nyelv a szókincsre; e községek lakói sok oly idegen szót használnák, melyeket más nyelvjárások nem ismernek, azonban ezek is majdnem mind kulturszavak és pedig ruhanek, továbbá egyes házi eszközök, szerszámok, állatok, növények és ételek nevei.

Egyes hangoknak sajátos képzése módja az egyes községek nyelve között is hozott létre némi különbséget. Az egyes községek kiejtését főleg a következő sajátosságok jellemzik. Haraszi diphthongusokat ejt, a kettős és hosszú mássalhangzókat rövidíti, de tisztán ejti a sziszegő mássalhangzókat; a szó utolsó tagját nagyon nyújtja s ejtése közben emeli a hangot. Szent-László szintén diphthongizál és csak rövid mássalhangzókat ejt, e mellett selypítve ejti a sziszegő mássalhangzókat, hanghordozása azonban nem oly éneklő, mint Haraszié. Kórógy kevésbé diphthongizál, de szintén selypít; ejt kettős és hosszú mássalhangzókat s az utolsó szótagot csak nyújtja, de nem emeli rajt a hangot. Rétfalu nyelve elbagyta a kiejtésnek majd minden jellemző sajátosságát, s csak az *a* és *á* sajátos ejtését (*á, á*) s a végszótag nyújtását őrizte meg. Ezeket a hangtani sajátosságokat mindegyik község a maga külön elete-

ben fejlesztette ki, s a kiejtésnek e különbségeit magok az egyes községek lakói is érzik s gúnyolják is vele egymást.

Ha a szlavóniai nyelvjárásnak e jellemző vonásait összevetjük a történelem adataival, világosan áll előttünk e nyelvjáráás keletkezése és fejlődése. A reformáció előtt egységes magyar nyelvterület volt a Dráva mindkét partján s egységes volt e területnek nyelvjárása is. A török idők viszontagságai kiirtották vagy elűzték hazájokból a valkómegyei magyarok nagy részét, úgy hogy csak e négy község lakossága maradt meg, s ekkor teljesen megszakadt az érintkezés a baranyai magyarság s a szlavóniai magyar községek között. A Dráva bal partján lakó magyarok nyelve tovább fejlődött, és pedig főleg a szomszédos nyelvjárások hatása alatt; lassanként külön vált a felső és alsó drávai nyelvjárás is, mivel az előbbi sok tekintetben a nyugoti nyelvjárás-terület hatása alá került. A szlavóniai magyarság nyelve ellenben megakadt fejlődésében; nem jutott bele a nyelvfejlődésnek — hogy úgy mondjam — abba az áramlatába, mely egy egységes nyelvterületen folyton működik s folyton változtatja az élő nyelv alakját. Ez az oka, hogy a szlavóniai nyelvjárás sok régiséget őrizett meg mind hangalakjában, mind nyelvtani szerkezetében, mind pedig szókincsében. A mi mégis némileg hatott e nyelvjárás további fejlődésére, az a horvát-szerb nyelv szomszédsága volt. Azonban ez a hatás sem jelentékeny, mert a mily erővel ellent tudott állani e községek lakossága az idegen nemzetiségek befolyásának, s a mily szilárdan meg tudta őrizni magyarságát, nyelvök is ép oly erővel állott ellent az idegen hatásnak, úgy hogy e hatás — mint már említettem — csakis a szókincsen érezhető, de érintetlenül hagyta a nyelvjárás nyelvtani szerkezetét.

BALASSA JÓZSEF.

BAROSS GÁBOR RENDSZERE ÉS MŰVEL.

Harmadik és utolsó közlemény. *)

V.

A magyar tengeri hajózás emancipálása s mint ennek eszköze az *Adria magyar tengerhajózási vállalatnak* újjáalkotása, tengeri hajózásunk függetlenítése és fejlődése érdekében ez idő szerint még csak szerény kezdetnek tekintendő, melynek bevalásához némi aggály is fűződik annyiban, a mennyiben ez eredetileg a volt földművelés, ipar és kereskedelmi miniszterium által alapított vállalat még alig heverte ki viharos fiatalságának bűneit. Föltéve azonban, hogy a vállalat a még hátralevő megnemesedési processust szerencsésen ki fogja állani, a mi föltétlenül szükséges a végből, hogy az országnak ily nagy és szent érdeke állandóan reá bízva maradjon s föltéve, hogy e vállalat fejlődése is lépést fog tartani a követelményekkel: mindezeket remélve, tehát csak föltételesen bár, de Baross e tényét nem ugyan a legfontosabb, de legsikerültebb művének tartjuk. Nem azért, a mit a tájékozatlan chauvinisták állítanak, hogy most már ennyi és ennyi hajó jár a nyílt tengeren magyar lobogó alatt, mert ez nem felel meg a tényállásnak, miután a törvény értelmében az *Adria* hajói épen úgy a közös lobogó alatt járnak továbbra is, mint az osztrák *Lloyd* gőzösei s ha ezen változtatni akarnak, akkor még előbb

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 209. és 210. számaiban.

a törvenyt kellene megváltoztatni, mely esetben még kérdés is lehet, hogy mi jobb az országra nézve: az-e, hogy 20—25 hajó kizárólag a magyar nemzeti színek alatt fussa be a külföld néhány kikötőjét, vagy hogy száznál több hajó a világ valamennyi fontos kikötőjében hordozza a magyar színeket, ha mindjárt csak az osztrák színek társaságában is?

Nem is csupán azért tartjuk — ámbár ismétlünk csak föltételelesen — sikerültnek ezt az alkotást, mert ez által megint megszűnt egy közös közlekedési vállalat, az előbbi osztrák-magyar Lloyd közössége, minthogy már eléggé kifejtettük, hogy lehetnek, sőt vannak esetek, melyekben a közösség fenntartását egyenesen a magyar érdek követeli, föltéve, hogy a paritás megóvatik. Hanem azért tartjuk sikerültnek e megoldást, mert az teljesen megfelel a helyzetnek, megfelel pedig azért, mert a tengeri hajózásnak nem a két ország (Magyarország és Ausztria) egymás közti vagy egymáson átmenő forgalmának, hanem a külföldi forgalom közvetítése a főadata, erre pedig mindkét államnak külön-külön jól berendezett kikötői vannak, a két állam kikötőinek egymás közti forgalma teljesen alárendelt, egyszóval sem az osztrák, sem a magyar tengerhajózási üzlet nem terjeszthető ki a másik állam területére s így egy közös vállalatnak az 1878. évi XXII. törvénycikkkel bezikkelyezett szerződésben gyökerező jogcíme teljesen hiányzik. Még azon csekély érdekközösség sem forog fön, mely fönállana akkor, ha mindkét állam forgalma ugyanazon külföldi kikötők felé gravitálna, mert ez esetben talán az üzleti érdek tanácsolná, hogy fölösleges hajójáratok kikerülése érdekében bizonyos közösség stipuláltassék; de még ennek sincs alapja, mert azt látjuk, hogy Magyarországot érdekei inkább a nyugati, Ausztriát pedig inkább a keleti kikötők felé vonják, nagyban és egészben más-más rendeltetési pontjai, piaczai és irányai vannak, a mégis létező csekély közös érdek pedig a mindkét részi kikötők kölcsönös befutása útján kielégíthető.

A trieszti Lloyd ezelőtti közösségének tehát nem volt létjoga s épen ezért Ausztriának sem állott érdekében — mint odaát mondani szokták — a magyar kormány «mitbestimmend» befolyásának föntartása, föleg nem akkor, midőn előre lehetett látni, hogy a subventio megújítása alkalmával Magyarország nem fogja elmulasztani a paritásnak megfelelő teljes

dualizálást követelni s hogy e követelés elől nem lesz lehetséges kitérni. Kétségtelen, hogy Fiume kedvezőbb helyzetbe jutott volna ily megoldás által, még ha a hajók 30 : 70 % arányában osztattak volna is meg, de éppen ezért Trieszt ily megoldás által sokat veszített volna, mit az osztrák kormánynak nagyon is fontolóra kellett venni.

Magyarországnak a korábbi subventiókból folyólag szerzett joga volt a Lloyd telepének egy részere, erről a jogról azonban Baross megnyugvással lemondhatott annak ellenében, hogy a kölcsönösség alapján Fiumének a Lloyd-gőzösökkel való érintése továbbra is biztosítva maradt; előnyös tehát a tényleges megoldás úgy Magyarországra, mint Ausztriára s így a monarchiára is, mert ezzel háború esetére a tengeri flotta szaporítása is biztosított.

Azt a pikáns zamatot azonban, melyet Baross ellenzéki tisztelői e műben keresnek, hogy tudniillik ezt az osztrák kormány lefőzésével vitte volna keresztül, kénytelenek vagyunk ez alkotástól is megvonni, inkább az ellenkezőtől kellene félni abban a nem várt esetben, ha az Adriához fűzött remények nem valósulnának, a mitől azonban — reméljük — megóv bennünket a Gondviseles.

Összes művei közt — talán a zónát sem véve ki — legbüszkébb volt Baross a *Vaskapu munkálataira*, legalább erre mutat az a fölírat, melyet Traján és Széchenyi emlékeinek szomszédságában sziklába vésetett s mely még a második millennium idejében is azt fogja hirdetni, hogy «Első Ferencz József apostoli király uralkodása és gróf Szapáry Gyula miniszterelnöksége alatt építette Baross Gábor».

Nem akarunk e fölírattal szemben, mely Baross annyira jellemzi, az olcsó kritika fegyverével élni, mely egyebek közt arra is támaszkodhatnék, hogy Baross már két év óta nyugszik a föld alatt, de a Vaskapu még nincsen megnyitva s van sok szakember és tapasztalt hajós, ki még ma is ketelkedik e mű sikerében, melynek műszaki megoldását eltévesztettnek tartják. Magunk részéről megnyugszunk a kormány és szakközegeinek ellenkező biztatásaiban.

Nem terjeszkedünk ki bővebben arra a kérdésre sem, hogy áldás lesz-e ez a mű Magyarországra, vagy sem? A szabad kereskedelem iskolájának azon nemzeti eszményképe lebeg előttünk, melynél Magyarország már mint iparállam maga fogyasztja el

gabonáját s az Oriens és Occidens nagy csereforgalmában Buda-Pest maga számára foglalja le a gazdag patriciusokat nevelő közvetítő kereskedelem oroszlánrészét, mely kárpótolni fog bennünket azért is, ha Galacz és Szulina versenyt támaszt Fiuménak. Minden esetre különös intézkedése a sorsnak, hogy éppen a protectionistikus iskola oly kiváló képviselőjének, mint Barossnak, jutott az alkalom, hogy a szabad kereskedelemnek a Vaskapunál az anyatermészet által ezer és ezer évek előtt fölállított sorompóját megnyissa!

Mi nem vagyunk kishitűek se magunkkal, se (ámbár ezt már csak halkabb hangon mondhatjuk) Béccsel szemben s elismerjük, hogy érdeme volt Barossnak az, hogy e művet, melyet Széchenyi annyira sürgetett s gróf Andrássy Gyula a berlini congressuson a monarchia terhére elvállalt s mely terhet utólag Magyarország a svájci piacra vezető Arlberg-alagútnak Ausztria által való kiépítése ellenében még Baross előtt a monarchiáról a maga terhére vett át — actualitásba hozta, főleg pedig, hogy a munkálat részére oly, bár külföldi, nagy pénzintézetet nyert meg, melynek a munkát befejezni — ha nagy veszteséggel is — becsületkérdés.

De jogunk van, sőt kötelességünk kérdezni, hogy szabad volt-e Magyarországgal e milliókra menő munkát megkezdetni, mielőtt az ország biztosítást nyert arról, hogy ez óriási költségeket nem-e sic vos non vobis fogjuk kiadni? Gondoskodott-e Baross előbb vagy egyidejűleg a magyar dunai hajózas emancipációjáról, melyet ma a személyforgalomban teljesen, de a teherforgalomban is túlnyomó részben az osztrák társaság lát el? Gondoskodott-e erről akár egy külön magyar hajózási vállalat létesítése, akár az osztrák dunagőzhajózási társasággal való kiegyezés által? Ha az utóbbit találta helyesebbnek, mi akadályozta őt abban, hogy azt ne mondja Ausztriának, hogy ha ti azt akarjátok, miszerint Magyarország siessen teljesíteni a monarchiának a berlini congressuson elvállalt kötelezettségét, adjátok vissza Magyarországnak gróf Széchenyi alkotását, a dunagőzhajózási társaságot, adjátok vissza egészen vagy legalább egyenjogú részben, ha ugyan azt találta, hogy így is elég!? Mi biztosítást hagyott ő az országnak arra nézve, hogy a Vaskaput nem egy osztrák vagy orosz társaságnak nyitottuk egyen meg, ha tudniillik majd megnyitjuk!?

Sok a kérdés, de a felelet csak egy lehet, szeliden kifejezve

az, hogy ha már nem sikerült egyidejűleg a magyar dunai hajózást biztosítani, akkor le kellett volna mondani Traján és Szechenyi szomszédságáról s Baross érdeme nagyobb lett volna, ha a Vaskapu kiépítésének dicsőségét utódjára hagyja s ezzel reá hagyja a fegyvert is, melylyel a magyar dunai hajózás önállósítása ki lett volna küzdhető.

Hát hiszen akarta Baross az ő phœnomenalis akaraterejével a magyar dunai hajózás emancipatióját is s hozzá tehetjük, hogy az osztrák dunagőzhajózási társasággal való kiegyezés, még pedig az osztrák-magyar államvasútnál főnállott dualistikus rendszernek az előbbi társaságra való kiterjesztése útján akarta, sőt a megegyezés ez alapon nagyjában már készen is volt s már a hazai sajtó is örömújjongással hirdette a legújabb nagy vívmányt, mely azonban az utolsó pillanatban meghiúsult.

A meghiúsulás oka jellemző Barossra nézve. A megegyezés a társaság akkori pénzügyi helyzetében, melyben része volt a Baross által folytatott s maga helyén megemlített — egy kis államvasúti hajóraj megszerzésével élesített — tarifaharcznak is, a magyar államfönség előtti kapitulatiót jelentette, de Baross nem elégedett meg ezzel, hanem személyes, megalázó kapitulatiót igényelt: azt követelte, hogy a szerződés végszövegezését a társaság meghatalmazottjai első olvasásra társaságukat kötelezőleg írják alá a nélkül, hogy előbb küldöiknek bemutatnák. Megint az ellenállási képesség teljes megtörése! Ezt a társasági administratio mégis csak soknak találta s a szorongatott helyzetben levő társaságnak nem maradt más hátra, mint hogy az osztrák kormány oltalma alá meneküljön, megkötve vele azt a famosus szerződést, melyet a közgyűlésen egy részvényes találóan a bibliai tál lencsével hasonlított össze s mely ma szintén egyik akadályát teszi a kiegyezésnek.

De hogyan van az, hogy míg 1882-ben az osztrák-magyar államvasúttal létrejött kiegyezést s később az osztrák dunagőzhajózási társasággal Barosstól megkísérlett kiegyezésnek még csak a hírét is a hazai közvélemény oly egyhangú lelkesedéssel üdvözölte: addig ma ugyanez a közvélemény majd az önállóság, majd az 1867. évi államjogi kiegyezés továbbfejlesztésének jelszava alatt, tehát oly jelszavakkal küzd az osztrák dunagőzhajózási társasággal bármely formában való kiegyezés ellen, melyek a nemzeti érzés legkényesebb oldalát

érintvén, azokkal bizonyos fokig a kormány is számolni kénytelen? A közvéleménynek azelőtt volt-e igaza, vagy most van? s Barossnak akkor volt-e igaza, mikor az osztrák-magyar államvasútnál fönnállott dualistikus szervezetet a dunagőzhajózási társaságra is ki akarta terjeszteni vagy akkor, mikor ezt a dualistikus szervezetet diskreditálta?

A helyzet mindenesetre talányszerű s nem csoda, mert Barossnak nem kevesebb, mint öt hagyománya áll őrt e talány fölött: a Vaskapu, az Adria, az imént említett famosus szerződés és kisdud államvasúti hajóraj — de mindenek fölött az a közjogi fogalomzavar, melynek miben állását az osztrák-magyar államvasúti vonalak megváltásáról szóló cikkünkben kimutattuk.

Szemünk előtt folyik le a dráma, hogyan küzd utódja e nagy és nehéz föladdal s látjuk, hogy e drámában a bonyodalmat, mint megannyi fölvonást, csak is Baross hagyományai képezik, első sorban az általa előidézett fogalomzavar.

A nemzet egészséges ösztöne súgja, hogy a legjobb, mondhatnánk eszményi megoldása a kérdésnek az volna, ha a Duna völgyében mindenkor létező legnagyobb hajózási vállalatnak Magyarországon volna a székhelye s épen azért az ország méltán egyhangú helyesléssel üdvözölte Lukács miniszter úrnak azt a lépését, melylyel megkísérettette az osztrák társaság székhelyét Buda-Pestre lehozni. A székhelynek ez áthelyezésével a társaság magyar vállalattá alakult volna át s a legkényesebb nemzeti érzésnek sem lett volna kifogása az ellen, hogy üzleti tekintetben közös, sőt nemzetközi maradjon s hogy bizonyos fokig már tényleg fönnálló dualistikus szervezetét is föntartsa, csak hogy megfordítva, mint eddig, ugyanis: fő székhelyével, fő telepével, administratiójával, központi igazgatóságával Magyarországon, fiók székhelyével, fiók telepével, képviselőségével és forgalmi igazgatóságával pedig Ausztriában.

Idáig tehát a fogalomzavar nem állott volna útban. S meglehet, hogy e kísérlet talán még sikerült volna is, ha még Lukácsnak kezében lett volna a Vaskapu fegyvere. Azonban, fájdalom, a kísérlet nem sikerült. Quid nunc? A publicistika megint Baross hagyományára utal: az Adria analogiájára. Azonban a helyzet nemcsak hogy nem azonos, de épen ellenkező, mert míg a tengeren a két állam kikötői közti forgalom s ezzel akár a magyar, akár az osztrák hajózási üzlet a másik

állam területére való kiterjesztésének előfeltétele úgyszólván teljesen hiányzik: addig a Dunán épen megfordítva, nemcsak a hajózási forgalom zöme a két állam közti csereforgalomra esik, hanem még a külföldi forgalomban sem kerülhetjük el egymást, mert a Dunán közvetíthető külföldi forgalomban Magyarországot forgalmi érdeke inkább Németország, Ausztriát pedig inkább Rumánia felé utalja, tehát egymáson keresztül.

A Dunán tehát egy «nem közös» vállalat nem is képzelhető, ha csak nem akarunk oly túlszerények lenni, mint már jeleztük, hogy tudniillik az alapítandó magyar társaságot csak Dévényig közlekedtessük, e mellett azonban tűrjük (mert a dunai hajózásra vonatkozó nemzetközi szerződés értelmében tűrni vagyunk kénytelenek), hogy az osztrák társaság Magyarországon is élvezze a közösség előnyeit.

Vagy lehetségesnek tart-e valaki oly megoldást, hogy a magyar és osztrák kormány vagy az egymástól független magyar és osztrák vállalat megegyezzenek egy oly demarcatióban, melynél fogva Dévénynél kölcsönösen átvegyék egymástól, illetve átadják egymásnak a forgalmat? Hiszen ez a megoldás — egyebet nem említve — már csak az említett egymást keresztező forgalmi érdekirány miatt is, oly természetellenes lenne, hogy arról komolyan beszélni sem lehet.

Bármennyire kutassuk is tehát, a tengeri hajózásban hiába keresünk analogiát a magyar dunai hajózás kérdésének megoldására, hanem ilyeneket csakis a vasúti téren találhatunk és pedig a közös vasútakban. A Lukács által a közvélemény helyeslésével megkísérlett megoldásnak is csak itt találhatjuk fönn analógiáját: a kassa-oderbergi vasútban, melynek mint közös vasútnak, közjogi természetét és forgalmi jelentőségét maga helyén kimutattuk.

Ha tehát nem akarjuk beérni az említett túlszerény megoldással, akkor csak a közös vasútakra nézve maga helyén kimutatott többé-kevésbé dualistikus négy forma közt van választásunk, hogy tudniillik, ha már az osztrák társaság székhelyének áthelyezése nem sikerült: vagy alapítsunk megint csak a kassa-oderbergi vasút analógiájára magunk egy magyar hajózási vállalatot, mely Ausztriára is kiterjeszti üzletét, vagy elégedjünk meg a meglévő, ma még osztrák nemzetiségű közös vállalatnak akár az osztrák-magyar államvasút módjára, akár annak két kartell-társasággá való szétválasztása útján leendő

dualizálásával, vagy végre tűrjük továbbra is, hogy ez az osztrák vállalat mai ki nem elégitő dualistikus szervezetével lássa el továbbra is Magyarországon épen úgy, mint Ausztriában — úgyszólván kizárólag — a hajózási szolgálatot.

De épen ez az utóbbi az, a mit tovább tűrni nem akarunk, és joggal. Hiszen ha a magyar Duna és mellékfolyói még ma is tisztán magyar belvizek volnának, mint voltak a párisi szerződés előtt, akkor ez állapot már régen nem állana fenn s az alkotmány visszaállítása után a magyar kormány első gondjai közé tartozott volna a magyar állam főnségi jogát érvényre juttatni. Azonban a mai közjogi helyzet szerint a Duna és mellékfolyói nemzetközi belvizeket képeznek, melyek használata — mint már említettük — a parti forgalomban az összes dunai parti államoknak, a tengerről vagy tengerre menő forgalomban pedig kivétel nélkül valamennyi nemzet hajóinak biztosítva van. Ezt a helyzetet tehát tűrnünk kell s megint úgy, sőt még sokkal nagyobb mértékben, mint a közös vasútaknál; csak a paritás az, a minek biztosítására törekednünk kell.

Ha sorra vesszük a dunai partállamokat, azt látjuk, hogy Magyarország, még a mellékfolyók számbavétele nélkül is, az összes hét parti állam közt a legnagyobb, mert a 4864 kilométer hajózható dunai parthosszból Magyarországra 1712 km = 35·2 %, Rumániára 1295 km = 26·6 %, Ausztriára 677 km = 14 %, Bulgáriára 468 km = 9·6 %, Bajorországra 331 km = 6·8 %, Szerbiára 322 km = 6·6 %, Oroszországra pedig 59 km = 1·2 % esik.

Azonban a Dunavölgy hajózási szolgálatának nemzetközi jellegét nem szabad csak a dunai parthosszak szerint megítélni, hanem a hajózható mellékfolyók is egyenjogúlag figyelembe veendők s ezekkel együtt úgy találjuk, hogy az összes Dunavölgy nemzetközileg hajózható 9600 kilométer parthosszából Magyarországra nem kevesebb, mint két harmad, vagyis 6060 km = 63 % jut, míg Rumániára már csak 2090 km = 22 %, Ausztriára pedig épen csak 711 km = 7·4 % esik.

A hajózási szolgálat ismeretes tényleges ellátása tehát megszegyenítő Magyarországra nézve s még megszegyenítőbb a monarchia határain belül, tehát Ausztriával szemben, mert a monarchia két államának egymás közti viszonyában Magyarország arányszámai a dunai partokat tekintve már 71·6 %, a mellékfolyókkal együtt pedig már 89·5 %-ra emelkednek.

Kereskedelmi — előbb közlekedési — tárczánkat nagy mulasztás terheli azért, hogy hajózási politikája lépést nem tartott vasúti politikájával s hogy — világosan szólva — e gyarmat-állami helyzeten már régen nem igyekezett javítani, mely közjogi tekintetben egyszerűen tűrhetetlen, de közgazdasági tekintetben is csak azért volt ily sokáig elviselhető, mert el kell ismerni, hogy az osztrák társaság igyekezett loyálisan kiszolgálni forgalmi érdekeinket s a panaszok, melyek ez irányban időről időre hallhatók voltak, inkább a közjogi gravamenre voltak visszavezethetők. De közgazdasági tekintetben is tagadhatatlanul többet lehet várni egy hazai vagy legalább Magyarországon is polgárjogot nyert vállalatától s így nemcsak a noblesse oblige, hanem az élő nemzeti érdek követelménye, hogy e kolonialis helyzet mielőbb megszűnjék. Különösen a személyforgalomban a noblesse oblige már egymagában fontossággal bír, mert ha már a Dunát nélkülünk s talán ellenünk is, nemzetközivé tették: a teherforgalomban bizonyos fokig ki nem kerülhető ugyan, de főleg a személyforgalomban méltán sértheti a nemzeti érzületet az, hogy egy — bár hozzánk közel álló, de mégis csak idegen nemzet hajói lássák el a szolgálatot. E helyzet megalázó voltán mit sem változtat, hogy az jól-rosszúl takarva van a már magában véve sem igen méltó dévényi lobogócsere által, de ép oly kevéssé változtat valamit az a körülmény is, mely szerint a hajózásnál a személyforgalom föntartása köztudomás szerint szintúgy, mint a vasútaknál, veszteséggel jár, sőt e körülmény a nemzeti méltóság szempontjából még kirívóbbá teszi a helyzetet, melylyel még az úgynevezett gyakorlati fölfogás is csak nagyon szűk látkör mellett békülhet ki, mert nem tehető föl, hogy valamely szomszéd nemzet pusztá nagylelkűségből hozzon ily áldozatokat, s tényleg is ez áldozatoknak az ára megvolt eddig passiv hajózási politikánkban.

Ha már most a kóros állapot ilykénti fölismerésével a legjobb orvoslási módot kutatják, nyilván való, hogy azt nem pusztán a közgazdasági, hanem első sorban a közjogi téren s itt is nem a belügyi, hanem a nemzetközi vonatkozásban, tehát nem az önállóság, hanem — mint már jeleztük — a reciprocitás és paritás jelszava alatt kell keresnünk.

Arra várni, hogy az osztrák társaságot idővel talán mégis rászorítjuk székhelyének áthelyezésére, politikai hiba volna;

ennek föltétlenül útjában áll a famosus szerződés, melyet Ausztria Baross eljárásának köszönhet, de útjában áll a nemzetközi helyzet is, mert Ausztria kisebb — jóval kisebb — partállam ugyan, mint Magyarország, de azért megis csak partállam s mint ilyen még akkor is tudott volna az uti possidetis alapján védekezni az áthelyezés ellen, ha a famosus szerződés nem lett volna a kezében s még akkor sem mondhatott volna le teljesen partállami aspirációjáról, ha Lukácsnak még kezében lett volna a Vaskapu fegyvere, habár viszont odaát is el kell ismerni, hogy a paritás szempontjából Lukácsnak ez a követelése — mindent: az udvartartás, közös miniszteriumok, nemzeti bank stb. kérdését is figyelembe véve — alaposan támogatható volt.

Egy másik eszményi megoldás: a hajózás államosítása, egyebet nem is említve, a dunai hajózás nemzetközi jellegébe ütökzik s nem vehető komolyan, ha az államvasútak kis hajórajja ilyenmő prætensióval akarna föllépni, inkább jogosult még az aggály, hogy ez a hajóraj is csak a brutto eredményekre dolgozó ama megpróbáltatások számát szaporítja, melyeknek — mint láttuk — Baross a magyar államvasúti intézményt oly bőven kitette.

Az eszményihez legközelebb eső megoldás egy, úgy formailag, mint lényegileg önálló, független magyar vállalat alapítása lenne, de csak akkor, ha az a nemzetközi concertben Magyarország mint legnagyobb partállam szerepével, különösen a monarchia határain belül vagyis Ausztriával szemben pedig a paritás követelményeivel számolna. Ez a megoldás azonban azt igényelné, hogy az alapítandó vállalat nagyobb legyen, mint az osztrák vállalat; hogy mennyivel nagyobb? ezt nem is kutatjuk, mert ha megfontoljuk, hogy az osztrák társaságnak közel 200 gőzöse s megfelelő számú uszálya van, egy ennél nagyobb magyar vállalat alapítását kizártnak kell tekintenünk egyszerűen azon okból, mert a dunai hajóraj ily nagymervű szaporítását a dunai forgalom nemcsak nem igényli, hanem el sem bírja. Ezt azok előtt, kik a forgalmi viszonyokkal ismerősek, bizonyítani nem szükséges s ezen a helyzeten a Vaskapu megnyitása sem fog lényegesen változtatni, hacsak azon kedvezőtlen esetben nem, ha tengeri forgalmunk Fiume helyett Galacznak venné útját, mi ellen azonban Magyarország kétségtelenül egész erejével küzdeni fogna s ily föltevésre egy magyar belvízi hajózási vállalat

terve nem alapítható. — Arra pedig még csak gondolni sem lehet, hogy az osztrák társaság saját hajórajja egy részének és pedig a célhoz képest túlnyomó részének átengedésével tegye lehetővé egy nála nagyobb magyar versenyvállalat alapítását.

Marad tehát egy Magyarország mint parti állam nemzetközi helyzetének és a paritásnak már meg nem felelő magyar vállalat alapítása, vagy a meglevő közös vállalat dualizálása.

Az előbbi azt jelentené, hogy a Dunán is — mint az Adriánál — a szerény kezdeményezés terére lépünk s ebben az esetben is — mint az Adriával tettük — lemondjunk arról a szerzett jogról, melyet gróf Széchenyi alkotó szelleme, az 1873-ig főnnállottközös állami biztosíték és hosszú gyakorlat következtében az osztrák társaságnak Magyarországon állomásozó hajórajára s ezzel a dunai összes hajóraj túlnyomó részére szereztünk. Azt is jelentené még ez a megoldás, hogy ez által lehetővé tegyük azt, miszerint a kontinensnek e legnagyobb belhajózási vállalata teljesen Ausztria karjaiba vesse magát, holott ma meg üzlete és nagy számú — 7000 családot meghaladó — magyar személyzete érdekében magyarországi hajótelepével, gyáraival, vasútjával és bányáival a magyar állampolgári jog megadására vár, úgy mint ezt törvényeink legutóbb az osztrák államvasútnak s régebben sokkal csekélyebb érdemekért idege-
neknek is megadták.

De ha mindezt az ország érdeke és méltósága megengedi is, az önálló alapítás eszméjével akkor is még egy újabb kiábránduláson kellene keresztül esni. Mindaddig ugyanis, míg a megoldást nem pusztán a közgazdasági, hanem első sorban a közjogi téren keressük, nem térhetünk ki az elől, hogy a személyforgalmat első sorban vonjuk be az alapítás körébe, ez azonban már egymagában mintegy negyven kisebb-nagyobb gőzöst igényel s minthogy a személyforgalom deficitel jár, a teherforgalom oly mérvű fölkarolására kellene gondolni, mely a deficitet elbírja, tehát a vontató gőzösök számát úgy kellene megállapítani, hogy már megint túlhaladnók azt a mértéket, melyet a Duna forgalma egyáltalában még elbír, a mi jó formán még a verseny esetén kívül is egyértelmű azzal, hogy az áruforgalom is deficitel járna, erre pedig egy önálló vállalatot alapítani nem lehet.

Mind lejjebb és lejjebb kellene tehát szállítani igényeinket s végezetül alig jutnánk oly megoldásra, mely az adott viszo-

nyok közt a paritás szempontjából még az Adriával tett szerény kezdeményezésnek is alatta nem maradna. Hiszen igaz ugyan, hogy a Lloyd 75 tengeri gőzösevel szemben az Adriának csak mintegy 25 gőzöse van, de ez arány körülbelől megfelel a két kikötő forgalma és teljesítési képessége arányának, mindenesetre sokkal jobban, mint a Dunán bármely az adott viszonyok közt képzelhető önálló alapítás a magyar dunai forgalom jelentőségének és a fönt kimutatott partviszonyoknak megfelelne. Alig maradna tehát egyéb hátra — ha már minden áron az önálló alapítás mellett kellene maradni, — mint hogy ennél az alapításnál — a politikai célzat elejtésével — kizárólag a közgazdasági irány tartassék szem előtt. Mert abban talán csak még sem keressük a közjogi vívmányt, hogy egy olyan a milyen de önálló és független s csak Magyarország érdekeinek szolgáló alapítással orbi et urbi demonstráljuk ehhez való jogunkat, melyet senki sem von kétségbe. Elég különös, sőt megfoghatatlan, de tény, hogy erre nézve mégis merültek föl kétségek s talán az olcsó megkönnyebbülés, melyet e kétségek eloszlatása okozott, szintén hozzájárult az általános fogalomzavarhoz, mely vagy nem tud, vagy nem akar számolni azzal a körülménnyel, mely szerint a Duna nemzetközi voltánál fogva meg sem akadályozhatjuk, hogy egy még oly szerény magyar vállalatra, ha az üzletét Dévényen és Orsován túl is kiterjeszti, a szomszéd államok is gyakoroljanak bizonyos befolyást, s hogy e vállalat bizonyos mértékben a szomszéd államok érdekeit is szolgálja.

Különös volna mindenesetre, hogy a közjogi gravamen kiindulási és a keresett közjogi vívmány álláspontjáról (látva, hogy a keresett eszmény teljes mértékben meg nem valósítható) egyszerre csak a politikai érzékenységekkel nem törődő egyoldalú közgazdasági irányra térjünk át. De ezt a gyakorlati közgazdasági irányt egészen odáig talán még sem vihetjük, hogy deficités személyforgalmukat az osztrák társaságnak hagyjuk, s ezt — ha különben a teherforgalomban activ hajózási politika inaugurálása által tőle a ma még élvezett ellenértéket megvonjuk, — esetleg még subventionáljuk is! Ez már épen ellentéte volna nem sikertelen vasúti politikánknak, mely annyira tudott számolni a jogos nemzeti érzékenységgel s talán a közgazdasági iránynak is épen ez által tette a legnagyobb szolgálatot. Az pedig kizártnak tekintendő, hogy az osztrák társaság a defi-

cites magyar személyforgalmat, jövedelmező magyarországi árúforgalma nagy részének elvonása után is subventió nélkül ellássa.

S miben álljon a magva ennek a közgazdasági iránynak? A monopolum megtörésében ezt alig kereshetjük: mert ez inkább a kérdésnek már letárgyalt közjogi oldalát érinti, mi eléggé kitűnik abból, hogy e monopolumot örömmel üdvözlöttük volna, ha Lukácsnak sikerült volna a társaság székhelyét Buda-Pestre lehozni. Közgazdasági tekintetben a monopolumot tárgytalanná teszi a közeli forgalomban a kis hajósok, a távoli forgalomban pedig a vasutak versenye. Ez magyarázza meg, hogy a par excellence gyakorlati közgazdák előtt, kik a kérdés közjogi oldalát nem vizsgálják, az egész quærela érthetetlen, annál is inkább, mert feltehető, hogy ha az önálló alapítás közgazdasági szükségét pótolna, az már rég megvolna.

Ha a közgazdasági irány magvát a díjszabási jogra vonatkozó állami befolyás biztosításában keressük, akkor egy állami biztosíték melletti hajózási vállalatot kellene alapítani, mert magán vállalat különben díjszabási jogát az államnak át nem adja. Ez előbb a vasútaknál is fennállott biztosítéki rendszer nagy pénzügyi és egyéb hátrányaival nem szükséges bővebben foglalkoznunk; azt csak az utolsó fegyvernek tartjuk, ha már minden más eszközt kimerítettünk. Ha pedig biztosíték nélkül alapítunk egy a szerb és rumán hasonló vállalatokkal szemben talán még elég tekintélyes, de az osztráknál mégis csak jóval kisebb vállalatot, akkor a közgazdasági irányt csak a versenyben kereshetnők, de épen e verseny következményeképp mi biztosít bennünket az ellen, hogy idővel megint úgy ne járjunk ezzel az alapítással, mint már egyszer jártunk a boldog emlékezetű első magyar dunagőzhajózási társasággal, melynek romjait ma az osztrák társaság hajótelepeiben lehet föltalálni? Ha pedig okosabban kezdjük és előre hosszú tartamú kartellt kötünk az osztrák társasággal, akkor a közgazdasági irányt már szintén elejtettük s az «önálló» alapítás a dualistikus megoldástól, különösen annak kartell-társasági formájától, melyre mint az osztrák társasággal lehetséges kiegészés egyik módjára azonnal rátérünk, semmi másban nem fog különbözni, csupán abban, hogy inferioris helyzetet biztosít Magyarországnak. Ugyanez áll akkor is, ha az új társaság közvetlenül megalapítása után megkezdí vagy időről-időre megújítja ugyan a versenyt, de nem közgazdasági célzattal, mert

ilyet a helyzet nem igényel, hanem csak, hogy előnyös kartell-hez jusson.

Védvamos irányra vagy iparfejlesztési politikára a Dunán különben is tért hiába keresünk, mert ezt kizárja a dunai hajózás nemzetközi jellege, inkább talán a Dunától távolabb fekvő vidékek és vasútaink érdekében még arra kellene ügyelni, hogy a vasúti és vízi szállítás közti disparitást túlságosan ne fokozzuk, főleg pedig, hogy az osztrák társaságot oda ne kényszerítsük, hogy az akár a rumán forgalom nagy mérvű felkarolásában, akár az osztrák és német ipartermények behozatalának az eddiginél fokozottabb fejlesztésében, akár végre a Vas-kapu megnyitása után a Fiume elleni verseny fölvételében keressen kárpótlást. — Ha viszont abban keressük a védvamos irányt, hogy egy önálló társaság alapítása esetében azt mindenkép favorizáljuk, ellenben az idegen vállalatot vagy vállalatokat mindenkép nyomjuk: ezzel — ha nem másokat — csak magunkat ámítjuk, mert összetévesztjük a közgazdaság eszközét a közgazdaság céljával s e mellett még a szerződési hűség megszegése vádjának is kitehetjük az országot, esetleg még nem igen türelmes szomszédok részéről is. Kövessük inkább az angolok példáját és — ha már be nem érjük a tökeszegénységünk mellett elérhető önállósággal, hanem a helyzet független urai akarunk lenni, — vásároljuk meg a nagy hajózási vállalatok részvényeit, ha tehetjük és a mely mértékben tehetjük, de — tegyük föl — idegen pénzzel, helyesebben: idegen részvényesekből magyar társaságot alapítani, ez nem ugyan az önállóság, hanem a teljes függetlenség álláspontjáról tekintve, megint csak önámítás.

Vagy ha a közgazdasági irányt abban keressük, hogy az új társaság nagyban a Barostól harci eszközként alapított kis magyar államvasúti hajóraj szerepét vegye át s mint a magyar államvasútak folytatása, különösen a Pozsony és Orsován túli forgalomra fektesse működésének súlypontját, akkor e talán nagyszabásúnak látszó, de egy hajózási vállalat öncéljaként — főleg exotikus menetrendek megállapítása esetében — vajmi keveset ígérő intenciót bizonyos határig — a nagyobb szabású kísérletezések külön segélyezése mellett — jogosnak kell ugyan elismerni, azonban ezt az intenciót is sokkal jobban meg lehet valósítani egy nagy és hatalmas vállalattal való kiegyezés útján, mint egy a kezdet nehézségeivel küzdő kis vállalat

lattal. Sőt inkább államvasúti rendszerünk minden barátja aggodással gondolhatna azokra a veszélyekre, melyek ezt az intézményt érhetik, ha azon megpróbáltatások, melyeknek azt Baross egyebek közt a kis államvasúti hajóraj megalkotása által is kitette, most már e hagyomány czélzatán túlmenőleg, akár az önálló alapításhoz szükséges egész subventiónak, akár e subventió kiszámíthatatlan kockázatos részének nyíltan vagy takarva az üzleti számla terhétül való átvétele útján nagy szabásban állandósíttatnának.

Ha végre a közgazdasági irányt az igazgatásra való intensív kormányi befolyás biztosításában keressük, úgy ezt bizonyos jogosult határok közt a magyar dunai hajózás kérdésének bármely megoldása mellett el lehet, sőt el kell érni, de gyakorlati jelentősége mindig attól fog függni, hogy a kormányi többség egyúttal a szellemi főlényt is képviselje. Különösen kevés gyakorlati fontossággal bír a kormányi befolyás biztosítása az igazgató tanácssal szemben, akár kormánybiztos kirendelése, akár egyes tanácsi tagok kinevezése vagy megerősítése útján. A mi pedig az igazgatóságot illeti, erre nézve — mint kimutattuk — a kormány törvényes befolyása külön kikötés nélkül is biztosítottnak tekintendő.

De ha az igazgatásra való kormányi befolyás alatt — Baross szellemében — az igazgatóság ellentállási képességének teljes alárendelése értetik, úgy kétségtelen, hogy ez annál könnyebben elérhető, minél szerényebb maga az alapítás, de a gyöngébbek kedvéért talán elárulhatjuk, hogy az ily «közgazdasági iránynak» már nem is a «post hoc, ergo propter hoc» volna a jelszava, hanem az, hogy mundus vult decipi, ergo decipiatur.

Egyáltalában az a meggyőződésünk, hogy a Barosstól inaugurált «közgazdasági irány», mely a miniszternek úgyszólván a közgazdasági Gondviselés szerepét juttatja, s melynek kiinduló pontja az, hogy a miniszter nem vezet, hanem csinálja a közgazdasági mozgalmat, czélját pedig eléggé jeleztük már: ez a közgazdasági irány nem felel meg az ország érdekének. Ha valahol, úgy a Dunán szabad mozgásra van szükség melynek különösen díjszabási tekintetben nem jelentéktelen tényezőit képezik azok a kisebb hajósvállalatok, melyek épen Magyarországon oly szép fejlődést nyertek s melyek közgazdaságunk szempontjából nemcsak az említett díjszabási correc-

tivum, hanem e mellett még azzal a jelentőséggel is bírnak, mely a szárazon az iparvasútakat és vontató pályákat megilleti. Épen ezért nem a legkisebb hátránya volna az önálló alapításnak még az is, hogy e kis hajósvállalatokat, ha nem is egészen, de nagy részbeu leszorítaná a Dunáról. S ha ez bekövetkezik: akkor mesterségesen és sok áldozattal meg lesz teremtvé a monopolium, mely ma nincs; igaz ugyan, hogy nem egy egységes, hanem két előbb-utóbb kartellben egyesülő vállalat, de semmi esetre sem az ország javára.

Lássuk most már, hogyan alakulna a helyzet a meglevő közös vállalat dualizálása esetén? Magyarország egyenjogú székhelyet, a bécsitől független igazgató tanácsot és igazgatóságot kapna, mely — mint a magyarság nevében dolgozni s ha kell, ellentállani is hivatott forum — az eddiginél jobban megfigyelhetné Magyarország forgalmi érdekeit; a hajótelep körülbelől a tényleges status quo alapján, mely Magyarország partállami jelentőségét kellőleg kifejezésre juttatja, jogilag megosztatnék s ez által a magyar nemzeti vagyon alkatelemévé tétetnék, míg ma csupán egy magyar területen mozgó osztrák vagyont képez; a budai hajógyártól az azt mindig fenyegető áthelyezés veszélye elháríthatnék; a pécsvidéki közszénteleg a hazai szemet megillető elbánás alá jutna; a kizárólag magyar területen fekvő pécs-mohácsi vasútra egy bécsi forum beavatkozása teljesen megszűnnék; a külföldi forgalomban a szerb, rumán és bolgár partok okszerűen mint a magyar, a bajor partok pedig mint az osztrák Duna folytatása jutnának kifejezésre.

Az igazgatási szolgálat megosztása képzelhető volna még úgy is, hogy a közgyűlések és együttes tanácsulések fölváltva tartása mellett csak a forgalmi szolgálat dualizáltatnék, ellenben a kereskedelmi szolgálat egészen Buda-Pesten, a societarius szolgálat (fő pénztár, fő könyvvitel, címletek beváltása) pedig egészen Bécsben összpontosíthatnék, mi egyértelmű volna azzal, hogy a kereskedelmi székhely Buda-Pesten, ellenben a societarius székhely Bécsben lenne.

Egy szóval ez úton a reciprocitás és paritás követelménye megvalósítható volna teljes mértékben, de, mint az osztrák-magyar államvasútról szóló fejezetben hitünk szerint meggyőzően kimutattuk, nem ugyan gouvernementalis, de nemzeti értelemben teljes mértékben megvalósítható volna az igazgatási önállóság követelménye is: ha útjában nem állana ennek a meg-

oldásnak egyfelől a Baross által hátrahagyott közjogi fogalomzavar, másfelől ugyancsak az ő eljárásának köszönhető famosus szerződés, vagy ha jobban tetszik, egyfelől a rövidlátó magyar, másfelől a szükkeblű osztrák chauvinismus.

Egyben ugyanis az Adria analogiája itt is bevalik, abban tudniillik, hogy mint sajnálattal látjuk, az osztrák kormány bizonyos föltevések mellett, melyekre még visszatérünk, jelen esetben is szívesebben venné, ha Magyarország az önálló alapítás terére lépne, úgy mint az Adriánál tette. Érthető is némileg ez az egyoldalú osztrák álláspont, mert tény, hogy az önálló magyar alapítás esetében a kontinens legnagyobb hajózási vállalata — úgy mint előbb a trieszti Lloyd — kizárólag az osztrák érdekkörbe esnék vissza, ellenben a dualizálás bármely formája mellett is a társasági hajótelep nagyobbik része Magyarországnak jutna, illetve magyar nemzeti vagyonná válnék s talán a csatlakozó külföldi partnak a hazai part folytatásaként való minősítése is kedvezőbben ütne ki Magyarországra, mint Ausztriára nézve. Mindenesetre, el kell ismernünk, hogy ez az érvelés a legjobb ellenpróbáját adja a magyar chauvinismus rövidlátásának, helyesebben a — fogalomzavarnak.

De szükkeblű chauvinismusra vall az osztrák fölfogás is, mert reá nézve is áll, hogy bis idem non est idem: az osztrák érdekkörbe visszavonúlt trieszti Lloyd consolidálása és a fumei Adriának még oly örvendetes fejlődése nagyon jól megfér egymással, de egy magyar dunagőzhajózási vállalat alapítása, bármily kevéssé elégitené is az ki Magyarország partállami aspiratióit, arra mégis elég lenne, hogy az osztrák érdekkörbe visszavonúlt dunagőzhajózási társaság consolidálását föltartóztassa s ha a társaság kevéssel ezelőtt, már csak a magyar kormány vasúti politikájának nyomása alatt, mondhatnók szelétől is, majdnem a tönk szélére jutott, mennyivel nagyobb lenne a veszély reá nézve akkor, ha a magyar kormány hajózási politikája vele ellentétes irányban szintén érvényre jut s hol marad akkor az osztrák partállam vezérhatalmi szerepe? Különösen kelettel szemben nem volna szabad Ausztriának még egyszer abba a hibába esni, mely hasonló viszonyok közt elkövetett akkor, mikor az osztrák kormány a szerb, bolgár és török vasútak üzletkezelésének átvételét megakadályozta csak azért, mert a magyar kormány előzetesen az osztrák államvasút dualizálását követelte, ennek megtörténtével pedig a

Konstantinápolyig kiterjedő egységes üzem külsőleg egy magyar vasút folytatásaként jutott volna kifejezésre. Emlékezzék vissza Ausztria arra a «veszélyes szerződésre», mely elnevezéssel annak idejében az osztrák publicistika az osztrák államvasúttal létrejött 1882. évi kiegyezési szerződést illette, de mely Ausztriára nézve is annyi fontos vasúti vívmánynak lett forrásává s az egy gyöngye pillanatban a dunagőzhajózási társasággal megkötött famosus szerződést ne állítsa útjába annak, hogy a dunai hajózás kérdése a mindkét állam érdekeinek egyedül megfelelő megoldást nyerje.

Meglehet, hogy a monarchia szempontjából a kül- és hadügy ministeriumok is szívesebben látnák az önálló magyar alapítást, mert az a monarchia dunai flottájának szaporítását idézné elő, mi háború esetére bizonyos előnyökkel járna. De ez előnyöket nagyban ellensúlyozná már a két állam közti összezörrenések szaporodásának lehetősége is, mely vele járna a két hajózási vállalat közti versengéssel, s különösen az Aldunán a törvény által a külföldi forgalomra előszabott közös lobogó által is alig volna eltakarható. Avagy talán még jobb volna a törvény megváltoztatásával ezt a versengést nyílt sisak alatt folytatni?! A monarchiának épúgy mint külön Magyarországnak és külön Ausztriának egyaránt érdekében fekszik, hogy a Vaskapu megnyitása a dunai hajózás kérdésében egyesülve találja a monarchia mindkét államát s azért nem volna szabad semmit megkísérletlenül hagyni, hogy a kiegyezés mégis sikerüljön.

Megfontolandó volna tehát, hogy vajon jelen esetben a nemzeti érzékenységet, mindkét oldalról, nem volna-e inkább alkalmas kielégíteni az a lényegében szintén dualistikus megoldás, ha tudniillik az osztrák társaság saját vagyona megfelelő részének átengedésével maga alapítaná meg a magyar társaságot s azzal kartell-viszonyba lépne? A bár alapos indok nélkül, de mégis diskreditált osztrák-magyar államvasúti dualistikus forma helyett ez esetben Magyarország az osztrákkal egyenjogú, de — ha e megoldást komolyan vesszük — legalább is egyenlő tőkeerejű külön hajózási társaságot kapna, az osztrák érzékenységgel pedig az által lehetne számolni, mert magyar részről e megoldásnál méltányosan nem volna kívánható, hogy az osztrák társaság megmaradó vagyona a partviszonyok vagy a status quo arányára devalváltassék; viszont azonban az osztrák alaptőke megfelelő leszállítása mellett a magyar társaság rész-

vénytökéje legalább felének a szabad pénzpiacra kellene kerülnie. A kartell-viszony biztosítaná a kikötők, állomások és forgalmi eszközök kölcsönös használatát s illetve a kölcsönös kiségitést, mely egyedül tenné lehetővé, hogy Magyarország beérje a status quonál kisebb hajórajjal; sőt a kereskedelmi törvény értelmében e kartell-viszony egészen a dividenda-egyenlőségig terjedhetne, a mi azonban nem zárná ki, hogy külön számlára mindkét társaság a közös érdekű üzlettel ellentétben nem álló más hajójáratokra is kiterjeszthesse üzletkörét, a mi a nagy számú mellékfolyók miatt Magyarországra nevezve még sokkal nagyobb fontossággal bír, mint Ausztriára nevezve. A díjszabási jogot saját területén belül mindkét társaság egymástól függetlenül gyakorolná, a Dévényen átmenő forgalomban pedig az osztrák és bajor föladási helyekről az osztrák, ellenben a magyar, rumán, szerb és bolgár föladási helyekről a magyar társaságot illetné a díjszabási jog, mindegyiket itt is függetlenül a másiktól. A külföldi partok az Aldunán a magyar, a Földunán pedig az osztrák part folytatásaként jelentkezének ugyan, mi sem akadályozná azonban, hogy a külföldi forgalom bizonyos tetszés szerint választandó cég alatt, mint szövetkezeti forgalom bonyolítottassék le, mely esetben, mint szövetkezeti ügyvivő — a helyi közegek hatáskörét meghaladó esetekben — az a magyar vagy osztrák igazgatóság szerepelne, mely a föntebbi elvek szerint a díjszabási jog gyakorlatára volna hivatva. Meg lehetne végül állapítani azt is, hogy függetlenül a díjszabási jog gyakorlatától, a Dévényen alúli forgalom összes jövedelme a magyar, a Dévényen fölúli forgalom összes jövedelme pedig az osztrák társaságot illesse, természetesen a netalán előlegezett önköltségek kölcsönös kiegyenlítése mellett, mi által a belkezelésben még az a demarcatio is el volna érve, hogy pénzügyi üzletkörével mindkét társaság saját külön forgalmi területére szorítkoznék s elesnék a szüksége annak, hogy a másik állam területére külön képviselőség, számvitel és adónyilvántartás rendeztessék be.

A forma különben mellékes, lényeges Magyarországra nevezve a paritás, úgy közjogi, miní közgazdasági tekintetben s epen ezért különösen ebben az esetben nem lehet eléggé sajnálni az osztrák-magyar államvasúti dualistikus rendszer diszkreditálását, mert Magyarország partállami jelentősége — különösen a magyar hajóraj kihatását és nagyságát, valamint

a magyar igazgatóság működési körét tekintve — kétségtelenül e rendszer mellett, esetleg annak a kereskedelmi és societarius szekhely elkülönítése szerinti vagylagos módozata mellett lett volna legjobban érvényre emelhető.

Elvegre azonban a kartell-társasági formának is megvan-nak a maga előnyei, ha egyfelől a vagyon elosztása méltányos alapon történik, másfelől a kartell-viszony nem mint ez az analog iparvállalatok alapításánál történt, a részvényesek félhomályban lappangó belügyeként, hanem a közérdekek figyelembe vételével szabályoztatik, egyszóval ha a kartell-társasági forma, mint nyílt, őszinte és becsületes dualistikus megoldás lép életbe. Ellenkező esetben itt is ki volnánk téve a veszélynek, hogy a nemzeti érdeket föláldoztuk a nemzeti hiúságnak, főleg ha a nagyobb önállóság látszatának kedvéért még egy idegen tényezőt is bevonnánk a kartell-társaság megalapításába, a mi egy mixtum compositumot, fából vaskarikát adna. Mundus deciperetur, saját kívánsága szerint, s hazai pénzüzeteteink érdemeket szereznének az ország körül, ha ily se hús, se hal megoldást, mely se kiegyezést, se önálló alapítást nem jelent, — közbelepesőkkel meghiúsítanának.

A Duna különleges — a tengeri hajózástól elütő — viszonyai között csakis egy nyílt és becsületes, őszinte és méltányos dualismus az, mely megfelel Magyarország, de Ausztria és a monarchia érdekeinek is. Fő föltétel azonban, ha már a kartell-társaság formáját választjuk, hogy a magyar társaság alaptőkéje legalább is oly nagy legyen, mint az osztráké; ellenkező esetben egy bár inferior, de független magyar vállalat mindenesetre többet ér egy inferior kartell-társaságnál.

Nem egy Baross szellemében rendezendő kormányi tűzi játékokra gondolunk akkor, midőn ezt állítjuk, mert az ily tűzi játékok rendszeren tűzkárral végződnek: egy ily a közgazdasági szükségétől nem indokolt önálló alapítás által — a kis hajósokat nem is említve — vagy az ország, vagy államvasútunk, vagy az alapító bank mindenesetre vérezni fog, de vérezni fog az osztrák társaság és Ausztria is. Hanem gondolunk arra, hogy egy ily, bár szerény, önálló alapítás legalább nem kompromittálja a jövőt, — gondolunk arra a római bölcs tanácsra: si vis pacem, para bellum, gondolunk a békére, de nem oly békére, mely Magyarország inferioritását állandóan megpecsételi, nem is oly békére, melyben Ausztria kapitulál (ezt lehetetlennek

tartjuk s biztosra vesszük, hogy a magyar chauvinismusra fokozott mértékben fölburjánzik az osztrák chauvinismus is, úgy, mint Baross tarifa-harczaiban), hanem arra, a mivel kezdeni kellene: a teljes paritást biztosító, nyílt és becsületes, őszinte és méltányos dualismusra, mert mint definitivum, a Dunán más megoldás, mely a teljes paritást biztosítaná, nincs azért Magyarország arról a szerzett jogról, mely az országot az osztrák társaság hajórajának túlnyomó részére nézve megilleti, le nem mondhat, nem még egy önálló alapítás esetében sem. S épen ezért nem annak a miniszternek a dicsősége lesz nagyobb, a ki az átmeneti állapotot bár mily fényes tűzijátékkal megalkotja, hanem azé, a ki a végleges állapotot megteremti, a paritást biztosítja.

Mi legalább azt hisszük, hogy a magyar közvélemény akkor vallott egészséges érzékre, mikor Baross alatt a kiegyezésnek még csak előhírét is elégtétellel fogadta, nem pedig most, midőn az 1867. évi államjogi egyezmény tovább fejlesztése és az önállóság jelszava alatt küzd a kiegyezés minden formája ellen. Mi is jött hát közbe, a mi ezt a homlokváltoztatást indokolná? Hiszen a pártközi fegyverbarátság, melynek jogsultságát közgazdasági kérdésekben föltétlenül elismerjük, már akkor is fönnállott. Tényleg nem jött más közbe, mint a közös vállalatok közjogi s némely úgynevezett önálló ipari alapítás dualistikus természetének félreismerése, karöltve a tengeri és a belvízi hajózás eltérő természetének félreismerésével, szóval: népszerű fogalomzavar és rövidlátó chauvinismus. Tulajdonkép — ha érzékünk nem csal — ebben a kérdésben még ma nem is lehet szó a közvélemény végleges állásfoglalásáról, hanem csak egy a népszerűséget kereső, bár — fájdalom — már igen előhaladott stadiumban levő hangulat csinálásról, mely azonban, mint minden fogalomzavar és chauvinismus, bizonyos terrorizmussal lép föl, s ezzel már eddig is elérte, hogy a beavattottak és tisztánlátók igazi véleményét mind jobban csak halk hangon vagy négy szem közt lehet meghallani, jól ismert jelenségeképp annak a nagy fokú kórállapotnak, mely a katasztróphot megelőzi.

A magyar Duna értékes kincse, a kis hajósok egyesülete azonban, kiknek bőrére megy a chauvinismus, nem hallgat, a mely része pedig hallgat, az — *sauve qui peut* — arra gondol, hogy hogyan jusson be az önálló alapítás kikötőjébe?

De ha a közvélemény már véglegesen állást foglalt volna is, akkor is minden ok a mellett szólana, hogy a rosszul tájékozott közvéleményről a jól tájékozottra föllebbezzünk, mert hiszen — hogy a fegyverbarátság eszméjénél maradjunk — Magyarországon nincs párt, mely a monarchia liquidációját akarná, de ha volna ilyen, s ha a kérdést ad absurdum akarók vinni: ezt a nem létező pártot tanúbizonyságul hívnók föl arra, hogy az ország érdeke még liquidatió esetére is azt kívánja, miszerint mentül nagyobb nemzeti vagyonnal menjünk át az új állapotba, ezt pedig a hajózás terén az adott viszonyok közt mégis csak a kiegyezés útján érhetjük el legjobban.

Szóval nem tehető föl, hogy tiszta bort öntve, még a szélső közjogi pártárgyalatoknál is ellenmondásra akadnánk; de ha ez mégis így volna, akkor megengedhetetlenek találnók azt, hogy ily fontos kérdésben, melynek fontosabbik oldala tényleg nem a közgazdasági, hanem a politikai, az ország hajója az ország érdekével ellentétes irányba menjen. Föl pedig, hogy a helyes irányt máris majdnem eltévesztettük.

Viszont sokan vannak, a kik azt hiszik, hogy Ausztria minden más megoldást szívesebben látna, mint egy nyílt és becsületes, őszinte és méltányos dualismust. Mint érintettük, ez bizonyos mértékig igaz is, addig tudniillik, míg Ausztria vagy a monarchia érdeke veszélyeztetve nincsen, mely aggály egy netalán az Adria analogiájára megvalósítani kívánt szerény alapítással szemben természetesen főnn nem foroghat. Más kérdés azonban az, ha az önálló alapítás ennél nagyobb ambícióval lép föl, s hogy Ausztria ezzel a lehetőséggel tényleg számol, ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az a nyílt titok, miszerint Baross halála óta az osztrák kormány mindenkor kész volt az osztrák-magyar államvasúti dualismus alapján kiegyezésre lépni s nem rajta múlt, hogy ez a mindkét részbeli partállami érdekeket legjobban kielégítő megoldás nem valósult. Sőt közvetlen észleleteink után merjük azt állítani, hogy ha ma talán már el volna is mulasztva, de legalább volt egy alkalmas időpont, melyben az általunk föntebb részletezett kartellársasági módozat keresztülvitele szintén nem ütközött volna az osztrák kormánynál leküzdhetlen nehézségbe. A jelenlegi osztrák kormány álláspontja ismeretlen előttünk, valamint azt sem tudjuk, hogy osztrák szemüvegen nézve, hol végződnek a szerény s hol

kezdődnek a nagyobb ambíciójú magyar alapítás? Egy azonban bizonyos és természetes, hogy tudniillik az osztrák kormány az uti possidetis álláspontján álva, akár méltóságával, akár érdekével alig fogja azt megegyeztethetőnek találni, hogy úgyszólván czintányéron ő vigye Buda-Pestre a kiegyezést, hanem a fáradság, azt ide lehozni, a magyar kormányt illeti, mert övé a kérő szerepe s ezt a szerepet személyesen, nem per procura, kellene betölteni, miben nézetünk szerint semmi megalázó nincsen, még akkor sem, ha — kosár volna az eredmény. Ekkor legalább tisztában volnánk, hogy kit terhel a felelősség?

Ha azonban előadott föltevéseinkben csalódunk s mégis igaz az, hogy az osztrák kormány áll útjában a kiegyezésnek: akkor mi is föltétlenül a független alapítás mellett vagyunk, de ekkor is a végmegoldás érdekében, mely nem lehet más, mint előbb-utóbb a föntebbi értelemben vett béke, csakis azon megint nyílt és őszinte módozat mellett, melyet föntebb mint végső eszközt említettünk, hogy tudniillik a magyar hajózási vállalatot közvetlenül a magyar állam lehetőleg nagy tőkével és kamatbiztosítás mellett alapítsa meg s hogy az így megalapított magyar vállalat ne exotikus menetrendek fölállításának és post hoc ergo propter hoc okoskodásoknak szolgáljon, hanem csakis harczy eszköznek a végezelés érdekében.

Szomorú volna, ha a Vaskapu megnyitása ily hadi lábón találná a monarchia mindkét államát s azért ismételjük, hogy ezt a megoldást csak a mindkét részről való chauivismus kiábrándítására szolgáló végső eszköznek tartjuk s ellenére a jeleknek, nem adjuk föl a reményt, hogy a most még kínálkozó legutolsó alkalom egy méltányos kiegyezésre nem fog ez esetben is fölhasználatlanul elszalasztatni, úgy hogy talán még sem kerül a sor a háborúra.

Kétségtelen, hogy a föntebb tárgyalt mind a három kiegyezési forma complicatiókkal jár, de ily complicatiókat, sőt még bizonyos dualistikus szervezetet is nem lehet kikerülni az önálló alapítás esetében sem; szükséges külön képviselőség, külön cégjegyzés, elkülönített számvitel, rendezendő az adó kérdése, sőt a complicatiók az önálló alapítás esetében még nagyobbak volnának, mert egy helyett két közös vállalattal lenne dolgunk, a kikötők és állomások közös vagy elkülönített használatára ezer bajt okozna, különösen mindegyik társaságnak a

túlsó állam területén, vagy a külföldön stb. A dualistikus rendszerből vagy esetleg a szoros kartell-viszonyból folyó complicatiók különben is inkább csak a belkezelésre vonatkozhatnak, kifelé azokat az osztrák-magyar államvasútnál is csak az igazgató elnök és Baross közti személyes viszony tette érezhetőkké, tényleg oly complicatiók, melyek a magyar vonalak kezelésének önállóságát érintették volna, a kiegyezési szerződés tökéletlen végrehajtása ellenére a gyakorlatban fönn nem állottak s e tekintetben egy vasút vagy hajózási vállalat közt semmi különbséget nem tudunk fölfedezni.

Igaz ugyan, hogy akár a dualistikus, akár a kartell-társasági megoldás szerényebb lenne a székhely áthelyezésénél vagy egy az osztráknál nagyobb önálló magyar vállalat alapításánál, de ne feledjük, hogy tényleg a dunai hajózás súlypontja — ámbár idegen kézben — de földrajzi helyzetünknek megfelelőleg már eddig is Magyarországon feküdt, mi által adva van a megoldás: hogy tudniillik e helyzet előnyeit legalább is ne kockáztassuk, hanem azt föntartsuk s lehetőleg tovább fejlesz-
szük, de úgy, hogy az «idegen kéz» elimináltassék, a létező állapot (miután legalább ez idő szerint jobbat és nagyobbat, mely az idegen kezét kiszorítsa, alkotni nem tudunk s tulajdonkép jobbat, mint hogy a súlypont Magyarországon maradjon, nem is kívánhatunk) törvényesítessék, s ez által Magyarországnak, mint dunai partállamnak, domináló állása külsőleg is kifejezésre hozassék.

Belátta ezt nyilván Baross is, mert nem való az, a mit az önálló alapítás hívei — talán czélzatosan — állítanak, hogy ő is ezen az állásponton volt, ennek épen az ellenkezője az igaz.

Lehet, hogy később maga is megijedt a fogalomzavartól, melyet maga idézett elő s ez ellen nyíltan föllepni nem volt bátorsága, de sehol nincs nyoma annak, hogy hacsak később is más álláspontra helyezkedett volna, sőt úgy tudjuk, hogy még az osztrák-magyar államvasút államosítása után is foglalkozott ez eszmével s talán mégis sikerült volna ezt megvalósítania, ha a halál ki nem ragadja az élők sorából.

Fölsoroltuk Baross főbb műveit, de főbb mulasztásait is. Az államvasúti rendszernek, melyet különben már erőteljes, irányadó, már-már uralkodó alkotásban vett át, tényleg uralkodóvá tétele s mint ennek egyik legfőbb eszköze, az osztrák-magyar államvasút magyar vonalainak megváltása egyfelől, másfelől (de csak a jövő föntartásával) az Adria tengerhajózási vállalat újjáalkotása képezik maradandóbb érdemeit. Legnépszerűbb s talán legáldásosabb műve a zóna volt, de csak mint *restitutio in integrum*; a rendszer, melybe e restitutiót öltöztette, nemcsak — kereskedelmi nyelven szólva — a prospectusban világszerte hozzáfűzött várakozásoknak nem felelt meg, hanem a nemzetnek féltékenyen őrzött kincsét, az államvasúti intézményt s talán az államkincstárt is komoly veszelyekkel fenyegeti, ha ezeknek ideje korán elejét nem veszik. A zónarendszernek az áruforgalomra való kiterjesztése már egyenesen nagy károkat okozott a kincstárnak, megfelelő közgazdasági ellenérték nélkül. Forgalmunk számára fontos új útirányokat ő nemcsak nem alkotott, hanem elszalasztotta az alkalmat, hogy a sziget—szuczava—odesszai iránynak legalább a közel jövőben való megvalósítását biztosítsa s még a létező fiúmei útirány erősítéséül hívatott barcs—gradecki vasút kiépítésére kínálkozó alkalmat is elmulasztotta. A keleti forgalom áttérésének kulturális és fontos kereskedelmi föladatát megnehezítette hivataloskodási rendszerével, egy budapest—serajevói egységes üzemű útvonal keletkezését pedig, valamint a banjaluka—zenggi útirány kifejlődését részint csírájában elfojtotta, részint elhanyagolta. Végre a Vaskapu megnyitásának biztosítása is nem mint nagy alkotás, hanem mint nagy elhamarkodás, a magyar dunai hajózás emancipálására kínálkozó legjobb alkalom elmulasztása áll előttünk. Mindezek súlyos mulasztások, nem azért, mert azok pótlását utódjára hagyta, hanem azért, mert nem hagyta az eszközöket is utódjára: a Vaskapu munkáit, a budapest—pécsi vasút államosítását stb. Saját dicsősége szempontjából jelen esetben is, mint sokszor, a kevesebb több lett volna.

Vonjuk le Baross államférfíui pályafutásának mérlegét. A szigor, sőt még a kereskedő álláspontjáról is, meglehet, e mérleg negatív eredményt mutatna. Ez azonban nem volna egészen igazságos, mert a mi jó volt műveiben, annak az ország azonnal élvezetébe lépett, a mit pedig elmulasztott, azt

az ország eddig sem birta s nem adjuk föl a reményt, hogy mulasztásait utódai helyre fogják ütni s igaz ugyan, hogy ez az ő érdemök lesz, annál nagyobb, mentül kevésbbé térnek vissza az elszalasztott alkalmak, de elvégre is, ha e mulasztások pótolva lesznek, Baross terhére csak a *lucrum cessans* írhatjuk, melyet az ország addig nélkülözni fog.

Fiatal tettvagyával és bámulatos akarateréjével — meglehet, hogy — mennyiségileg többet produkált ő, mint elődjeinek bármelyike s távol van tőlünk, hogy műveiből levonásba hozzuk azt, a mit az általa átvett miniszteri gépezet a régi s nagyban és egészben általa is követett hagyományok alapján úgyszólván automatikus úton különben is produkált volna. Ha azonban alkotásainak minőségét tekintjük s ha a személyes sikert nem tekintjük az igazság egyedüli hőmérőjének, Barossst egy férfival kell összehasonlítanunk, kinek nevét és műveit már említettük s kiről az ország talán csak annyit tud, hogy valamikor közlekedési miniszter volt: Ordódy Pállal, ki bár sokkal rövidebb ideig s úgy szólván már aggkorában volt a tárcza élén, mégis a fumei, bécsi és zimonyi útirányok megalapításával hasznosabb és maradandóbb alkotásokat adott az országnak, bár szerénysége s talán ez irányú képessége is nem engedte, hogy gondoskodjék arról, miszerint ez alkotásokkal saját nevét is megörökítse. Meglehet, hogy e férfiú előnye inkább az időben feküdt, melyben szintén bámulatos akaraterővel, de úgyszólván, minden személyes ambíció nélkül működött; ez azonban nem csorbitja érdemeit s tekintve Baross mulasztásainak tényét és természetét, kétes, hogy ő Ordódy helyén nem-e más, talán hatásosabb, de kevésbbé üdvös tényekben kereste volna becsvágyát? Hiszen, ha e mulasztásai és hibái nem volnának, akkor nem Ordódy után, hanem Széchenyi mellé kellene őt állítanunk.

S mi az oka annak, hogy ez imponáló akaraterevel fölrüházott fiatal és bátor, tettvagyó és tehetséges férfiú nem adott az országnak maradandóbb alkotásokat, mint ezt tölemindenki méltán várta s mint személyes sikerei után ítélve a fölületes tömeg ma még hiszi is? Az ok, de egyúttal személyes sikereinek titka is kormányzási rendszerében fekszik, melyet ep úgy, mint legelől hivataloskodási rendszerére nézve kimutattuk, a személyes dicsvágy rendszerének nevezhetünk.

Már hivataloskodási rendszerét sem volt helyes egyes-

egyedül azon kiinduló pontra fölépíteni, hogy voltak fontoskodó, túlkapó hivatalnokok, kiknek szereplése a miniszter felelősségével, parlamentáris állásával és jogos becsvágyával nem volt megegyeztethető. Ily hivataloskodási rendszerrel, melynek hátrányait és nagy veszélyeit kimutattuk, annak első megalapítója, ki még egységes hagyományokkal vezetett institutiókat és önérzetesebb személyzetet vesz át, ezek romjaival még végezhet talán nagy műveket is, de azután après moi le deluge.

Ugyanez áll kormányzási rendszeréről is. Dicsszomja itt sem ismert mértéket s ha sorra vesszük tényeit, nem szabadulunk azon benyomás alól, hogy bár akaratlanul is és öntudatlanul, de minden tényénél első sorban azt kereste, hogy mivel járul az hozzá dicsőségéhez s csak másod sorban azt, hogy mi hasznot hoz vele az országnak? Midőn egyéni dicsőségéről volt szó, nem feledkezett meg a jövődőről sem, jele ennek a Vaskapuba vésett fölírat, de nagyobb súlyt fektetett a jelenkorra. Erre szolgált különösen díj-kedvezményezési rendszere, melynek a jogállam fogalmával, a jogegyenlőséggel és az államasuti rendszerrel össze nem férő éleit csak az enyhítette némileg, hogy azt e puritán férfiú — önként érthetőleg — cynismus nélkül, sőt bizonyos nem egykönnyen utánozható kellemmel, mondhatnánk egy jó indulatú zsarnok fölényével gyakorolta; de erre szolgáltak ismeretes erőszakoskodásai és hatalmaskodásai is, különösen a hivatalnokokkal, a népszerűtlen nagy pénzüzetekkel s főleg az osztrák kormánynyal szemben. Különösen az utóbbival szemben ok és cél nélkül, a társállami viszony elmérgesítésével kicsiből nagy konfliktusokat csinált, de kitért a nagyobbak elől, mintha csak az lett volna a jelszava, hogy fortiter in modo, suaviter in re.

Értékes traditiókat kormányzati tényeiben sem hagyott hátra, de igenis hátrahagyta azokat a súlyos mulasztásokat, azokat a nagyon népszerű, de annál veszedelmesebb díjszabási hibákat, mindenek fölött pedig azt a kiszámíthatatlan hatású zavaros legendát, mely, illetve melyek most utódjának örökségét képezik. Après moi le deluge.

S ezzel eljutottunk tanulmányunk sarkpontjához. A legendák képződése jogosult lehet a vallásos és kegyeletes érzelmek országában, talán még a politika mezején is, de a közgazdaság terén nincs jogosultsága: itt a hiba passivum, a mulasztás lucrum cessans, a meddő munka deficit, a legenda hamis

mérleg. Hogyan üssék helyre az utódok a hibákat, hogyan pótolják a mulasztásokat, ha a legenda erényeket keres az előbbieken, nemes önmegtartóztatást az utóbbiakban, követendő irányelvek gyanánt a jövőre?! S hogyan ismerjék ki magokat, ha még a mérleg legkedvezőbb tételeihez is, mint kimutattuk, egy csomó több mint kétes fogalomzavar fűződik?!

Úgy hivataloskodási, mint kormányzási rendszerének nem a legkisebb hibája volt az a helytelen munkabeosztás, mely lázas, beteges, enerváló munkásságot rótt első sorban ő reá magára. E munkásság mint az ország javaért küzdő fáradhatatlan magyar genius személyesítőjét tüntette őt föl a beavatatlanok előtt, de a beavatottak inkább részvétellel mint csodálattal kísérték e munkásságot, mely nagyrészt improductív volt, mert nagy részét a hivatalos gépezet mozgatása, különösen az annak ellenállási képességével való meddő küzdelem absorbeálta. Hiszen az igazi államférfiú, ki első sorban az ország érdekeit tartja szem előtt, de személyes dicsvágya is nemesebb alapon mozog, — az ily államférfiú semmit nem végez maga, a mit mások által, kik erre hívatva vannak, elvégeztethet, hanem saját munkásságát szabadon tartja azon föladatakra, melyeket akár geniejénél vagy talentumánál, akár helyzeténél fogva egyedül ő képes elvégezni. Ez meg nem jelent henyéletet vagy kényelmet, mert a munkára mindig van elég tér és alkalom s ily hivataloskodási rendszer mellett semmi esetre sem történhetik annyi súlyos mulasztás, a mennyi Barostt terheli.

Az ily munkásság bizonyára jobban megfelelne a nemzet geniusának is, mely legkevésbé sem igényli azt, hogy a nemzeti tőke gyarapítása körül a legértékesebb, az élet és a munkaerő, idő előtt elhasználtassék, elpazaroltassék. Ez enerváló munkásság különben részben arra a parlamentáris helyzetre vezethető vissza, mely még nem engedte kifejlődni azt a kormányzási váltógazdaságot, a mely lehetővé tenné, hogy a tárczájától megváló miniszter bizonyos idő múlva oda visszaterhessen s mely minden minisztertől már működése első idejében is nagyszabású kezdeményezéseket és tetteket követel.

Meglehet, hogy Baross némely mulasztásai és hibái kevésbé dicsszomjának mint inkább a positiv tudás hiányának tudhatók be, mely akadályozta őt abban, hogy egyes tényeinek és mulasztásainak horderejét fölismerje, melyet azonban ő nem

árult volna el, legkevésbé még tanácsosai előtt, kiktől inkább eltűrte a suggerálást, mint az egyenes tanácsadást. Valóságos fin de siècle miniszter volt; rendszere is fin de siècle. Utolsó útját a Vaskapuhoz tette, magasfokú lázban, orvosa tanácsa ellenére; utolsó megjelenése a képviselőház valamelyik bizottságában — valamely másodrangú ügyben — már halálos ágyáról rántotta őt ki s tárczája vezetését hosszas agoniája ellenére az utolsó perczig nem engedte át államtitkárának.

Áldozata lett rendszerének. Sokan azt mondják, hogy érezte bukását s kereste a halált, de ez nem valószínű; ellenben bizonyos az, hogy rendszerével nem ugyan reális, de személyes dicsvágyát teljesen kielégítette, sőt e szempontból még meghalni sem tudott volna jobb időben, hogy elnémítsa számos ellenségeit s a nemzeti kegyelet, mely már előtte is kereste azokat, a kikkel szemben vasúti politikánk vívmányaiért halálját leróhassa, őt egyenesen nagy elődje, Széchenyi, mellé állítsa a szoborral, melyet számára biztosított.

Mi a tragikus vég benyomása alatt is csak e jeligével: *uni pro multis*, tehetünk koszorút e szobor talapzatára. A tragikus vég nem vesztegetheti meg az igazságos kritikát, melynek a kegyeletnél magasabb czélokot kell követnie. Minket az a cél vezérelt, hogy föltárva Baross iskolát csinált rendszerének hibáit és veszélyeit, figyelmeztessük azokat, a kiket illet: *videant consules, ne quid detrimenti res publica capiat*.

SZABÓ JENŐ.

STRATUM ÉS SUBSTRATUM.

A BALKÁN NÉPEK GENEALOGIÁJA. *)

A VII-ik századtól a jelenkorig	GÖRÖGÖK	SZERBEK	BOLGÁROK	ROMÁNOK	ALBÁNOK
A III-ik századtól a VII-ik századig		LATINOK			
1500-ik évtől Kr. sz. előtt a III-ik századig		THRÁKOK			
Körülbelül 2000 évvel Kr. szül. előtt		PELAGOK			

Kik a mai görögök?

Honnan származnak az albánok?

Vajon a bolgárok és szerbek közelebbi rokonságban állanak-e az oroszokkal, mint a többi szlávokkal?

Vajon a kárpáti románok **) a dunántúli területről jöttek-e, a mint azt némelyek állítják? s ha nem onnan jöttek, akkor minők azon fajkötelekek, melyek őket a macedoniai és istriai románokkal összekötik?

Vége vajon a görögök, albánok, szerbek, bolgárok és

*) E tanulmányt leginkább azért közöljük, hogy történetíróink minél szélesebb körében legyenek ismeretesek egy kiváló román tudós nézetei egy bennünket is közelről érdeklő kérdéstről. Román Sándor úr szintén e czélból fordította le Hasdeu tanulmányát, mely a román akadémiában olvastatott föl. Egyik dolgozótársunk, Marczali Henrik, észrevételeit Hasdeu tanulmányára mindjárt a tanulmány után e számban közöljük. *Szerk.*

**) Mivel a «román» elnevezés az összes latin fajú népek általános neve, mi itten az oláhokat, kik magokat «románi» vagy «rumáni»-knak nevezik, a zavar elkerülése végett vagy «ruman» vagy pedig az orrhang megjelölésével «román»-nak fogjuk írni.

románok, mindannyian egymásra halmozva a Balkán-félszigeten, valóban különféle nemzetiségek-e? idegenek-e egyik a másiktól, a mint ez első látszatra tetszenék?

Ezek azon nagy kérdések, melyeket tisztába hozni a jelen tanulmány föladata, kérdések, melyeket a tudomány már régen megfejtett volna, ha azt minduntalan, különbnél-különb ferde úton a politika nem erőlködött volna összekuszálni.

Természetesen, egy állam politikája fölhasználhatja és kell is hogy hasznosítsa a történelmet a belintézmények szervezésében és a külviszonyok megállapításában épen úgy, a mint hasznosítja a csillagászatot a tengerészet érdekében, vagy a földmérést a telekkönyv megalkotásában, de az a politika, mely a történelmi igazság meghamisításában fondorkodik, olyan, mintha azt kívánná, hogy eltűnjék az égürből Mars planetája, vagy hogy megváltozzanak a háromszög tulajdonságai.

Ez észrevételek előbocsátása után — melyek nem fölöslegesek — egyenesen a tárgyhoz fogok.

Akár hol mutat föl a történelem egy véglegesen megtelepedett népet, mindenütt e népréteg alatt meghagyja látnunk vagy legalább lopvást megpillantanunk egy másik régibb meghódított vagy eltűnt népnek többé-kevésbe fönnállani törekvő maradvékait.

A Balkán-félszigeten, a mennyire csak némi biztonsággal az írók és ősemlékek segédelmével fölkapaszkodhatunk az idők lajtorjáján, öt, hat, hét századdal Krisztus születése előtt, két szomszédos ethnikai stratumra (néprétegre) akadunk: a görög és thrák népségre, mindkettő egy közös pelasg néprétegre (stratumra) fölülhelyezve.

Kik voltak tulajdonképen a pelasgok? azon őslakók a Fekete- és az Adriai tenger között, valamikor elszórtabban Olaszországban, meglehet, hogy Spanyolországban is, és a kiknek Herodot korszakában alig pislogott a nyomuk? E kérdés, kétségen kívül homályosabb, mint a jelen bask nép eredete; de hogy a pelasgok egy időben léteztek, ez oly tény, mint az enigmatikus bask nép jelen korszakunkbani létezése.

Valószínű, hogy a pelasgok nem voltak sem indo-európaiak, sem semiták, hanem inkább hamiták. Telepítvényeik Kis-Ázsiában és aztán Dél-Európában szemben az afrikai szárazfölddel terülnek el, a hol Egyiptom, mint a hamitismus

központja, tündökölt. A pelasgok cyklopikus építményei, kőfalai, úgy tetszik, mintha csak ikertestvérek volnának az egyiptomi pyramisokkal, melyekkel az őskorban Pausanias össze is hasonlítja, a midőn a semiták s magok az indó-európaiak sem kedvelték soha az óriási építkezéseket.*) Ha a pelasgok hamiták voltak, a mint mi hiszszük, akkor az ő mythikus személyesítőjük a Balkán-félszigeten az egyiptomi Danaos volna, Aegyptos fivére, körülbelől 1500, mondjuk 2000 évvel Krisztus sz. előtt, azon Danaos a kinek nemzetsége építette a tiryusi csodás cyklopikus várost.

Azonban akár hamiták, akár semiták, akár indo-európaiak a pelasgok, nem voltak se görögök, se thrákok, hanem a thrákok és görögök Európába telepedvén le, mindenütt egy vastag pelasg talajt találtak, és azzal mindenütt összevegyültek, úgy azonban, hogy ők tudták, miszerint nem pelasgok, de tudták egyszersmind azt is, hogy tőlök származnak; a honnan előfordúlnak aztán azon látszólag ellenmondó állítások a régi íróknál, a kik világosan megkülönböztetik ugyan a pelasgokat, görögöket és thrákokat egymástól, mindazonáltal gyakran összetévesztik őket.

Ez első stratum és substratum viszonylattal kezdődik a Balkán-félsziget története s kibontakozik (fejlődik) azután igen távoli korszakokban más két hasonviszonylattal:

1. a thrák stratum legnagyobb része fölött, a mely a maga rendjén substratummá lett, a latinok helyezkednek el, a kikből a románok új-latin nemzetisége keletkezett;
2. a román stratum legnagyobb részére, a mely szintén a maga rendjén substratummá vált, helyezkedtek el a szlávok, a kikből a szerbek román-szláv nemzetisége és a bolgárok szintén román-szláv nemzetisége keletkezett.

Az első vegyüleből — a thrákok latinizálásából — csak is az albánok (orbonások) nemzete vonja ki magát, a latin előtti stratum azon egyedüli közvetlen túlélője, az a melynek köszönhetjük, hogy ma tudjuk körülbelül miféle népség vala a thrák, a mit különben alig tudnánk meg a classikai irodalom imitt-amott elszórt nyelvészeti és ethnikai csekély számú adataiból.

A második vegyüleből — a latinok szlávizálásából —

*) A rómaiak kivételével.

csak a daciai románok vonták ki magokat. Ismeteljük még egyszer, csak is a daciai románok, mert az úgynevezett macedo- és istriai románok, a pindusi armánok és a rumérek, a mint erről alább meg fogunk győződni, nem származnak az ottani szláv előtti (epoca ante-slavica) korszakbeli latinoktól, hanem a kárpáti daciai románok számos csapataiból, melyek csak a X. században keltek át a Dunán.

A görögöket, magas irodalmi műveltségök miatt, a melynek lelkesedéssel hódoltak a Scipiók és césárok, a rómaiak nem latinizálhatták, de nem is akarták. Habár napról-napra erkölcsi és szellemi tekintetben hanyatlottak is a görögök, föntartották mindazonáltal ősi nemzetiségüket föntartják jelenleg és fönn fogják azt tartani jövőre is. A középkori összevegyülések a szlávokkal, albánokkal, románokkal és még ki tudná kivel, a mely összevegyülés arra bírta Fallmerayert (Vall' Maria-it) hogy eltagadja a mai palikárok hellenismusát, azon összevegyülés elgörögösítette azokat, kik velök összetársultak, de őket se el nem románizálta, se nem albánizálta, se nem szlávizálta. Mint nemzetiség *Kür-Iane* *) egyenesen az Aristotélesek, Themistoklesek és Plátókból származik le, azon fenkölt fők plejászából és óriási szivekből, a melyek föltünése egy foltocska területen és egy foltocska időben páratlan tünemény az emberiség történelmében. A jelenkori görög nép a régi helléneknek egyenes folytonossága ép úgy, mint a jelenkori kopt nép, a kiknek nyelve nélkül a hieroglyph írás olvashatatlan maradt volna, a régi egyiptomiak egyenes folytonossága.

Csak is egyedül a római legionáriusok lehettek volna képesek a görögöket kivetköztetni nemzetiségökből, de ők ezt nem tették. A meghódított Görögthonban — jegyzi meg Mommsen (*Röm. Gesch.* V. 249.) — kevesebbet tanítottak és tanultak latinul, mint a hódító Rómában görögül. Még többet: a rómaiak jószántokból megengedték a görögöknek elgörögösíteni a Balkán-félsziget egész déli részét, a melyben különben is az elgörögösítési processus már megkezdődött volt, Fülöp és Nagy Sándor alatt. A capitoliumi sas árnyéka alatt, e görög propaganda kiterjedt egész a Balkánokig. A római tartománynyá lett tulajdonképeni Thraciában, egy évszázaddal Dacia meghódítása előtt, a fölírások egész Traján koráig, ennek ural-

*) Így nevezik Romániában tréfásan a görögöket.

kodása alatt, s utána, majd mind görögül vannak szerkesztve, sőt magok a legionariusok is a legtisztább rómaiak, mint például Aurelius Mucianus — a mint mi mondanók «Aurelu Mucianu» — gögösködtek nem latinul írni, hanem Ἀὐρελίου Μουκιανῶς πρετωριανῶς κωόρτης τρίτης πρετωρίου, etc. (Dumont, *Inscr. de la Thrace*, p. 11. V. ö. Heuzey et Daumet, *Mission de Macedoine*, Paris, 1864. — О. Антоиниъ, Поѣздка въ Румыню, Szentpéterv. 1880.) Régészeti szempontból képtelenség azt hinni, hogy a mai macedoniai, epirusi és thessaliai rumánok, ott keletkeztek, azon korszakban, és látni fogjuk alább, hogy ez képtelenség, nem csak régészetileg. Az éjszakon azonban, a Balkánok és Duna közti térségen, aztán az egész illy területen, melyet ma a szerb-horvát elem foglal el, annyival inkább és különösen Dalmáciában, a mely akkor Itália egy részének tekintetett, a latin műveltség és csak a latin, minden akadály nélkül terjeszkedett a thrák substratum fölött, a mely maga átváltozott egy dunántúli ruman nemzetiségbe, párhuzamosan a Dunán inneni, Kárpátok közti ruman nemzetiséggel, a mely kissé később vala keletkezendő, ugyanazon két alkatrészből, latinokból és a thrákok dák ágából. Epirusban, némi szerencsés helyi kivételes körülményeknél fogva, a thrákok megszabadultak mind az elgörögösödéstől, mind pedig az elrómaisodástól.

A rómaiak és görögök megosztozkodtak tehát akkor, a III és VII. század között, a Balkán-félsziget két hasonmagyságú felén (területen); ezek a Balkán éjszaki, amazok a déli részén. A görögöknek voltak még ezen fölül szigeteik és Kis-Ázsiában és Afrikában elgörögösödött területek szalagjai, sőt meg Dobrudzsából és a Dunamellékből is; a rumánok pedig az Olt mentén, a Bánátban s Erdély egy részében, Pannonián át terjesztették ki ágaikat, a hol később a magyar betörés (invasiune) találta őket. A mi a tulajdonképeni Havasalföldet és Moldvát illeti, ne keressük ottan a rumánokat azon korszakban, melyben a Fekete-tenger éjszaki partjain lezajlott a keleti hordák özöne, a Duna torkolata felé. A Nisztertől egész az Olt folyamig egy valóságos siralom völgye volt, a melyből nem vala menekülés, csak a Kárpátok bérceinek mélyedéseiben.

Komikus ugyan, de teljesen való, hogy a ruman nyelv legrégebb emléke egy emlék, mely történelmileg reánk nézve becsesebb a Traján oszlopánál is (Columna Traiani), egy ösztö-

vérnek köszönhető «τῶ ἡμίονω», a melyről bőven beszél két bizánczi író a VI. századból: Theophanes «Ἱστοριῶν βιβλοὶ δέξια» és Theophylaktus szimokátta «Ἱστορία οἰκουμένης» című könyveikben. Thunmanntól kezdve Cipariuig, és Cipariutól magamig, mindannyian rendre meg kell nyergelnünk (incallicare = megülni) azon táltos öszvért, a mely nélkül ma nem tudnók bebonyítani egy kétségen kívüli szöveg által a Balkán és Duna közti thrákok régi ellatinosodását. Történt pedig ez 580-ban, vagyis tizenhárom század előtt.

Azavarok chagánja pusztította a keleti birodalmat, két római hadvezér, Comentiolus és Martinus, a Balkán-hegység rejtekéből váratlanul rárohant a barbárokra. A győzelem biztos vala, ha a főntebb említett öszvér, a mely egy terhet hordozza, közbe nem jő. A teher lefordulván, leesett az öszvérről, a nélkül, hogy az állat gazdája ezt észrevette volna, egy másik hadfi elkiáltotta magát, a mint csak szája bírta, hogy forduljon meg s emelje föl a terhet: «τόρνα τόρνα φράτρε!» = tórna, tórna frate! így mondja Theophanes és hasonlóképen beszéli el Theophilaktus, a kinél azonban «ῥετόρνα» = retórna fordul elő és hozzá adja, hogy e szavak az ország nyelvén, vagyis a Balkán-vidék lakosai nyelvén mondatnak «ἐπιχωρίῳ τε γλώττῃ». Comentiolus és Martinus serege románokból állván, a «tórna, tórna frate!» kiáltás ijesztő mozgalmat idézett elő közöttük, mert az visszavonulást jelzett, «retornare», vagy «intornare». A románok tehát megfutamodtak, de fönmaradt nekünk a «tórna, tórna frate!» úgy hogy a történésznek áldania kell azon, egy öszvérnek köszönhető megfutamodást.

Ez történt, ismétlem, a VI. század második felében.

Valamint éjszak felől Daciában, a thrák substratumra letelepedett a latin stratum, épen úgy tűntek el tehát a thrákok a latinok alatt dél felé az ős Moesiában, és annál inkább kellett eltűnniök Illyria tájain, a hol a thrák elem volt a legelső, mely meghódított és latinizáltatott.

A számos thrák szójárás helyébe három nagy thrák-latin fő dialectusnak kellett keletkezni: a dák-latin dialectus a Kárpátokban, a mæso-latin dialectus a Balkánokban, és az illyrjatin dialectus az Adria mellékén: három dialectus, a melyek nyugatról keletre alkották az itáliai (olasz) nyelvesoport szerves meghosszabbítását.

A thrákok Epiruson kívül sehol sem léteztek, azaz sehol sem látszottak a fölszínen.

Már most a VI. és VII. században egy új stratum mutatkozik: a szláv stratum.

Elszórtan s a nélkül, hogy helyben maradjon, csak is berohanólag pusztítván, forgolódva s ismét visszafordulva, a szlávok megismerkedtek a Balkán-félszigettel, már sokkal előbb, különösen a góthok, húnok és avarok közzé vegyülve. Azonban a máskorú szlávisták Csertkov tábornokkal élükön és Drinov (*Zaselenie balkanszkago poluosztrova Szlavjanami*, Moszkva, 1873.) úr a közelebbi időkben, hasztalanúl törték s török fejöket állandó compact szláv lakhelyeket fedezni föl Daciában egész a VI. századig, a Dunán túl pedig egy századdal később.

Hogy céljokat elérhessék, a Csertkovok és Drinovok kénytelenek a következő eszközökhöz folyamodni.

1-ször ők a pillanatnyi berohanásokat, sőt még egy-egy szláv egyéni megjelenését is, valóságos maradandó ethnikai telepítvényeknek veszik — például — mintha azt vitatná valaki, hogy Románia németek által volt gyarmatosítva, mivel osztrák hadseregek nem egyszer vonultak át nálunk, vagy mivel egy Winterhalder (német) államtitkár volt a pénzügyi, és Van Saanen (belga) a külügyi miniszteriumban.

2-szor, ők a szláv lexikon segélyével elferdítik a Balkán-félsziget régi hely- és személy-elnevezéseit; vagyis olyan szókat, a melyek értelmét nem tudhatni és következőleg könnyű bárkinnek is, midőn egy szót kap meg, en bloc, a nélkül, hogy azt gyökre és ragra elemezné s a nélkül, hogy valamely hangtani szabályra támaszkodnék, mindenféle értelmet adjon neki, holmi csupán anyagi hasonlatosság segélyével, például a *Has-deu* névből azon három hanggal H-s-d, könnyű szerrel alakíthatni a latin *Hosidius*, avagy a héber *Khisdai*, vagy a holland *Heusde* nevet.

3-szor végre, ők visszautasítják a legkifogástalanabb szövegek bizonyítékát, például a bíborban született Constantinusét és holmi indifferens szöveg későbbi interpolációjára támaszkodva, például az örmény Choreni Mózes V. századbéli írónak a Thráciában létező «hét szláv nemzetségről» tett fölemlítésére, annak ellenére, hogy ennek krónikája a X. században újrolag szerkesztetett, midőn abba interpoláltatott a kérdéses

hely, mely Anastasius Bibliothecarius IX. századbeli íróbói vétegett át.

A szlávoknak a Balkán-félszigeten letelepüléséről a VII. század előtt semminemű számba vehető történelmi adat nem létezik.

Azon «hét szláv nemzetség»-ről legelőször tesz említést a byzanci Theophanes, a 678. év alatti elbeszelésében, tehát egy egész századdal a «tórna, tórna frate» után.

A midőn a balkáni románok «tórna, tórna frate»-t kiáltának, ugyanazon időben élt a góth Jornandes, ki Ravenna püspöke lön Italiában és élt a görög Prokop, ki Byzáncz præfectusa lön; két legmegbízhatóbb kútfő, a balkán-félszigeti szlávok eredetére nézve, nem csak azért, mert ugyanazon korból valók (contemporani), hanem különösen útazásaik és mindkettőnek magas politikai hivatalos állása miatt, Prokop és Jornandes idejében, vagyis a VI. században, a Duna déli részein nem létezett még sehol semminemű szláv telepítvény, hanem csak is az éjszaki részen és jelesen a Duna torkolatától fölfelé. Jornandes kivált, a mennyire csak lehet, eléggé érthetően írja le az akkori keleti két nagy szláv ág: az antesek és sclavinok topographiai határait. A sclavinok — mondja ő — a Dunától egész a Niszterig terjednek és aztán éjszak felé egészen a Visztuláig, az antesek pedig a Niszttertől kelet felé egészen a Niperig.

Jornandes szövegéből mi csak azon részt fordítottuk le, a mely minden kiadásban és minden kéziratban találatik. Nem fordítottuk le azon helyet, a melyet a szlávisták, Schaffarikkal elükön, eltagadnak azon indokból, hogy nincsen semmi értelme, «sinnlos» (*Abkunft d. Slaven*, 115.). Azon hely azonban föltalálható egy igen fontos kéziratban, valamint az elsőbb kiadásokban is, és ha annak semmi értelme sem volt Schaffariknál, elnyerte azt Zeussnál, Zeusstól pedig mostanáig megércsítettett egy archæologiai fölfedezés által. A kérdéses hely egy kéziratban következőleg hangzik: «a civitate novi et Sclavino-Rumunnense et lacu qui appellatur Musianus;» s az első kiadásokban, elkezdve Bonaventura Vulcaniustól «a civitate nova et Sclavino-Rumunnensi et lacu qui appellatur Musianus» tudva van, hogy a «Lacus Musianus» a Ramsin nevű tó Dobrudszában. Ebben a kommentátorok mindannyian megegyeznek.

A mi nem tetszett Schaffariknak, ez jelesen a «Sclavinum-Rumunnense». Zeuss genialis fő, mint nyelvész és történész egyaránt, az a kit — Rössler kifejezése szerint — (*Uiber d. Zeitpunkt. d. slav. Ansiedlung, Sitzungsberichte d. Wiener Akad., phil. hist. Cl. t. LXXIII. p. 96.*) «annál inkább csodálunk, minél jobban ismerkedünk meg véle», «ein Forscher, den wir desto mehr bewundern, je mehr wir ihn studiren».

Zeuss reprodukálván a föntebbi helyet (*Die Deutschen u. die Nachbarstämme*, p. 593—4.) constatálja, hogy «Civitas Nova»-nak a byzantinusoknál Nikopolis városa neveztetett így; a «Sclavinum-Rumunnense» pedig mondja ő, a mai Romanáti megyében létező «*Slaveni*» helység, úgy hogy a Jornandes teljes szövege azt jelenti, hogy a szlavinok lakhelyei lefelé, egészen a Duna torkolatáig és az Olt folyóig terjedtek: «die nördlichen Grenzen der Sklavenen lägen so am Dniester und an der Weichsel, die südlichen an der Donaumündung und der Aluta».

És midőn ezeket találomra mondotta, lángesze ösztönéből nem tudta, hogy az Olt melletti «*Slaveni*» falu, valóban egy tekintélyes pont volt a római korszakban. Más szavakkal Zeuss nem tudhatta azt, mit fog később beszélni Odobescu S. úr, — midőn hasznosítva mások előbbi ásatásait, — a «Romanázi régiségek»: «Antichitàle d'in Romanati» (*Scriveri*, t. 2, p. 414, 447.) című tanulmányban, a következő ismertetést adja. Tovább éjszak felé «Szlaveni»-nél, a Traján-út mentén van egy négyszögű vár, háromszoros sánczczal és egy toronnyal mellette, épen az Olt folyó emelkedettebb partjára építve. A város alatti parton és Murgasianu úr udvarában egy boltzat nyitvatott föl 1837-ben, a melyből több kőből faragott táblácska hozatott ki, Mithra isten képeivel és «SOLI INVICTO MITHRAE fölírással, és egy oltár e fölírással: ARA SOLIS...» s aztán hozzá teszi alább: «ime az értesítések», melyeket Slaveniből kaptunk (a kerület főhelye): e Slaveni helység központján egy régi város romjai vannak, a mely a város öregei által megejtett kutatások után, nem tudni mikor és ki által építetett, és a melynek sánczai csak földből látszanak készítve lenni es nem kőből vagy téglából. Nagyon régi érmecskéket fölírással gyakran találtak a lakosok e vár romjain. E helységben van még omladásban egy (apró) kövecsekkal kirakott út, a

mely a helységen át visz éjszaktól déli irányban, a melyet, mint mondják, Traján császár építtetett». (Aláírva Ionescu P.).

Romániában több «*Slavesci*» nevű helység létezik — az Olt mellett kivül — de egy sem viseli a «*Slaveni*» nevet, melyben oly élénken tartatott fönn a «*Sclavinum*», Jornandes «*Sclavinum Rumunnense*»-je, vagy is a román «*Slavinu*», a szláv uralom nyugoti határa nálunk, a VI. században. A falvak elnevezésében használtabb a román ragozás «-esci» és «-eni» lévén, a «*Slaveni*» későbbi analog alak, a régi «*Slavinu*» helyett, a melyben az «-in» rag fordul elő, sokkal ritkább, de igen jellemző oltvidéki helynevekben: Severinu, Marotinu, Potopinu, Scorcodinu, Robotinu, Sámbotinu stb., és a személynevekben, mint Tudorinu, Sorinu, stb. Legyen azonban akár helyi akár személyi, a mi ragunk «-in» a régi onomasticum, -imus, -ima, -imum, gyakrabban csak mint amplificativum, mint «*Severinus*» Severusból, «*Justinus*» Justusból, «*Constantinus*» Constansból, «*Paulinus*» Paulusból stb. A helyi «*Slavinu*» tehát a személy «*Slavinu*»-ból kellett hogy származzék, egy amplificatio tiszta román raggal a «*sláv*» névből, a mely nagy használatban volt valaha az összes szlávoknál: slavata, slavek, slavko, slaven, stb. (Moroskin, *Imenoslov*, p. 179—80., cfr. Venelin, *Gramati*, pag. 348.). A románok ep úgy mint más népek, személyneveket kölcsönöztek szomszédaitól, gyakran minden átváltoztatás nélkül; a szláv-ot azonban «*slavinu*»-ra románosították, egy teljesen román tagozás által. A mai «*slaveni*» és a VI. századbeli «*sclavinum*» között, a mit Zeuss a Jornandes szövegének kizárólag történelmi magyarázata által, teljes szentesítést nyer a régészet és nyelvészet által egyaránt.

Az egész hely «*Sclavini a Civitate Nova et Sclavino Rumunnensi et lacu qui appellatur Musianus usque ad Danastrum et in boream Vistula tenus commorantur; hi paludes sylvasque pro civitatibus habent*» — ezt jelenti: A szlávok határai kezdődnek (a központban) a Dunától Nikopolissal szemben, aztán az Olt folyótól balra a román «*Slavinu*» irányában, a dobrudsai «*Ramszin*» nevű tótól pedig jobbra éjszak és kelet felé menvén, egészen a Visztuláig és Niszterig, a hol nincsenek városok, hanem csak erdők és mocsárok.

A három déli pontot, Jornandes relativ jelentékenységek rendjében sorolja föl: Nikopolis, Slavinu, Ramsin, a

«*Sclavinum*»-nál pedig hozzá teszi a «*Rumunnense*» epithetumot, épen a félreértés kikerülése végett, minthogy az egész helyen a szlávín népségről van szó, a kikhez a «*Sclavinum*» nem tartozott, hanem a rumanokhoz tartozott.

E «*Rumunnensis*» eszünkbe juttatja, hogy az «-ensis» rag specifikussá vált úgy szólván Dacia ethnikai elnevezéseiben: «*Αλβοκήνσιοι, Πιαρήνσιοι, Τριχορνήνσιοι, Ποτουλατήνσιοι, Σαλδώνσιοι, Καυκοήνσιοι, Κιτήνσιοι, Πατακήνσιοι, Amicenses, Picenses* stb. Ptolomeusnál, Dio Cassius és Ammianus Marcellinusnál s másoknál.

E daciai ethnikus elnevezésekhez «*Namen dakischer Völkerschaften*» Pott kifejezése szerint (*Personennamen*, p. 459.) hozzájárul most a «*Rumunnenses*» a «román» vagy «ruman» szó alaknak legelső textuális fölemlítése.

A midőn Tocilescu Gergely úr a kapával kezében kaparja a földet és fölfedezi Dobrudsában a «*Tropaeum*» nevű római várost, a melynek létezéséről többé kételkednünk nem lehet, örülök, hogy fölfedezhettem én is a ruman világ egy másik végén, az Oltvidéki «*Sclavinum-Rumunnense*» városát, hanem kevésbbé szerencsés, mint az én egykori tanítványom és jelenleg szeretett kartársam, mert e fölfedezést meg kell osztanom a megboldogult Zeussal, sőt neki kell átengednem a legszebb részt.

Jornandesnél a szlávínok ága kiterjedt a Dunától fölfelé egészen a Visztuláig, a midőn keletre tőlük az antesek egy ága lakozott, a Niszttertől a Nipruszig. E becses megjelölés «*Vistula*» egymaga elegendő volna megmutatni nekünk, hogy a szlávínok lengyelek (poloni) voltak, az antesek pedig oroszok vagy helyesebben ruthének. Lengyelek voltak tehát azok, kik a VI. században elfoglalták egész Moldvát és Havasalföldet az Olt folyóig és a kik — egynéhány évtizeddel később — a Dunán átkeltek, hogy ottan a bulgár nemzetiségnek megszülemlést adjanak. A bolgárok e polonismusára még visszatérünk alább. Egyelőre térjünk át a szerbekre.

A mint a bolgárok eredetére nézve fő-kútforrás Prokop és Jornandes, úgy a szerbek eredetére nézve a bíborban született Constantinus. Senki sem lehetett kedvezőbb helyzetben, mint ő, megtudni mind azt, a mi egy elég közeli korszakban történt a birodalom szélén és határain. Ő ugyan is elég tisztán mondja, hogy az egész szerb nemzetség a tulajdonképeni szer-

bek és horvátok különféle fölöstásaikkal az Adriai tenger felőli területre telepedtek le a VII. században, Heraclius császár idejében, tehát valamivel 640 előtt s hogy odaszállottak a Frankóniával szomszédos (Φραγγία = Francia orientalis) Bajorország (Βαγβαρεία) vidékeiről, tehát épenséggel nem Oroszországból, sem Galicziából, a mint ezt egyik a másik után, és egyik a másiktól, minduntalan ismétlik a szlávisták, hanem nevezetesen a szlávok legnyugotibb ágából, vagyis a csehek ágából.

Úgy látszik, hogy e szó «szerb» egy bizonyos korszakban az összes cseh (bohem) népágnak generikus neve volt. Az úgynevezett *szorabok* Lusaciában (Lausitz), a kik magokat «*szerebek*»-nek nevezik, épen úgy, mint a Balkán-félszigeti szerbek, egy lengyel elemekkel vagy cseh (bohem) dialectust beszélnek. Nem jelentéktelen továbbá, hogy Dalimil rímes cseh krónikájában, a mely az 1300-ik év körül a népelbeszélések alapján íratott, a cseh nemzetiség mesés «*Cseh*» ősére vonatkozólag a következő tételre akadunk:

V srbském jaziku jest zemie
 Jejžto Charvati jest imie,
 V tej zemi bieše lech
 Jemuž imie bieše Čech . . .

Azaz: a szerb nemzetségben van egy ország, a mely Horvátországnak neveztetik, abban az országban volt egy nemes a ki Csehnek neveztetett . . . Ezeket írván a XIII. század vége felé Dalimil, nem lebeghetett szemei előtt más Szerbia, vagy egy másik Horvátország, mint egyedül azok, melyek akkor léteztek s a melyek ma is léteznek. Következéleg az egyedüli legendáris értelme, melyet adni lehet természetes módon a föntebbi tételnek, csak az lehet, hogy a cseheknél a XIII. században még friss emlékezetben volt azon hagyomány a szerbekkel és horvátokkal szoros nemzeti összeköttetésökről és a szerb elnevezés kiterjedéséről az egész cseh népágazatra. Dalimil teljesen megegyez e tekintetben azzal, a mit mond a bíborban született Constantinus.

A bulgárokat tehát, mint lengyel gyarmatot, a szerbeket pedig mint cseh gyarmatot tekintve, ime valami újnak tetsző állítás, pedig ez egyenesen a legmegbízhatóbb történelmi kütők eredménye.

Ez oly annyira positiv bizonylatot vajon nem látták-e elődeim, azok a kik minduntalan idézik Jornandest és a bíborban született Constantinust? Kétségen kívül látták, hanem erőszakosan tetették magokat, azt nem látni, azaz kikerülni és különbnél különb fogásokkal ferdén értelmezni, egyes egyedül csak azért, mert a tendentiosusokat elkedvetlenítette, hogy a szlávok nem eléggé régiek a Balkán-félszigeten, a pártalanokat pedig megzavarta, egy teljesen hamis nyelvészeti theoria, a melyet fölkaroltak, a nélkül, hogy azt közelebbről megvizsgálták volna. Csak ez utóbbiakról fogunk szólani, kiknek tévedese jóhíszemű.

Dobrowszky az összes szlávokat két ágra osztotta: egy keletire, a mely magában foglalta az oroszokat, bolgárokat és szerbeket, és egy nyugotira, a melybe ő a lengyeleket és cseheket helyezi. Ez osztályozás criteriumai, úgy a mint azt Dobrowszky előadja. (*Institutiones linguae slavicae*, Vindob. 1822. p. I.), minden nyomaték nélküliek. Az első criterium az, hogy a keleti szlávok azt mondják «razum», midőn a nyugotiak «rozum»-ot mondanak, az utolsó criterium az, hogy a keleti szlávok «desnitzá»-t mondanak, midőn a nyugotiak «pravitzá»-t és épen ezekhez hasonló a többi nyolcz is a többi tíz criterium összes számából. Ilyenféle criteriumok után a ruthéneket el kell különíteni a keleti szlávoktól, mert ők «rozum» és nem «razum»-ot mondanak.

Nem lexikális eltérések és nem ritka vagy elszigetelt szóalakok szerint osztályozandók egy népcsalád dialectusai, hanem a hangtani alap-jellemvonások szerint. Így az, a mi az orosz szót és a ruthent jellemzi, összes dialectusai szerint és az összes irodalmi emlékekben, a mennyiben azokba bele nem lopódzott valamiképen az egyházi palæo-szláv nyelv, ez az úgynevezett teljhang, oroszúl *polnoglaszie* vagy is az *l* és *r* liquidák a szótag magánhangzójának reduplikációját idézik elő, p. *golová*, a helyett *glova* v. *gláva*, így *górod*, *grad* v. *grad* h. *goròd*, — *krolj* vagy *kralj* h. *koròlj* stb. Ez teljhang, a melyet összefecsegték (oroszúl «balabonit») az összes szlávisták Vosztokovtól kezdve egész Potebniá-ig, oly annyira lényeges és oly annyira forgalomban van az orosz és ruthen nyelvben, hogy az első hallásra megüti minden nem orosz v. nem-ruthen fület. Se a lengyelek, se a csehek, sőt még a szerbek s bolgárok sem ismerik legkevésbé e hangtani tüneményt, mely egymaga elegendő

arra, hogy egy külön rutén-orosz dialectalis egységet alakítson.

A ruthen-orosz egység az, a mit Jornandesz «antesek»-nek nevezett, mondván, hogy ők túl a Nisztéren uralkodnak, s hogy ők a szláv nemzetiség leghatalmasabb ága, «fortissimi sorum», a mi igaz is napjainkig.

A ruthen-orosz egységgel szemben, nem említve itten a kisebb dialectusokat, a melyek könnyen föltalálhatják bel vagy intermediaris helyöket, azonnal a mint a nagy dialectusok helyes osztályozása megállapítottatik, — két más szláv dialectalis egységre akadunk: a lengyel-bolgár és a cseh-szerb egységre.

A lengyel-bulgárokat jellemzi: 1-ör az orrhangzó. A régi bolgárban, vagyis is az úgynevezett palæo-szlávban, e hangzó az *Ѡ* és *ѡ* cyrill betűk által van képviselve és úgy ejtetnek ki, mint az *on* és *en* a francia «*bon*» és «*fin*» szókban; a lengyelek ma çedillirozott «*a*»-val és «*e*»-vel (tehát *a* *e*-vel) írják. A mai bolgároknál az orrhang csak némely helyeken tartatott fönn némely szókban, de föntartattak még is teljes bizonyossággal. E tüneményt jelezte már régen Grigorovič, aztán tanulmányozta Miklosich (*Die Sprache d. Bulgaren*, Wien, 1858) és tovább nyomozta Hattala (*Književnik*, t. 2. f. 461. fegg.). A lengyel és a bolgár orrhangzó között a legcsekélyebb különbség sem létezik. Azonban se a ruthen-oroszok, se a cseh-szerbek nem ismerik ezt a lengyel-bolgár phonetismusnak annyira jellemző sajátosságát. Példákat idézve, a Hattala által közzétett szövegből, látjuk bolgárul «*enzik*» = lengyelül «*jezik*» («*jenzik*»), holott az orosz, ruthen, cseh és szerbben azon szó «*jazyk*» vagy «*jezik*» orrhang nélkül; a bolgár «*ränkä*» = lengyel «*reka*» («*renka*»), holott orosz, ruthen, cseh és szerbül «*ruka*». A «*porunca*» «*rënd*» «*munca*» (a román és magyarban egyaránt «*respántie*», «*og Linda*» stb. szavainkat, jelesen a régi bolgárból kölcsönöztük s ugyan azon orrhang-alakban kölcsönözhattuk volna a lengyelektől, de csakis a bolgár- és lengyelektől, a többi szlávoktól soha. Ezeknél az «*n*» «*en*» hangot nem találjuk, se a jelenkori beszédjökben, se pedig a legrégibb nyelvelmékekben, kivéve csak a szlovén dialektust, a melyről alább szólani fogunk.

2-or a «*dz*» hang, a «*z*» mellett, nem létezik se a ruthen-orosz, se a cseh-szerb nyelvben, hanem csak a lengyel-

bolgárban. A cyrill graphikában a *z* 3-vel íratott és «zemlyá»-nak neveztetett, a «dz» pedig «s»-vel jeleztetett és «dzjalo»-nak neveztetett e két különböző hangnak két különböző graphikus jele (betűje) volt; két különböző graphikus jele van e két hangnak a glagoliczának nevezett szláv alpha-betben is. Miklosich rég kimutatta, hogy a «s» betű és az annak megfelelő a glagoliczában, mindenütt a «dz» hangot fejezi ki (*Rad jugoslov. Akad.* IX. 11—16). Épen úgy a ruman cyrill szövegekben is a «s» mindenütt «dz»-nek ejtetik ki, és gyakori, különösen a moldvaiakban: pas̄ = radza (radia radius), бр̄нс̄ = brândza (brândia) stb. de a залог = zálog, з = z-vel íratik. Lengyelül *z* és *dz*-vel írják «ziemia» és «dzien». A mai bulgároknál a «dz» hang, valamint az orrhang is nem hallatszik mindenütt, de a hol fentartatott, ottan tisztán lengyel módra hangzik és a Czánkof fivérek (*Gram. d. bulg. Spr.* 7.) helyesen jegyzik meg, hogy «das» «z» in einigen Wörtern wird in manchen Gegenden wie *das polnische* «dz» ausgeprochen.» A bulgár «dzvänet»-ben (harangocska) a «dz» épen úgy hangzik, mint a lengyel «dzövek»-ben, oroszúl «zvonok», csehül «zvonec»-ben. Semmi hasonló nem fordul elő a többi szlávoknál, kivéve a szlovákokat, a kiknél a cseh elemen kívül hozzá járult a lengyel. A belo-oroszok fele részben lengyelek, az ő consonantismusok által. A rutheneknél «dz» csak a lengyelektől vagy a moldvaiaktól kölcsönzött szókban hangzik; a montenegróiaknál pedig italiaismus a «dolce z» mint az olasz «razzo», «pranzo» szavakban.

3-or. Végre a lengyelek és bulgárok megegyeznek a «já» hangban, a melyet a ruthen-oroszok és cseh-szerbek «jé»-nek ejtenek ki. A cyrill alphabetumban e «já» a «Ѓ» betűvel van jelezve, a melyet «játy»-nak neveznek. A rumanok, midőn a cyrill alphabetumot a régi bulgároktól átvették, megtartották az «Ѓ-nek» igazi értékét, a melyet az oroszok és szerbek «jé»-re változtattak. Csak a bulgárok és lengyelek mondják «vjárá» (вѣра) és nem «vjérá» — «gnyázdo» (гнѣздо) és nem «gnyezdo» — nevjasztá (невѣста) és nem «nevjesztá».

Ily módon három legnagyobb fontosságú hangtani sajátosság: az orrhang «on» és «en» (ñ, A) a kettős «z» és «dz» és a «játizmus» jétizmus helyett, alkotnak egy lengyel-bulgár dialectalis egységet, ellentétesen a ruthen-orosz dialectalis egységgel.

A cseh-szerb dialectalis egység, más részről különbözik még a következő jellemvonás által:

1-ör az «r» vocalikus funkciója által. A csehek és szerbek egyaránt mondják «trn, prst, krk», stb. a hol a többi szlávok mindannyian egy hangzót szúrnak be: tern, perst» se a ruthen-orszok, se a lengyel-bulgárok nem ismerik ezt a tüneményt.

2-or. Minden szláv dialectus közül, csak a cseh és szerbnek van meg a prosodikus quantitása: hosszú és rövid hangzók, a szó classikus zene értelmében. Egy hosszú hangzó a cseheknél, lehet rövid a szerbeknél és viszont, a mint valóban úgy is van, némely cseh és szerb dialectusban, de a tünemény magában ugyanaz, és ez egészen elkülöníti a cseh-szerb egységet a többi kettőtől, a ruthen-orszótól és a lengyel-bulgártól. Hasonlítsa össze bárki:

Orosz :	Lengyel :	Cseh :	Szerb :
boloto	bloto	bláto	blàto
soloma	stoma	sláma	slàma
zdorov	zdrów	zdráv	zdráv
čerešnja	cseresznia	třešne	trešnja

A lengyel-bulgár és cseh-szerb hangsúlyozásról alább fogunk szólni.

Azt állítani, hogy a ruthenek és oroszoknak is volt valamikor orrhangjok, vagy liquid hangzóik, és hogy azokat csak később vesztették el, vagy hogy a lengyeleknek eleinte nem volt «dz»-jök és hogy ezt csak később kapták volna, annyi mint a nemzeti dialectus concrét fogalmát összezavarni, egy nép közös primitiv nyelvének elvont fogalmával. Itt ugyanis csak azon időről van szó, mióta a ruthenek, oroszok, lengyelek, csehek, *mint ilyenek* jönnek tekintetbe, és semmikép sincsen szó egy előbbi egységes theoretikus korszakról.

Tehát a mióta csak a ruthenek mint ruthenek, s az oroszok mint oroszok szerepelnek, tehát a VI. századnál régibb korszakban — mert csakis e század érdekel bennünket jelen tanulmányunkban, — náluk se a lengyel-bulgárok orrhangjának, se a cseh-szerbek liquidájának, se a «dz» hangnak, se a prosodikus quantitásnak, stb. semmi nyoma sincsen.

Bár melyik lett volna a szlávok azon állítólagos «primi-

tiv közös nyelvök» a phonetismus tekintetéből, az már emlékezet előtti időben differentiáltatott egy néhány nagy dialectusra, mindegyike saját jelleget nyerve, ugyanazon processus útján a melylyel jellemeztettek később a bolgárok és szerbek, a stratificatio» útján. A heterogen substratumok e működését a szlávok differentiálásában, majd, hogy ki nem találta a jeles szláv nyelvész, Baudoin de Courtenay, Ascoli tanítványa, de ő könnyedén átsiklott rajta, a következő, ki nem fejlesztett s meg nem fejtett megjegyzéssel: «valószínűleg egy más idegen nép befolyása közvetítette a szláv dialectusok és subdialectusok különféle csoportjainak, e distinctiv jelleget. (*Programma lekcziáj*, Kazan, 1881. p. 145. «Vjerojetonoje csuzsoje, inosztran-noje vlijanie, szoobstyvseje otjelnim gruppam szlovjanszkih narjecsij i govorov szvojebraznij karakter.»)

Három szláv stratum helyezkedvén el, mindegyike három külön vidéken, egy-egy különböző ethnikus substratum fölött, az egyik lön *cseh* az Elbe mentén, a másik *lengyel* a Visztula mentén, a harmadik *ruthen-orosz* a Fekete-tenger mellékén, vagy másutt s azon perczből mindegyikének phonetismusa, külön-külön phonetismussá vált. A csehek substratuma kelta vagy german, a ruthen-oroszok substratuma tatár vagy finn volt-e? nem tudni; nagyobb biztonsággal hihetni, hogy a lengyelek substratuma litván volt, és csak ez utóbbival fogunk egy perczre foglalkozni.

A litvánok nem szlávok, se nem germánok, hanem egy külön indo-európai népség. Más népek egymást követő elnyomatásai miatt ők számban megfogytak, de mindazonáltal két nagy dialectusra oszlanak: a tulajdonképeni *litván* és a *lett* nyelvágra, miután a harmadik nyelvág, a *porosz*, teljesen elenyészett. A lettek vagy is latisek a legéjszakibb nyelvág, a Balti-tenger mellett; a tulajdonképeni litvánok, a déli nyelvág, századok óta a lengyelek oldalán vannak, azonképen, a mint a basbok, a spanyolok oldalán, a bretonok a francziák oldalán, vagy is a spanyolok elnyelvén az iberek substratumát csak a baskok maradtak épségben; a francziák főlemésztvén a gall substratumot, csak a bretonok maradtak fenn elnyeletlenül; a lengyelek elnyelvén a litván substratumot, melyet a Visztula táján történt letelepedések idejében olvasztottak be, annak a substratumnak csak egy része maradt fenn elnyeletlenül.

Azon orrhangzó, a mely hiányzik a ruthen-oroszok és cseh-

szerbeknél s a mely hiányzik még a litvánok let ágában is, a tulajdonképeni litvánoknál teljesen kifejlődve létezik, a honnan aztán ők mint substratum, átadták a lengyel stratumnak.

Ám hasonlítsuk össze :

Ó-bulgár :	Lengyel :	Litván :	Orosz :
desentj	dziesienč	dėsimtis	desjaty
penta	pienta	pėntis	pjata
menkükü	mienkki	mėnkas	mjagkij
zenty	zienč	gentis	zjaty
zonbu	zonb	žambas	zub
mondru	mondry	mandrus	mudryj
ronka	renka	ranka	ruka
blondity	blondzič	blansti	bludity
ongli	wengiel	anglis	ugoly

Ruthen :	Cseh :	Szerb :
desjaty	deset	deset
pjata	peta	peta
mjakkyj	měkky	mek
zjaty	zet'	zet
zub	zub	zub
mudrij	moudrý	mudr
ruka	ruka	ruka
bluditi	bloudíti	bluditi
uholy	uhel	ugaly

A további nyomozást másoknak engedjük át, mi csak röviden mutatunk rá, mert nekünk elegendő igazolnunk a történelmi ténynek a nyelvészetivel való egyformaságát, ugyanazonosságát (conformitate). Midőn Jornandes a bulgárokat a Visztula tájáról és a bíborban született Constantín a szerbeket Csehországból hozza be, az ő már magában is annyira fontos bizonyítások, nem csak, hogy nem ellenkezik a szláv dialectusok igazi osztályozásával, sőt éppen ez osztályozással ellenőriztetik s igazoltatik.

A lengyelek Dunán túli invasiójában, mielőtt ottan letelepedtek volna, részt vettek egyszer-máskor még a Niszteren túli ruthének csoportjai, vagyis — Prokop és Jornandes szerint — a szlávínok mellett voltak «antesek» is, a kikből némelyek a

Dunán túli tájakon is maradtak. Más részről, midőn a csehek a Balkán-félsziget nyugoti vidékét szállották meg, társokul voltak bizonyos számú lengyel csoportok is, mint ezt a biborban született Constantin értésünkre adja, midőn azt mondja, hogy a szerb vezérek (főnökök) egyike a Visztula tájáról jött volt «εἰς τὸν ποταμὸν Βισλας». De a bolgár nemzetiség tömege lengyelekből alakult, egy kis ruthen vegyüléssel, a szerb nemzetiség tömege pedig csehekből alakult, egy kis lengyel vegyüléssel; mind két esetben semmi ingredienssel a tulajdonképeni oroszokból.

E két szláv stratum, egy részről a lengyel, és más részről a cseh, egyaránt fölülhelyezkedtek az előbbi ruman stratumra, a mely szintén maga is a Fekete-tengertől az Adriai tengerig elnyúló ős-thrák substratumra helyezkedett volt, vagy is a két eltűnt Dunán túli latin dialectusok felé helyezkedtek, tudni illik a maeso-latin és illyr-latinra. A Dunán túli rumanok tehát ilyképen szlávizáltattak fölülről, a mi azt jelenti, hogy a Dunán túli szlávok alulról rumanizáltattak: a stratum és substratum viszonya szerint.

Mielőtt tovább haladnánk, egy pár szót a karantáni és stíriai szlávokról, a kiknek Miklosich vagy helyesebben mondva Kopitár iskolája, nekik tulajdonítja a palæo-szláv nyelvet; palæo-szlovennek nevezvén el azt.

A szlovének szoros dialectalis rokonsága a szerbekkel minden kétséget kizár, és ők még is mai napság főntartották némely helyeken az orrhangzót, ép úgy mint a lengyelek, és megvolt az nekik már a X. században, az úgynevezett frisingiai szöveg után ítelve.

Az orrhangzó nem az egyedüli phonetikus sajátosság, a mi őket a lengyelekkel összeköti. Azon frisingiai szövegben például ráakadunk a «*tva*», «*me*» összevonására, a «*tvoja*», «*moje*»-ből, épen úgy mint a lengyeleknél, és mai napig a szlovéneknél, mint a lengyeleknél, egyaránt, «*clek*» (cslek) és «*člorek*» (cslovek) = «*czlek*» és «*czlowjek*» használtatnak. Az ő középkori «*sclavini*» elnevezésök identikus a bolgárok középkori, ugyanazon «*sclavini*» elnevezésével, a mi ismét egy s ugyanazon, de két ágra szakadt lengyel dialectust jelez. Az elszakadás korszaka a VI. században kellett, hogy történjék, meglehet, hogy már az V. században, a midőn egy közös pontból a Kárpátok éjszakkéleti részéről, azaz a mai Galicziából, a ke-

letibb ág a Duna torkolata felé szállott le, a hol is őket Prokop és Jornandes jelzik. A másik ág, a nyugotibb, a mely előbb Galicziában maradt, később a Tátra és Beskid hegyszorosok átkelési helyein elkezdtek Pannoniába áthatolni (szállingózni), de nem elébb, mint a VII. században, miután tudniillik a csehek egyik ága már elfoglalta volt Illyriát. Pannoniából e lengyelek egy részét a magyar invasio Karinthia és Stiria felé toltá, a hol ők a szerbekkel vegyültek össze.

Ilyképen a szlovének egy intermediarius dialectust képeznek, a lengyel-bolgár egység és a cseh-szerb egység között. Azon időszakban, midőn Pannoniában tartózkodtak — a mint alább látni fogjuk — a szlovének a ruman elemmel találkoztak. E szlovénektől és nem a bolgároktól kapták a magyarok orrhangos szavaikat: *péntek* = ПѢТЪКЪ, *parancs* = ПОРѢЧѢ, *szerencse* = СЪРѢЩА, *rend* = РѢДЪ, stb. E szlovének magok aztán a pannoniái rumanoktól s nem a daciaiaktól kaptak némely nyelvészeti particularitást, mint p. az *oa* diphtongust. (Miklosich, *Lautl.* p. 228.)

Megjegyzendő, hogy a mint a lengyelek átkelése Moldvából Bulgáriába, a VII. században, lehetővé tette később a ruthenek letelepedését a Duna éjszaki partjára, épen úgy a ruthenek fölhasználták a többi lengyelek átszállását Pannoniába, itt is utánok szállingóznán, ugyan azon a Tátra és Beskid útján elhelyezkedvén Magyarország némely éjszakkéleti részeiben, a hol őket mai napság is ott találjuk.

A mi azon kérdést illeti, vajon a palæo-szláv nyelv az ó-bulgár-e? vagy az ó-szlovén? ez minket — a mennyiben az ó-szlovén és ó-bulgár egyaránt egy palæo-lengyel dialectust képviselnek — nagyon keveset érdekel a jelen esetben, hagyjuk a szlávokat magok közt czivódni e miatt.

A stratum és substratum viszonya képezi egy nemzeti-ség lényegét. E lényeghez hozzá járulnak mindenütt hében hóban a mellékletek, vagy is némely idegen ethnikus elemek fölületes közbejövetele, egy nemzetiségnek már végleges alakulása után. A phœnikiaiak az ó-hellenekre nézve egy accidens képeztek. Nyugati Thrakiában hasonló accidens volt a skordisok és taurisok kelta eleme. A góthok, gepidák, longobárdok, aztán a hunnok, avarok, és sok más szintén accidensek voltak az egész Balkán-félszigeten. A nyugoti latinoknál a german elem özönlése csak accidens volt a latin stratum fölött,

mely maga a kelta, iberiai, etrusk s némely helyeken pedig pelasg stratumokra helyezkedett. A stratum és substratum-ból keletkezik egy nemzetiség szervezete; az accidensek által megújulnak e szervezet molleküljei, tevékenységet kap a keringés, de a szervezet ugyanaz marad.

A főntebbi fejlesztésekben mi nem szólottunk semmit a turáni elemekről a Balkán-félszigeten. A csehek avar csapatokat találtak Illyriában, a melyek elenyésztek, nem hagyva fönn semmi finn-tatár elemet a szerb nyelvben. A Balkánokon alig elhelyezkedett lengyelekre rájuk özönlöttek más finn-tatár csapatok, az úgynevezett bulgárok, a Volga folyó mellékéről, a kik időnként előbb is mutatkoztak a bizánczi birodalomban, a romboló hunnok hordáihoz csatlakozván (Zeuss, *Op. cit.* 710—27.) s a kik ezúttal fölül kerekedvén, a Jornandes és Prokop szlávjainak még a «bulgár» elnevezést is adták. Név és semmi egyéb. A bulgárok csak névleg tatárok, a mint csak névleg németek a francziák = «frankok», a mint, hogy csak névleg skandinávok Jornandes és Prokop antesei, mert «rus» vala a várégek neve, a kik Svediából Russziába jöttek. Ugyan ilyen irreális természetű a «Ρωμαῖοι» = rómaiak elnevezés is, a melyet a modern görögök adnak magoknak.

Tatár, a görögök, szlávok, és rumanok között, mondhatni közel semmi sincsen, ha csak nem némely lelapított orrú alakok, vagy némely brackyhephalikus koponyák, a melyeket az antropologisták tanulmányoznak, de a melyek semmit sem bizonyítanak, még ha komoly statisztikai ellenőrzés alá vétetnének is. A szerbek, bulgárok és rumanok között a turáni nepek legottan kivetköztettek nemzetiségökből, a mint elszigeteltettek a többi tatárságtól. Vajon hol vannak ma a moldvai kúnok?

Az egész Balkán-félszigetre nézve a tatárok megjelenése mintegy szelvész eltűnt, a szlávok pedig — a lengyelek keleten, a csehek nyugaton — jótékony esőként, mely behatolván mélyen az előbbi ruman talajba, megtermékenyített ottan két új jövőteljes nemzetiséget: a bulgár és szerb nemzetiséget.

A «bulgár» elnevezésről lévén szó, a melyet később a Jornandes és Prokop szlavinjai sajátítottak el magoknak, itt a helye, hogy megjegyezzük futólag, miszerint a legújabb időkig az teljesen ismeretlen volt a rumanoknál. Őseink a bulgárokat mindig «*schiai*» (szlávoknak) nevezték. Így p. a törökök által

meghódított Bulgáriáról az oltvidéki *Moxa* (Hasdeu, *Cur. d. Betrăni*, I. 402.) ezt mondja: «Bajazet elfogván Susmánt, a *schiaioik* (szklávok) urát, lefejeztette, 1395. évben akkor foglalták el a törökök a «*schiaioik*» (szklávok) országát mindenestül» . . . A «*schian*» szó, mint egyszerű epitheton, a rumanok szájában «naiv» (rusticus) értelemmel bírt. Dosateius metropolita (moldvai érsek) így szól (*Synaxar*, 1683. Dec. 29. f. 244. a.) «*omu prostacu si schian si cu totulu tieranatecu*» («együgyű és *schian* és egészen parasztos»). Megjegyzendő, hogy a «*schian*» nem lévén személy- vagy helynév, hanem köznév, szigorúan megtartattak a hangtani szabályok: «*schian*» a «*slcavum*»-ból ered, a *cl*-nek *chi*-be lett ugyanazon átmenetével, mint a «*v*»-nek két magánhangzó közti ugyanazon vocalisatiójával, mint p. a «*chiaie*» (kulcs) «*clavem*»-ből, «*chiama*» «*clamat*»-ból, «*riu*», «*rivum*»-ból, stb. A rumanok tehát csak is a VII. században a maeso-latin substratumtba telepedett lengyelország ősidevét ismerték mely Jornandesnél «*sclavini*», Prokopnál: *ελαβηνοι*. Az albánok, a kiknek hangtana e tekintetben és más egyebekben is közel áll a ruman phonetismushoz, ők sem nevezik másképen a bulgárokat, mint «*styá*» Bulgariát — «*Styiniczá*»-nak.

A rumán substratum szerepéről a Dunán túli szlávok keletkezése és fejlődésében, szólttak többet, kevesebbet némely írók, jelesen Miklosich és magam is «Unapagina diu sintaxea româno-albanese» (*Cur. d'in Betr.* II. p. 611—687) című tanulmányomban. Sok, igen sok szólani való lesz erről jövőre. Itten csak egy pontot fogunk megérinteni, a mely kiegészíteni fogja a föntebb mondottakat a bulgárok lengyeiségéről és a szerbek csehségéről.

A három szláv dialectalis egység különbözik egyik a másiktól, nemcsak hangtanilag, hanem a hangsúlyozás által is. A ruthen-oroszoknak teljesen szabad hangsúlyozások van; a hangsúly ugyanis a szó bármelyik szótagjára eshetik. A lengyelek és cseheknél ellenben, a hangsúly változatlan, és jelesen a lengyeleknél mindég az utolsó előtti szótagra, a cseheknél pedig mindég az első szótagra esik. Így például a Jalomitza folyó neve az oroszban négyféle képen hangsúlyozható: Jálomitza, Jalómitza, Jalomítza és Jalomitza, lengyelül csak Jalomicza, csehül pedig csak is Jálomitza; — tehát három egymástól teljesen különböző hangsúlyozás.

Innen következik, hogy a bulgároknál ép úgy mint a lengyeleknél a hangsúlynak mindég az utolsó előtti szótagra kellene esnie, holott a szerbeknél mint a cseheknél mindég az első szótagra, és épen így is történt volna, ha a Dunán túli ruman substratum nem zavarta volna meg az ottani két szlávstratum hangsúlyozását. A rumanok, mint az olaszok, teljesen szabad hangsúlyozással bírván, azt beoltották a szerb és bulgár nyelvbe. A hangsúlyozás e szabadsága és szerbek és bulgároknál eddig úgy tekintetett, mint az oroszokkali dialectalis egységnek egy jele, holott tényleg az oroszoknak, a mint láttuk, nem volt épen semmi közök, se a bolgárokkal, se a szerbekkel. Azonban a ruman hangsúlyozás nem ronthatta meg egészben a bulgároknál és szerbeknél a két előbbi hangsúly-rendszert, úgy hogy a lengyel penultimaris rendszer még fölismerhető ma is a bulgároknál, a primaris cseh rendszer pedig fölismerhető ma is a szerbeknél. És íme, hogy:

1-ör némely bulgár subdialectus, pl. a zagorai és koszturi, mindég az utolsó előtti szótagot hangsúlyozzák, épen úgy mint a lengyelek, *èdno, mòmcè, ràkã, žènä, déte, òvcàr, ùmrel, galèno, ètìri, zatvorèni, napravìla, mesečina, babička, golèmo, kralitzã,* stb. áthelyezvén a hangsúlyt, a flexioba, ismét, épen úgy mint a lengyelek, például az *òvcàr* (juhászból, *ovcsárka* kis juhász = lengyelül, «òwczarz owczârka» (Tzonev, *Za udarenjeto v bãlgarski ezik*, a *Sbornikban*, t. 6. Sofia, 1891. p. 28.).

2-or. A szerbeknél megzavartatván a cseh hangsúlyozás a ruman substratum befolyása miatt, fönmaradt még is az ösztön, a mennyire csak lehetséges, följobb hangsúlyozni, oly módon, hogy hallásra úgy tetszik, mintha a hangsúly mindig az első szótagon volna. Ez okból az általános ösztön jeléül, midőn egy név előljáróval köttetik össze a név atonikussá (hangsulynélkülivé) válhat, fõlszállván a hangsúly egészen az előljáróra pl. *nã renũ, nã vodũ, prẽko brda,* sat (Miklosich. *Laütl.* I. 320.) épen úgy mint a csehben: *òb den, pòd nohoũ,* etc. a mi két vagy több szótagú nevekben lehetetlen a többi szláv dialektusokban.

Boskovich Sztoján, ismeretes belgrádi tanár, jelenleg Szerbia meghatalmazott minisztere (követje) Romániában, azt a megjegyzést tevè nekem egy alkalommal, hogy az összes idegenek közül, szlávok s nem szlávok közül, a csehek azok, kik legkönnyebben tanúlnak s legjobban beszélnek szerbül s ezen nem

lehet csodálkozni, mivel csakis a cseheket nem zavarja meg az «r» hangzó, a szerb prozodiai mennyiség (quantitatea prosodica) és szerb hangsúlyozás.

Ily módon a szerbek és bolgárok bevonása a ruthen-orosz egységbe csak optikai illusio volt mindeddig, a mi onnan származott, hogy az oroszok, szerbek és bulgároknak ugyanazon alfabetjük és egyházi nyelvök van.

Az egyházi nyelv vagyis az ó-bulgár leginkább az orosz irodalmi nyelv képzésére szolgált, a mely neki az orosz nép nyelvtől eltérő tekintet (aspectu) adott és azt mesterséges módon a Dunán túli szláv nyelvekhez idomitván és ugyanazon egyházi nyelv lévén, századokon át a szerbek hivatalos és irodalmi nyelve, úgy hogy az — első látszatra — az orosz, szerb és bulgár egy s ugyanazon szójárás volna, habár tényleg e három szójárás három különböző dialectalis egységhez tartozik.

Hangtanilag és a hangsúly által, — a mennyiben nem vegyültek a rumán substratummal, — a bulgár egy ó-lengyel dialektus, a szerb pedig ó-cseh dialektus.

A bulgároknál kétségen kívül a rumán befolyás jobban észlelhető, mint a szerbeknél, a mi három közül egyet jelent:

1-ör vagy, hogy a szerb stratum azon tartományokban, melyeket elfoglalt, számosabb volt, mint a bulgár stratum a többi tartományokban;

2-or vagy, hogy a moesiai latinok compactabbak és erőteljesebbek voltak a bulgárok alatt, mint az illyriai latinok a szerbek alatt;

3-or vagy, hogy a moesiai latinok hosszabb idő alatt nem szüntek meg a rokon dialectusokkal érintkezni, Illyriától fölfelé egész Csehországig, a midőn a bulgárok egyszerre elváltak a lengyel törzstől, úgy hogy az előbbieket jobban ellenállhattak a román substratum actiójának, mint a többiek.

Mind a három ok közre működhetett az eredmény előidézésére; a harmadik ok azonban, a legelhatározóbbnak látszik; a bulgárok gyors elszigetelése a lengyel elemtől, és a szerbek hosszas közlekedése a cseh elemmel.

A slavinok átkelése után a Dunán, és elhelyezkedésük után, a Niszter és Olt közötti régi helyeiket azonnal elfoglalta az antesek legnyugotibb része, nevezetesen a ruthenek, a kik siettek Moldvát hatalmukba ejteni, a hol meg is maradtak több

századokon át, hol hadakozva, hol egyesülve a besenyőkkel, a kúnokkal s azután a rumanokkal. A ruthenek társaságában kellett hogy legyenek csapatok a lengyelek régi szomszédjaikból is: litvánok, lengyelül «litwa», a szlávoknál sokkal vadabb népesség, a kiknek akkori habár rövid érintkezése a rumanokkal, egy bosszantó emléket hagyott hátra a «litfa», «rossz litfa», «undok litfa» szóban. E «litfa vagy «lifta» a moldvai és havasalföldi rumanoknál csak is azon korszakból származtatható mert a Duna melléki rumanok soha sem voltak szomszédságban a tulajdonképeni Litvániával. Tehát a ruthenek és a többiek által ilyképen örökre megszakadt a folytonosság a slavinok vagy is az ó-bulgárok és a lengyelek között. A rumán substratum minden akadály nélkül működhetett a bulgar stratumra és oly hathatósan működött, hogy nem csak módosította a nyelvtant és megzavarta a hangsúlyozást, hanem átszivárogtatta a bulgár nyelvbe a ruman vocalismus legiellemzőbb vonásait, az «ea» kettős hangot, az «o» mély hangját (diphthongusféle) és a tompa (obscura) mozgékony hangzót. A bulgároknál létező föntebbi kettős hangzóról, nem szóllunk itten, a tompa hangzóról csak constatáljuk, hogy a bulgárok epen úgy mint a rumánok, és a szláv phonetismus minden szabályai ellenére, az «a»-t «ǣ»-ra változtatják, mindannyiszor midőn az «a» elveszti a hangsúlyt, *slātkā* és *slātká*, mint a románoknál «*barbă*» és «*bărbatū*».

Elkezdve a VII. század végétől egészen a X. század elejéig, vagy is legalább két századnyi időközben, kristallizálódott (megalakult) a bulgárok lengyel-ruman és a szerbek cseh-ruman nemzetisége, miután a szentírás ó-bulgár nyelvre már lefordított volt, mert azon fordítás nyelvezetében még föl nem ismerhető a ruman substratum hatalmas működése a szláv substratumra. Ez időközben a IX. század végére esik a magyarok beütése Pannoniába, — egy esemény, mely egyrészről a morva-rumanok, más részről a macedoniai és istriai rumanok keletkezését eredményezte.

Mi mellőzzük egészen Béla király névtelen jegyzőjét és a többi kútfőket, melyekben az állítatik, hogy midőn a magyarok Pannoniába jöttek, ott találták a szlávokat, helyesebben a szlovénokat, és románokat. Azon kútfők gáncsolhatók, gyanúsíthatók, szétszórhatók, *hunfalvizálhatók* — keveset törődünk vele. Mint kiinduló pont nekünk elegendő egy történelmi tény,

mely minden történelmi szövegnek fölötte áll: a rumanok letelezése Morvaországban. Ez olyan szöveg, melyet ezer Roesslerianus sem képes megdönteni, de még el sem csavarhatják szokások szerint. Azon rumanok ugyan is mikép találhattak Morvaországba, ha őket azon tájra nem üzte volna Pannoniából a magyarok beütése?

Ma már Miklosich és Bartoš (*Moravské Valašsko, in Osvěta*, 1880. p. 369—86.) kutatásai után senki sem kételkedik többé, hogy a morvaországi vlachok (oláhok) valóságos románok, teljesen elszlávósodva, nem tudni mióta, de megőrizvén még sok ruman szót, némelyeket a legregibb román alakban, például glag = chiagu, a latin rustie «clagum» «coagulum»-ból, vagy is nem változtatván át a «cl»-et, «chi»-re, vagy a «merenda» = merinda, latinul «merenda» nem változtatván át az «e» betűt «i»-re. A morva-rumanok megőriztek még némely román szavakat, melyek a mai románból elvesztek, mint «tropa» = francia «troupe», spanyol «tropa», «ostec» = ostetiu, ostenitu, müde, fáradt. — *pistrula* = pistruiu (pistruliu) gesprenkelt = pettyegetett. — *putyra* = putina, bütte, puttony. — *radikovat*, rjedikat se = redicare atu, latinul tollere, heben, emelni. — *striga* = striga, augm. masc. strigoiu, fem. strigóia, hexe, boszorkány. — *strunga* = strunga, crates oviaria, Pferch, esztrenga. — *urda* = urda, von der schafmilch abgeschöpfter rahm, szerbül urda, bulgárul urda, magyarúl orda, maced. r. urda = smetana ovči na maslo. — *vakeša* = vacaria, tehén-akol. — *Valaska* = sekyrka valachova = fejsze, stock mit angesetzter eiserner hacke und einem hammer am entgegengesetzten ende, wie solches die Čičen (Rumänen) in Istrien trugen ehedem. H. J. Biedermann, bei Miklosich. — *vatra* = feuerherd, tüzhely, *vatrar* = vatrariu = vaslapát. — *žinčica* = gintitia = zsendicze = molke von süsser milch, etc. (Miklosich, *Wanderungen der Rumunen.*) Közlő.

Egy morva-ruman író, Beneš Kulda, két kötetben közre bocsátott morva-ruman meséket (*Moravské národní pohádky*, Prága, 1874—5.), a melyekben az olvasó lépten-nyomon hasonló románismusokra akad. E morvaországi románok elszlávósodásának korszaka oly régi, hogy egy morva documentum sem különbözteti meg őket az ottani szlávoktól. A XI. századbéli morva actákban alig találunk egynéhány

ruman személynevet, mint például «*Crisian*», «*Bucanu*» filius *Negū* és *Cocorū*, egy 1052. évi okiratban (Boczek, *Cod. Mor.* I. 125.), a melyek azonban nem eléggé biztosak. Azon rumanok letelepedését tehát Morvaországba, két századdal följebb kell tennünk, összeesvén ilyképen pontról-pontra a magyar invasióval Pannoniába.

A magyarok éjszokról és keletről beütvén Pannoniába, természetsszerűleg kellett, hogy az ottani rumanokat a beütés pontjaival két ellenkező irányban űzze, azaz nyugatra és délre. Nyugatra űzettek azon rumanok, kiket aztán Morvaországban találunk, teljesen elszakítva a románság többi részétől, kik aztán minden nehézség nélkül el is szlávósítottak; délre, vagy is a Dunán túl űzettek más ruman csapatok, melyekből némelyek, különösen a boszniaiak, megőrizték sokáig nemzetiségöket s alig a XV. században lettek szerbekké (Miklosich, *Wander. d. Rumänen*, 3—6.); mások, — az isztriai rumanok — épen Trieszt felé távoztak, a hol az elszerbesülésnek többé-kevésbé ellenállottak, a mit az ottani olasz uralomnak köszönhettek; vegre a rumanok egy része, a legszámosabb, áthatván a szerb és bolgár elemen, Macedóniába, Tesszáliába és Epirusba kelt át, a hol nemzetiségöket föntartották, azon okból, mert ottan már megkezdődött volt a görögök és szlávok közti küzdelem, úgy hogy se a görögök nem voltak többé erősek, se a szlávok még nem erősödtek volt meg. Fölhasználva ez antagonizmust, a románok ügyesen tudtak egyesülni, hol a görögökkel a szlávok ellen, hol ezekkel a görögök ellen, mindenekelőtt arra törekedve, hogy önön magokat consolidálják; miután pedig magokat consolidálták, körülbelül két és több század múlva sikerült nekik az Asszánok román-bolgár birodalmát megalapítani.

Így tehát a macedoniai, istriai és morvaországi románok egyaránt a X. században keletkeztek, nem lévén ők mások, mint daciai románok, kik a magyarok invasiója által dél és nyugat felé űzettek. Ugyanez következik Nestor XI. századbéli történetíró orosz krónikájából is, a ki 886—898. évek alatt (ed. Miklosich, p. 12.) azt mondja: a «magyarok Kiev mellett keltek át azon hegyen, a mely magyar hegynek neveztetik és a Niperhez érvén, ott elhelyezték sátraikat, — mert ők is sátrakkal járnak, mint a kúnok, — és a keleti részokról jöven, sietve keltek át nagy hegyeken és hadakozni kezdetek a rumanokkal és szlávokkal, a kik ott laktak, mert előbb ott szlávok laktak,

aztán a rumanok elfoglalták a szlávok földjét, innen a magyarok kiűzték a rumanokat és a szlávokkal maradtak, a kiket meghódítottak és azóta nevezetik Magyarországnak, és a magyarok elkezdtek hadakozni a görögökkel, pusztítván Thraciát és Macedoniát egész Thessalonikáig, és elkezdtek hadakozni a morvakkal és csehekkel . . .» E becses szövegben nem csak az constatáltatik, hogy a magyarok Pannoniában találták a rumanokat «počasa vojsvati na živušćaja tū Vlahy» és hogy kiűzték őket onnan «Ugri prognasa Vlahy i naslědiša zemljū», hanem az is constatáltatik egyúttal, hogy a magyarok centrifugális mozgása, jelesen azon két irányban történt: dél felé a Balkánokba és nyugotra Morvaország felé; az első mozgalom megfejtette már a mai Dunán túli rumanok keletkezését, a második mozgalom pedig a morvaországi rumanok eredetét.

Nestor krónikájában jól meg kell különböztetni a kezdetének azon részét, a melyben semmi kronologikus indició nem találtatik, a következő résztől, a hol az események évről-évre vannak felsorolva, jelesen 852. évtől kezdve. Az első rész egy félszeg legendaszöveg, melynek semmi történelmi értéke sincsen. Ottan például Nestor azt mondja először, hogy a «vlachok» elkergették az összes szlávokat a Duna mellékéről, kényszerítvén őket éjszak felé távozni, aztán alább elbeszéli, hogy András apostol a szlávokat épen Novgorodnál találta, a honnan az következik, hogy az összes szlávok azon kiűzése a Duna mellékéről Krisztus születése előtt sokkal előbb történt, minthogy az apostolok idejében ők már Novgorodnál letelepedve voltak, következésképen tehát a «vlach» elnevezés nem alkalmazható még a régi rómaiakra sem, úgy hogy Schaffarik iskolája kényszerítve látta magát, azon «vlachokat» gallokká változtatni és egy képtelenséget kigondolni a kelták és szlávok közti prähistorikus harczokról. Még egyszer (ismételjük), Nestor krónikájának első része közel egy gallimatias. Egészen más azonban a kronologikus rész. Itten a kievi kaluger (barát) felsorolván korszakához közel álló eseményeket, a melyekről pontos értesülései voltak, a legbecsesebb kútfők egyike lön. keleti Európa középkori történelmére nézve. Ugyane természetű Nestor főntebbi relatiója is, a magyarok Kiev melletti elvonulására, a Kárpátokon való átkelésére, Pannoniába történt bejövetelére, a szlávok és a románokkali hadakozására és a

románok kiűzésére nézve. E relatiója ellenáll mindenféle Roessler-féle elcsavarásnak.

Az első szöveg, mely a macedoniai rumanokat említi, 976. évből való, vagy is körülbelül csak nyolczvan évvel a magyarok beütése után Pannoniába. Az a szöveg jelesen a byzánzi Kedrenos munkájában foglaltatik (II. 435.) és azt mondja, hogy akkor egy bolgár fejedelem megöletett «néhány ruman utazók által», «*παρὰ τινῶν Βλάχων ὁ δειτῶν*». A Pannoniából kiűzött rumanok nem voltak még sehol állandóan letelepedve, hanem egyelőre állandó hely nélküli, vándor csapatokat képeztek.

Egy század múlva a dolgok megváltoztak. A byzánzi Kekaumenosz, 1070. évbéli írónál, a kinek szövege alig tíz éve, hogy fölfedeztetett, a következő helyre akadunk:

Παραγγέλλω δὲ ἡμῖν καὶ τοῖς ἐξ ἡμῶν τοῦτο· ἐπεὶ δὲ τὸ τῶν Βλάχων γένος ἄπιστόν τε παντελῶς (ἔστι) καὶ διεστραμμένον, μήτε εἰς Θεὸν ἔχον πίστιν ὀρθήν μήτε εἰς βασιλεῖα μήτε εἰς συγγενῆ, ἢ φίλον, ἀλλὰ ἀγωνιζόμενον πάντας καταπραγματεύεσθαι ψεύδεται δὲ πολλὰ καὶ κλέπτει πάνν ὀμνύμενον καθ' ἑκάστην ὀρκους φοικωδεσιτάτους πρὸς τοὺς ἐαυτοῦ φίλους καὶ ἄθετοῦν φροδίων. ποιοῦντες ἄδελφοποιήσεις καὶ συντεκνίας καὶ σοφιζόμενοι διὰ τούτων ἀπατᾶν τοὺς ἀπλουστέρους· οὐδέποτε δὲ ἐφύλαξεν πίστιν πρὸς τινα, οὐδὲ πρὸς τοὺς ἀρχαιοτέρους βασιλεῖς τῶν Ῥωμαίων. Πολεμηθέντες παρὰ τοῦ βασιλέως Τραϊανοῦ καὶ παντελῶς ἐκτριβέντες ἐάλωσαν, καὶ τοῦ βασιλέως αὐτῶν Δεκεβάλου ἀποσφαγέντος καὶ τὴν κεφαλὴν ἐπὶ δόρατος ἀναρτηθέντος ἐν μέσῃ τῆ πόλει Ῥωμαίων Ὅθτοι γὰρ εἰσὶν οἱ λεγόμενοι Δάκοι καὶ Βέσσοι; ὥκωνν δὲ πρότερον πλησίον τοῦ Δανουβίου ποταμοῦ καὶ τοῦ Σάου, ὃν νῦν ποταμὸν Σάβαν καλοῦμεν, ἐνθα Σέρβοι ἀρτίως οἰκοῦσιν, ἐν

«Tudjátok meg tőlem, ti és a tieitek, hogy a vlachok nemzetsége fölötte hívtelen és romlott, még az Istennek sem tartják meg az igaz hívséget, se a császárnak se a rokonnak, vagy barátinak, hanem mindnyájokat elámítani törekésznek. Nagy hazugok és híres tolvajok, ők mindenkor készek esküdni barátaiknak a legszörnyűbb esküket, és aztán megszegni könnyedén, lelki barátságokat és sógorságokat kötve, mesterek az együgyűek megcsalásában. Soha sem voltak ők senkinek se hívei, még a római császároknak sem. Traján császár megrohanta, kiirtotta őket teljesen és leigázta, megölvén királyukat, Decebált, kinek feje egy lándzsába szegezett, Róma város közepén. Ok az úgynevezett dákok és besszek. Előbb a Duna és a Szau, ma Száva folyó szomszédságában laktak, a hol most a szerbek laknak, erős és nehezen áthatolható helyeken, melyekbe elbizakodván, szeretetet és hódoltságot színleltek a régi császároknak, a midőn erősségeik-

ὄχλοῖς καὶ δυσβίτοις τόποις. Τοῦ-
 τοις θαρροῦντες ἱπεκρίνοντο ἀγά-
 πην καὶ δούλωσιν πρὸς τοὺς ἀρ-
 χασιτέροισ βασιγεῖς καὶ ἐξερχόμενοι
 τῶν ὄχλωμάτων ἐληίζοντο τὰς
 χώρας τῶν Ῥωμαίων ὅθεν ἀγανακ-
 τήσαντες κατ' αὐτῶν, ὡς εἰρηται,
 διεφθειραν αὐτοὺς. Οἱ καὶ ἐξεληθόν-
 τες τῶν ἐκεῖσε διεσπάρησαν ἐν
 πάσῃ τῇ Ἠπειρῷ καὶ Μακεδονίᾳ, οἱ
 δὲ πλείονες αὐτῶν ᾤκησαν τὴν Ἐλ-
 λάδα . . . *).

E helyen van egy rész, melyet Kekaumenos classikai olvasmányaiából vett ki, például a besszokrólit, Strabiból (VII. 5. §. 12.) és a Traján és dákok közti háborúról Dio Cassiusból (ed. Groet., IX. 419.); van azonban egy rész, melyről csak személyes értesülései voltak és jelesen:

1. a XI. században a rumanok Epirusban, Macedoniában es nagyon sokan Görögországban laktak;

2. azon rumanok ravaszságukkal ámitani és rászedni tudták minden ellenségeiket;

3. ők a Száva folyóval szomszédos vidékről kiüzve jöttek oda, tehát nem Daciából, hanem Pannoniából, (mert ez szomszédos a Száva folyóval).

Kik üzték ki Pannoniából a rumanokat? Ezt nem tudta Kekaumenos és azért (in modu vagu) határozatlan módon ezt a «regi császároknak» tulajdonítja, a mi által két ellen-
 tetbe jött:

1. képtelenség lett volna, hogy a régi császárok üzzék ki Pannoniából a rumanokat, épen a birodalom központjában, tehát inkább megtartani őket, mint elűzni;

2. azon kiűzési okból a rumanok egész Görögországig ervén a hol ismét képtelenség volna őket a «regi császárok alatt» keresni.

Azon hely Kekaumenosból csak úgy érthető teljesen, ha kiegészítették Nestor krónikájával: a magyar berohanás

*) Vasilievski: СОВѢТЫ и разказы византийскаго боярина XI. вѣка, Petersburg, 1881. p. 160—2, 169.

(invasiunea) volt az, mely a rumanokat kiűzte volt Pannoniából.

Összes történetíróink előtt ismeretlen maradt a bulgárt irtó (bulgaroetону) Bazilbyzanczi császárnak egy becses okmánya, a ki — miután megsemmisíté az első bulgár birodalmat — azt mondja 1020-ban, hogy egész Bulgáriában elszórva találtak rumanok, a «Vardár folyó mellett pedig, vagy is Rumeliában, némely magyarok laknak» τῶν ἀνα πάσαν Βουλγαρίαν Βλάχων καὶ τῶν περὶ τὸν Βαρδάριον Τούρκων (Голубинский, История церкви, Москва, 1871. f. 263.).

Azon 1020. évbeli rumanok nem voltak moesia latinok, a kiket a szlávok a VII. században a Balkánokban találtak és a kik aztán velök vegyülve elválasztattak, hanem Pannoniából 900—950 között a magyarok által kiűzött rumanok voltak kiket, a byzanczi krónikák szerint űzőbe vevén a magyarok «Τούρκοι, e magyarok egy része is ott maradt Rumeliában.

A magyarok fölemlítése egy helyen a rumanokkal, a bulgárirtó Bazil byzanczi császár okiratában, igen jellemző. Követelni fogja-e egy Hunfalvi, hogy a rumanokkali perét el ne vesztse, hogy azok a magyarok is a Dunán túl laktak Aurelián császár korszaka óta, mint az Ochrida melléki magyar telep, a melyet fölemlít Komnén Anna: οἱ περὶ τὴν Ἀχριδὴν οἰκοῦντες Τούρκοι?

E magyarokról szól Béla király névtelen jegyzője is, midőn azt mondja, a Dunán túli invasióban «elvesztvén főnöküket (vezéröket), ők oktalanságból, esztelenségből nem tértek vissza Magyarországra» «stultus populus, quia mortuo domino suo, viam non dilexit redire ad patriam suam». Ők a Balkánon túl maradtak esztelenségből, legyen így is, miután nincsen ellenadatunk; a románok azonban kiűzetvén Pannoniából, e «stultus populus» nemzetségétől, kényszerűségből kellett hogy a Dunán túl maradjanak.

A magyarok berohanásának fölötte nagy fontossága volt a Balkán-félszigetre nézve a középkorban. A daciai rumanokat, kik erősek voltak a hegyek erődjeinél fogva (kiket hegyeik védtek), Árpád és utódjai nem voltak képesek megtörni vagy elűzni, hanem épen ellenkezőleg, majd minden alkalommal általok megverettek: a Pannonia síkjain lakó románokat azonban, kik rosszul voltak védve és meglehet, hogy rosszul

is szervezve, a magyarok kiűzték és innen két következmény eredt :

az első : a szerb nemzetiségbe, mely a cseheknek az illyr-latin vegyülékéből alakult — beoltatott most egy daciai latin elem, de csak mint accidens (mellékes), hanem igen jelentékeny a substratummal való rokonsága által ;

a második : megalakult a macedoniai-román nemzetiség, a mely mintegy két század lefolyása alatt, a X. századtól egész a XII. nem szűnt meg, folyton terjeszkedni, egy részről egész a Balkánok aljáig, más részről Görögország éjszaki vidékein.

Az út egyszer nyitva állván, azon macedoniai rumanokhoz hozzájuk csatlakozhattak időnkint újabb ruman csapatok Daciából, vagy azok közül, kik velök Pannoniából jöttek ki, és a kik a szerbek közt állapotok volt meg.

Ha a magyarok invasiója nem jött volna közbe, nem született volna meg Asean Joanicŭsnek azon hatalmas román-bolgár birodalma, a mely legelső adta Byzancznak a valóságos haláldöfést.

Összehasonlítván a daciai ruman dialectust, vagy is a tulajdonképeni ruman nyelvet a macedoniai ar'mánok és az istriai «rumérek» dialectusával, lehetetlen nem constatálni a következőket :

1-ször, hogy e három dialectus kevésbé tér el egymástól, mint az italiai és franciaországi tartományi dialectusok egymástól, következésképen pedig lehetetlen, hogy köztük a folytonosság megszakadása régi legyen.

Az elválás igen későn működött, miután t. i. az egész ruman nyelv összesége már teljesen megalakulva, fejlődve és megállapítva volt ; a mi nevezetesen a III. és IX. század között történt, hatszáz év leforgása alatt azon országban, melybe Traján császár belépett, átkelvén a szörényi hidon s a honnan aztán a ruman elem kiterjeszkedett Erdélyben, a Bánátban és Pannoniában.

2-szor a dáciai román dialectus egy nyugodt szerveztű fejlődést jelez, melyben nem akadunk ellentétre, egy igen nagy conservatismus között egy részről, és egy igen nagy desfigurálás közt más részről, mint pl. a macedoniai románoknál és még inkább az istriai románoknál. Minden megrendítés zavarja az egyensúlyt. A macedoniai és az istriai román dialectus meg-

rongáltatott vándorlásaik által, midőn a daciai román dialectus változatlanul ugyanazon területi, éghajlati és ethnikai föltételek között maradván, szimetrikailag mozgott.

Roessler híres theoriája, egy nyelvészet és történeten elleni föltevés. Nyelvészettan elleni, mert az a dialectalis alakulás törvényeinek teljes nem tudásán alapszik. Történelem elleni, mert feledi, hogy a középkori népek éjszokról dél felé özönlöttek, soha délről éjszak felé, és feledi, hogy a rumanok akkor tájban pásztorok voltak, a pásztorok vándorlásai pedig szintén mindég éjszokról délnek irányulnak és soha dél felől éjszakra.

Midőn a népek kezdetéről és életök homályfödte korszakáról van szó, bármily tanulmány mely kizárólag történelmi, hibás következtetésekre vezet; hibás következtetésekre vezet nem kevésbé bármily tanulmány, mely kizárólag nyelvészeti. Hogy az igazságot megtaláljuk, vagy legalább, hogy azt megközelítsük, párhuzamos történelmi és nyelvészeti tanulmányra van elkerülhetetlen szükségünk.

Befejezésül, kérdem most önön magamat, vajon sikerült e nekem tisztázni a nagy föladatokat, melyeket jelen tanulmányom élére állítottam?

Az egész Balkán-félsziget első ismeretes ethnikus stratumak voltak a pelasgok, egy nem-semita és nem-indeurópai nép, kik működéseikben inkább az ó-egyiptomiakhoz hasonlítottak.

A pelasg substratumra, vele vegyülvén, mintegy 2000 évvel Krisztus előtt, elhelyezkedett két különböző indeurópai népség: a görögök (hellének) és a thrákok.

A mai görögök, minden idegen ingrediensek ellenére, melyeket a századok folytán fölvettek, a régi hellének egyenes folytonossága; a régi thrákok egyenes folytonossága pedig a mai albánok (orbonások), a kik azonban a számos thrák dialectusok csak egyikét képviselik.

Az albánokon kívül, a többi thrákok mindannyian, fölcszolva sok kisebb-nagyobb népekre, elvesztették nemzetiségüket a római uralom alatt és nevezetesen a nyugoti thrákok a Balkánoktól lefelé egész Görögorszáig elgörögösödtek, az éjszaki thrákok ellatinosodtak.

Az éjszaki thrákok ellatinosodása, mely a III. és VI. századok közt történt, három thrák-latin dialectust szült, a moesiai

latin dialectust a Duna és Balkánok közt, az illyr-latin dialectust, a Balkánok és az Adriai tenger között, a daciai latin dialectust a Kárpátokban.

A VII. században, közel ugyanazon időben, egy szláv népség, mely a lengyel népághoz tartozik, elhelyezkedett a moesiai latinok fölött, a kiknek összevegyüléséből megalakult a román-szláv, később bolgárnak nevezett nemzetiség, egy másik szláv nép, a cseh ágból, elhelyezkedett az illyr-latinok fölött, a kikkel vegyülve, megalakult a szerbek román-szláv nemzetisége.

Már elébb, és azon cseh-lengyel mozgalmak egész ideje alatt, a daciai románok háborítatlanul laktak az Olt folyó vidékén, a Bánátban es Erdély egy részében, a honnan lassankint kiterjeszték ágaiat Pannoniában, mialatt Moldvában és egészen az Oltvidékig — részint tatárok, részint szlávok — pecsenegek, kúnok, ruthenek, sőt litvánok is, kóboroltak.

A magyarok berohanása a X. században nem semmisíthette meg s nem úzhatta ki a tulajdonképeni Daciában lakó rumanokat, de sikerült neki tetemes számú rumanokat kiűzni Pannoniából Morvaország felé, a hol ők csakhamar elszlávosodtak, a többi szintén pannoniai rumanokat pedig, a Dunántúli tájakra úzték, a hol ők részint elszlávosodtak, részint fön-tartották magokat Istriában, a legnagyobb részök pedig megalakította a mai macedoniai rumanok magvát.

Eképen, a X. század után, a Kárpátokban maradt régi daciai latinokon kívül, a kik megőrizték «románi» nevöket, a melyet már Jornandes megemlít, két ágazatok keletkezett a Dunán túl, az «ar'máni»-k a Balkánoktól délre és a Trieszt melléki «rumeri».

Harmincz s több éve múlt már el, mióta én egy monographiában a ruman és bolgár uralkodók «Io» czime fölött és «*Perit' au Dacii?*» («Elenyésztek-e a dákok?») című tanulmányban megkezdtém volt egy szakadatlan analitikus vizsgálatokat tartalmazó cikksorozatot a román törtenelemről.

A jelen dolgozat azon hosszú analysis rövid synthesise, utolsó szavam némely nagy kétkedéseimben, melyek engemet egy negyed századon át gyöttröttek. Mindég az igazat csak az igazért keresve, önző haszon nélkül, és chauvinistikus tendentia nélkül szerencsés vagyok constatalni, hogy egyszer sem jöttem magammal ellenkezésbe az alapvonásokban, habár

mindég iparkodtam a részletekben magamat kiegészíteni s némelykor helyreigazítani.

De legnagyobb örömöm az, hogy dolgozatom eredménye nem okoz szakadást, hanem testvérisülésre buzdít. A Balkán félszigeti népek mindannyian románok, görögök, albánok, szerbek és bolgárok, úgy tűnnek föl előttünk most, mint egy szoros rokonságban lévő népcsalád, mint testvérek, unoka-testvérek és sógorok συμπίσιον-ja

HASDEU-PETRICEICU B. után, románból

ROMÁN SÁNDOR.

NÉHÁNY TÖRTÉNETI ÉSZREVÉTEL HASDEU TANÚLMÁNYÁRA.

Hasdeu tanulmányában egy igen szép és tőlünk is fennen vallott elvből indul ki. «Természetesen egy állam politikája fölhasználhatja és kell is hogy hasznosítsa a történelmet a belintezmények szervezésében és a külviszonyok megállapításában, épen úgy a mint hasznosítja a csillagászatot a tengerészet érdekében, vagy a földmérést a telekkönyv megalkotásában, de az a politika, mely a történelmi igazság meghamisításában fondorkodik, olyan, mintha azt kívánná, hogy eltűnjék az egürből Mars planétája, vagy hogy megváltozzanak a háromszög tulajdonságai.»

De ha a politika, az állam vezetése ily módon lépten-nyomon a történeti tudásra, a történelemből levont igaz tanúlságokra van alapítva, minő felelősséget vonnak magokra azok a történetírók, kik akár szeretetből, akár gyűlöletből, pedig mindkettőtől egyaránt óvakodni kell a történetírónak, nem eléggé megrostált, elferdített, vagy épen meghamisított adatokat állítanak az államférfiak rendelkezésére? Egy nemzet sem ment történetének egyoldalú fölfogásától és előadásától; a miénk sem. E tekintetben sem tartózkodtunk soha ítélettől, megrovástól. Annál inkább kötelességünk fölszólalni, midőn oly férfival állunk szemben, mint Hasdeu, ki otthon nagy tekintélynek örvend, komoly tanulmányokat végzett s mégis ez értekezéssel elősegíti a történet és így a politikát is félszeg útra terelő említett tulajdonságoknak gyakorlatát.

Tulajdon terére követjük őt. Magok az általa közölt adatok is elegendők következtetéseinek teljes megczáfolására.

Nem vitatkozunk a pelasg kérdésnek homályos ködfoltjai felől. Úgy látszik, azt Hasdeu sem fogja eldönteni, még kevésbé mint számos elődje, a kik pedig nagyobb előkészülettel fogtak annak megoldásához.

Még a szláv kérdés fejtegetésébe sem bocsátkozunk, melynek értekezünk annyi helyet szentelt. Pedig első pillantásra szembe tűnik, minő egyoldalúan használta Hasdeu az általa többször is citált Prokopiost és Jornandest. Nem szól, csak a szláv nemzetnek szlavin és ant ágairól. A harmadikról, a vendekről, melyeket az említett szerzők a többi kettővel mindig együtt emlitenek, teljesen megfelelnek. Ily módon aztán lengyelekké kell tennie nemcsak a bolgárokat, hanem a szlovéneket is.

Csupán azon pontokat vesszük szemügyre, melyekre véleményünk szerint, maga Hasdeu a legnagyobb súlyt helyezte. Igyekezünk ezeket az értekezésből következőkben összefoglalni.

1. A kárpáti románok, a hogy a szerző őket nevezi, szakadatlanúl laktak Trajanus ideje óta az Olt mentén a Bánátban, s Erdély egy részében.»

2. «A magyarok berohanása a X. században nem semisíthette meg es nem űzhette ki a tulajdonképeni Daciában lakó románokat, de sikerült neki tetemes számú rumánokat kiűzni Pannoniából Morvaország fele, a hol ők csakhamar elszlávosodtak, a többi szintén pannoniai rumanokat pedig a Dunán túli tájakra űzték, a hol ők részint elszlávosodtak, részint föntartották magokat Isztriában, a legnagyobb részök pedig megalkotta a mai macedoniai rumanok magvát.» 1.

3. «A VII. században egy szláv népség, mely a lengyel ághoz tartozik, elhelyezkedett a moesia latinok fölött, a kiknek összevegyüléséből alakult a román-szláv, később bulgárnak nevezett nemzetiség. Egy másik szláv nép, a cseh ágból elhelyezkedett az illyr-latinok fölött, a kikkel vegyülve megalakult a szerbek roman-szláv nemzetisége.»

4. «Tatár a görögök, szlávok és románok között mondhatni közel semmi sincsen, ha csak nem némely lapított orru alakok, vagy némely brachykephalikus koponyák, a melyeket az anthropologusok tanulmányoznak, de a melyek semmit sem bizonyítanak, még ha egy komoly statisztikai ellenőrzés alá tételnének is. A szerbek, bolgárok és rumanok közt a turáni

népek legottan kivetköztettek nemzetiségökből, a mint elszigetelve lettek a többi tatárságtól.»

A két első pont együvé való. Az forog tulajdonképen szóban: állandó volt-e az oláh elem Erdélyben a római hódítás óta, vagy pedig a rómaiak visszavonulása után csak később került-e ismét a Dunától délre eső menhelyeiből. Szintügy együvé való a másik két pont. Lényegök az, hogy a Balkán-félsziget mostani nemzetiségeit kizárólag a görög, a román, s szláv elemek alkotják; az ott megfordult tatár népek szereplése pedig csak mellékes volt és nyomot nem hagyott.

Nézzük először az elsőt, a szorosan vett oláh kérdést.

Hasdeu szerint a VI. század vége felé román volt a Balkán hegység lakóinak nyelve. Ebben mind megegyezünk.

Szerinte azonban az oláhság a római birodalom hanyatlása idején is megmaradt a Dunától éjszakra. Igaz, hogy nem Moldvában és Havasalföldön, hanem Erdélyben. A magyarok nemcsak ott találtak oláhokat, hanem Pannoniában is. Az erdélyiek megmaradtak lakóhelyükön és sikerrel ellenállottak a magyaroknak, a pannoniak ellenben a magyarok által szét-szórattak. Egy kis részök menekült Morvaországba, egy másik Isztriába, legnagyobb pedig Macedoniába, a hová még a magyarok egy része is követte őket.

Vajon minő adatokra alapítja Hasdeu e minden tudásunkkal ellenkező hypothesiseket?

Az első forrás Nestor kis-orosz krónikája. A XII. század elején író kievi szerzetes szerint, a magyarok átjőve a hegységen, kiűzték a szlávokat és oláhokat, és elfoglalták országukat. Ha egy ily késői forrást hitelesnek is fogadnók el a honfoglalás tényeire nézve legfőlebb csak az volna bebizonyítva, hogy voltak itt oláhok. De hogy Pannoniában is voltak, és hogy innét Macedoniába menekültek, arról Nestor nem mond egy árva szót sem.

A másik egy nem rég kiadott byzáncki írónak, Kekaumenosnak műve. Megvallom, igen nehéz a közölt szövegből azt olvasni, mit Hasdeu benne fölfedezett. Hisz épen az ellenkező nézet, a Roesleré, mely ellen írónk oly vehemensen kifakad, nyer abban minden elfogulatlan előtt erős támpontokat.

Kekaumenos a közlött szövegben elmondja, hogy a gonosz es hitetlen oláhok, a dákok utódai, kik erősségeikbe s védett helyökbe bízva, a római császárokkal is daczoltak, ezektől leve-

rettek, és Epirosba, Macedoniába s Görögországba menekültek. Lehet-e ennél világosabban megmondani azt, hogy a daciai románok még a római császárok idejében jutottak a Balkán-félsziget belsejébe? Van-e csak egy szó említése is annak, mintha a magyarok üzték volna őket oda? Ezt ugyan hiába keresné minden olvasni tudó.

De Hasdeu mégis megtalálja. Az van ugyanis mondva a szövegben, hogy «a vlachok előbb a Duna és Száva közelében laktak, ott hol most a szerbek». Nem akarunk arra súlyt helyezni, hogy a Duna és Száva, mint magyar birodalmi határ többször is előfordul a byzanci íróknál, példának okáért Konstantinos Porphyrogennetosnál. Arra sem, hogy a XI. században szerbek a régi Pannoniában nem laktak. Elég a Kekaumenos által «erős és járhatatlan vidéknek» mondott hazájukra gondolni. Ez a jelző csak nem illik semmikép a Duna- és Száva melléki nagy síkságra, ellenben teljesen megfelel a dák haza, Erdély jellemének. Ha tehát Kekaumenost elfogadjuk forrásnak, lehetetlen föl nem ismernünk benne azt a hagyományt, a mely szerint meg a római császárok (Aurelianus) plántálták vissza az oláhok őseit Daciából Moesiába.

A VI. században a Balkán, mint Hasdeu is elmondja, hemzseg az oláhtól. A X. század elején már nincs ott oláh, Pannoniából kell újra oda költöztetni a leglehetőlenebb föltételek alatt? Ha Hasdeu állításai mellett csak ilyen bizonyítékokat tud fölhozni mint az említetteket, föllépesének eredménye, csak az lehet, hogy még a ketkedőket is meggyőzi Roesler okoskodásának helyességéről.

De hát mire is alapítja azt a nagy biztossággal odavetett tant, hogy az oláhok mindig itt maradtak Erdélyben, itt voltak a honfoglalás előtt s itt maradtak annak utána is?

Nem az Anonymusra. Igaz, hogy ez szól erdélyi oláh fejedelemségről, de annak gyászos véget szereztet Tuhutum betörésével. Ide vonatkozik a két következő nyilatkozat.

«Az elválás (a daciai, a macedoniai és az isztriai románok közt) igen későn működött, miután tudni illik az egységes roman nyelv összessége már teljesen megalapulva, fejlődve és megállapítva volt a III. és IX. század között történt hatszáz év leforgása alatt azon országban, melybe Traján császár belépett, átkelvé a szörényi hídon s a honnan aztán a ruman elem kiterjeszkedett Erdélyben, a Bánátban és Pannoniában. A daciai

rumán dialectus egy nyugodt szervezetű fejlődést jelez, melyben nem akadunk ellentétekre. Minden megrendítés zavarja az egyensúlyt. A macedoniai és az isztriai ruman dialectus megromgáltatott vándorlásaik által, midőn a daciai román dialectus változatlanul ugyanazon területi, éghajlati és ethnikai föltételek között maradván, symmetrikailag mozgott.» . . . l.

Továbbá: «A daciai rumánokat, kik erősek voltak a hegyek erődjei által, Árpád és utódai nem voltak képesek megtörni vagy elűzni, hanem épen ellenkezőleg, majd minden alkalommal általok megverettek.» . . . l.

Az első, nyelvi állításra, megfelelnek Erdély bércei, folyói, helyei. Nem tekintve a magyar és német neveket, a legtöbb elnevezés ott nem oláh, hanem szláv. Mivel pedig a magyar honfoglalás óta ott szláv telepedés nem volt, annak azelőtt kellett végbe mennie. Az oláh nyelv kifejlődése egyazon területi, éghajlati és ethnikai föltételek közt, ez egy el nem vitázható tény által is meg van czáfolva. A mai Moldvában s Havasalföldön maga Hasdeu sem keresi a népvándorlás korában őseit. Az oláh nyelvalakulásnak tehát a Balkán-félsziget belsejében kellett végbe mennie, ott hol a VI. század óta kimutathatólag mindig voltak oláhok.

Hasdeu, ki lapokat szentel annak, hogy Jornandes szavai alapján egy hegység situációját tisztába hozza, elrejtőzik ugyanazon írónak sokat mondó állítása előtt, hogy Dacia az ő korában (550 körül) Gepidia volt. Hol van ott csak említve is az oláh?

A másik állítást, hogy a daciai rumánok többnyire megverték Árpádnak és utódjainak magyarjait, mosoly nélkül alig olvashatja olyan ember, ki komolyan veszi a történeti igazságot. Ha Hasdeu vagy akármelyik pártfele, mert úgy látszik vannak: csak egyetlen egy, csak félig-meddig hiteles kútfőt bir fölmutatni e merész tantétel bebizonyítására, készek vagyunk nekik elhinni mindent.

Mindaddig azonban, míg ők a tényekkel szemben pusztá állításra és tagadásra szorítkoznak, lényegében igaznak kell tartanunk azt a tételt, hogy Daciát a III. század vége felé elhagyták római gyarmatosai, hogy az oláh nyelv és nemzetiség, a Balkán hegység körül alakult, és hogy az oláhság csak később került ismét vissza Erdélybe és a mai Romániába, részben mint az ott lakó magyarok, besenyők s kúnok hadi foglya

es szolgálja, részben egyes nomád pásztorcsoportokban. Nem akarjuk épen lehetetlennek mondani, hogy egyes kis pásztor-csapatok az egész idő alatt nem maradhattak volna meg valamely, e világtól s a nagy utaktól elzárt völgyben. Az oly általános kijelentéseket, mint egy nép kivándorlása vagy elenyészése. a történelemben mindig csak cum grano salis szabad érteni. De az az előttünk levő adatok szerint csakugyan lehetetlen, hogy az oláhság a Dunától éjszakra bárminő politikai létet és önállóságot bírt volna, mindaddig, míg a XIII. század vége felé magyar felsőség alatt nem kezdett szervezkedni.

Az említett, épen semmi kútfő által nem támogatott, de annál határozottabb állításokon kívül Hasdeu e tétel ellen csak egy okot hoz föl. «Történelem ellenes, mert feledi, hogy a középkori népek éjszokról dél felé özönlöttek, soha délről éjszak felé, és feledi, hogy a rumánok akkor tájban pásztorok voltak, a pásztorok vándorlásai pedig mindig éjszokról délre irányúlnak, és soha dél felől éjszakra.»

Az első állítás a népek vándorlásáról, általában, de csakis általában, igaznak látszik, bár ott is sok a kivétel. De Hasdeu meg azt feledi, hogy hiszen senki sincs azon véleményben az oláhok felől, hogy ők önszántukból vándoroltak éjszakra. Lovas portyázó csapatok vitték őket fogságba, úgy mint a turkománok az özbégeket, a kik szintén éjszakra laknak most Perzsiától. A pásztorok vándorlásáról szóló mondás meg csak felig igaz. Hisz ha az oláh pásztorok mindig délre vándoroltak volna Aurelianus császár ideje óta, már rég túl lennének az egyenlítőn. Hogy mikép ment valójában végbe az ilyen pásztori vándorlás, azt még a múlt századbéli tények is mutatják. Az erdélyi pásztorok nyájaikat elhajtották a dunai fejedelemségekbe, sőt Bolgárországba is, és külön szerződések biztosították-e jogukat. De azért mégis csak visszakerültek hegyeik közé ép úgy, mint a balkáni pásztorok, a kik meg éjszak felé, szintén a síkságra terelték nyájaikat.

A pannoniái oláhokat illetőleg szintén egészen alaptalan Hasdeu theoriája. Itt sem lehetetlen, hogy egyik-másik római telep főnnállott a magyarok bejöveteléig. A tyroli ladinok és az engadini románok mutatják, minő szívós volt a latin elem, es bár Pannoniában a helyi viszonyok nem voltak reá nézve oly kedvezők és bár erre tódult a nagy népvándorlás leghatalmasabb árja, itt is lassan-lassan mehetett végbe az enyészés, a

kiveszés. De számot tevő, vagy épen politikai életet élő népről, melyet csak a magyarok zavartak volna el, nem lehet szó. Épen a VIII. század óta már meglehetősen sokat tudunk e vidékről, tudunk avarokról, szlávokról, frank örgrófságokról, de románokról semmit. Ha voltak is, tétlenül, türelmesen, vették föl az egyik úr igáját a másik helyett, Goethe azon jellemző verse szerint:

Wir gehorchen und bleiben stehen.

De még ha voltak is románok, ez pedig csak lehetőség, mert semmi adat nem bizonyítja, azoknak csak annyi köze volt a Balkán félszigeti románokhoz, az oláhok őseihez, mint a francziáknak, a spanyoloknak vagy olaszoknak. Hisz azok is mind románok, de azért nem oláhok. Az sem lehetetlen, hogy egyik-másik magyar-turk csapat megszállott a Balkán-félszigeten. Ily megszállásról nem csak az Anonymus emlékezik meg, hanem több byzáncki kútfő is. Csak a következtetés téves. Nem az előlük menekülő pannoniai oláhok nyomában jutottak oda, ennek nem lett volna semmi értelme. Hanem oda szállottak, mert az ottani viszonyok kedveztek kalandozási vágyuknak. Hisz még Apuliában is megszállottak, pedig oda csak nem az oláhokat követték.

Azt hiszem, ezzel az első két pont anyagával végeztünk. Szinte sajnáljuk, hogy csak kevés komoly érvet kellett megvitatnunk. Nézzük a másik két, a Balkán félszigeti népek alakulásáról szóló pontot.

Hasdeu szerint a bolgárok és szerbek mostani nemzeti-ségében a szláv elem csak fölül van (stratum), és az alatta nyugvó román elem befolyása alatt (substratum) nyerte mostani alakulását. Tatár elemnek pedig ez alakulásra soha semmi állandó hatása nem volt. A román elemnek, mint a nyelv mutatja, a bolgárra sokkal nagyobb volt a hatása, mint a szerbre.

Ne is foglalkozunk mással mint a bolgárral, hisz értekezőnk is azt emeli ki jobban.

A bolgár név maga se nem szláv, sem ne román, hanem tatár. Ezt Hasdeu e szavakkal magyarázza. «A Balkánokon elhelyezett lengyelekre finn-tatár csapatok, az úgynevezett bolgárok, özönlöttek e Volga folyó mellekéről, a kik időnkint előbb is mutatkoztak a byzáncki birodalomban, a romboló hun-

nok hordáihoz csatlakozván, s a kik ez úttal fölül kerekedvén, a Jornandes és Prokopios szlávjainak még a bolgár elnevezést is adták. Név és semmi egyéb. A bolgárok csak névleg tatárok, a mint csak névleg németek a francziák (frankok), a mint hogy csak névleg skandinávok Jornandes és Prokopios ant. sei, mert «Rus» vala a varégok neve, a kik Svédiából Rusziába jöttek.»

Hagyjuk a bolgárokat nyelv dolgában lengyeleknek, bírkozzék meg ezen Hasdeu a nyelvészekkel. De a történeti tény előadása az összehasonlítás ellenére se nem helyes, se nem szabatos. Először is: a szlávok első megjelenésekor a Balkán-félszigeten, már Justinianus császár idejében, ők mint a tatár bolgárok kísérői és követői szerepelnek és Prokopios előadása szerint, legfőlebb roppant kegyetlenségökkel múlják fölül az uralkodó fajt. Igaz, hogy a bolgár nyelv eltűnt, de az uralkodó faj nem csak nevét, hanem egész bélyegét reá nyomta az egész alatta szervezkedő népre. Épen az összehasonlítás arra oktathatta volna Hasdeu urat, mily téves «névnek és semmi egyébnek» nevezni az ilyen nevet.

Igaz, hogy a franczia nem beszél most németül, az orosz nem beszél svédül, a bolgár sem tatár nyelven. Mindegyik nemzetben nem az uralkodó, hanem az alávetett alkotó résznek nyelve vált túlnyomóvá. De azért mindenki, ki csak feligmeddig ismeri a történetet, tudja, hogy a mai nemzetekhez ép oly szükséges volt az egyik, mint a másik résznek hozzájárulása. És épen a szláv nemzeteknél csaknem kivétel nélkül észleljük azt a tünemenyt, hogy állammá alakulásukat más törzsök vezetésének köszönik. «Számos nép a mienk», mondják Nestor szerint a szlávok a varégoknak, «de nincs a ki vezesse.» Politikai létet a szláv tömeg csak skandináv urai által nyert. A csehekről is tudjuk, hogy frank ember egyesítette őket először. Számos lehetett a szláv elem a Balkán-félszigeten, azt nem tagadjuk, de csak bolgár urai adták meg neki azt a politikai és katonai szervezetet, a mely Byzáncz kapui előtt a császárokra nézve is félelmes, sok századon át főnnálló királyságot létesített. Az a katonai és politikai szervezet, melyet a byzánzi írókból ismerünk, semmivel sem volt kevésbé lenyeges kelléke a nemzet alakításának, mint a nyelv. És ha a bolgár mai napig is kiválik katonai és politikai tulajdonságai által a Balkán-félsziget népei között, ebben a tatár hagyománynak

bizonyára nagyobb a része, mint a Hasdeu által előtérbe tolt román vegyületnek.

De megvan ez az annyira visszausított tatár vegyület és befolyás másutt is, ott hol Hasdeu még csak megemlékezni sem mer róla. A magát oly büszkén romának nevező oláh keverék nép, nemcsak dákokból és latinokból alakult hanem mindazon népekből, melyeket a népvándorlás forgataga az Alduna és a Balkán felé sodrott. Nyelvében számos albán, magyar és szláv elem mutatható ki. Régi urainak, a besenyőnek, kúnoknak, nyelve és hatalma elveszett, de faja a volt alattvalók utódaiban megmaradt. Nem tudja-e Hasdeu, hogy Virchow, a nemzeti előítéletek nagy sérelmére, Bukarest egy fényes társaságában egyszerre csak fölkiáltott, hogy sehol sem látott ilyen tiszta tatár tyrust? Ezek után nem furcsa-e kérdezni? «hol vannak a moldvai kúnok?» Ott van a tatár, kire kimondta az anathemát, tulajdon nemzetében talán tulajdon családjában.

A Balkán-félszigetet illetőleg Hasdeu ethnographiája és történeti tudománya tehát nem sokkal alaposabb, mint Daciát és Pannoniát illetőleg.

De ha tudományosan nem igen vehetjük hasznát állításainak és érveléseinek, annál inkább kötelességünk kérdezni mi czélból írta a mit írt; minő politikai czélokat akart vele szolgálni?

Czélja kettősnek látszik. Először is azt akarja elhíttetni, hogy nemcsak Daciában, hanem Pannoniában is az oláh volt az uralkodó elem, a magyarok bejövetele előtt, az «a mely Árpádnak s utódainak hadait legyőzte». Minél szemebetűnőbb e tan téves volta, bizonyára annál nagyobb elragadtatással fogják hirdetni a román túlzók. Másodszor meg oda czeloz, hogy az igazi államalkotó elem a Balkán-félsziget éjszaki részében az oláh. Nemcsak a Dunától éjszakra alapított nemzetet, hanem lényeges alkotó része a bolgár és szerb nemzeteknek is. A tatár csak mint múló szelvész jelenik meg, nyomot sem hagyva maga után, az igazi jogos birtokos évezredek óta a román, ki a szlávnál is régibb. «A Balkán félszigeti népek mindannyian románok, görögök, albánok, szerbek és bolgárok, úgy tünnek föl előttünk, most, mint egy szoros rokonságban levő népcsalád, mint egy testvérek, unokatestvérek és sógorok sym-

posion ja.» Ki itt az idegen, a betolakodott, ki a mulatságot zavarja?

Nem tudjuk, mi Hasdeunak es társainak politikai eszménye, balkáni confederatio-e, oláh hegemonia alatt, vagy valami más. Megvalljuk, nem is nagyon érdekel a kérdés. Csak azt tudjuk, hogy oly politikai vagy bárminő más eszmény, mely a tények elferdítésére, a történelem meghamisítására építi légvárait, jóra nem vezethet, se a Balkán-félszigeten se egyebütt.

MARZALI HENRIK.

A BOTRÁNY.

Regény.

Negyedik közlemény. *)

VIII. A jó forrása.

Valóban több napon át olyan is voltam, mint az örült. Menekülni: ez volt legelső gondolatom. Nem mertem megállni s mérlegelni az általam okozott baj nagyságát, mert hisz úgy éreztem, olyan vagyok, mintegy gyilkos, gyújtogató, — egyáltalán oly gonosztévő, ki iszonyú, menthetetlen bűnt követett el, melynek számára nincs bocsánat sem az ő saját lelkiismerete, sem a világ előtt. Tehát menekülni iparkodtam, ismétlem, a nélkül, hogy értesülést mertem volna szerezni magamnak arról, vajon nem halt-e meg Gabriela azon éjjel, vagy nem utazott-e haza, — vajon nem döntötte-e végleg veszélybe Matildot nyilatkozataival vagy hallgatásával a férj előtt, — s vajon emez nem kíván-e elégtételt tőlem a rajta elkövetett gyalázatért?

Azonban nem úgy értem, mintha tényleg távoztam volna a fővárosból: az én menekülésemet csak szellemi értelemben méltóztassék venni, — csak az erény, a kötelesség elől, önönmagam és saját emlékező tehetségem elől menekültem én. Végleg lemondtam a jó elérhetéséről s így a gonosz karjaiba vetettem magam egészen; a bűnben kerestem menedéket és társaságot, mint egyetlen barátomnál e világon, mely nem sújthat megvetésével; meghitt ismeretségbe léptem a legbotrányosabb életű ifjakkal, kik akkor hangadók voltak bizonyos

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 208., 209. és 210. füzetében.

szalonokban és előkelő játékbarlangokban, nyilvános vagy magán bordélyokban; engedtem, hogy kénye szerint magával sodorjon a tobzódás orkánja s a divat árja. Nem volt oly bál, lakoma, szerelmi kaland, párbaj-alkalom, mit elszalasztottam volna, állandó vendége voltam a játékasztaloknak, színpalotnának s a legféltelenebb orgiáknak . . . mindezt azért, hogy egy percze sem maradhassak egyedül, ne gondolhassak Gabrielára, ne hallhassak róla, vagy jobban mondva: ne hallhassak saját magamról. Még a gondolattól is iszonyodtam, hogy lelkeimmel leszámoljak.

Mindazonáltal teljesen közömbös egyénektől azt hallottam nem sokára, hogy Gabriela hazaütazott Arragoniába. S ugyanazon napon, a melyen én ezt megtudtam, találkoztam legelőször Matilddal is az útczán. Nyitott kocsiban hajtatott, szerencsétlen férje oldalán; a derék öreg tábornok még akkor is imádással s elragadtatással tekintett rá. Ő maga nem ismert engem: neje pedig oly zavartalan, közönyösen pillantott végig, mintha szintoly kevéssé ismerne. Többet mondok: a bájos mosoly, melylyel e perczben férjéhez fordult, nem fagyott meg ajkán, midőn engem észrevett. S így, e mosolylyal vonult el s tűnt el szemem köréből, ragyogóbban kiöltözve, mint valaha; ily szépnek, ily cynicusnak, ennyire szemérmetlennek még soha sem láttam őt!

Mély fájdalom nyilalt át lelkeimen, de rögtön rá szokatosan jólézés fogott el: immár örökre halott volt Matild szívemnek.

Este aztán hallottam a casinóban, hogy X. tábornok-nének új kedvese van; sőt némelyek azt állították, hogy kettővel is pótolta helyemet.

Rendkívül örvendtem neki. Hisz e hír csak még több hanttal borította be azon hullát, melynek dögvészessége életem egész hátralevő részét megfertőztethette volna.

Így aztán lassanként kimosódott elgyötört szívemből ez asszonynak emléke is, már nem éreztem iránta se szerelmet, se gyűlöletet, még megvetést sem. Teljesen közönyössé vált rám nézve ő, mint ma is az: olyan volt rám nézve, mint a hajunk szokott lenni, melyet ha egyszer levágattunk, nem bánjuk, bár a mienk volt, ha idegenek a mi jelenlétünkben tapodják a fodrászterem beszemetezett padlóján.

— Ön nagyon könnyörtelen büntársaival szemben! —

kiáltott föl a lelki atya, elmosolyodva ez engesztelhetetlen hasonlat hallatára.

— Igaza van — felelt Fábián, behúnynva szemét, mintha így világosabban szemlélhetné a múltat.

Majd tovább beszélt:

— Többet nem találkoztam Matilddal. Néhány hónapra rá az öreg tábornok elhalálozott; ő pedig Olaszországba költözött, s úgy tetszik, ott újra férjhez ment.

— Isten legyen irgalmas bűneiért! — mormoló a jezsuita.

— Én megbocsátok neki, de csak azon föltétel alatt, ha soha sem látom többé! — szólt Fábián sötéten. Aztán kis idő elteltével így szólt:

— Két vagy három hónapig folytattam ezt a rettenetes életmódot. Ekkor aztán leküzdhetetlen bágyadás vett erőt lelkemen, úgy, hogy egy napon azt vettem észre, hogy immár nem bírom azt a szédítő versenyfutást a dorbézolás és botrány pályáján; egyedül maradtam, tehetetlenül, nyomorútan, mint a magára hagyott beteg katona, ki eltűnni látja a távolban társait s tudja, hogy csakhamar az ellenség kezébe esik. Az én ellenségem saját magam voltam, mint a mondottakból nyilván való, s ebben a gyászos társaságban kellett végre elhagyott lakomba megtérnem, a legtávolabbról sem remélhetve már, hogy valaha még boldog leszek . . .

Hogy balsorsom teljes legyen, nem sokára arról győződtem meg, hogy bármennyire fölforgattam s megzavartam életem, bármennyire összetiportam s bemocskoltam szívemet; nem sikerült betemetnem lelkembe a jónak forrását, a lelki furdalások kiapadhatatlan kútfejét. Ellenkezőleg alig kezdtek megüledni szenvedélyeim iszapos hullámai, azonnal Gabriela fényes alakját láthattam derengeni a víztükör mélyén. Ott állt mozdulatlanul, el nem távolíthatón, ki nem irthatón, miként maga a lelkiismeret. Csakhogy ő nem cselekedett úgy, mint emez, nem vágta arczomba maganviselete gyalázatosságát; nem sújtott megvetéssel, gúnynyal; csak nyájas és szomorú volt egyszerre, száналommal pillantott rám s szelíden mosolygott felém könnyei közt, mint ha arra akarna buzdítani, kísértsem meg, kibékülni az éggel.

E látomány, mely kezdetben rémülettel töltött el, lassanként aztán félenk bizalmat öntött belém, mi később vak hitté

erősbült imádoztam jóságának határtalan voltában, tisztult vonzalmában. Egész lényem azt súgta: Gabriela soha sem felejtheti el, mit érzett irántam azon délután, midőn örök frigyre léptek lelkeink egymással ott, a jázminvirágos ablak mellett; angyali könyörületessége nem fogja tőlem megtagadni nagylelkű bocsánatát, ha majd látja, mennyire szenvedek. Alig fogamzott meg bennem e remény, ismét a régi hévvel tört ki szerelmem, egészen átalakúlva lényében. Úgy tetszett nekem, teljesen új életre ébredtem. Megtagadtam, elítéltem az utóbbi hónapok kicsapongásait, örültségeit, mintha nem is az én tetteim lettek volna azok, feledve, hogy a világ, melyet velök megbotránkoztattam, mindig nekem fogja azokat betudni; s épen oly mohó igyekezettel kezdtem kutatni imádoztam holléte után, mint a mily áttalkodottsággal kerültem azelőtt még emlékét is. Ilyen vagyok én, szent atyám; vagyis ilyen voltam, mielőtt balvégzetem be nem teljesült.

Legelőbb is azt tudtam meg, hogy Gabriela valóban eltávozott a tábornok házából azon rettentő boudoirbeli jelenet másodnapján. Én tehát biztosra vettem, hogy hazautazott Arragoniába, szüleihez: így aztán azon helységbe utaztam, a hol ezek laktak. Itt azonban arról értesültem, természetesen nem a családtól magától, mert be nem mertem volna mutatni magam, hogy a leányka meg mindig Madridban tartózkodik s szülei e cím alatt szoktak neki írni: «Gabriela de la Guardia kisasszonynak, az x-i apáczafejedelemasszony ö nagyságának leveleivel, Madridban.» Visszatértem a fővárosba, elmentem az említett zárdába s kieszközöltem, hogy a fejedelemasszony kihallgatáson fogadott. Alig említettem pár szóval Gabrielát, a fejedelemasszony élénken közbevágott, mintha már régóta várna engem.

— Ön Fábíán Conde ur? — kérdé.

— Igenis, én vagyok! — feleltem elámulva.

— Ugy tessék a házfelügyelőnőhöz menni; már negyedéve var ott önre egy levél. Máskülönben fölösleges lesz azzal fírasztania magát, hogy ide visszatérjen s esetleg újabb kihallgatást kérjen tőlem. Se öntől nem fogadhatok el, se magam nem adhatok semminémű fölvilágosítást amaz ügyre vonatkozólag, melyről e levél szól; azt pedig szintoly kevéssé engedhetem meg, hogy ön bármi módon közlekedjék amaz egyénnel, ki felől kérdezősködni ide jött.

E szavak után hidegen köszöntött s bezárta a társalgó terem ablakának rácsát, melyen kiszólt.

Képzeld, mily türelmetlenül rohantam azon levelért, mely csakis Gabrielától jöhetett. Valóban tőle volt, itt hordom tárczámban, még egy pár mással egyetemben, melyeket engedelmével föl fogok önnek olvasni. E levél maga így hangzik:

«Fábián! Tudom, hogy előbb-utóbb föl fogsz keresni engem, bizonyára nem enmagam érdemeiért, miután csak gyarlóságokkal és nyomorúsággal teljes szegény halandó vagyok, hanem mert Urunk Istenünk kegyessége fontos szerepet szánt nekem a te szerencsétlen életedben. Hogy mikor és miként jössz e soraimért, nem tudom határozottan. Lehet, hogy talán most mindjárt, önzésed sugallatára hallgatva, melyet te szerelmnek és szájalomnak fogsz tartani. Lehet, hogy csak később fogsz jönni, nemesebb érzelmektől vagyis a jó iránti szeretettől ösztönözve, miután azt hiszi megtévelyedett elméd, hogy én magam vagyok a jó megtestesülése. Az is megeshetik, hogy nagyon későn találj jönni, midőn immár a sír szélére jutottál, s midőn a rossz, melyet elmulasztottál kellő időben ellökni magadtól, maga fog ellökni téged, mint immár hasznavehetetlen eszközét.

Annyi bizonyos, hogy mindenesetre eljössz egy napon, akár azért, mert úgy hiszed, hogy te tartozol nekem valamivel, hogy nekem szükségem van reád, s hogy te oly boldogságot nyújthatsz nekem, mely nem áll hatalmadban; akár mert azt képzeled, hogy én nyújthatok neked ily boldogságot, megbocsátok neked, föloldozlak s megválthatlak. Holott mindez csak Istentől nyerhető közvetlenül, és pedig úgy, ha minmagunk kiérdemeltük.

«Bármint történjek is azonban, megírom neked e levelet, és pedig mindjárt az utolsó találkozásunkat követő reggelen, az első napon, melyet itt töltök egyedül az Örökkévaló Atya színe előtt, hogy ha majd engem keressz, ne fosszalak meg az egyetlen jótól, mit e földön én neked nyújthatok: a jó tanácstól.

«Fábián, én nem tartom magam általad megsértettnek, szivemben nem él boszús harag ellened. Isten az, kit te megsértettél, s tenmagad léssz, ki oly haraggal fogsz viseltetni ellened. Én csak javadat akartam, a mi egyúttal az enyém is lett volna, s azzal, hogy úgy eltaszítottál magadtól, csak saját magadnak

törtél kárára. Az erény ösvényén óhajtottalak vezetni, melyen a kemény tövisek gyöngéd virágokká változnak, ha minden ingadozás nélkül szolgáltatjuk át testünket látszólagos gyötrelmeinek. Te azonban jobban szerettel a bűn útjára térni, melynek hazug virágai alatt éles tövisek lappanganak. Sajnállak erte, lelkem mélyéből.

«Hanem te azt fogod mondani, sőt talán hinni is, szánod bánod tetteidet, s épen azért keressz engem, hogy kibékítselek a jóval, vagy mert — ismétlem — azt képezed, hogy a jó és én egészen egyek vagyunk. Fábián, a jó után nem elég pusztán csak vágyódással törekednünk, hanem érdemeinkkel és vezekléssel kell akarnunk elérni. Nem elég az, hogy óhajtsunk jók lenni, hanem valósággal jóknak is kell lennünk. Ne iparkodjál tehát saját magad keresni föl engem; hadd, hogy cselekedeteid tegyék ezt. Akkor meglátod, hogy föltalálsz engem, habár nem is találkozol velem soha. Meglátod, hogy tied leszek s bírni fogsz. bár nem fogsz látni sem. Meglátod, hogy ott leszek, a hol te fogod kívánni, hogy legyenek. Meglátod, hogy nem fogsz engem már nélkülözni, habár el is költöztem e földről. Meglátod, nem lesz szükséged közbenjárókra, hogy békét, boldogságot, Isten áldását nyerhesd osztályrészedül. Mert Isten a jó, nem pedig én, mint szentségtörőn képzeled; csak Isten tehet téged boldoggá majd, midőn kiérdemelted, a nélkül, hogy az én közreműködésemre szükség volna.

«Ha az ellenkezőről volnék meggyőződve; arról, hogy a a te közeledben maradva, téged útagon buzdítgatva, sőt akár előlegezés gyanánt boldogítva előmozdíthatnám lelked megjavulását: úgy hidd el, Fábián, akkor a helyett, hogy e kolostorba zárkóznám, a te házádba mentem volna, semmi fájdalmat, semmi neheztelest nem táplálva a tegnapi este történetekért, s oly boldogan, minő csak emberi lény lehet, volnék tanúja annak, mint haladsz a megigazulás útján. De ez hamis gyógyításmód lett volna, mely nem irtotta volna ki a baj gyökerét. S tulajdonképen saját magadnak kell magad gyógyítnod; társ nélkül kell végig járnod a keservek dicsőséges útját, kell kipróbálnod erődöt a sátán ellen s meggyőznöd őt párviadalban, semmi más jutalomra nem számítva győzedelmedért, mint győzedelmed maga. A ki, hogy boldog lehessen, nem éri be a jó kiérdemlésével, azt az ég és föld összes javai sem tehetik boldoggá.

«Ég veled, Fábián! Matildért nincs mit rettegned. Mielőtt távoztam volna tőle, beszéltem a tábornokkal s mindazt magamra vettem, a mi őt bajba keverhette, a szegény öreget pedig kétségbe ejthette, neked pedig veszted okozhatta volna. Azt hittettem el vele, (bocsássa meg az Úr e hazugságot nekem!) hogy már Arragoniából megérkeztemtől fogva arád valék, s tegnap este aztán saját akaratomból téptem szét frigyünket, inkább óhajtván kolostorba vonulni, mintsem házasságra lépni. Ne hazudtold meg soha e magyarázatot, melylyel Matildot megmentettem.

Legvégül arra kérlek, ne erőlködjél engem viszontlátni; arra se gondolj, hogy írj nekem. Ismered jellemem arragoniai állhatatosságát. Minden kísérleted e pontban kárba veszett lesz. Én soha sem foglak látni, soha sem fogok veled beszélni, egyetlen egyszótszem olvasok el leveledből, mindaddig, míg erre érdemessé nem teszed magad, és pedig az én szememben, nem a tiedben, mikor majd nem te fogod érdemesnek állítani magad, hanem a világ szájától hallod majd ilyen gyanánt dicsértetni. A mióta átléptem e szent falak küszöbét, ez első fogadalmam itt, s ajtatosan meg akarom tartani. Máskülönbén élj abban a hitben, hogy bár itt bezárkozottan töltöm napjaimat, minden cselekedetedről értesülve leszek, napról napra tudni fogom tetteidet, szavaidat, gondolataidat.

«A viszontlátásig, e földön vagy ott fönt! Gabriela.»

IX. *Sisyphus kínjai.*

— Bámulatos egy levél! — kiáltott föl Manrique atya, hő csudálkozással kulcsolva össze kezeit. — Senki sem hinné el, hogy egy növendékleány írhasson így. Inkább gondolná az ember, hogy valamelyik egyházi atyának tollából került, ki az életben nagy megpróbáltatásokon ment át. Bár azok után, miket öntől hallottam, azt kell hinnem, hogy ez a Gabriela a Monikák, Terézek és Alexandriai Szent Katalinok családjából való. Miként ezeknél s miként az ég angyalainál, nála is kezdetből fogva beleje volt öntve a jónak tudása, s az volt az ő földi hivatása, hogy kimentse önt a vétek örvényéből. Őrizze meg ön gonddal e levelet s olvassa újra meg újra. Én egy szóval sem mondhatok többet, mint a mennyi üdvös tanács benne foglaltatik.

— Mindig itt hordom, szívemen — felelt Fábían — s már sokszor elolvastam. Mindazonáltal megvallom önnek, hogy akkor, midőn legelőször megkaptam, nem méltányoltam értéke szerint, vagy jobban mondva, nem tudtam egészen fölfogni. Legmélyebbre ható tanácsai nem bírtak értelemmel az én szememben. E szerelmi theológiából, a hogyan ördögi döllyfel elneveztem, én mindössze csak azt a következtetést tudtam levonni, hogy Gabriela a történetek után is még mindig szeret, és hogy mi sem lesz könnyebb, mint bocsánatát és kezét elnyernem, mihelyt valamilyes jelét adtam megbánásomnak és szerelmemnek.

Nos minthogy lelkem úgysis túláradóban volt a szerelemtől és bánkódástól, már a mennyire akkor ily érzelmek iránt fogékony voltam, csakhamar mindannak ellenkezőjére határoztam magam, a mit Gabriela tanácsolt levelében. Azt képzeltem, oh én örült, hogy azzal inkább megnyerem tetszését s jobban bebizonyítom előtte szenvedélyem mélységét, ha egészen rendszeres ostromot folytatok ellene, sem mintha vezekelni iparkodom az ő tanácsának megfelelően.

Minden órában tehát a kolostor körül ólálkodtam. Megvesztegettem a kertészt és a szállítót, az ő közvetítésökkel valamint a szentházbeli szolgálók révén sikerült kivinnem, hogy Gabriela mindennap levelet talált tőlem czellája asztalán. E levelekben meggyóntam neki minden vétkeket; fölfejttem előtte mily lelki furdalásokat keltett bennem még, mint egész gyermek, mihelyt Arragoniából megérkezett és szemembe hatott tiszta tekintete; lefestettem előtte, mily megmérhetetlen szerelmet ébresztett szívemben elsöben az erény s csakhamar saját személye iránt; hogy ebből kifolyólag aztán mily gyűlölettel s undorral kezdtem Matildot tekinteni; mily küzdelmeim voltak e növel, mily gyöngé voltam szakítani nem bírni e házasságtörővel, csakhogy ne kelljen távoznom az imádott angyal köréből, s mily rettentő jelenetekre adott alkalmat a tábornoknak Madridba haza érkezése. Szóval napról-napra szerelmem szilajságáról és őszinteségéről beszéltem neki, megjavulási szándékomról, arról, milyen elhagyatva élek s mennyire szükségem van buzdításra s remélhetésre. Kértem őt, hogy miután ő az én őrangyalom, ne vonja meg tőlem segítő kezét, vagy legalább is juttasson hozzám olykor egy-egy vigasztaló szót, írja meg, hogy meg van velem elégedve s bátorítson küzdelmeimben a

sötétség szellemei ellen, vagyis a világ és saját szenvedélyeim ellenében . . .

Ezenfölül majdnem minden percemet a zárda templomában töltöttem. Ott voltam már, mihelyt reggel kinyitották s míg délben be nem csukták; délután, mihelyt kinyílt a kapu, egészen késő estig. S ez idő alatt le nem vettem szemem a karzatról, azt remélve, hátha sikerül megpillantanom a rács mögött Gabriela alakjának árnyát; állhatatosan figyeltem a zárdaszüzek énekére s imáira, nem fődözhetném-e föl a hangok e csoportjában imádottamnak hangját? Mind hiába. Gabriela válasz nélkül hagyta leveleimet, valamint nem felelt titkon hozzá juttatott szóbeli izeneteimre. Épen oly kevéssé sikerült fölfedeznem árnyát a karzat nagy rácsozata mögött, vagy legalább bár egyszer megkülönböztetnem az ő édes hangját azon mysticus hangversenyben, mely onnan belülről kihallatszott . . . Már kezdett elhagyni erőm. Ekkor újra elolvastam levelét s e sorok vonták magokra figyelmemet: «Ne iparkodjál saját magad engem fölkeresni, hadd, hogy cselekedeteid tegyék ezt.» «Nem elég az, hogy óhajtsunk jók lenni, hanem valósággal jóknak is kell lennünk.» «Saját magadnak kell magad gyógyítnod, társ nélkül kell járnod a keşervek dicsősége útját . . . semmi más jutalomra nem számítva, mint győzelmed maga.»

E tanácsok borzasztó ridegsége s azon legyőzhetetlen állhatatosság, melylyel Gabriela alájok rendelé irántam való erzelmeit, megrémítettek s csüggedésemet a leggyávább kétségbeesésig fokozták. Úgy éreztem magam, mint a ki napkeltétől napnyugtáig meredek, tövises úton haladt s egyszerre azt hallja, hogy épen oly távol van még azon ponttól, hol meg szándékozott pihenni, mint a mennyire azon perczen volt, midőn fárasztó útjának neki indúlt . . . szóval kétségbe voltam esve. Én nem bírtam, nem tudtam egymagamra maradni, jó lenni úgy, hogy senki szeme ne lásson, jutalomban, segítségben ne részesítsen; vagy, hogy legalább a felől biztos ne lehessen, miszerint van valaki, a ki számon tartja mindennapi erőfeszítésemet, érdemeimet . . .

— Valaki? — vágott közbe Manrique atya. — Nos és önön maga? Ön nem tartotta-e számon s ön nem volt-e valaki?

— A saját magam tanúságával én nem értem be . . .

— Igen! Ön akkor nem élt benső lelki életet, az ön szá-

mára nem létezett akkor lélek. Önnek nem volt lelkiismerete. Dehát ott volt Isten, valamennyi cselekedeteink legfőbb tanúja!

— Ön feledi, hogy . . . dadogta az ifjú.

— Igaz, az is igaz! Miután ön önmagával nem közlekedett, épen oly kevéssé közlekedett Istennel is. Folytassa kérem, csak folytassa. Az ön problémája mind egyszerűbbé alakul, s önnek nem lesz az én segítségemre szüksége, hogy csakhamar megoldhassa.

— Ismétlem: gyáván kétségbeestem. Úgy kezdtem vélni, hogy a mit Gabriela tőlem kíván, az lehetetlenség, ellentmond a józan észnek, nem emberi dolog. Arragoniai makacsságának vagy épen szerelme hiányának tudtam be, hogy úgy hallgat. Azt kezdtem hinni, hogy ő kívül áll a rendes halandó természetben, a földi szenvedélyeken; s miután nem minden ember született szentnek, abban állapodtam meg, hogy én sem vagyok képes oly sivár küzdelemnek szentelni egész életem, melyből nem származik reám sem e földön boldogság, sem üdv a másvilágon. Mert hát miként lehessenek boldog, ha oly nőt szerettek, ki nem akar meghallgatni? S miként juthassak föl a mennybe, idegen segély nélkül, kétségbeesésem poklának fenekéről?

— Csak folytassa kérem, folytassa! — szólt Manrique atya, látható rossz kedvvel. — Ne iparkodjék mentegetni magát. Mit akar azzal mondani, hogy «nem minden ember született szentnek»? De igenis minden ember, kedves uram; mert mindnyájan szabadoknak születünk. Már megmondta önnek Lazaro azon tanácskozás estéjén: «A szentek is csak abból a sárból voltak gyúrva, melyből mi.» Csakhogy ők a jó követésére használták föl szabad akaratukat, míg ön és én, meg egyáltalán az emberek legnagyobb része a rosszal léptünk egyezkedésre, bár tisztában vagyunk vele, hogy ez által megbántjuk Istent s beszennyezzük lelkünket.

— Úgy van. Lelkiismeretem még azon napokban is, mikor leginkább el akartam fojtani szavát, nem szűnt meg arra emlékeztetni, melyik a tökéletesség útja. Csakhogy nem volt, vagy legalább úgy képzeltem: nincs hozzá erőm, hogy egyedül járjam az erény rögös ösvényét; így aztán hogy ne hallhassam a lelki furdalás szavát, ismét mind mélyebben süllyedtem vissza régi bűneimbe, a nagy világ kábító zajában, a botrányok vad izgalmaiban, az orgiák szédületében, a mámor örvényeiben keresve

s érve el azt, hogy elkábuljak, megsüketüljek, elállatiasodjam vagy legalább is ne legyen időm, se érzésem szegény lelkemre gondolni . . .

Így cselekedtem ezúttal. Gabrielától elhagyatva álltam s enmagam nem voltam elegendő magamnak arra, hogy boldoggá lehessenek: tehát lassanként visszatértem régi életmódomhoz, kezdetben némi felénkséggel, már a mennyiben igyekeztem, hogy ne tudjon a világ kicsapongásaimról s így el ne juthasson hírok az ő füleibe; később pedig, mikor meggyőződtem róla, hogy a világnak igenis van tudomása újabb bűneimről s következőleg Gabriela előtt sem maradhattak ezek elrejtve, fölfont vitorlákkal adtam át életem hajóját a tobzódás négy szelének, egész Madridot megbotránkozásba ejtve azzal, mit hízelgőim s tanítványaim mint nagyszerű szerelmi kalandokat magasztaltak, — nem egyszer túltettem még a Don Juan és lord Byron vakmerőségén, istentelenségén is.

Egesz életem kicsapongásainak történetében ekkor éltem át a legzajosabb, legfényesebb, legrettentőbb korszakot. Ekkor ertem el irtózatos hírnevem tetőpontját. Minden atya, minden ferj haragtól vagy rémülettől döbrent meg nevem hallatára; a tisztességes hölgyek keresztet vetettek magokra, ha velem találkoztak; a becsületes, béke- és rendszerető emberek messziről elkerültek. Ellenben a szemérmetlen nözemények, bármily fajtaból valók voltak, versengtek egy-egy pillantásomért, míg a legnyeglébb élvhajhászok s a foglalkozásszerű párbajhősök igyekeztek útamba nem állni. Haragom épen oly féktelen volt, mint szerelmem. Mindenki félt tőlem. Csak én vettem meg magamat.

S önmegetésem azonnal elfogott, mihelyt magamra maradtam s Gabrielára gondoltam. Mintha az isteni igazságszolgáltatás örömét lelte volna benne, hogy a gyötrő magánynak s elviselhetetlen meghasonlottságának e borzasztó óráival mind gyakrabban sújtson: nem sokára úgy tapasztaltam, hogy a bor nem képes többé elvenni eszméletemet s hiába hinti szememre az álom mákjait Midőn a vad orgia végén asztaltársaim mindannyian féktelen vígságnak s a mámor örjögéseinek estek már martalékul: én hideg józannak s nyugodtnak éreztem magam, mint a szírt a fölkaivarodott hullámok közt; s midőn az álom már lezárta pilláit dorbézoló társamnak, ki legutolsónak vált el tőlem, vagy azon szerencsétlen nőnek, ki

karjaim közt pihent, én még mind ébren voltam, virrasztva, gondolkozva, a kialvó lámpáknak s a kelő hajnalnak fényénél szemlélve az üres palaczkokat, a földöntött poharakat, a kéjenczeket bacchansnőikkel, kik buta álomba voltak zibbadva, vagy a felejtés sötét oceánjába merülve . . .

Ekkor ismerkedtem meg Lazaróval és Diegóval. Az ily dorbézoló éjjelek után álmatlanságommal s levertségemmel Madrid utcáit szoktam járni, a reggel első óráiban: így esett, hogy egy napon véletlenül a San Carlos orvosi collegium előtt találtam magam s az a gyászos ötletem támadt, hogy bemenjek s ott holtan és földaraboltan szemléljem Venus egyik afféle papnőjét, ki akkor húnyt el a kórházban, s kinek hulláját arra választották ki a tudós tanárok, hogy valamilyes szívbetegséget tanulmányozzanak rajta . . .

Néhány hét múlva aztán egyéb szerelmi kalandjaim közt Gabrielával való esetem is elmondtam Lazarónak és Diegónak. Emez velem együtt úgy vélekedett, hogy örültség és képtelenség volt az, mit a leányka tőlem követelt. Véleményét ezekben összegezte: «Gabriela beteges, rajongó lelek, ha jobban tesszik: kiváltságos lény, fél-angyal, de épen azért képtelen az emberi természet törvényeihez tartani magát s az oly gyarló halandók földi boldogságán közreműködni, minő te vagy, minő én vagyok s minő körülbelől az egész emberiség. Már én többre becsülöm az én Gregoriámat!» — Lazaro szokása szerint e dologban is ellenzéket képezett, aszkéta elméleteire támaszkodva, s nem egyszer, de százszor könyörgött, mondjak le teljesen a világról, zárkozzam be szobrászműhelyembe, faragjak szüzeket és szenteket, pogány istennők helyett, ott aztán minden perczen csak Gabrielára gondoljak, nem törődve azzal, vajon eljut-e fülébe, mint ápolom szerelmünk emlékét, s végül iparkodjam saját magam előtt kiérdemelni őt, habár nincs is reményem, hogy tényleg elnyerem őt. Az a hideg kitartás s kiállhatatlan zaklatás, melylyel Lazaro folyton ez értelemben prédikált nekem, végre is gyűlöletessé tette előttem e beszélgetést, úgy, hogy — pirulok bevallani — utoljára formalisan megtiltottam neki a legridegebb komolysággal, hogy többet ne merészeljen nekem Gabrieláról beszélni. A mi viszont Diegót illeti, szintén pirulással emlékszem rá, mily nemtelenül tárgyalta emez nem egyszer e gyöngéd, e szent dolgot, lehetőleg frivol oldaláról tekintve azt, és nevetségessé akarván tenni

szememben az arragoniai leány jellemét, meg «állítólagos» szerelmét... Nekem azonban szükségem volt rá akkor, hogy higgyem, miszerint Diego cselekszik helyesen, és egyszer sem tiltottam meg neki vagy kifogásoltam, hogy ily módon beszéljen arról, ki mindezek ellenére is lelke volt lelkemnek.

Így éltem, midőn azon események közbe jöttek, melyekről már emlékeztem, vagyis a Gutiérrez Madridba érkezése, ki rangot s vagyont hozott számomra, — azon heves vita, mely köztem és Diego meg Lazaro közt folyt le azon emlékezetes tanácskozás estéjén, — végleges szakításunk Lazaróval, az én súlyos betegségem, mely e rettentő jeleneteknek volt következménye, — atyám emlékének rehabilitációja s kineveztetésem Londonba, a diplomata pályára. Itt az ideje tehát, hogy előadjam önnek azt is, a mi legutolsó részét kepezi az én bonyolult történetemnek, s a miből látni fogja ön, mily rettentő szerencsétlenségbe döntöttek engem ifjabb korom tévelygése, azon tévelygések, melyeket mindaddig nem ismertem föl, míg a fátum nem vette őket arra igénybe, hogy általok büntessen, s kivált míg az ön szavai nem kezdtek bevilágítani lelkem örvényeibe.

Bárcsak épen úgy képes volna ön megmutatni nekem, mily úton menekülhetek meg azon irtózatosságból, melybe jutottam s melyben csakis bűn által vélem kikerülhetni meggyaláztatásom. Igen, atyám, az én elmém nem lát ma más menekvést, mint vagy megölnöm Diegót vagy halálát okoznom Gabrielának, vagy börtönbe hurczoltatnom magam, mint okirathamisítót, vagy föbe lőnöm magam. Íme ezek közt kényserít választanom bal csillagzatom . . .

— Így látja tehát az ön elméje — felelt nyugodtan Manrique atya. Most még csak azt van hátra tudnunk, vajon Isten elméje előtt vagyis az igazi emberi erkölcs szemében sem létezik-e más út és mód ez iszonyat elhárítására? Szíveskedjék, kérem, tehát előadni az ön szánalomra méltó történetének legutolsó részét is.

— Ez az egyetlen része életemnek, melyről pirulás nélkül beszélhetek. Hallja tehát, szent atyám !

ÖTÖDIK KÖNYV: DIEGO NEJE.

I. Búcsú és eskü.

Idővel mégis igaz és mély változás állott be érzés- és gondolkodásmódomban, a minek számos és igen különféle oka lehetett, mint ez kétségkívül nem kerülte ki az ön éleslátását. Így például azon mély benyomás, mit atyámnak balvégzetű halála és Doña Beatriznak öngyilkosága tett rám; azon nagy betegség, mely sírom ajtajáig vitt el úgyszólván; a hirtelen kegy, melyben addig oly ellenséges sorsom részesített, vissza adva nevetet, becsületesemet, nemesi rangomat s nagy vagyonomat; Lazaro beszédeinek visszhangja, mely folyton fülemben csengett, s melyet minden áron meg szerettem volna hazudtolni; a legyőzhetetlen melancholia, melylyel akaratom ellenére is úgy eltöltött szakításunk emléke; azon édes elégtétel, melyet szintoly kevéssé odázhattam el magamtól, midőn láttam, milyen dédelgetéssel s tisztelettel üdvözli bennem a társadalom Umbria rehabilitált grófjának örökösét; azon jó indulat és szelídség, a mire az embert mindig hajlandóvá szokta tenni a nem remélt vagy sokáig megtagadott szerencse elérése; s végül azon vértanúság, melynek hősnőjeként ismerem meg most anyámat, kit atyám úgy elhagyott, megbántott, s kinek vértanúsága most összefolyt képzeletemben az én általam megbántott s elhagyott Gabrielának vértanúságával. Ismétlem, mindez okok közre működtek, hogy annyira megváltoztam. A legnagyobb undorral tekintetem most eddigi életemre; megiszonyodtam a kicsapongásoktól, föltettem magamban, hogy tisztességes emberré válok, ha nem is épen oly magas fokban, a hogyan Lazaro nekem annyiszor prédikálta s Gabriela is tanácsolta felejthetetlen levelében, de legalább is annyira, a meddig elérhet erőm s elszánt akaratom. Mindezekből kifolyólag így szóltam Diegóhoz, midőn a nagykövetséghez elutazásomkor tőle búcsút vettem.

— Jó lesz, barátom, ha megnősülsz. Én is megnősülök, mihelyt Angliából hazajöttem, vagy pedig Afrika-útazónak állok be. Elég volt már a botrányokból és iszonyúságokból!

Diegót nagyon meglepték szavaim az első pillanatban, de aztán elgondolkozva szólt:

— Értelek. Meg akarod hálálni a sors kegyét; erényes kívánsz lenni, kötelességeket akarsz magadra vállalni, s az az óhajod, hogy másnak boldogságát is előmozdíthasd!

— A lelkemből olvastad ki, drága Diegóm! — törtem ki leírhatatlan megindulással.

Ő karjaiba zárt; nem kevésbé volt megindúlva, mint én, s így folytató:

— Nos, én is épen azt mondhatnám, hogy te szintén szívemben olvastál, midőn azt tanácsoltad, hogy megnősüljek. A mióta a te ajánlásaid következtében úgy megnőtt klienseim száma, mint a hab, — a mióta azon összeg segélyével, melyet nekem kölcsönöztél, berendeztem magamat egy csinos házacskában, mely épen elég nagy s szép egymagamnak — és különösen a mióta téged boldognak szemléllek, meg a mióta el volt határozva, hogy te Londonba el fogsz utazni s egyedül hagysz engem: minden éjjel azon töprenkedem, ne írjak-e Gregoriának, tudtára adva azt, a mire oly rég óta vár, tudniillik, hogy Diego Diego nem bánná, ha kis feleségének hívhatná őt.

— Jól tenné, Diego Diego! — kiáltottam én, viszonzva ölelését s azzal mindketten könnyekre fakadtunk, mint két gyermek.

— Akarom hinni — folytató barátom — hogy te is az öröm miatt könnyezel, miként én, elgondolva, milyen jók s milyen boldogok lehetünk még mi új állapotunkban. Nem pedig azért, mintha holmi gyászos végtisztességet vagy búcsúáldozatot kívánnál nyújtani könnyeiddel legénykori barátságunknak.

— Bohó beszéd! — feleltem hévvel. — Ellenkezőleg. Barátságunk kétszeres köteléssel fog szorosabbá fűződni azon szeretet következtében, melylyel feleségeink egymás iránt viseltetni fognak. Nekik is épen oly baráti viszonyban kell egymással lenniök, mint a milyenben mi vagyunk most.

— Négyen leszünk testvérek! — viszonzá Diego. — Bár nem ismer, máris szeret téged Gregoria. Óhajtottam volna, hogy még elutazásod előtt találkozzál és beszélj vele, hogy megmondhasd nekem, mint vélekedel személyéről ma, midőn még semmiféleképen nem vagyunk lekötvé egymásnak. De ő már egy hónapja Torrejonban van s csak az ünnepekre érkezik meg. Mit tegyek? Várom nyilatkozatommal, míg vissza térsz, mert már mondtam neked: rám nézve nem volna nagyobb szeren-

csétlenség, mintha oly nőt vennék el feleségül, a ki nem nyerhetné meg a te tetszésedet! Mennyi ideig maradsz oda?

— Legfölebb egy félévig. Ennyi határidőt engedtem magamnak, hogy végleg döntsek jövőm felől.

— Nagyon jó! Tehát megvárom visszajöttödet. Miként határozhatnám is el magam te nélkülöd egy ilyen vagy bármely más fontos esetben ez életben? Majd kérni is foglak, mikor elérkezik annak ideje, szíveskedjél magadra vállalni jövődöbelimnek ünnepélyes megkérését. Aztán légy násznagyom, később pedig majd kedves komám. Mert azt akarom, légy második atyja gyermekeimnek, ha majd ez az átkozott máj, mely napról napra mind erősebben büntet bűneimért, csakugyan előbb-utóbb megöl, mint tartok tőle. De beszéljünk a te jegyesedről is! Fölösleges mondanod, hogy nincs még, mert hisz különben én még náladnál is hamarabb tudnám.

— Van is, meg nincs is! — válaszoltam. — Azért szólok így, mert jól tudod, hogy számomra csak egy nő létezik e földön, kinek én szívemet s nevemet följajánlhatnám.

— Hogyan, Gabriela? — kiáltott föl Diego elámultan. — Hát még mindig gondolsz a Matild unokatestvérére?

— Soha sem szüntem meg őrangyalomra gondolni! — feleltem ünnepélyesen.

Diego, a ki, mint szent atyám emlékezhetik, bizonyos alkalmakkor tudott jó is lenni, s ki e napon épen jobb érzelmeinek hódolt, rokonszenvezni látszott tanúsítani amaz ájtatos imádással, mit szavaim elárultak, s fejét lehajtva mondá:

— Jól teszed. Gabriela minden különczködése mellett is az egyetlen nő, ki téged boldoggá tehet, s ki méltán bírhatja szívedet, ha majd ez megtisztúl. Csak épen azt kellene tudnunk, vajon rá lehetne-e őt emberi módon venni, hogy nőül menjen hozzád?

— Nos épen ennek kipuhatólása lesz a te föladatod távollétem alatt. Csakis te szeretsz engem eléggé, csakis neked van eléggé téhetséged, erélyed és módod a rábeszelésre, hogy meggyőzd őt.

— Még mindig a zárdában van?

— Nem tudom, de nagyon valószínű. Már majd két év óta feleje sem mentem annak a szent épületnek, s tekintve, hogy e két év alatt mivé tettem szívemet, híremet és lelkiismeretemet, nem merek arra menni s nem merném kiejteni Gabriela

nevet azon egyének előtt, kiktől felőle kérdezősködni szoktam. Szentségtörésnek, megfertőztetésnek tartanám. Következőleg te kell, hogy mindent elintézz; te kell, hogy őt fölkeresd s megtaláld, bár hova rejtőzött is; te kell, hogy megmondd neki, hogy már más emberré lettem, s hogy meggyőzd őt arról, miszerint ezentul számomra nem létezik más nő, mint ő, sem más öröm és boldogság, mint az ő édes képének szemlélése lelkem mélyén. Minderről bátran biztosíthatod őt! Nem kell attól felned, hogy kijátszod, megcsalod. Anyám emlékére esküszöm neked, soha sem fogod megbánni, hogy kezességet vállaltál érettem előtte. Sújtson átkával engem sírjából a nemes lelkű vértanú, ki egykor méhében hordott, ha valaha ez esküt megsegem!

— Elég! — felelt Diego oly hittel, mely az én lelkembe is átáradt s örömmel töltötte el. Gabriela tied lesz. Irántad való barátságomból, és mert hitelt adok annak, mit anyád hamvaira fogadtál (oh én szegény anyátlan, miért nem cselekedhetek hasonlóan!), erőt és fegyvert szerzek arra, hogy megvívjam a zárda falait, s a mi ezeknél nem kevésbé nehezebben bevehető, imádottdad akaratát! Menj tehát minden aggodás nélkül, itt maradok én!

— Bizom benned! — feleltem, újra megölelve őt. Azzal elúztam.

II. Diego mint Fábían kezesé.

Őt egész hónapig ezután Diego egy szót sem ejtett leveleiben Gabrieláról. Valahányszor, és pedig igen gyakran, kérdést intéztem hozzá ez ügyben, mindig ez egyszerű szavakkal került ki a válaszolást: «Ez a dolgod az én dolgom. Csak hadd rám.» De mikor aztán a mondott idő letelt, s mikor már jóformán kétségbe kezdtem esni a felől, hogy valaha elérhessem reményem teljesülését, ezt a levelet küldte, melyet föl fogok olvasni . . . Ön nagyon el fog álmélni tartalmán, miként engem is nagyon meglepett, csudálkozásba ejtett akkor tájt. pedig én már régebben ismertem Diegót s tudtam, mire képes határozottsága, rettenthetetlensége, szenvedélyes ékesszólása, ellenállhatatlan kedvessége vagy tiszteletparancsoló komolysága, — szóval ismertem mindezen és mind más tehetségeit, melyekkel úgy rá tudott beszélni minden embert, s úgy tudott

uralkodni minden emberen. Nem is habozom kijelenteni, hogy csakis ő hajthatta végre azt a valóságos csodát, melyről a következő szavakban számolt be:

«Drága Fábíán Conde és Conde Fábíán és én Fábíánom!»
 «Mint hogy ide s tova negyedéve már, hogy orvosa vagyok a x x x zárdának, mely állásom nem sokat jövedelmez s mely állásomhoz egy sokkal zsirosabb másiknak fölcserélésével jutottam, úgy hogy Isten és ember előtt ördög tudja, hány ezer meg ezer reállal tartozol ezért nekem . . . Mint hogy továbbá ezen fölül meghitt barátságba léptem amaz apácza-fejedelemmel, ki téged oly ridegen fogadott egy napon, egész bizalmát birom, rendkívül nagyra becsül engem s erősen fél tőlem, miután azt hitette el magával a jámbor seňora, hogy mindaddig meg nem hal, míg én nem akarom, sőt ha kissé jól utána látok, soha sem hal meg; — legvégül pedig, mint hogy körülbelül szintén meghittjévé, sőt majdnem bátyjává lettem bizonyos bájos arragoniai leánykának is, kinek Gabriela de la Guardia a neve, s ki már sok-sok ideje folyton imádkozik Istenhez te érdekedben és saját maga érdekében, e szent menhelyen: jónak látom közölni veled, hogy a nevezett kolostorba folyton érkeznek hitelt érdemlő tudósítások, gyóntató atyák, egyházfik és szállítók révén, azon példás életmódról, melyet a Themse partján folytatatsz, a mihez a magam részéről is fogadd szerencsekívánataimat!

«Tudva van ugyanis, mennyi alamizsnával segélyezed az ország katolikus szegényeit, valamint az Olaszországból és Portugalliából emigrált pápistákat; miként álltal ellent nem egy kevéssé szenteletű lady csábító pillantásainak s mosolyának; mily lelkiismeretesen teljesítetted diplomatai teendőid, midőn a nagykövet távollétében magad intézted a követség ügyeit; mily buzgó hódolattal áldozik lelked Gabriela emlékének, «a kinek te írni sem mereszelsz, míg ő maga föl nem jogosít téged erre a nagy szerencsere.» És még sok más egyébről is, mit a házi orvos saját hitelével támogat, terjeszt és fölvilágosító megjegyzéseivel kísér, valahányszor látogatóba jön, nem említve azon dolgokat, melyeket nevezett orvos maga fedez föl, következtet vagy kitalál, mint például, hogy a hajdani scepticus Fábíán Conde már misére jár, hogy a legutóbbi bójtben már alávetette magát a megkívántató önsanyargatásnak, s kevés híja, hogy el nem utazott Lamoricière társaságában Olaszor-

szágba, a pápa ő szentségének zászlaja alá harcolni. S mint-hogy az előbb említett tények biztosak és ismeretesek, Gabriela és a fejedelemasszony titkos egyházi rendőrségének tanúságtétele szerint, — s minthogy az általam kitaláltak viszont hitelre találnak, mert olyan ábrázatot vágok, mint valami csalhatatlan bíró, s mert a zárdában meg vannak róla győződve, hogy én nem csekély részben mozdítottam elő az erény útjára térésed: mindebből következőleg a mi makacs, rettenthetetlen és szép arragoniai hölgyünk (oh bizonyára sokkal szebb ő, mintsem a te magasztalásaid után képzelni mertem volna, s most még inkább szerelmes beléd, mint az első napon!) ingadozni és lágyulni kezd, bármennyire iparkodik is eltitkolni ezt előlem, míg a fejedelemasszony viszont nem átalta az én jelenlétemben azt mondani neki, «hogy ha az év végéig folyton ily nyilvánvaló jeleit adod megbánásodnak, akkor végre sem kerülhetjük ki, hogy levelet ne kelljen írunk Arragoniába bizonyos ott lakó papának és mamának, arra kérve őket, szíveskedjenek tanácsolni leányuknak, hogy bizonytalanra nyúló újoncz-i próbaidejének fehér fejekét Umbria grófnéjának koronájával cserélje föl.

«Alig hallottam e fölvilágosító bölcs beszédet, a következő pillanatban már ki volt eszközölve a főnöknőtől a levél Gabriela szüleikhez, melyben ő már most figyelmökbe siet ajánlani ez előnyös házassági tervet, valamint magam is rögtön készen álltam, hogy még az nap este Arragoniába utazzam.

«Két óra múlva tehát indulok, a fejedelemné levelével zsebemben, a nélkül, hogy Gabriela csak sejtené is összeküvésünket. Képzelheted, sok fáradságomba fog-e kerülni vagy sem, arról meggyőzőnöm imádottad szüleit, mennyire czélszerű volna tőlök, ha egy ily derek, csinos, tehetséges fiatal embernek nyújtanák leányuk kezét, a ki Castilia főnemesei közt foglal helyet, milliomos, a miniszterek személyes barátja, és egész lelkéből szereti őt! Fognak is törödni és ugyan mit is törödnének azzal e jó emberek, kik bizonyára nem állítják úgy előkre a dolgokat, mint Gabriela, hogy legénykorodban ennyi vagy annyi szerelmi bolondságban, kalandban volt részed. «Annál jobb! — fogják mondani! — Legalább annál kevésbé fog ilyesmire vetemedni nős korában!

«Tehát a viszontlátásig; mire majd visszajöttem követsé-

gemből, melynek sikere felől nem engedhetem meg, hogy kételkedjél. De mielőtt berekeszteném levelem, beszéljünk kissé magamról meg az én szegény Gregoriámról, mert hiszen mi is elég tisztességes emberek volnánk s aztán mi is sokkal jobban szeretjük egymást, semhogy tovább is viselni óhajtanók a magányos élet gyötrelmeit.

«Már nemsokára letelik a félév, a mennyire véltük, hogy távolléted terjedni fog, és én bármily rohamos gyorsasággal iparkodom is visszaszerezni neked Gabrielát, mindazonáltal legalább még egyszer ennyi idő kell még, mielőtt haza térhetsz úgy, a hogy leveledben jelezted nekem, vagyis, hogy határozott följegósítást nyerj erre, még mindig kétkedő leánykádtól s tökéletes bizonyosságban lehess arra nézve, miszerint nőül megy hozzád.

«Nos, édes Fábiánom, se Gregoria, se én nem várhatunk immár annyi ideig. Non possumus! . . . Esküszöm leendő oldalbordám fekete szemekre!

«A mi pedig azt illeti, miért szakadt el így hirtelen türelmünk fonala, miután annyi ideig várakoztattam s ejtettem kétségbe Gregoriát, ennek oka következő:

«A mióta te elütaztál, mind rosszabbra kezdett fordulni ez az én ördögös májam, mely annyi epét fejlesztett, hogy a világ valamennyi vizét képes lett volna keserűvé tenni. A mi nek következtében aztán én megint úgy rohantam föl s alá Madrid utczáin, mint az oroszlán a Retiro-beli ketreczében, görbén nézve az emberekre s azt mormogva fogaim közt: «Se akarat, se erő nem hiányzik bennem, s ha még sem téplek szét benneteket, azért van, mert nem tehetem.» Beláttam aztán, hogy ha sokáig így tart, vagy bele örülök, vagy belehalok; meggyőződtem, hogy az a teljes magány, melybe elütazásod juttatott, főoka tulajdonképen annak, hogy oly kegyetlenül megrohant a májkór. Tehát megírtam Gregoriának, legyen olyan jó s jöjjön rögtön Madridba. Mihelyt aztán megérkezett anyjával, még az nap föltártam emennek merész szándékomat, mint egyetlen mentő deszkámhoz ragzkodva az ő lehető legkészségesebb indulatú leányához.

«Most már tehát mindennap s úgyszólván minden órában látjuk egymást. Doña Rufa és ő úgy gondoznak, ápolgatnak engem, mint valami elkényeztetett gyermeket. Kettőjük társaságában reggelizem, ebédelek, sétálok, járom a kávéházakat

vagy színházakat, s a csúfabb esteken elkártyázom azzal, ki anyósommá válandó, míg tekintetem majd elnyeli azt, ki nem-sokára nőm leszen. Azonban e közben elérkezik az éjfél s nekem távoznom kell magányos lakásomra, a helyett hogy ott marad-nék, mint valamennyi isteni s emberi törvény hathatósan parancsolja, azon egynek kivételével az előbbieik közül, mely a házasság vámhivatalát állította föl a szerelem paradicsomá-nak kapujánál. Elképzeld tehát, mily megerőltetésembe kerül minden este félbeszakítnom azon gyöngéd beszélgetést, mit szemem a Gregoria szemével folytat, épen azon perczen, midőn a Gregoria tekintete, minden hajadoni tartózkodást s félénkséget árulón cserben hagyva, oly édes nyelven kezd be-szélni hozzám, mint majdan hitvesem tekintete fog!

«Nos tehát, láthatod, hogy nem várhatunk hazaérkezé-sedig az egyházi áldással, valamint nem várhattam a te általa-d küldendő exequatur-ra, hogy kérésként lépjek föl. Mindent összegezve, te a távolból onnan fogsz meghatalmazás útján násznagyként szerepelni lakodalmunkon, mi pár nappal Arra-goniából visszajöttöm után fog megtörténni.

«Már lakást is vettünk s részben a bútorokat is beszerez-tük. Gregoria anyja visszaútazik majd Torrejonba, hogy ott birtokainkat kormányozza, vagyis néhány szőlőhegyet egy malmot s néhány házat, melyek menyasszonyom atyai örökse-get teszik, s melyek értéke több mint kétezer réal. Ezek szerint tehát valóságos földes úrrá lettem s kilátásom van rá, hogy idővel még valóban gazdaggá is válom, mert — a mint ertesültem — Doña Rufa elég szép pénzeszkét takarított meg, sőt idővel majd egyik nagybátyjától is több rendbeli mezei jószágot es olajfa-ültetvényt fog örökölni.

«Egyébiránt nincs mitől tartanod, kedves barátom, mert se a gazdagság, se a szerelem el nem idegeníthet engem tőled, nem fogja csökkentetni lelkem hő vonzalmát irántad. Ellenkezőleg, ma inkább mint bármikor, összeforrva érzem szel-lemem a tieddel, s nem fogok más boldogságot ismerhetni, mint a mit te is annak tartasz, a mit te közvetlen meggyőző-désből helyeselni fogsz s a mit te méltónak találsz magadhoz, következőleg én hozzám is. Ugyanígy gondolkozik Gregoria, ki-nek egész életed elbeszéltem, kalandjaidat, diadalaidat, egész eddigi fényes pályádat, úgy hogy egyaránt óhajtja s rettegi ismeretséged, miként óhajtjuk s rettegjük azt, hogy átessünk

végre a vizsgán. Nem lehet tehát rája nézve nagyobb dicsőség, mintha méltónak fogod őt találni Diegódhoz; ép ezért is retteg viszont annyira, hátha nem fog tetszeni neked. «Hisz akkor te megutálnál engemet és megbánnád, hogy nőül vettél», szokta mondani. Én őt azzal nyugtatgatom, hogy te és én annyira hozzá vagyunk szokva ahhoz, hogy egyformán érezzünk és gondolkozunk, hogy sokkal inkább gondolom azt valószínűnek, hogy belé találsz szeretni, ha meg ismered, miként engem is az a veszély fenyegetett, hogy majdnem bele szerettem a te Gabrieládba, — sem mint azt, hogy szégyent valljon előtted a kérdéses vizsga alkalmával. Tény, édes Fábián barátom, hogy Gregoriának, bár nem valami költői a neve, sem származása nem előkelő, semmi irigyelni valója nincs bármely ismert vagy még csak ezután ismerendő hercegnőtől. Szép, szellemes, még nálamnál is jobban ért a művészetekhez, irodalomhoz s más ilyenekhez, van oly előkelő s distingvált mint azok, kik saját hirtőjokban kocsikáznak, — s a mi mindennél több, én szeretem őt! A te Diegód szereti őt, a te szegény, a te öreg, beteges Diegód! Szeretem őt, miként még soha sem szerettem! Szeretem őt s ő is viszonozza érzelmeim, mintha az én szerelmem csakugyan megérdemelné az övét. Szeretem őt, Fábián, következőleg te is jó indulatodba fogadod őt, helyeselni fogod választásomat, nem fogsz szerencsétlenekké tenni bennünket azzal, hogy könyörtelen bírálat tárgyává tedd boldogságunkat!

«Látod, mennyire még mindig a régi barátod vagyok?» Senki máshoz így nem szóltam volna, mint a hogyan most te hozzád; ép oly bizonyos, hogy senki úgy nem rendelkezhetnék másnak életével s lelkevel, a mint te rendelkezhetsz s fogsz örökre rendelkezhetni, míg csak egy csepp vér élteti, Diegóddal.

«Utóirat: Most midőn csillapodott fölindulásom, melylyel az utolsó sorokat neked írtam, úgy veszem észre, hogy épen a legfontosabbról feledtelek el értesíteni. Ugyanis, míg én oda járok Arragóniába s visszaérkezem, szíveskedjél megkülönböztetni nekem követségi futárotok által a következőket:

1. Főhatalmazást jószághormányzódnak, hogy násznagyi minőségben helyettesítsen téged esküvőnkön.

2. Egy jó arczképedet dolgozó szobám számára, s egy még jobbat, mely szalonunkban álljon.

És 3. nászajándékodat, mely álljon egy női ruhára való szö-

vetből, a megfelelő díszszel, a mihez hozzá legyen csatolva a legutolsó londoni divatkép is. Ebben az öltözékben fog menyasszonyom oltárhoz lépni, tehát tégy ki magadért, fiú!

«Zárszó. Ma még nem küldöm el Gregória arczképét, mert bár kettőt is csináltattunk e végre, ő egyikkel sincs melegegdedve. Majd ha visszatértem, újból lefényképeztetjük s akkor majd megláthatod édes arczát. Ég veled.»

Fölöslegesnek vélem, szent atyám, megjegyzésekkel kíserni eme levélnek második felét, vagyis a mely Diegó nőülésére vonatkozik. Csak azzal a részével foglalkozom tehát most, a melyik Gabrielát érdekli.

Majdnem mindaz valóban igaz volt, mit e lánykának megterésemről s Angliában tanúsított épületes életmódomról beszéltek.

Ha nem is vittem annyira — mert ön előtt semmit sem akarok eltitkolni, hogy részt vegyek az egyházi ájtatosságokban, mint ezt Diegó reám fogta, — sőt még annyira sem talán, hogy az isteni gondviselésnek megismerésére eljussak, annak a legfőbb boldogságnak, melyet eddig megtagadott balszillagzatom: már is mély szeretetet éreztem a jó iránt, előbbre haladni iparkodtam az erény útján és több erőfeszítést tettem arra nézve, hogy kiérdemeljem Gabrielát saját öntudatom előtt, semmint, hogy tényleg elnyerjem őt.

Diegó levele tehát nagy örömmel töltött el e pontra vonatkozólag, mivel láttam belőle, hogy Gabriela, bár én mi lépést sem tettem e czélból, ismerni s méltányolni kezdi jó szándékaimat, s habár nagyon sajnáltam, hogy barátom olyan érdeemeket is tulajdonított nekem, melyek tényleg meg nem illettek engem, nem kevésbbé voltam hálás azon nagy szolgálatokért, melyeket nekem volt teendő s melyekről már nem kételkedhettem, hogy teljes siker fogja őket koronázni. Gabriela nőm lesz! szóltam magamban, kimondhatatlan újjongással, és e remény újabb erőt kölcsönzött nekem, hogy tovább is sikeresen küzdhessek a világ kísértései és saját romlottságom ellen.

Ily állapotban kaptam néhány nappal később Diegó e levelét:

«Drága Fábíanom!

«Győzelem az egész vonalon!

«Most érkeztem meg Arragóniából. Sikerült meggyőzőnömről a Gabriela szüleit, hogy lányuknak okvetlenül neked kell

nyújtania kezét; a mi más szóval annyit tesz, hogy sikerült beléd szerettetnem őket, sőt ép úgy magamba is.

«Különösen az anya, az nem fog ezután egyebet cselekedni, mint a mit én akarok. Ez egy valóságos szent asszony, a kit én egyszerre sírásra s nevetésre fakasztottam azzal, a hogyan előadtam neki, már a magam módja szerint, a te gonosz bűneid történetét; ma ép annyira imád téged, mint a saját lányát, sőt talán még jobban, ha ez ugyan lehetséges.

«A mi az apát illeti, az afféle nyers modorú nemes ember, félig arisztokrata, félig falusi gazda, abból a fajtából, a milyenek Calderon némely vígjátékában szerepelnek. Felőle elég lesz annyit mondanom: elismerte rólad, hogy legény vagy a gáton, a mi az arragóniaknál legelső föltétel arra nézve, hogy valakit becsüljenek; ő bizony nem sírt, nem könnyezett, hanem roppant jó ízűeket kaczagott, mikor szerelmi kalandjaid elbeszélni hallotta. Ebből érteni fogod, hogy se neki, se feleségének nincs tudomása — és én részemről szintén óvakodtam fölvilágosítani őket — arról, hogy e kalandok egyike az elhunyt tábornoknak vagyis a te jövőapósod öcscsének rovására esett. Gabriela elég könnyörületes volt elhallgatni az igazi okot, a miért zárdába vonult s azt adta magyarázatul, hogy pusztán vallásos hivatásból tette. S minthogy a tábornok maga is e hitben halálozott el, ebből a bajból tehát sikerült szerencsésen révpartra jutnunk!

— Révpartra jutunk! Megint ez a jeles kifejezés! — morgó Manrique atya. — Csak folytassa, kérem, csak folytassa, ne törődjék velem. Mennyire szerettek önök mindannyian bármi áron révpartra jutni!

Fábián tovább olvasta a levelet.

«Azon fölül egészen elragadta Gabriela atyját, mikor halotta tőlem, mennyi párbajnak voltál hőse, még pedig mindig diadalmas hőse. Engem is megbámult, milyen merész és fáradhatatlan vadász vagyok, midőn két ízben a környékbeli hegyek farkasaira és vadkanjaira tartottunk hajszát; tiszteletét érdemeltem ki a czéllövésben és labdajátékban, mint a mely két gyakorlatban szerencsém volt legyőznöm őt. S mind ennek végeredményeként abban állapotunk meg, hogy egy negyedév lefolyása alatt kihozza Gabrielát a zárdából és saját maga fogja kezét kezedbe tenni. — Reméllem, meg vagy velem elégedve?!

«Rádásúl egy levelet viszek Gabriela számára, Don Jaime

és doña Dolores névalírásával (mert így hívják a te jövőendő ipadat és napadat), melyben emezek megdönteni iparkodnak leányuk aggályait s kérik őt, bocsássa meg neked örültségeidet, — s azt tanácsolják, fogadjon el téged férjének. — A fejedelemasszony és én majd elvégezzük a többit, — nem is számítva don Jaimét, a ki saját részéről szintén meg fogja tenni a magáét, ha majd Madridba jön.

«De elég ennyi mára. Megyek Gregoriához, ki nem is sejt, hogy haza érkeztem. Holnap majd fölkeresem Gabrielát is s megint írok.

«Maradok egész lelkemmel a te Diegód.»

A másnapi levél még inkább kielégítette szívem vágyait. Hallja, kérem:

«Drága Fábiánom!

«Gabriela nagyon sokat sírt, midőn elolvasta szülei levelét. Végül megcsókolta s térdre hullva alázatos tisztelettel szólt: Legyen meg Isten akarata!

«Miután hosszú ideig imádkozott és ismét sírt, a fejedelemnő nyakába borulva, felém fordúlt s e szavakat mondta:

— Nagyon sajnálnám, ha csalódnék ön, s ha csak azért, hogy csalfa földi boldogság látszatát szerezze meg barátjának, lelkének vesztét találná okozni. Tartok tőle, hogy ő aligha bánhatta meg elég hathatósan múltját ilyen hamar, s aligha szilárdult meg még eléggé a megjavulás szándékában.

— Én kezeskedem róla! — szóltam elhatározottan.

— És én elfogadom e kezességet! — kiáltott föl Gabriela, felém nyújtva kezét. — Önnek jobban kell ismernie barátját, mint bárki másnak. Adja Isten, soha se bánja meg ön, a miért kezességet vállalt előttem ő érette!

«E szavak mély tiszteletre gerjesztettek, s erre én immár nem a jó barát ajkaival, de a becsületes ember lelkével, — már nem is a te boldogságodra, hanem csak ez angyali lényére gondolva, — így szóltam hozzá, szívemre helyezve kezét s lelkiismeretemet szólaltatva meg:

— Ha egy napon megbánnám ezt, úgy meg fogom önnek mondani, hogy vesse meg Fábiánt. S ha már késő lenne, ha már föloldhatatlan kötelékekkel volna on hozzá fűzve, akkor magamra vállalom, hogy elégtételt szolgáltatassak Istennek s az ön személyének megbántatásukért.

— Tehát megállapodtunk. Egy negyed év múlva, mikorra

atyám megérkezik, megadom a végleges választ! — felelt Gabriela visszavonulva, miután előbb oly pillantást vetett reám, melyből irántad való szerelmét egész nagyságában s lelkének aggodalmait egész kínosságukban kiolvashatám.

«Nos tehát, kedves barátom, azzal a komolysággal, melyet jellemem alapvonásául ismersz, s melyet egy ily gyöngéd lény megérdemel, kérдем tőled:

— Jól cselekedtem-e, midőn kezességet vállaltam érted? Nem fogsz-e soha visszatérni a rossz útra? Mindig jó és hű leszel-e azon angyal iránt, kit oldalad mellé készülök állítani? Ne csalj meg engem, az élő Istenre kérlek, mert én sem akarom megcsalni Gabrielát.

«A közelebbi napokban majd írok a magam dolgairól is.
Barátod Diegó.»

Lehető röviden feleltem e levélre. Íme ez volt válaszom.

«Édes Diegóm! Ezennel megújítom előtted azt az esküt, melyet önként tettem elválásunk estéjén:

«Anyám emlékére esküszöm neked, sohsem fogod megbánni, hogy kezességet vállaltál érettem előtte. Sújtson atkával engem sírjából a nemes lelkű vértanú, ki egykor méhében hordott, ha valaha ez esküt megszegem.

«S ezzel feleltem ünnepélyes kérdésedre.

«Most már tudasd, kérlek, mikor írhatok Gabrielának, s mikor térhetek vissza Madridba.

Barátod Fábíán.»

III. Diego házassága.

Mint előre jelezte barátom, pár nap múlva ez újabb levelét vettem:

«Umbria grófja! Ezúttal foglalkozzunk tehát, ha Méltóságodnak is úgy tetszik, az én Gregoriámmal, a kiről nem beszéltem neked, mióta Arragoniából visszajöttem. El van végleg határozva, hogy a hét végén megesküszünk, ha elkészül addig a menyasszonyi ruha, mely bámulatos remek dolog, nem hiába választották grófi kezek. Gregoria szintén ír levelem végén, hogy saját maga köszönje meg, arczképét is mellékelve, melyet végre sikerült úgy elkészíttetnie, hogy ő is meg legyen vele elégedve. Írd meg nyíltan, tetszik-e neked is annyira az én feleségecském, mint amennyire én neked?

«Mint láthatod, azt az ékszert viseli, melyet te küldtél neki. Igazán sajnáltuk, hogy ezzel oly nagy költségekbe ver-
ted magad. Elég lett volna a ruha egymaga, s épen azért írtam meg, miféle ajándékot óhajtánánk tőled, hogy ne elegyed-
jél bele még egyebekbe is. Ép úgy kár volt azért az óráért és
lánczért, mit nekem küldtél. Talán bizony a millióiddal akarsz
engem lekötelezni? Nos, tudd meg, hogy az én barátságomat
nem lehet megfizetni holmi gyöngyökkel, brilliantokkal, hanem
csakis ép oly mérvű barátsággal lehet, minővel én viseltetem
irántad; e pontban kísérsd meg versenyezni velem, ha bírsz!

«Nagy örömünkre szolgált nekünk, Gregoriának és nekem
az a levél, melyben szerencsét és boldogságot kívánsz egybe-
kelésünkhöz; de ez csak akkor lesz teljes, ha te is tanúja leszesz
a Don Jaime bájos leányának társaságában.

«Hogy a ruhára visszatérjek, nem akarom elhallgatni,
hogy Gregoria, kinek rendkívül finom ítélő tehetsége van ily
dolgokban, kezdetben inkább drágának találta, mintsem szép-
nek. De azóta voltunk a Castellená-ban és a Teatro Realban, a
hol aztán a legelegansabb főrangú hölgyek öltözékére figyel-
meztettem őt, a miből meggyőződhetett, hogy a te ajándékok
valóban a legutolsó divatot képviseli. Most már nagyon meg
van vele elégedve.

«Holnaputánra készen leszünk a ház berendezésével.
Igaz, hogy lehetne nagyobbacska, de legalább új épület és igen
csinos. Az ebédlő erkélyéről egy tőzsomszéd palota kertjébe
nyílik kilátás. Persze jobban szerettük volna, hogy magának
házunknak legyen kertje, de mi nem vagyunk eléggé gazdagok
arra, hogy közvetlen rendelkezésünkre álló virágokkal bírhas-
sunk s így be kell érnünk azzal, hogy távolból szemléljük őket
vagy pedig a te házadhoz zarándokoljunk s a te orgonabokraidat
s rózsáidat fosztogassuk. Különben a lakás második emeleten
áll, de miután a mi házunkban nincs entresol, annyi, mintha
épen első emeleten lagnánk máshol.

«Tegnapelőtt nálad jártunk Gregoriával s anyjával. A kár-
pitosunkat vittük oda, hogy nézze meg az ebédlődet s lehetőleg
ennek mintájára rendezze be a mienket is: a függönyök s a szé-
kek épen oly színűek lesznek, bár mindenesetre olcsóbb sző-
vetből és fából, mint te nálad; miután bármily hódolattal visel-
tessünk is barátságod és ízlésed iránt, azt még sem kívánhatod,
hogy tönkre tegyük miattad magunkat. Ebben az ebédlőben

sokat gondoltam Lazaróra s egész élénken fölújult emlékemben vele való utolsó jelenetünk.

«S miután Lazaro nevét tollamra vettem, bevallom neked, hogy igen-igen örömet fölkeresném s meghívnám esküvőmre tanúnak, föltéve, hogy Madridban van. De nem merem tenni. Szívem szánalmat érez iránta s megbocsát neki; talán még lelkiismeretem is földozza őt bizonyos dolgok alól, miket régebben nagyon erősen tudtam be neki, de a miket ma, midőn azon ponton állok, hogy belepjek a tisztességes emberek sorába, megnősüljek, hajlandó vagyok enyhébben ítélni meg. De mégis, így is félek tőle s óvakodni fogok fölkeresni őt, mert meg vagyok győződve róla, hogy ő irigy képmutató, ki konkolyt hintetne közém s Gregoria közé. Nem, nem; maradjon magának!

«Tehát Isten veled! Ez utolsó levelem, melyet tőlem mint legény embertől kapsz. Mihelyt elmúlik a mézes hetek egy-néhánya, majd írok Gabrieláról, a kinek addig megmutatom válaszd, melyet előbbi levelemre most várok tőled. Egyelőre nincs semmi újabb mondani valóm Umbria jövődjéről, hacsak az nem, hogy tovább is imád téged és folyton imádkozik, meg valahányszor, midőn mint házi orvos ha sorba látogatva valamennyi ájtatos apáczanénét, tőle búcsút veszek, oly mély tekintetet vet rám, minő az ég, s melyből én körülbelül ezt olvashatom ki: «Mondja meg Fábiának, hogy én is úgy szeretem őt, mint a hogyan önt szereti Gregoria, s azt kívánom, ő is úgy szeressen engem, mint a hogyan ön szereti Gregoriát!»

«Ejnye, majdnem elfeledtem! Gabriela egy rendkívül gyönyörű zsebkendőt hímzett Gregoriának, azon kívül egy ereklyetartót küldött neki ajándékba meg egy olvasót jeruzsálemi rózsa gyöngyökből. — Azonban még nem találkoztak személyesen.

«Isten veled, ismétlem! Señora de Diego szíves üdvözetét küldi, míg viszont lelkéből ölel Diego Diego.»

E levél alján néhány sor áll a Gregoria kezeírásával. Tartalmuk ez:

«Ezer köszönet, tisztelt gróf úr (vagyis kedves Fábián barátom, mint Diego szokta önt hívni s a hogyan tőlem is követeli, hogy hívjam önt), azon szép ajándékokért; bár fölöttebb sajnálom, hogy ön ennyire túlságba ment miattam. De legalább azt látom belőlük, hogy ön nem neheztel reám, a miért elég vakmerő valék elvitatni öntől egy csekélyke helyecskét annak

szívében, ki az ön odaadó barátja s gonosz múltjának hajdani bűntársa.

«Íme itt van arczképem, bár távolról sem mondható sikerültnek, véleményem szerint. Viszont mi itt úgy várjuk mint valami szentnek érkezését az ön két arczképet, melyeket az ebédlő s a dolgozó szoba számára kérni bátorkodtunk. Ne nézze le szerény sorsú barátjait s ne ejtsen kétségbe kérelmünk megtagadásával!

«Becses levele, melyben oly kedvezően kegyes ítélni Diego-hoz nőül menetelemről, nagy öröömre szolgált, bár túl sok benne a hízelgő bók. Azt hiszem, fölösleges mondanom, hogy ön is épen oly testvérre fog találni barátnejában Gregoriában.»

Gregoria fényképe, mely ez édeskés-savanykás levél mellé volt csatolva, nem tudnám megmondani, milyen hatást gyakorolt reám. Majdnem félelemtől döbrentett meg.

Kétségkívül szép nő volt, miután a fénykép nem igen szokott hízelegni a szép nemnek, Gregoria pedig nagyon jól mutatott e képen. Látni lehetett rajta, hogy nagy, kifejező, fekete szemei vannak, sűrű szemöldökkel s hosszú pillákkal, arczvónásai szabályosak és erélyre vallanak, gyönyörűek a vállalai, termete elragadó. De bár e szerint úgynevezett szép asszony számba ment, volt egyéniségében valami gögös, kihívó, öntelt, szóval volt benne valami félelmetes vagy legalább is bántó egy olyan büszke emberre nézve, minő én is voltam. Úgy tetszett nekem, hogy ez arczkép így szól hozzám: — «Nem szeretlek! Merd, ha tudod, elvitatni tőlem Diego szívét, vagy tőle az enyémet! Hírheft eszközeid mind kudarczot fognak vallani az én eszemem, az én erényemen!»

Egy álló óráig mint egészen biztos dolgon (mert ha önszeretetem forgott szóban, mindig ily gyanakvó volt kepzeletem!) eltöprengtem azon a föltevésen, hogy tehát Gregoria már fegyverben áll ellenem, mint a kit természetes ellenségének tekint, vagy hogy belé únva abba, miszerint Diegótól folyton az én szerelmi kalandjaimat hallja elbeszéltetni, kihívó magatartásával azt akarja értésemre adni e képen, hogy mind ezt csak annak köszönhetem, hogy nem találtam véletlenül oly nőre ez életben, minő ő maga!

Nem tudom, vajon csakugyan megfordúlt-e ily gondolat Diego menyasszonyának fejében, mikor számomra levétette magát? Nem tudom, vajon joggal olvastam-e ki ez ábrázatból

ily ellenséges szándékot? Nem tudom, mely belátása volt ez a dolgoknak vagy pusztá előéret? Nem tudom, nem fogja-e ön, atyám, a sátán kísértésének tekinteni az egészet? Tény, hogy egy egész órát azzal töltöttem el, hogy mereven néztem, még pedig nem minden nyugtalanság nélkül ezt a szerencsétlen fényképet, mígnem végül magam is okosabbnak véltem kinevetni aggályaimat s hosszú levelet írtam Diegónak, melyben a házasságára vonatkozó sok egyéb dolog közé egy ily tartalmú pontot csúsztattam be: «Add át Gregoriának számtalan köszönetem arczképeért, te pedig fogadd szerencsekívánataimat. Erény és szépség egyaránt tündökölnek annak nemes arczán, kit életed társául választottál. Büszkének érzem magam, hogy ily testvérem lesz.»

Legvégül pedig, két hét múlva, ezt a levelet kaptam Diegótól:

«Drága Fábiánom!

«Bocsásd meg a föld legboldogabb emberének, azt a kegyetlen önzést — hisz a boldogság mindig önző szokott lenni!» hogy annyi, de annyi idő óta nem írtam.

«Már egy hete, hogy Gregoria nőm, s hogy én nem ismerem magamra. Hajdani embergyűlöletem tiszteletté és szeretetté változott át az egész emberi nem iránt, úgy hogy kevés kell hozzá, hogy házról-házra járjak Madridban, mindenkitől bocsánatot kérni egykori vadságaimért, elnézésért és fölhatalmazásért könyörögni, a miért annyira boldog bátorkodom lenni, Isten különös irgalmából. Úgy rémlik nekem, az egész világnak jogában állna, elragadni tőlem azt a szerencsét, melynek becsét oly sokáig késtem méltányolni: ijedezve és örködve telnek perceim, mint a kincsei közt ülő fősvénynek, mert minden pillanatban attól remegek, mikor törnek be hozzám s rabolják el boldogságomat.

«Gregoria ezerszerre többet ér, semmint előre képzeltem volt. Nem szólok most bámulatos szépségéről, sem szerelméről, melylyel még örültté teszen. Szelleme, ítélőtehetsége valóban csudálandó. Azelőtt mindössze csak sejtenem engedte ezt, de a mióta örökre egyesültünk, elméjének összes kincseit föltárta előttem. Mily biztos ítéloképesség! Mily mély ismerete az emberi szívnek! Mily helyesség és igazságosság elhatározásaiban! Mily lelki erő, mely a rosszal semmiben sem akar megalkudni! — Szóval, édes fiam, mostantól kezdve iszonyodni

fogok attól a fáradságtól, hogy magam gondolkozzam, miután elég lesz mindenben csak az ő utasításait követnem, ha azt akarom, hogy mindig bölcsen cselekedjem.

«Ezen fölül az ő művészeti és irodalmi ismeretei, melyeket már érintettem egyszer előtted, sokkal szélesebb körűek, semmint szerénysége sejtene engedelte, hosszú ideig tartott udvarlásom alatt. Elég ha annyit mondok, hogy első ifjúságában, ma ugyanis huszonnyolcz éves, verseket is írt, a mit különben föltétlen hallgatás pecsétje alatt adok tudtadra, mert a múlt este, mikor ezt nekem bevallotta s a verseket föl is olvasta előttem, előbb becsületszavamat vette, hogy ezt el nem árulom neked, mert — úgy mond — azt hiszi, te nagyon szeretsz gúnyolódni. Igaz egyébiránt, hogy az ilyen versek épen nem arra valók, hogy gúnyt úzzön belőlök valaki, legalább az én szerény véleményem szerint.

«Hogy boldogságom teljes legyen, erre már most nincs egyéb hátra, mint hogy jőjj s foglalj el szobámban azt a dohányzó karszéket, mely már a te neved viseli, s azt a helyet asztalunknál, melyet kijelöltünk számodra. Majd később Gabrielának is csinálunk helyet s még később a gyermekeknek is, sorban, a mint megajándékoz velök az ég.

«Arczképeid megérkeztek s pompásak. Haném egy kissé komolynak, sőt szomorúnak találak mindkettőn, főleg a nagyobbikon. Már ott függnek szobámban és a szalonban. Gregoriának annyira megtetszett a keretük, hogy azt akarja, tétessük az én arczképemet is olyanba, föltéve, hogy itt tudnak így faragni s aranyozni.

«Hanem azt hányhatod szememre, hogy nagyon késlekedem Gabrieláról szólni. Igazad van. Ma jártam nála először tíz nap óta — bocsásd meg — mert annyi ideig hanyagoltam el a kolostort. Fölolvastam neki bámulatos leveledet, melyben megesküszöl nekem, hogy új emberre, becsületes emberré válsz életed hátralevő részére. A nemes hölgy azt mondta, szeretné megtartani ez érdekes soraidat s én átadtam. Abbeli kérésedre, mikor írhatnál neki, azt izenteti általam, hogy «a mit ő neki akarnál elmondani, mondd el ten magadnak, mindaddig, míg nem sikerül meggyőződnöd arról, hogy valóban nem tévedsz szándékaidban, sem a magad erejében». A mi pedig Madridba visszajöttöd illeti, azt véli, hogy ezt csak azután teheted, ha már az ő atyja megérkezett s ő megbeszélte vele, mittevők legye-

nek tehát a te kívánságaid illetőleg. Szóval: nem óhajtja, hogy írj neki, s én majd értesíteni foglak, mikor indulhatsz hazafelé; azt hiszem, már három négy hónap után megtörténik.

«Addig is bízzál benem s Ég óvjon! Igen, Ég óvjon! Nem üres phrasis gyanánt írom le e szokásos kifejezést, hanem mert egész komolyan óhajtom, hogy tovább is megmaradj s haladj a jó útján. — Fábián, ugyanazon ember, ki egykor esztelenül minden kihágásod, minden örülséged helyeselte — dicsérte, azt mondja ma neked: «Nincs igaz boldogság a törvényes renden kívül!» Egy hitves társ törvényes szerelme, a családi kör békéje, felebarátaink becsülése épen annyi édes érzéssel tölti el a lelket, amennyi epével és méreggel telik az el a társadalom ellen folytatott küzdelmeiben, diadalai tetőpontján is. Ne neved ki, midőn ez axiomákat olvasod tollamból, ha nem akarod, hogy megiszonyodjék tőled Gregoria, s ne neved ki Gregoriát, ha nem akarod, hogy megiszonyodjam tőled enenmagam!

«Százszoros üdvözet nóm részéről, ki a napokban szintén ír. Mert ma már nagyon elkésett azon levelekkel, melyekben nagyszámú ismerőseivel tudatjuk egybekelésünket. Téged pedig ölel-csókol rendkívül boldog, bár nem a legjobb egészségnek örvendő barátod: Diego.»

ALARCON PÉTER után, spanyol eredetiből

T. I.

ERDŐBEN.

E régi tölgyek rejtett sűrűjében,
Hol árnyat ad a lomb, és dalt a fészek —
Sok csendes órát — álmodozva ébren —
Elheverészek.

Nemrég a nagy világ zajgott köröttem,
Kisérőm volt sok édes, büszke álom, —
De vissza tértem ide szárnyszegetten . . .
Pihenni vágyom !

Itt gerle bűg, madár szól lágyan, tisztán, .
Fűt, fát megérint a tavasznak uja.
S a szív remélni kezd, hogy majd ő is tán
Szerethet újra.

Halkan szívem — közel az est, már csend ül
A lombokon, — nem kezd madár se dalba,
Ne álmodj' te tavaszrul, szerelemrül —
Meg vagy te halva!

BÉKÁSSY HELÉN.

TÓT NÉPDALOK.

I.

A trencsényi völgyben
Él egy legény búsan,
Kérdezi a kis lány :
«Szívem, mi bajod van?»

«Mi bajom, mi bajom?
Hejh nagy az én bajom,
Valakiért titkon
Fáj a szívem nagyon.

A templomba megyek,
Letérdelek szépen,
Könyörgök Istennek:
Te légy feleségem!»

II.

Szállj le nap, hegy mögé, nyugodni már menj el,
Ha nem szállsz, lehuzlak dolgozó kezemmel.

Ha tudná az a nap, mily nehéz dolgozni,
Kedvemért sietne, tudom, leáldozni.

Szállj le hát napocskám, mikor szépen kérlek,
S mondj egy szép «jó estét» az én szeretőmnek!

III.

Dalolj fülemüle zöldelő erdőben,
Majd én is dalolok fris fűért menőben.

Nyílnak a virágok a merre én járok,
Mert sokszor hullatom könnyeimet rájok.

Az ajkamon nóta, a szemem mosolyog,
Hanem jaj, a szívem keservesen zokog.

Nem leszek víg többé, víg hogy is lehetnék
Egy szeretőm volt csak, azt is elszerették.

A rossz világ minket úgy széjjel riasztott
Mint kegyetlen vadász két páros galambot.

IV.

Szélaknán most ezüst pengő a napszám,
Korcsmárosné felváltni se tudja tán.

Ha nem tudja, az már baj,

Ott a rovás, hajahaj,

Ugy is ittunk kivirradtig, hajahaj!

Selmezbányán meredekek az utak,
Lányhoz mennék, de a csizmám elszakad.

Lábamon az uj csizmám,

Ezüst patkó a sarkán,

Ily csizmája akárkinek nincsen ám!

V.

Édesem, kedvesem, beh szép a te szemed,
Boldog az az ember, a kire ráveted.

Édesem, kedvesem, beh szép a te arcod,
Boldog az az ember kinek csókra tartod.

Édesem, kedvesem, beh szép a te ajkad,
Boldog az az ember, a ki téged hallgat.

Édesem, kedvesem, beh szép a te kezed,
Boldog az az ember, kinek átengeded.

Fordította

CZECZKÓ ANTAL.

MOLIÈRE ÉLETRAJZÁNAK IRODALMA.

Annyi a mennyi hiteles adat meg többé-kevésbbé szavahihető hagyomány, kiegészítve és összefűzve egyéni combinatiókkal, vagyis részben a valónak eleselméjű kiokoskodásával, részben merész, olykor egyenesen légből kapott vélekedésekkel: így készül a historia nagyban, midőn népek és korok történetét tárgyalja, — s {nem készül másképen kicsinyben sem, midőn egyes emberek életével foglalkozik. Minél csekélyebb a hiteles adatok mennyisége, természetesen annál nagyobb tér nyílik a combinatióknak, úgy hogy a történetírásnál mindig kiválóan érvényesül az az igazság, miszerint épen arról vélünk legtöbbet tudni, a miről legfogyatékosabban vagyunk értesülve. Az is bizonyos, hogy egyetlen egy ember életének búvárlásánál mindig szabadabban mer szárnyalni a kutató elme, mint nagy tömegekkel szemben, hamarabb be vél látni a dolgok mélyébe; s ha ez az ember esetleg költő volt, úgy történetírója önkénytelenül is némi költőieskedésre, képzeletének szabadabban kalandoztatására válik hajlandóvá.

Ezt tanúsítja a Molière esete is. Egy napjainkbeli kiváló író panaszolja, hogy a mit eddig Molière nejeről és sógornéjáról összeírtak, mekkora szerepe van abban az elfogultságnak, az előzetesen elfoglalt pártállásnak, a hozzávető gyanítgatásoknak, valamint a szónokiasság előszeretetének. Nem hiányzanak ugyan a megállapított tények, a minden kétségen fölül álló okíratok, meglehetősen útba is igazítanak, s mégis az állítások jó része minden inkább, mint bebizonyított, — a ma már annyiszor újra megalkotott arczkép erősen képzeletből van véve. Ugyanezt mondhatni első sorban magára Molière-re vonatkozólag is. Ezelőtt húsz s egy pár évvel egy ily, akaratlanul is

fölöttébb jellemző czímű könyv látott napvilágot: *Molière regénye*. Nos ez a czím illik rá igazában bizonyos fokig valamennyi Molière-életrajzra, mint a melyekben mindig meglehetősen rész jut a regényes phantasiának, — még a legkomolyabb, legtudósabb munkákat sem véve ki. Valóban kevés nagy ember akad, kinek élete az anyagkészlet hiányossága miatt annyi találgatásra, az igazsághoz többé-kevésbé közel járó okoskodásra csábította, sőt kényszerítette volna elbeszélőjét. Az újkor azon másik nagy színiköltőjéről, ki egy nemzedékkel előbb, mint ugyancsak színész és színigazgató élt odaát a La Manche túlsó oldalán, kétségkívül még kevesebb adattal rendelkezünk: de azért nem mondhatni, hogy sokkal pontosabban ismernők francia társának életét. E lángelmék abban is rokonok, fájdalom, hogy egyikök után sem maradt egy betű önvallomás sem; eltekintve, bizonyos, lentebb érintendő különbségtől, mindketten teljes bizonytalanságban hagytak bennünket földi pályafutásuk felől. Az utókor azonban mégis közelebbi értesülést akar rólok szerezni, a legnagyobb elfelesztéssel iparkodik a fáradságosan összekeresett sovány adatokból minél többet kiokoskodni, illetve — mint ez az emberi gyarlóságtól várható — kiképzelni.

Ma már külön tanulmány tárgyává teszik a szaktudósok annak kimutatását, mit Molière-mythosnak neveztek el, s mi alatt nemcsak léha adomák vagy lélektanilag igen jellemző legendák értendők, hanem általában a költőnk életének folyására vonatkozó nézetek jókora mennyisége. Épen ezért annak, ki ma Molière életrajzírójául akar szegődni, nincs múlhatatlanabb teendője, mint ellenőrizni elődjei munkásságát, lehetőleg minden állításukért felelősségre vonva őket. Kötelességünk visszamenni az eredeti forrásokra, az okiratilag valamint a kortársak egybehangzó nyilatkozatai által igazolt tényekre. Továbbá e tényeknek belső okait kutatva, visszafelé kell nyomoznunk a ma forgalomban levő nézeteket, hogy kitűnjék, mennyiben volt jogos első forgalomba kerülésök. Azon íróknál pedig, kik már előttünk vállalkoztak ily föladatra, nem szabad felednünk, hogy dolgozataik nemcsak hálára, de fölülvizsgálatra köteleznek bennünket. Ily úton-módon tájékozódhatunk aránylag legsikeresebben arról, mi tekintendő az ez idő szerint elfogadott anyagból valónak, mi csak valószínűnek, — melyiket tartjuk a sokszor homlokegyenest ellenkező véleményekből valószínűt-

lennek vagy teljességgel alaptalannak. Igaz, hogy a nagy közönség, melynek mi is mindenekelőtt óhajtunk írni, megkívánhatja, hogy — mint annyszor és annyszor elmondták már — ha egy könyvet kezébe vesz, úgy érezze magát, mint a ki teljesen kész épületet szemlél, mely körül ne zavarják szemét a még mindig elszedetlen építkezési állványok. Az olvasó azonban mindig szives leengedni ez eszményi kívánságból, jól tudva, hogy az ily munka szerzőjének, bármennyire kerülje a segédforrások mennyiségével hivalkodást, léptenyomon utalnia kell elődjekre, neveket kell idéznie.

E nevek jelentősége felől szükséges tehát legelsőben tájékoztatni az olvasót, kinek Molière-ről írni kívánunk. Következőleg nem lehet természetesebb bevezetés Molière életének történetéhez, mint egy oly rövid szemle, mely az eddigi biographia-irodalom fölött vázlatos áttekintést nyújtson. Siessünk azonban kiemelni: nem pontos, kimerítő könyvészeti szemlértünk. A Molière-irodalom, melyhez a német tudományosság szintén hozzájárult a maga tekintélyes munkarészeivel, ma már annyira terjedelmes, hogy a legnagyobb bibliographiai munkálatok sem ölelik föl a szó szoros értelmében teljesen.*) A mit mi tartozunk itt tenni, az nem több, mint futólagos érintése a Molière-eletrajzirodalom legkimagaslóbb jelenségeinek, — nem részletes bírálatot gyakorolva rajtok, mire annak idején úgy is lesz alkalmunk, hanem csak azt tüntetve föl általánosságban, milyen fejlődési mozzanatot képvisel mind-egyikök. Fölsorolásuk egymagában véve sem érdektelen, mert azon mozgalom képét tükrözteti vissza, mint verődött össze apranként a mai anyag, bonyolúlva, tisztázódva, majd újra zavarodva s a homályos kérdéseknek egész tömegét kavarva föl, melylyel szemben ma is majdnem tehetetlenül állunk . . .

A XVII. századnak vege felé akad író, ki hazájának nagy költőjéről többet nyújt tárczaszerű elmefuttatásnál, melyet Donneau de Visé már Molière életében (1663.), Baillet és Perrault pedig még 1686-ban és 1697-ben is írnak. Kilencz évvel

*) V. ö. Paul Lacroix (másik írói nevén: Jacob, bibliophile): *Bibliographie moliéresque*. Paris, Fontaine. 2-ik kiadás 1875. (Az 1-ső 1872-ből.) Teljesebb ennél az Arthur Desfeuilles *Notice bibliographique*, mely a Hachettenél megjelenő Despois-Mesnard-féle nagy Molière-kiadás XI. kötetét tölti be. Páris, 1893. 8-adr. 326 l.

Molière halála után egykori pályatársai közzé teszik műveinek első teljes kiadását, mely elé Molière szintársulatának legdere-
kább tagja, Lagrange (talán Vinot-val együtt) megírja a mes-
ter életrajzát. Ez az első teljes komoly életrajz s mind
maig a legmegbízhatóbb a maga nemében,*) habár nem any-
nyira, mint némelyek vélik, mert újabb kutatások benne is
mutattak ki tévedéseket.

Nagyobb baja azonban, hogy nem akarván több lenni, mint
egyszerű bevezetés az összegyűjtött művek kiadásához,**) fölöt-
tebb szűkszávú. Lehet, hogy Lagrange, mint némelyek vélik,
nem akart többet szolgáltatni ki a nyilvánosságnak mestere
életéből, mint a mennyire ez maga is hajlandó lett volna:
annyi körülbelül biztosra is vehető, hogy e kiadás rendezői
ismerték a költő intencióit s ezeknek megfelelően jártak el.
Bármint álljon a dolog, nem lehet eléggé sajnálnunk, miért
nem vállalkozott Lagrange Molière bővebb életrajzának meg-
írására: erre senki sem volt úgy jogosítva, képesítve, s ebbeli
mulasztását sohasem is pótolta senki méltón. Igazságtalan
volna egyébiránt elhallgatnunk, mint rendesen tenni szokás,
hogy Lagrange bevezetése ha szűkszávú is, de tartalmas; már

*) Újabbban lenyomatva Despoisnál I. kötet. Páris, Hachette
1873. XII—XX. ll. Valamint Malassisnál: *Molière jugé par ses contem-
porains*. Páris, Liseux 1877.

**) Ez a Lagrange-féle, 1682-iki kiadás, mely feledésbe merítette
a Molière életében megjelent egyes és gyűjteményes kiadásokat (utób-
biak 1666-ból és 1673-ból), a XVIII. század közepe tájáig irányadó
volt. — 1734-ben Joly váltja föl a divatban, a kire támaszkodnak aztán
a legnevezetesebb commentárok is, minő pl. a Bret-féle 1773-ban. — 1819-
ben föllép Auger, kinek munkája «az első igazi Molière-kiadás szöveg-
megállapítás és magyarázat szempontjából». Utána Aimé-Martin örvend
közkedveltségnek (1824. azóta többször), kit ma némelyek erősen
lenéznek. Mellőzve az azóta megjelent olcsóbb (Louandretől, Charpen-
tiernál 1852. illetve 1869.) valamint a számos iskolai, jegyzetes kiadá-
sokat, ma két nagy tudományos értékű kiadás áll rendelkezésünkre
aesthetikai-irodalomtörténeti bevezetésekkel, szövegcommentárral, élet-
rajzzal, szótárral stb.-vel. Egyik a Garniernál megjelent Moland-féle
(2-ik kiadásában 1885-ben fejezve be), másik, mely még értékesebb,
szöveg tekintetében pedig jövőre egyedül irányadó: a Hachettenél most
megjelenő, melyet Despois kezdett s Mesnardt folytat, eddig tizenegy
kötetben. (1873—1893.) — A díszkiadások közt legdrágább a Montai-
glon-féle Testardnál, mely a darabok eredeti egyes kiadását nyo-
matja le.

megkísérli Molière tehetségének fejlődését rajzolni, sőt Molière jelleméről is képet fest. — Ugyane színésztől fönmaradt még egy jegyzék, mely a társulat tagjainak életéből is föl-fölemlít egy-egy fontosabb momentumot, de főleg az előadások jövedelméről tudósít: hasznos anyag az egyes művek történetéhez, azonban ama bevezető életrajz kiegészítésének mégis fölöttébb száraz statisztika. Ezt a Lagrange-registre név alatt ismeretes jegyzéket 1876-ban a Théâtre Français adta ki s egyike a legdrágább e nemű kiadványoknak: becses és pontos kivonata Mangold összeállításában a *Molière-Museum*ban is megtalálható egyéb-iránt.

Lagrange életrajza minden vázlatossága mellett is, az egyetlen bővebb egykorú, komoly tanúságtétel Molière életéről, úgy a milyennek ezt a jóbarátok stisztelők a kegyelet szemüvegén át tekintették. Annál számosabban vannak az oly pamphletok, a melyek torzító tükrében úgy szemlélhetjük Molière alakját, a milyennek ellenségei látták, illetve láttatni kívánták. A kortársak által rajzolt karrikaturák mindig érdekes adalékok egy-egy kiváló szellem történetéhez: Molièrenél annál inkább megérdemlik a számbavételt, minthogy más források hiányában határozottan rájuk vagyunk szorúlva, bármily bizalmatlansággal viseltessünk is kézzelfogható rosszhiszeműségök iránt. Itt csak azt említjük föl közülök, mely tulajdonkép tartalmaz életrajzi adatokat s egyszersmind a legféltelenebb gyűlölet terméke. Ez egy ötfölvonásos verses vígjáték, melynek némely jelenetét elég sajátságosan utánózva találni Molière műveiben; czíme: *A hypochondricus Elomire (azaz Molière) vagy a megboszúlt orvosok.**) Szerzője Boulanger de Chalussay, kiről alig tudunk többet a nevénel. Mi köze az orvosokhoz, nehéz kitalálni, miután maga szerző is pellengerre állítja őket. Míg Lagrange az akademia dicsőítő emlékbeszédjeinek eszményítő modorát látszik előlegezni, addig e durva bohózat kajánul igyekszik minél silányabbá alacsonyítani le áldozatát. Kétségtelen, hogy Chalussay meglehetősen ismerte annak életét, kit így megrágalmaz, adatai kiállják az időrendi ellenőrzés tűzpróbáját, s e gonosz ferdítések daczára, többször okírat-

*) *Élomire hypocondre ou les medecins vengés.* 1670. s többször. Legújabban kiadták: Lacroix 1869. Livet 1878. Mahrenholtz 1882. (a *Molière-Museum* II. kötetében 1—90. ll.)

szerü hitelességgel bírnak, kivált Molière ifjabbkori fejlődésere nézve, miről úgy is aránylag legkevesebbet tudunk.

Van ezenkívül még egy érdekes pamphlet, mely már valóságos röpirat, prózában, s melyről szintén meg kell emlékeznünk, bár tulajdonkép első sorban nem maga költőnk miatt íródott. Tizenöt évvel hősünk halála után jelent meg, címe: *A híres színésznő*,*) szerzője ismeretlen, valószínűleg női bosszútól sugalmazott ferfitoll terméke. Ez már nem Molière ellen van irányozva, ki iránt inkább rokonszenvet tanúsít a dolgozat szerzője, hanem nejét vádolja, gyalázza. Irodalmi értéke magasabb színvonalon áll, mint az előbbié, de máskülönben a szaktudósok élesebben ítélik el, mintegy lovagiasságból a nő iránt. Legerősebben ma természetesen Brunetiére szidja le, mint «piszkos pamphletet», mely «rágalmak és kulisszabotrányok halmaza». Pedig minden személy- és időbeli tévedései, vagy ha tetszik hazugságai mellett sem tagadhatni meg tőle a tájékozottságot. Még a kik legföltétlenebbül megvetik, mint például Mesnard, azok sem kerülhetik ki, hogy ne hivatkozzanak alkalmilag tanúságtételére. Ezért akadnak tekintélyes szakemberek, kik nem haboznak nélkülözhetetlennek vallani e művet Molière családi életének tanulmányozásánál: valamint már Bayle, az *Encyclopaediának* ez előfutára a XVII. század végén, tényleg épen e röpirat segélyével kísérlette meg, hogy világot vessen Molièrenek házi körülményeire.

Mily különös szeszélye a sorsnak, hogy azon költőnél, ki annyit gúnyolódott kortársain, a kortársaknak épen gúnyírataiban kell találnunk az egyetlen adatokat ahhoz, mi mindenki életében emberileg véve a legérdekesebb pont! Az egyén benső, lelki történetét csakis e pamphletek ferdítésein át lehet vizsgálnunk, a nélkül, hogy valaha tisztába jönni remélhetnénk a felől, mennyiben vehetők vallomásaik komolyan, s mennyiben érdemelnek föltétlen megvetést. — Volna egyébiránt még egy másik forrásunk is, melyről tévedés lenne végleg megfeledkeznünk: magukat, Molière műveit értjük. Főntebb czéloztunk rá, hogy bizonyos tekintetben Molièrenél nem épen oly tökéletesen

*) Teljes címe: *Les intrigues de Molière et celles de sa femme ou la Fameuse Comédienne*. 1688. Újra kiadták: Lacroix 1868, Bonnasies 1870, Livet 1876 és 1877. Páris, Liseux 8-dr. 247 l.

hiányzik minden önéletrajzi nyom, mint Shaksperenél; hadd beszéljünk itt nyiltabban s mondjuk ki, hogy e saját korok társadalmát színpadra vivő, realisticus szellemű vígjátékokban kevesebb kockázattal kereshetni úgynevezett subjectiv alapokat, mint azon múltban játszó, idealis légkörű tragédiákban, regényes színművekben. Molière műveiben általában erősen erzik, mennyire egyeni élményekből dolgozik a költő. Nem hiában jegyezte meg róla már Lagrange, hogy többször családi ügyeit vitte színpadra, a mely észrevétel korántsem értelmezendő talán csak úgy, miszerint Molière mint színiköltőt, színgazgatót szerepelteti vagy említi olykor önmagát. De ki tudná szabatosan kimutatni, mi a subjectiv elem e művekben? Ki ma láthat be veséibe e régen elporladt tetemnek? Itt is be kell érünk azzal, hogy elvezettünk a zárt ajtókhöz, melyek mögött drága kincset tudunk bizton lappangani, de melyek zárát soha senki föl nem fogja pattintani számunkra. Ha csak nem akarjuk magunkat elámíttatni az oly többé-kevésbé phantasticus íróktól, minő a *Molière regényének* (1863.) szerzője, Fournier, ez a különben buzgó Molière-bűvár, ki a maga körül fölvert szeles iszapban néha értékes gyöngyöket is hozott napfényre, — vagy hogy egy finomabb s kevésbé túlzó elmét nevezzünk, a minő Lindau, kinek szellemes, vonzó, de a célon szintén erősen túllövő könyvecskéje nálunk magyar fordításban is eléggé ismeretes.*)

A XVIII. században egyetlen egy fontos biographiai tényező találkozik Grimarest személyében (1705.), kivel az egykorú tanúvallomások túlrövid sorozata végleg lezárul. E szerencsétlen nyelvmesternek, ki pézkeresésből írogatott is, jutott eszébe, hogy pótolja Lagrange mulasztását s megírja Molière életrajzát,**) a mihez pedig vajmi kevés tehetsége volt.

*) Lindau: *Molière. Eine Ergänzung der Biographie des Dichters aus seinen Werken.* Lipcse, 1872. — Ford. Bánfi Zsigmond. *Olasó Könyvtár* 74. sz.

**) Többször lenyomatva az egyes kiadások, így az Aimé-Martin-félék élén. Legutoljára önállón kiadta Malassis Liseux-nél: *La vie de Mr. de Molière*, ennek egy névtelen bírálatával valamint Grimarest feleletével. Páris, 1877. 16-odr. 256 l. és XVIII. lap bevezetés. — V. ö. Mangold bírálatát Grimarestről *Molière-Museum* II. kötetében 2-ik füzet 105—131. ll. *Grimarest's Vie de Molière, ihre Glaubwürdigkeit und ihr Werth.*

Boileau, kinek Molière-re vonatkozó nyilatkozatait is bírjuk többé-kevésbé hiteles baráti kéz följegyzésében, s kinél Grimarest sok mindent jobban vagy legalább is másképp akar tudni, megérte e könyv megjelenését s az öregkor egész mogorvaságával ítélte el, mint olyat, mely a nagy költőnek harminczkét év óta nyugvó hamvait avatatlan kezekkel merte háborítani. Ettől kezdve Grimarest-t csak gúnyolták és — kiaknázták. Az egész XVIII. század rajta élösködött, őt kivonatolta a mennyi bevezetésíró mind, így Voltaire, Bruzen de la Martinière, Bret stb. A mi századunk közepe táján különösen erősbült ellene az ellenszenv. Brunetière ma sem lát benne egyebet, mint «valószínűtlen anekdoták gyűjteményét, mely válogatatlanul szedve össze mindenünnen, s melynek egy datuma sem helyes, egy állítása sincs bizonyítékkal igazolva». Mangold, ki ez idő szerint Grimarestnak legalaposabb bírálójául van elismerve a francziák részéről is, ezt az állítást fölületességből eredőnek s durva valótlanságnak nyilvánítja. Tagadhatatlan, hogy Grimarest szereti a mendemondákat, esetleg saját leleményéből is toldoz; de az is tagadhatatlan, hogy igazságra törekszik, bírálgatja a hagyományok hihetőségét, adatait Racinetől, meg Molièreleányától s gyámfiától, a híres színésztől, Barontól kapta, mely utóbbinak hiu egyéniségére fölöttébb sok tért pazarol. Ez adatok hitelességét a mai kutatás, lényegében véve, nem képes megdönteni. Ugyancsak ő alkotja meg Molière jellemének képét is mai fővonásaiban. Szóval teljességgel nem oly megvetendő forrás s Soulié joggal tiltakozott már a hatvanas évek elején az ellen, hogy e jámbor biographust úgy befeketítették s egy csöpp becsületet sem hagytak rajta.

Századunkból egy negyednek kell letelnie, hogy napvilágot lásson elvégre az első rendszeres és tudományos életrajz, mely már irodalmi színvonalon áll, megfelelő terjedelmű, s kellő műveltségű szakember alkotása. Taschereau,*) ki mint a Bibliothèque Impériale (ma: Nationale) igazgatója, e vállalkozásához a lehető legszerencsésebb helyzetben volt, méltón

*) Tascheran: *Histoire de la vie et des ouvrages de Molière*. Páris, Ponthieu. 1825. 8-adr. 448 l. Legutóbbi (186 .) átdolgozásában a Furne-féle Molière-kiadás első kötetében. Részemről az első kiadás mellett csak a 3-ikat szerezhettem meg eddig, mely Hetzelnél 16-odr. 316 lapra terjed s melyre T. is mint legteljesebbre utal.

nyitja meg a XIX. század Molière-irodalmát, mely annyi odaadással és rohamossággal iparkodik aztán az előbbi korok mulasztásait helyrehozni. Mindenek fölött ő is természetesen Grimarestra támaszkodik, de miután immár magasabb kritikai igényei vannak, ellenőrzést iparkodik vele szemben gyakorolni: azon kívül Grimarest-n túl visszatér magukhoz a kortársakhoz, mint már némely bevezetés-írók előtte megkísérlették, s az e bevezetések szalmacséplésében fölfedezhető búzaszemeket is értékesíti. Szóval az egész életrajzi anyag fölött átnézetet nyújt, s a mi nagy érdeme, ez átnézet világos, nem nehézkes, pedig a művek történetét is felöleli s ezt az ember életével szoros kapcsolatban iparkodván tartani, mélyebb alapon kísérti meg a költő tehetsége fejlődésének megértetését, mint bárki addig, — vagyis oly teljes, beható monographia, mely minden tekintetben mintaképpül szolgált utódjainak. Szerző 1825-től kezdve, mikor először jelent meg könyve, négyszer dolgozta át 1863-ig, s úgy szólva az ötödik kiadás készítése közben lepte meg a halál, 1874-ben. E különböző átdolgozásokban nézeteinek sajátságos fejlődését szemlélhetni, így Grimarest-vel szemben gyakorolt sokszor önkényes kifogásaiból le-leenged, kevésbbé bő kézzel merít a legendákból, mint eleinte tette, — de azért rajongásig csodált hősével szemben mind nem tud tárgyilagosabbá válni íteleteiben. — Legvégére hagytuk Taschereau-nak egy igen nagy érdemét, a mi abban áll, hogy ő szerzett Beffara fölfedezéseinek végleg érvényt s juttatta azokat oly helyre a Molière irodalomban, mely méltán megillette. Beffara ugyanis, ki rendőrtisztviselő, nagy színészbarát s még nagyobb Molière-imádó volt, néhány évvel Taschereau föllépte előtt azon gondolatra jött, hogy kikeresse az anyakönyvekből a Molière-re s családjára vonatkozó hivatalos följegyzéseket. Így tett aztán közzé 1821-ben egy hosszú című vékony füzetet, mely a Molière-életrajz anyagának első tetemes gazdagodását jelenti s az okíratári kutatásoknak első megindítója. Ez okíratoknak némelyek hitelességét támadták meg, mások pedig legalább is jelentőségét kicsinyelték: Taschereau elég okos volt egyik félhez sem szegődni, hanem fölismerte Beffara fölfedezéseinek értékét s tőle telhetőleg értékesítette azokat.

A véletlen úgy akarta, hogy valamint Beffara előzte meg Taschereau első fölléptét, viszontkönyvének legutolsó átdolgozásával egy esztendőben ismét egy újabb okíratgyűjtemény lásson

napvilágot, melyet Soulié *) tett közzé. Ez a Beffaraét nemcsak mennyiségre, de abban a tekintetben is fölülmúlja, miszerint Souliében, mint levéltárnokban a vasszorgalom mellett volt szakértelem és megfelelő műveltség is. Eredetileg ő reá bízta a Hachette-czég nagy kiadásának gondjait, s hogy ő bevezetésül minél alaposabban írhasssa meg Molière életrajzát, átkutatta a közjegyzői irattárak poros, elsárgúlt limlomjait, melyek közt nem kevesebb, mint hatvanöt okíratot fődözött föl. Hadd említsük meg egyébiránt, hogy ezek érdemében Jalnak is van osztályrésze, ki több általa fölfedezett okíratát rendelkezésére bocsátotta kartársának s egyáltalán sok szolgálatot tett a Molière-re és a vele összeköttetésben állókra vonatkozó adatok összegyűjtésével, azóta nyomtatásban is megjelent *Történelmi szótárában*, mely megbecsülhetetlen bányául szolgál a francia tudósok, írók s művészek életét búvárlóknak. — Soulié könyvét megjelenésekor maga Sainte-Beuve sietett elismerésével tüntetni ki, a minek mélyebb jelentősége van. Soulié tette ugyanis lehetővé, hogy a Molière-rel foglalkozóknak oly adatok álljanak elvégre rendelkezésükre, melyek segítségével a Sainte-Beuve-féle új kritikai módszer Molière-re is alkalmazható legyen: intim, a költő magánéletére vonatkozó részletek. Sajátságos látnunk, hogy ezeket régebben elvből mellőzték. «Sők, a családi életre vonatkozó részletet mellőztem», úgymond már Grimarest, ki ebből érdemet kovácsol magának. Egykorú bírálója azonban még sem találja e pontban eléggé óvatosnak s a maga részéről kijelenti, hogy ő azzal a legkevésbbé sem törődik, milyen volt a költő magánéletében, háza tájában s a barátai-val érintkezésben. Voltaire 1734-ben az olvasók frivolitas-szeretetének s az írók írhatnámságának tudja be az ilyen «fölszemes részleteket melyekkel a híres emberek élettörténete majd mindig el van idomtalanítva». Akáresak Brunetièret hallanók, ki ma viszont egyenesen botránykedvelő kajánságunkban keresi az okot. 1824-ben aztán Aimé-Martin ki meri mondani azt az igazságot, hogy Molière megértéséhez «ismernünk kell életét, szokásait, társaságát, századát, sőt dolgozó szobájába kell

*) Eudore Soulié: *Recherches sur Molière et sa famille*. Páris, 1863. 8-adr. 385 l. (8 l. bevezetés, 113 l. életrajzi vázlat, a többi okírat). E mű ma már végleg kiveszett a forgalomból. Sainte-Beuve cikkét róla l. *Nouveaux Lundis* V. kötet 1884-iki kiadás 259—272. ll.

hatolnunk, könyveit s olvasmányait kell megfigyelniük*. Soulié documentumai segélyével Aimé-Martin óhajának immár annyira-mennyire meg lehetett felelni. Mi több, Soulié maga megkísérelte Sainte-Beuve módszerének alkalmazását, maga igyekezett könyve bevezetéseül életrajzi vázlat keretében értékesíteni okiratai tartalmát, a mindennapi élet aprólékosságai közt iparkodván föltüntetni hősét, elénk tárva külső környezését, a szülői házat, melyben nevelkedett, azon lakást, melyben kimúlt, s tényleg dolgozó szobájába, könyvei, olvasmányai közé is bevezetve bennünket. Nem mernők állítani, vajon ma nem szokás-e túlozni a Sainte-Beuve dicséreteit is, nem becsülik-e értékén fölül Souliét a Larroumet-k, midőn mint olyat magasztalják, a ki a száraz adatokból mesteri kézzel fest eleven képet: de annyi bizonyos, hogy Soulié néhol kelleténél többet akar kisajtolni a documentumokból, s többször túlmerész vélekedéseket koczkáztat. — Követői Molièrenek főleg vidéki vándorlására igyekeztek világot árasztani; fölfedezéseiknek becse azonban távolról sem versenyezhet a példaadó sikerével.

Azon két okírat-fölfedező után, kik a materiale szempontjából korszakot alkotnak, közvetlenül arról a két íróról kell szólnunk, kik az anyag kritikai földolgozásának szempontjából nagy lépéssel vitték előbbre a Molière-irodalom ügyét vagy legalább is először nyújtottak szorosán vett kritikai előmunkálatokat a későbbi életrajzírók számára. Az egyik Bazin,*) ki mint szakszerű történettudós, egyszerre a történelmi kritika színvonalára emeli a szóban levő tárgykört. Cousin egyenesen tőle keltezi az igazi Molière-kritikát, a mi — bár ellentmondásnak tetszhetik — még sem annyira túlzás mint a Brunetière nézete, ki még ma is a legjobban értesült életrajzírók közé sorolja ez író. Bazin kérlelhetetlen logikával vizsgálja a források megbízhatóságát, az általa oly alaposan ismert politikai történelem tanúságával szembesítve igazolja a datumokat és szereplő személyeket. Azonban, mint már Sainte-Beuve is mondta róla, nagyon is minden tekintet nélkül metsz-vág. Rendkívül elítélő, nyers modorú: Grimarest ellenében valósággal személyes harag emészti. Vegyük hozzá még, hogy kifogá-

*) *Notes historiques sur la vie de Molière, 2-ème édition revue par l'auteur et considérablement augmentée.* Paris, Techener. 1851. 8-adr. 98 l. Először a *Revue des deux Mondes*ban 1847—8.

sainak nem csekély részét elveti a mai kutatás, érvéleseit könnyelműeknek találja s conjecturáit nem mindig igazolja. — Bazin kétségkívül több óvatosságra serkentette az utódokat, bár nem gátolhatta meg, hogy oly művek ne keletkezzenek, minők a már említett Fournier dolgozatai, vagy minők *Molière, neje s leánya* Arsène Houssayetől (1880.) *Az ismeretlen Molière* Baluffetől (1886.) stb., melyek a legszélsőbb megtévelyedései a kalandos irodalomtörténet-írásnak. — 1877-ben aztán utódja akadt Loiseleur *) személyében, ki kevesebb ridegséggel és elfogulatlanabbul iparkodik szemlét tartani a «homályos pontok» fölött, Molière gyermekkorát, vándoréveit s nejehez való viszonyát illetőleg, nem új okíratok fölfedezésével, hanem az adatok csoportosításával s a nézetek megvitatásával. Ez is tisztán életrajzi munka s a Bazin füzetéhez mérten terjedelmes könyv. Talán igen is hosszadalmas itt-ott a korrajzi részletek széles tárgyalásával, mellékes kérdések bő fejtegetésével: még súlyosabb beszámítás alá esik azon körülmény, miszerint a figyelemre méltó számos új érv, új fölfogás közepette igen merész egyéni nézetekkel akarja megoldani a lépten-nyomon eleje fölmerülő rejtélyeket. Már Soulié óta, sőt ez író előtt is, tapasztalhatni, mint iparkodik minden biographus a maga saját külön föltevésével tündökölni: Loiseleur részint nem a legszerencsésebben választja meg, melyikhez csatlakozzék, részint maga is erősen elhajtja többször a súlykot. Nagyon meglátni rajta, hogy kelleténél többet hallgatott Lacroixra, kit az előszóban maga vall sugalmazójának, s ki nem csak, mint Molière szorgalmas bibliographusa ismeretes, de egyike a leghírhedtebb, legmegbízhatatlanabb kutatóknak. — Loiseleur könyve alkalmából írta Brunetière **) azon tanulmányt, melyre már néhány

*) *Les points obscurs de la vie de Molière.* Páris, Liseux 1877. 8-adr. 405 l. Eredetileg a *Temps*-ban. — V. ö. ugyanattól: *Molière. Nouvelles controverses sur sa vie et sa famille.* Páris, Charavay. 1886. 18-adr. 131 l. Szintén a *Temps*-ban eredetileg.

**) *Dernières recherches sur la vie de Molière. Revue des deux Mondes* 1877. (Fölvéve az *Etudes sur l'histoire de la littérature française.* I. kötetében.) — V. ö. Ugyancsak Brunetiéretől az 1884-iki *Revue d. d. M.*-ban: *Trois moliéristes*, mely Vituról, Lacroixról és Fournierről szól, főleg az utóbbi kettőt ítéli el, vagy mondjuk: végzi ki. Szerző ismeretes maró kedvének talán ez a kegyetlen czikk leghírhedtebb terméke.

szor hivatkoztunk, s melyben Bazin szellemével oly rokon módon tart kritikai rövid áttekintést az életrajzi anyag fölött, ki-kiemelve Loiseleur tévedéseit is. — Loiseleur különben oly széleskörű, mélyreható vitát keltett, hogy egy újabb könyvecskével volt kénytelen felelni, mely tanulságos kiegészítőül szolgál nagy művéhez.

Soulié föllepésének idejében, midőn Taschereau műve is legutolsó alakjában jelent meg, kezdett napvilágot látni a Garnier-czégnél megjelenő francia classicus kiadások érdemes szerkesztőjének, Molandnak Molière-kiadása, ez a Knörichchel, az ismert német Molière-commentatorral szólva, korszakot alkotó kiadás, mely «a Molière-kutatást minden ágában a tudomány útjára terelte». Itt tette közzé Moland szintén korszakalkotó nagy monographiáját, melynek Sainte-Beuve Souliéval egy időben elismeréssel adózott, s mely aztán 1885-ben átdolgozva s kibővítve második kiadást ért, mindez óráig pedig versenytárs nélkül áll a maga nemében.*) Taschereau vállalkozását folytatja, de szélesebb alapokon. A nagy közönség számára ír, még inkább szem előtt tartva a művésziességet a formában, mint elődje tette. Értékesíti az összes előmunkálatokat, de minden szakszerűség jellegét kerülve, mellözve a velük való körülményes vitatkozásokat, bár alkalmilag több téves állítást helyre igazít, — s épen mert erre oly képesnek tanúsítja magát, különösen sajnálhatni, miért mutatkozik elődjeivel szemben annyira engedékenynek, egész a közömbösséig. Fő érdeme e munkának így aztán nem talán a nézetek mélységében, az okoskodások éleselmjűségében rejlik, vagy épen amaz elemzés finomságában, mit eszményítésig csudált hőse kedélyvilágának rajzában kifejthetne, — habár e szempontokból sem tagadhatni meg tőle minden érdemet: hanem azon könnyedségben, melylyel széleskörű tárgyát kezelni bírja, a teljességre törekvés mellett is. Ezen kívül nemcsak bővebben és alaposabban öleli föl az egyes művek történetét s ezek kapcsán Molière szelleme fejlődésének történetét, mint Taschereau tette, de az æsthetikai szempontot is jobban érvényesíti, úgy hogy munkája már valóban nemcsak Molière életének, de egyúttal költészetének is monographiájává szélesedik ki, noha azért nem téveszti szem

*) *Molière, sa vie et ses ouvrages*. Paris, Garnier 1885. Az 1887-iki illusztrált kiadás nagy 4-rét 392 l.

elől azon főcélját, hogy a költőben mindenütt az embert lássuk megnyilatkozni, ki saját lelkéből merít. Mennyivel többet ügyel Moland elődjénél az irodalomtörténeti szempontra, erre legérdekesebb bizonyíték az, miszerint bevezetésül a vígjáték fejlődését vázolja és pedig az ókorban, a középkorban s magában Molière idejében is, — így jelölve ki azon helyet, mely e lángelmét a világirodalomban megilleti s melyen tehetségének egész nagysága a maga teljességében kitűnik. — Külön is főlemlítést érdemlőnek veljük itt e mű 1887-iki képes kiadását, mely ez időszerint az egyetlen illusztrált nagy Molière-monographia; kár hogy gazdag illusztrációi nagyrészt teljesen a képzeletből levén véve, több helyt különös fényt vetnek magára a szövegre s nem egyszer elesen nyilvánvalóvá teszik szerző abbéli gyöngéjét, hogy nem tud elég határozottan szakítani a kétes értékű életrajzi hagyományokkal.

Legyen szabad e helyen Moland kapcsán egy német műről is megemlékeznünk, a Lotheissenéről,*) mely szintén népszerű modorban van tartva, de inkább csak azért igényel helyet magának jelen szemlénkben, mert ez az első rendszeres német Molière-monographia, s mert természetesen nálunk is ezt a könyvet ismerik aránylag legszeleesebb körben. Tudományos értéke, mint magok a németek bevallják, semmi; máskülönben sem áll egy színvonalon Moland-nal. Jó középszerű összegezése a tárgyról írtaknak, itt-ott vakmerő újatmondani akarással, sok apró tévedéssel, laza szerkezettel, s minden terjedelmessége mellett is oly vázlatos, hogy Molièrenek mindössze csak három nagy művével ér rá bőhatóbban foglalkozni.

Hátra van még két oly, megint tisztán életrajzi munkáról beszámolnunk, melyek időrendben a Molière-irodalomnak legutóbbi termékei, s a mellett egyszersmind legkimagaslóbb jelenségei: az egyik ragyogó szellemességével, másik kimerítő alaposágával minden egyebet messzi maga mögött hagyván.

Laroumet könyve **) 1886-ban jelent meg. Művészi érdekeit illetőleg csak a legnagyobb elragadtatással szólhatni róla;

*) *Molière, sein Leben und seine Werke*. Frankfurt a M. 1880. Rütten u. Loening 8-adr. 418. l.

**) *La comédie de Molière. L'auteur et le milieu*. Paris, Hachette. 1886. 18-adr. 397. l. Eddig négy kiadást ért. Eredetileg a *Revue des Deux Mondes*ban jelent meg.

nemcsak addig nem írtak, de ezután sem fognak egyhamar alkotni ily fényes művet, mely úgy megvesztegessen varázsával, főleg rajzának plasticitásával, színeinek élénkségével. Az új kritikai módszer, a környezet s a kor hatásának elve először van itt Molièrere a maga teljességében alkalmazva, még pedig oly káprázatos tehetséggel, mely egy Taine tollával látszik rendelkezni. Nem lehet azonban eléggé sajnálni, hogy tündöklő képzeletének hüve alól maga szerző sem bír szabadulni, úgy hogy minden tudása, finom ítélőtehetsége ellenére is a legkevesebbé tárgyilagos írók közé süllyed; kalandossága miatt a «Molière regénye» elnevezés egy Molière-életrajzra sem illik rá igazabban, mint épen erre. Elragad, sőt elkábít az új szempontok változatosságával és sokaságával; annál rosszabbul esik aztán a kiábrándulás, midőn észreveszszük, mily ingoványos talajra csalt bennünket szerző. Nem válik előnyére továbbá a könyvnek a szerkezet azon különczködése sem, miszerint a helyett, hogy egybefüggő egészben beszélne el Molière életét, különálló fejezetekre szaggatottan tárgyalja az egyes mozzanatokat: így külön tanulmány szól Molière atyjáról, ki Fournierhez méltón s tőle is kölcsönzött föltevésekkel lehetőleg be van feketítve, — külön tanulmány szól Molière nejeről és sógornéjáról, kik viszont mindketten hófeherre vannak mosva, — továbbá Molière és XIV. Lajos viszonyáról, — Lagrangeról, — magáról Molière-ről kiben à la Lombroso az örült kerestetik, levén ma divatos jelszó «Keress az örültet!» — Larroumet, ki ma a Sorbonne tanára s több kötetre menő szellemes tanulmány szerzője, ez időszerint Molière költészetéről készül kiadni egy nagyobb művet az életrajzhoz társkötetül: tulajdonképen nem szóban levő könyvével lépett föl először, hanem Marivauxról szóló nagy monographiájával, mely sokkal kevésbé merész és sokkal inkább megbízható; úgy látszik, hogy a mi részt akkor fiatalabb éveiben megtagadott képzeletétől, második nagy műveben, a későbbi Molière-életrajzában volt kénytelen pótolni.

Et nunc venio ad fortissimum. 1889-ben tette közzé Mesnard, Racine és Molière műveinek nagyérdemű kiadója, a maga vaskos Molière-életrajzát,*) a legutolsót a maga nemében

*) A Despois-Mesnard-féle Molière-kiadás X. kötete 8-adr. 477. l. Az első lapon bent e túlszerény czímmel: *Notice biographique sur Molière.*

s a legterjedelmesebbet, legtudományosabbat. Mennyire fölhalmozódott az anyag Loiseleur óta, ki különben maga nem akart mindenre kiterjeszkedni, hanem csak némely főpontokat fejtegetett, ezt jóformán lehetetlen kevés szóval itt vázolnunk. Elég ha azt mondjuk, hogy a Molièrere vonatkozó régi nyomtatványok Lacroix-tól megindított új kiadásának sorozata, mely már Loiseleur előtt tíz éve folyt, 1879 óta két évi szünetelés után ismét megindult s egyre tart, Lacroix elhalálózásával Monval szerkesztésében. Mi több, ugyancsak 1879-ben mind Franciaországban, mind Németországban önálló folyóirat indult meg, mely tisztán Molièrere foglalkozott. A német, a Schweitzer-féle *Molière-Museum* csak öt-hat évig élt ugyan összesen hat füzetben, mi jó két kötetet képez; becses közleményei méltán sorakoznak az egyéb német folyóiratokban (*Herrigs Archiv, Zeitschrift für französische Sprache u. Litteratur* stb.) megjelent hasonló tárgyú dolgozatokhoz. A francia folyóirat, melyet Monval, a Théâtre Français levéltárnoka alapított, tíz évig elélt, tíz kötetre terjed: ez kétségkívül nagyban elősegíté a Molière-cultus elfajzását, de egyszersmind megbecsülhetlen anyagmennyiséget hordott össze. — Ily körülmények közt természetesen találhatjuk, ha a német tudósok annyira szükségét érezték a Loiseleur óta úgy fölgyült anyaghalmozás rendezésének, hogy 1881 tájtegyikök, Mahrenholtz*) vállalkozotté földadatra. Mahrenholtz, ki akkor még szűkebb körre, egy themára tudta sikeresen szorítani ma már mindenhez hozzá nyúló írásvágyát, egy német tudós hangyaszorgalmával hordott össze könyvében Molière életről s műveiről minden adatot s nézetet, sok újat és érdekést is nyújtva, részben saját előzetes kutatásai alapján. De e becses raktárban egymás hegyébe van állítva a sok értékes anyag és limlom vegyesen; a vitás pontok gordiusi csomója többször inkább rövideden keresztül van vágva, a helyett, hogy megoldaná, fölfejténé őket szemünk előtt a szerző. A legridegbb szaktudományi mű, mely nemcsak művészi szerkezettel, élvezhető földolgozással, de még az olvashatósággal sem törődik. Úgy hogy szerző maga sietett könyvéből egy kisebb kivo-

*) *Molières Leben u. Werke. Vom Standpunkte der heutigen Forschung.* Heilbronn, Henninger, 1881. 8-adr: 398 l. V. ö. u. attól u. ott 1883. *Molière. Einführung in das Leben u. die Werke des Dichters.* 8-adr. 266 l.

natot készíteni, mely már élvezhetőbb, bár ez is fölöttébb tudományos, száraz jellegű s még mindig furcsán szakadozott besosztásával riaszt vissza.

Mesnardnál szintén az eruditio a fődolog. Ő még egyszer s bizonyára hosszú időre végérvényesen dolgozza föl az összes materialet, megfelelő terjedelemben, lelkiismeretesen utána járva a legapróbb részleteknek, s mindent minden oldalról megvitatva, mint a kinek van rá elég ideje s tere. De azért ő francia tudós marad s nem mond le a gall-római szellem azon hagyományáról, mely mindig ez elvet vallotta: forma dat esse rei. Ő nem oly, mindössze is csak tudós compilatiót ad, habár esetleg a saját becses kutatásaiból merítve, mint német collegája, melynek alapján még csak azután kelljen és lehessen igazán könyvet alkotni; ő maga már e műve írásával akar könyvet nyújtani, és pedig szakembereknek s művelt közönségnek egyaránt valót. El kell egyébiránt ismernünk, hogy művészi tekintetben Mesnard hanyatlást jelez egy Larroumethez képest, bár emezt viszont alaposságra messze fölülmúlja. Ő már nem kíván tündökölni; majdnem aztmondhatnók, hogy tüntet a szürkeségre törekvéssel. Apróra vesz másod-harmadrangú dolgokat, folytonos kitéréseket engedve meg magának, s az unalomig eltárgyalja színtelen, nehézkes stíljében, egyformán fontosnak véve sokszor a lényegest és a lényegtelent. A költő tehetségének fejlődésére nagy gonddal van, de e közben gyakran mellőzi az ember belső, lelki életének rajzát, a miről pedig Larroumet fésztelen genialitással annyi érdekest regél. Mesnard maga a megtestesült óvatosság; semhogy megbízhatatlan, kétes dolgokba találjon belebonyolódni, inkább abba hagyja a fessegetést; legszívesebben időzik külső tényeknél, ezek fejtegetésére fordítja higgadt elméjének szilárd logikáját, mely mindig közeputat iparkodik tartani, noha akárhányszor a legnagyobb ügyelet ellenére sem képes eligazodni a zürzavaros útvesztőben, vagy épen szélsőségekre téved maga is. . .

Így áll ma a Molière életrajz irodalmának ügye.

Soulié 1863-ban azon reményének adott kifejezést, hogy a megindult erős mozgalom elébb-utóbb lehetővé fogja tenni Molière életének olyan megírását, mely csak positiv s a legaggályosabb bírálat által igazolt tényeken alapúljon. Menyire távol állunk még e remény teljesülésétől, maga megítélheti olvasónk e rövid szemlénk végén, melyben egyszersmind

arra is megtalálhatta a feleletet, miért nem szorítkoztunk inkább valamely minden tekintetben megfelelő külföldi mű lefordítására, a helyett, hogy önálló eredeti munkában kívánjuk elbeszélni a hazai közönségnek a nagy francia költő életét s tehetsége fejlődését. Ha pedig vállalkozásunk eredménye a föladat magas színvonalán nagyon is mélyen alúl talál maradni, ugyancsak e szemlénytől reméljük, hogy a benne foglaltak tekintetbe vétele után több elnézésre lesznek hangolva bírálóink, mint különben.*)

HARASZTI GYULA.

*) A szerzőt a Kisfaludy-társaság megbízta Molière életrajzának megírásával. E közlemény bevezetése az életrajznak. Szerk.

É R T E S I T Ő.

Vukovics Sebő. Emlékiratai Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéből. Sajtó alá rendezte Bessenyei Ferencz, orsz. képviselő. Buda-Pest. Az Athenaeum kiadása. 1894.

Mikor kezünkbe vettük e munkát, a cím után ítélve, egészen mást vártunk tőle, mint a mit nyújt. A könyv mellé tett könyvkiadási hirdetés is azt mondja többi közt, hogy a mű harmadik részében «Vukovics Sebő leírja a függetlenségi harczot a szolnoki csatától kezdve, és följegyzi élményeit Magyarországon való bujdosása alatt, míg végre nagy pénzen vásárolt hamis útlevéllal sikerült elmenekülnie az országból, hol a kegyetlen hatalom emberei halálra keresték». Mit jelent a könyv címe s mit jelentenek a hirdető sorok? Azt, hogy az emlékiratok Magyarországon való bujdosása és száműzetése idejéről szólnak. Mikor aztán a könyvet átlapoztuk s nem azt találtuk, a mit kerestünk; — észrevettük, hogy a cím s a hirdetés csak jóhiszemű stílus-botlásra alapszik. Csak annyit akar jelenteni, hogy Vukovics emlékiratait bujdosása s száműzetése idejében írta. Ha e mű kiadója az emlékiratok sajtó alá rendezése helyett törvényjavaslatok szövegezésével volna megbízva, — fontosabb bajok is származhatnának, mint az, hogy az igénytelen olvasó mást talál a könyvben, mint a mi a címlapon áll. — A kiadó egy meleghangú, igen is meleghangú előszót is írt az *Emlékiratok* alá. — Vukovics mindenesetre érdekes s kiváló jellemű alakja a függetlenségi harcznak: — hanem az előszóval szemben mégis meg kell jegyeznünk, hogy a panegyris nem jellemzés. A színtelen retorika a kiadóban inkább a politikai szónokot mutatja, mint a jellemezni akaró író. Mikor a kiadó azt mondja, hogy Vukovics a magyar nyelvet «úgy szította magába, mint fényt a nap sugarai» — mi azt hisszük,

hogy az író nem igen gondolta meg, hogy *mit* mondjon, csak egyet akart: — valami nagyon szépet mondani. S jellemzései mind ilyen-féle, bár értelmesebb ünnepi szólások. Hogy a fiumei születésű Vukovics serdültebb korában jól megtanulta a magyar nyelvet: — ezt a kiadó egy nagy lendületes körnondattal ünnepli: «Érezte ő, s nagy lelkének éreznie kellett . . . stb.» — Midőn e megjegyzéseket megteszszük, távol áll tőlünk, hogy az *Emlékiratok* kiadójával gúnyolodjunk; ő csak egyike azon legió emlékiratelőszó-íróknak, a múlt politikusait jellemző historikusoknak, kik elkoptatott lelkes közhe-lyekkel minden igazi jellemzésnek útját vágják. — Egy kevésbé lánglelkű író mindenestre képes volna rá, hogy Mózes-től le Bismar- kig, vagy a magyar parlament valamely mai alakjáig minden nagy politikust jellemezve, ne használjon több «nagyratörő, munkaszomjas, lánglelkű, fényes tehetségű. önzetlen» stb. stb. jelzót, mint a meny- nyit három lapon egy magyar politikus psychologus.

Vukovics emlékiratai három részből állanak, melyek értékre nézve igen egyenlőtlenek. Az elsőben az 1847—48-ki országgyűlés története foglaltatik, az első miniszterium megalakulásáig. — Érdekes olvasni, mint mindent, a mi azon időkre vonatkozik; de tagadhatatlan, hogy tartalma tárgyban, fölfogásban egy kissé már kopott. A nagy közönség Horváth Mihály műve után e részből már semmi újat nem tanul. Tulajdonképp értekezés s nem emlékirat. A második rész az 1848-ki szerb lázadás történetét adja elő, mely mint történeti monographia kútfői értékkel bír. Vukovics kormánybiztosul volt az alvidékre kirendelve s közvetlen közelében folytak le az események. Horváth Mihály történetében bőven merített e forrásból; mondatokat, egész leírásokat szóról-szóra átvett belőle. — A legérdekesebb azonban a harmadik rész: — Vukovics naplója a szolnoki csatáról majdnem a katasztróháig, melyet 1849—50-ben írt. Csak ez a rész hordja magán az igazi memoire jellemző vonásait. Vukovics tiszta lelke, csak a közügyet tekintő gondolkozása nagyon szépen nyilatkozik ez írátaban. Kissé kuszáltan, rendezetlenül következnek benne egymásután az események, megjegyzések; de annál őszintébben fog a tolla, s nyoma sincs benne a színezni akarásnak, irodalmi követelésnek. Magáról alig szól, a többi egyénekről is csak elszórt megjegyzésekben; inkább ösztönt ad azok jellemzésére, mint maga jellemez. — Vannak, kiket nagyon szeret, kikben hisz; de azért gyön- géik iránt is van szeme: s viszont van méltányossága azok iránt is, kiket kevésbé kedvel, vagy különben félre ismer. — Őszinte ember, ki szeret méltányos lenni s ítéleteiben mások fölött nem ragadtatja

magát semmi szenvedély által. Inkább csak a rokonszenv teszi kissé engedékenynyé, pl. Szemerével szemben. — Sebtében, irodalmi követelések nélkül írt följegyzéseiben elszórtan azonban mégis annyi élénk világot vető vonás van egyénekre, viszonyokra, hogy végig leköti az olvasó figyelmét. Kossuth és a 49-es miniszterium ellenkezéseiről, a vezető férfiak antagonismusáról, az uralkodó fejtelenségről, a hivatalhajhászó patrioták szemtelenségéről, az ultraradikalisknak folyton ámulást szagoló s terrorismusra hajló ízetlenkedéseiről még keresve sem lehetne jobb bizonyítékot találni, mint Vukovicsnak minden célzatosságot kerülő följegyzéseiben. — Legönállótlanabb Görgei szereplésének megítélésében; itt nem saját tapasztalásából beszél, hanem legtöbbször a környezet hatása alatt állott. — Érdekes vonásokat közöl Kossuthról, a melyek majd egy későbbi jellemzésből sem hiányozhatnak. Mindvégig tisztelője, bámulója marad, de nem kerül ki figyelmét gyöngeségei: csekély emberismerete, hiszékenysége, nagy impressionabilitása s változékonyága az emberekkel szemben, katonai szereplési viszketege, mérhetetlen önbizalma, s néha naiv hiúsága, dictatori föl-fölütődő keménységei s hajlamai. — Szóval történetírónak, psycholognak elég érdekes anyag rejlik e följegyzésekben. Csak — melleleg mondvá — sajnáljuk azt a kegyeletet, melylyel a gondos kiadó az író stílusának minden hiánya iránt is viselkedett. — Minek megőrizni a munkában például a sok szörnyű szórendi hibát, melyek valóban írói jelességet vagy sajtóságot nem tüntethetnek föl? Egy kis helycsere a szókban, segíthetett volna a dolgon. — Akkor talán már némileg több joggal lehetett volna az író magyaros zamatú stílusáról beszélni.

— m. —

*Taine H.: «Derniers essais de critique et d'histoire» Paris.
Hachette et Cie. 1894.*

Márczius 5-én múlt egy éve, hogy Taine kidőlt az élők sorából. Az öregség küszöbén, munkásságának delén állva, nagy tervekkel eltelve, szólította el őt a halál, alig pár hónappal Renan után. Kivel a benső barátság és annyi közös emlék, a férfiúi erő és a női gyöngédség, a szilárd s határozott elvek, meg a simulékony meggyőződés ellentétjei fűzték össze. Azóta megjelent a *Les Origines de la France contemporaine* VI. kötetének kidolgozott része, híjával épen annak a szakasznak, mely kétségtelenül a legérdekesebb

lett volna: a hajnalodó XIX. század irodalmi és társadalmi mozgalmainak rajzával, ma pedig kegyeletes kezek — az ő szándékát valószínűsítve meg — összegyűjtve nyújtják a mester egy sereg kisebb dolgozatát, a harmadik és utolsó ilyenmű gyűjteményt, melynek első cikke visszavezet bennünket Taine írói föllépésének idejébe, és a mely magában foglalja azon utolsó dolgozatokat, melyeket nagy munkájától üresen hagyott, vagy a pihenés óráiban írt meg. Bizonyára sok könyve van Tainenek, mely jelentékenyebb a tartalomban, meglepőbb az eszmék radikalismusában, jelentőségteljesebb hatásában, de nincs egy sem, mely az író lelkét és gondolatvilágát jobban kitárná előttünk, nincs, a melyben világosabban volnának formulázva és erősebben hangsúlyozva az eszmék, melyek egész működésén uralkodtak, művének és szellemének megértéséhez vezetnek.

Taine és Renan közös barátjának: Leon Bonnatnak van ajánlva e könyv. Valami fájó melancholia árad ki e sírból jövő ajánlásból, — mintha utolsó szavai volnának egy halottnak, ki elment, mielőtt elmondhatta volna, a mit akart. Kétszeresen érezzük ezt Tainenél, a ki kiválólag egyéniségének varázsa révén bilincselte le tanítványait és a ki mégis oly keveset árult el személyes vonzalmairól.

Majdnem semmit. Egész élete személyiségének elrejtéséből állott. Ideges, finom alkotású, benyomások iránt rendkívül fogékonyságú szellem lévén, senki sem lehetett volna, természeténél fogva hajlandóbb, személyes dolgait belevinni irodalmi munkásságába; de ő tárgyilagos akart lenni és ezért elnyomta magában azt a polémikus ért, melyhez annyi hajlama volt, és noha stílusa a legszemélyesebb és a legelevenebb, a mit képzelni lehet, a személyes visszaemlékezések — francia írónak oly jellemző tulajdonsága — száműzve vannak belőle, önmagáról soha nem beszél. Talán nincs is több személyes visszaemlékezés abban a húsz kötetben, mely művei sorozatát alkotja, mint az a pár sor, melyben az első színi előadásnak reá tett hatását írja le az *Origines* I. kötetében; de itt is csak pszichológiai okadatolás végett. — Taine stoikus volt. Ha nem is mondaná Vogüé és nem is került volna legutóbb nyilvánosságra egy csomó, Prevost Paradolhoz intézett levele,*) tudhatnók, hogy Marc Aurél volt legkedvesebb olvasmányja. Visszavonult önmagába és a tartózkodás, a lemondás magas elveit alkalmazta az önnevelés azon célzatával, melyre Goethe tanított.

*) *Revue de Paris*, 1894. Nr. 3.

Ez utolsó kötetben némileg szellőzteti a fátvölt, melybe életét a közönség elől beburkolta és Goncourték naplójegyzetei mellett ez a kötet nyújtja a legtöbb adatot Taine személyiségének megismeréséhez. Loménieről szólva, megfesti képét annak a vidéki életnek, melyben első ifjúságát töltötte. De Sacy és Bertin alkalmat nyújtának neki, hogy a *Journal des Debats* szerkesztőségéről, melyhez élete javának munkálkodása fűzte, beszéljen el egyet mást és Marcelinről, a *Vie parisienne* alapítójáról való emlékezése kiegészíti Woepkeről írott régibb dolgozatát*): tanulói éveire vet érdekes világot.

Az ellentétet, mely szellemének iránya és könyveinek stílusa között nyilvánul, — oly ellentét, melyre Sarcey is céloz — megmagyarázza az, hogy a második császárság szellemi légkörében élve, midőn föltétlenül hódolt az empirismusnak, mégis a német philosophiából táplálkozott és a nagy elméletek magaslatán igyekezett maradni. Ennek az érdekében mellőzött minden olyast, a mi a tárgyiassággal ellenkezett volna, ezért hagyta el személyes dolgait, a mi nem fért volna össze azzal a bölcselmi érdektelenséggel, mely csupán kutat, nem törődve a kutatás gyakorlati eredményével, és a melyet ő maga elé tűzött. Philosophus akart lenni tisztán, semmi más. Oly ember, ki a midőn íróasztalához ül, két részre szeli lényét. Az egyik részen a mindennapos ember áll, ki eszik, iszik, dolgát végzi, másnak kárát kerüli, hasznát meg segíti. Ez az ember kívül marad a küszöbön. Ha olyan a nézete, magaviselete, keztyűje, kalapja, mint a nagy közönségé; ám lássa a közönség. A másik ember, a ki csak philosoph akar lenni, azt sem tudja, létezik-e ez a közönség; nem is sejti, hogy az igazságból hasznot is húzhatni. Igazán szólva, nem is ember, hanem műszer, a mely lát, elemez, okoskodik. Csak egy szenvedélye van: szeret sok kísérletet tenni, szabatosan, lehetőleg ismeretlen tárgyakon. (*Les philosophes désignes.*)

Ezek a sorok 1856-ból vannak keltezve; de Taine még korábban reá talált e. hivatására. Oly korban, midőn más ember még csapong és habozik a kínálkozó utak előtt, ő már tisztában volt vele, mit fog csinálni. 1849-ben, 21 éves korában, írta Prevost Paradolhoz a következő sorokat: «Nagy tanulmánytervet készítettem magamnak, melyre reá szántam azt a három évet, a mit az École Normaleban fogok tölteni és később még tökéletesbíteni fogom

*) *Nouveaux essais de critique et d'histoire.*

magamat. Philosophus akarok lenni és miután érted e szó jelentőségét, azt is tudod, mennyit kell gondolkodnom és mennyi tudományt kell szereznem. Ha csupán arról volna szó, hogy megálljak egy vizsgán, vagy betöltsek egy tanszéket, nem volna szükségem sokat fárasztani magamat; elégséges volna bizonyos olvasottság és törhetetlen hit abban, a mit a mester tanít, kísérve a philosophia mibenléte felől való teljes tudatlanságtól. Ámde mivel örömebb dobnám magamat a kútba, semhogy csupán mesterséget csináljak magamnak és mivel tiszta tudásvágyból tanulok, nem pedig azért, hogy kenyérkeresetre tegyek szert: teljes készülséget akarok. Ime, ezért merülök el annyi tudományágba és ezért fogom még, ha elhagyom az École-t, tanulmányozni a társadalmi tudományokat, a nemzetgazdaságtant és a természettudományokat. A mi azonban legtöbb időmet veszi igénybe, az a gondolkodás. Hogy megérthesünk valamit, szükséges, hogy magunk is alkossunk; ha hinni akarunk a philosophiában, szükséges, hogy önmagunk építsük fel újra.»*)

E philosophia fölépítésében újra nyilvánul az a kettős szellemi irány, mely Taine egész működését jellemzi: egyfelől a nagy conceptiókba elmerülő német elmélkedés hatása, másfelől a speculativ szellemnek századunk derekán szenvedett tönkje miatt életbe hívott empirismus. A tapasztalat alapján állva, Taine adatok után kutat és hogy minél több tényt halmozzon össze, apró tüneményekre bont mindent, köztök a lelket is, az «én»-t, mely ő előtte nem egyéb, mint árja és kötegye egy sereg érzéklésnek és impulsusnak (*De l'Intelligence*. Préface). — Másfelől azonban a tényeket, átfoglaló elméletek alapján, szigorúan determinált lánczba fűzi, melynek kulcsát az öröklődés meg az alkalmazkodás («milieu») elve nyújtja, és a melynek megszerkesztése Hegel szoros schematismusától reá gyakorolt impulsusra vezethető vissza.

E mindenütt életet kereső, pantheismusra emlékeztető rendszer központját az ember képezi. Taine fő tanulmányává a psychológiát választotta, ennek a szolgálatában írta meg műveit és nem is volt soha más, mint psychologus. Jól tudta ezt és büszke vol reá. Ugyancsak Paradolhoz írja, hogy «a valódi és szabad psychologia nagyszerű tudomány, a melyen alapúl a történelem philosophiája, a mely életet hoz a physiologiába és kinyitja a metaphysika ajtaját.» (*Revue de Paris*, No. 3.)

*) *Revue de Faris*, Nr. 3.

A psychologia szenvedélye már korán kifejlődött nála. Iskola-társai közléseiből tudjuk, hogy már mint tanuló a velők való beszélgetést psychologiai gyakorlatnak fogta föl. Megfigyelte mozdulataikat, elemezte beszédöket és igyekezett behatolni lelkök gépezetébe. Pár évvel később regényt kezdett írni, de a kilenczvenedik lapnál félben hagyta, mert észrevette, hogy saját lelkének elemzése teszi az egészset, és ugyancsak psychologizáló hajlama okozta, hogy Stendhalt, ki mint psychologus, kétségtelenül egyike a legkiválóbbaknak, a XIX. század legnagyobb regényírójának jelentse ki.

Így aztán a philosophiát redukálta psychológiára és e psychologia alapjának, az öröklődés tényének, egy művében sem nyújtja oly bő fejtegetését, mint ez utolsó könyvének abban a tanulmányában, mely Ribot munkáját az öröklődésről veszi alapúl, és melyben megvilágítja physiologiai és lélektani szempontból, az irodalom és a történet kifejlődésére való jelentőségében, «a hol az öröklött hajlamok játszsza a fő szerepet».

Ez öröklött hajlamok és tehetségek kikutatása képezte élete nagy föladatát és ezt a föladatot igyekezett megoldani egyformán az *Angol irodalom történetében* és a *Jelenkori Franciaország alakulásában*, művészettörténeti és útirajzi munkáiban.

Részint e tünemények kutatásának módszerével, részint magokkal e tüneményekkel foglalkoznak a *Derniers essais*-ében hátralevő tanulmányai. Boutmyról és Mallet Panról szólva, a történelem fontosságát és tanulmányozásának módszerét fejtegeti. A valódi történelem, az a történelem lebeg előtte, mely nem áll logikai értekezésekből, mint Hume és Robertson, meg egész iskolájuk műve, mely nem annyira az események előadását, mint létrejöttüknek rúgóit akarja megmutatni és a mely a vezérek életrajza helyett egy csoport képviselőjének psychológiáját nyújtja, s így a működő szenvedélyek és a ható akaratok történelme.

Ez a psychologiai szükségérzet hatja át az *Ardennesekről* írt cikkét is és miután megdicsérte Sainte Beuve-et, hogy a psychológiát bevitte a kritikába, maga Taine is közöl egy szép tanulmányt George Sandról, mely tanulmány egészen az ítéletektől tartózkodó, a szellemi tünemények földerítésére kíváncsi psychologus műve. Midőn felsorolja George Sand műveit, egy szóval sem beszél arról, hogy mily értékök van irodalmi tekintetben; kémlőszernek nézi őket, mint psychologus és történetíró, a század erkölcsi mozgalmainak ellenőrzésére, vagy az író lelkének megmagyarázására.

Ily mértékben kifejlődve, a szenvedély elnyom minden mást.

A psychologia, mely az életet mintegy madártávlatból nézi, nem engedte Taint belevegyülni a valódi életbe. Könyvtárakba zárkózva, vagy a társaságban, tudósok között és útazásaiban mindig megmaradt psychologusnak, ki elemezi érzéseit és commentálja a körülötte történőket. És ez az elmélyedett kutatás, e mindent absorbáló gondolkodás, a pessimismusba torkollik. Reá illik, a mit maga mond Gleyreről írott tanulmányában (*Essais de critique et d'histoire*), hogy a «reflexio az, mely az életben szétszórt fekete pontokat egybegyűjti, és mint szürke fátyolt borítja az egész láthatár fölé». — Melancholikus hanggal kezdődik az utolsó kötet és egy pessimista accorddal végződik. Bertinről szólva, úgy fejezi be tanulmányát, hogy az embernek szükséges elhítenie önmagával, hogy érdemes élni. Ámde képzelhető-e szomorúbb dolog, mintha az embernek erre biztatnia kell önmagát, — van-e nagyobb pessimismus, mint a mely az élet vígasztalanságáról téve vallomást, az önáltatásban keres menedéket?

S. E.

Lanciani Rudolf. A régi Róma, a legújabb ásatások világitásában. Fordította Lubóczi Zs. Buda-Pest, 1894. A m. t. Akadémia kiadása. (Könyvkiadó vállalat. Új folyam. XV. kötet.)

Igen érdekesen írt régészeti könyv, melynek lefordításával szerencsés választást tett az Akadémia. Az eredeti angol kiadás rendkívül drága; a könyv tartalma pedig oly becses, hogy a nagyobb közönség is méltán tudomást vehet róla. Lanciani olasz létére angolul írta könyvét; első sorban gazdag amerikaiak részére, kiket az archæologiai pályára akar lelkesíteni. Mert az archæológiához pénz, töménytelen sok pénz kell s ha a lelkesedés megvolna másutt is, pénz mégis Amerikában van legtöbb.

A mint de Rossi a katakombákat, úgy ismeri tanítványa, Lanciani, Rómának minden kövét. Majdnem minden nevezetesebb ásatásnál ott volt mint vezető, vagy figyelmes szemlélő; ő a városi régiségeknek őre, kincstárnoka, s a mi 1870 óta az új építkezések miatt fölhányt területen kincs a földből kikerült (s mennyi nem került ki!), az kutató szemét el nem kerülte. Lanciani rekonstruálta azóta a régi Rómát, oly teljesen s oly alaposan, mint azt régente nem is álmodhatták. — S nem csak a régi utcákat, kerteket, épületeket határozta meg; az irodalmi maradványokból, költőkből, föliratokból, emlékekből oly képét állította egybe a régi rómaiak vá-

rosi életének, mintha csak a modern London vagy Páris volna. Lanciani érezte a fölfedezőnek minden örömét, izgalmát. Bejárta a Campagnának legrejtettebb odúit s oda, hol most pusztaság van, néhány elfeledett rom, — tudománya visszavarázsolta régi patriciusok gazdag nyaralóit. S mint a jeles fölfedezőnek, neki is sokszor mosolygott a véletlen szerencséje is. Sok római rom — húsz évi ásátás, összehasonlítás, kutatás után is konokul megőrizte titkát. Se története, se alaprajza nem volt ismeretes. Megszámlálhatatlan órákat töltött Lanciani előttök, hogy szólásra bírja őket. Ekkor egyszer a firenzei Uffizii-kbe téved s ott meglátja a cinquecento mestereinek eredeti, még ki nem adott építészeti rajzait. «De nem írhatom le, — mondja Lanciani — mit éreztem abban a perczben, midőn (első tekintetre fölismerve) lassan szemeim előtt láttam elvonulni majdnem minden helyrajzi kérdés megoldását, rajzok alakjában, melyeket a helyszínén, az emlékek legelső felásatása idején, három vagy négy-száz év előtt vettek föl oly művészek, mint a nyolcz Sangallo, Baldassare, Peruzzi, Rafaello, a két Alberti, Bramante, Sansovino stb. Nem hinném, hogy egy természettudós, ki egy új fajta coleopterát fedez föl, vagy a chemikus, a ki egy új elem nyomába jön, a csillagász, a ki egy ismeretlen asteroidot lát meg először, azt érezhesse, mit a régész érez, egy ily fontos és egészen váratlan fölfedezés áldott hatása alatt.» Ezen érzés melegéből Lanciani mindvégig megtartott lelkében valamit s a legszakszerűbb tudományossága mellett is ez érzés átszállámlik benne még akkor is, ha a múlt idők legköznapiabb dolgairól beszél. S ez az ember kalauzol bennünket végig könyvében a régi Róma emlékei között; a causeur könnyedségével ad tudtunkra oly dolgokat, melyek egész új világításban mutatják a múlt időt. A könyv gazdag tartalmára itt nem lehet kiterjeszkednünk; csak két dolgot akarunk megemlíteni.

Sokat olvastunk — különösen a németek részéről azon barbarismus felől, melylyel az olasz királyság Rómája saját múltja ellen dühöng. Mindenki emlékszik Hermann Grimm szózatára, ki mint valami bibliai próféta kesereg, a régi Róma földulása miatt. Ezzel szemben mindazok, kik a 70 előtti Rómát nem látták, megnyughatnak Lanciani ítéletében. Az ő szava valóban döntő e részben. Róma a császárság utolsó ideje óta a saját rombolásaiból él; a középkor beveszi magát az antik épületekbe, várakká, templomokká alakítja át; a renaissance, bámulja a régi emlékeket, de úgy dühöng ellenük, hogy a cinquecentoban több antik épület ment tönkre, mint az egész középkorban. A Szent-Péter temploma majdnem egészen antik

ragadományokból épült; a Colosseum a legkeresettebb kőbánya volt. Ma a modern élet szükségletei teszik az újjáalakítást elkerülhetlenné. De legalább ma úgy gondozzák az antik romokat, mint eddig még soha. S ha Róma festőisége vesztett, az archæologia tudománya végtelen sokat nyert. Az új építkezések miatt megejtett ásatások alatt mérhetetlen sok régiség került fölszínre. S ezek több világot vettek Róma archæológiájára, mint azon kutatások, a melyek régebben egy század folyama alatt történtek. Például tíz év alatt maga Lanciani ezernél több fölíratot talált. Ez pedig negyed része annak az anyagnak, melyet a megelőző öt század összes kutatása a fölszínre hozott. Ezzel szemben vesztettünk is valamit. Oda van Róma festőisége. A romokat ugyan jobban gondozzák, de költői környezetök hiányzik: «hiányzanak a régi ilexfák, melyek mintegy keretétül szolgáltak a képnek, mély zöld színök ellentétével erőt, ragyogást kölcsönözvén azon aranyos színezésnek, mely a déli levegőben a századok folyamán a romokon előmlik; hiányzanak a háttérben (az új kaszárnyák elzárják a kilátást) az albandói hegyek s az Appeninek hófödte csúcsai; hiányzik a nyugalom s béke érzése, a mely az egész tájképen uralkodott.» Oda vannak Róma százados fái, gyönyörű kertjei s helyöket csúnya fehér lakkaszárnyák sora foglalja el. Meg kell tanulnunk Rómában a szemlélet abstractióját. Véghez kell vinnünk a csodát, hogy ha a Cestius pyramisa mellett elháladva, fölme gyünk a Monte Testaccio-ra, a sok új bérlház rémes vöröses-fehérségét meg ne lássuk, csak jobbról a távoli hegyek határolta Campagna édes színvegyületét, előttünk pedig azt, mi a régi Rómából még megmaradt. Arra, a ki Rómát 1870 előtt még nem látta, ez a maradvány is még mondhatatlanul lebilincselő varázsszal van.

A második dolog, melyet jelezni akarunk s mely általános érdekű, Lanciani fejezete Róma alapításáról. Mellesleg megjegyezve, rendkívül érdekes, mennyire segítségére jó az archæologia a régi hagyományoknak. Azelőtt a tudomány a királyok korát úgy szólván kitörülte a történet köréből; ma a leletek újra tiszteletre tanítanak a hagyományok iránt. Rehabilitálják a királyokat. Igen megvetőleg beszéltek azon hagyományról is, mely azt regéli, hogy Rómát albalongai telepítvényesek alapították. — A Castel-Gandolfo körüli leletek, összevetve azon egészen hasonló archaikus sírokkal, melyeket Lanciani Servius Tullius falai alatt ásatott ki s melyek még a történet előtti időkbe, a bronz-korszakba esnek — ma igen valószínűvé teszik azon fölfogást, hogy abban hegyi pásztorok a vulkanikus hegyek gyakori kitörései elől menedéket keresve, mindinkább lejjebb

indultak a völgybe, míg a Tiberis folyótól megakasztva, a Palatinus hegy körül Rómát megalapították. — Későbbi nagyságának semmi nyoma az alapításon. Róma egy nagy juhakol volt; telepítői legelőkéért vonultak le a hegyekről, s még a vas használatát sem ismerték. Valóban igaza van a közmondásnak: «Rómát nem egy nap alatt építették». Mennyi időnek kellett lefolynia, míg e páasztortelepből csak Latiumnak is stratégiaileg s kereskedelmi szempontból első városa lett! Mindenesetre a Lanciani fölfedte archaikus sírok Rómának bölcsőkorából valók s az ott lelt hitvány cserепek szemlélete nem csak a régiségbuvárt töltheti el áhitattal. Nem érdektelenek azon bizonyítékok sem, melyeket Lanciani e föltevés mellett nyelvészeti szempontból s a legrégebb vallási szertartásokra vonatkozólag fölemlít. A dolog megdöbbenőn egyszerűnek s valószínűnek látszik. De azért nem szabad felednünk, hogy az ethnologiai magyarázatoknak sokféle lehetősége van s a vallási cselekmények symbolikája is különbözőkép értelmezhető!

m. n.

A Vargyasi Dániel család közpályán és a magánéletben. Kiadja Vargyasi id. Dániel Gábor, a főrendiház tagja stb. Többek közreműködésével szerkesztette dr. Vajda Emil, főreáliskolai r. tanár. Buda-Pest, Franklin-Társulat, 1894.

E hatalmas, több mint kilenczszáz lapra terjedő kötetben majdnem ötszáz okírat van közölve. Nem mind kiadatlan. A szerkesztők összegyűjtötték a legkülönbözőbb gyűjteményekből a Dániel családra vonatkozó okíratokat s ezeket egyesítették a még kiadatlanokkal. Csakhogy több okíratot közöltek, melynél nem jegyezték meg az első közlés helyét. Így például a Thaly Kálmántól szerkesztett *Történelmi kalászkban*, mely szintén a vargyasi Dánielek levéltárából van kiadva (Pest, 1862), több oly levél jelent meg, mely az előttünk fekvő gyűjteményben második kiadást ért, a nélkül, hogy ez meg volna mondva.

A történetírás mindenesetre köszönettel tartozik a családnak, hogy gondoskodott nagy múltja emlékeinek összegyűjtéséről. A család levéltárában ugyanis — mint a szerkesztő írja Előszavában — «a tizenötödik század mesgyéjén írott okmánynyá testesülnek a történeti nyomok». Ez annyit jelent, hogy a legrégebb okírat 1499 ből való. Mellesleg megjegyezve, az Előszónak valamivel több egyszerűség és tárgyiaság nem ártottak volna. A gyűjtemény legújabb ok-

íratára pedig 1869-ből való. E nagy időközben a legtöbb levél a tizenhetedik századba esik, mert leginkább e században szerepeltek a Dániel család tagjai, főleg mint diplomaták. A gyűjteményünkben először kiadott okíratok közül talán a legnevezetesebbek azok, melyek Béli Pál történetével vannak kapcsolatban.

Béli Pál nagybátyja volt Dániel Istvánnak, és a két rokon bizalmas levelezésében néhány érdekes nyilatkozatot olvashatunk. Béli Pál 1675 január 21-én írja unokaöccsének, «hogy nem akarok urunkon kívül másnak lovas legénye lenni». Ugyane levél utóírata így kezdődik: «A tanácsurak dispositiójából való udvarhoz járását a relictának most hallom.» Világos ebből, hogy Bánfi Dénes megöletése után néhány héttel már megindult az aknamunka Béli ellen, vagy legalább Béli hitte, hogy megindult. Mert az első czélzás arra vonatkozik, hogy Béli nem akar a tanácsurak lovas legénye lenni, a másik idézetből pedig kitűnik, hogy Bánfi özvegyének udvarhoz járása nyugtalanította Béli és nem ok nélkül. — Dániel István 1678-iki levelei élénken jellemzik Béli tétlen habozását. Dániel panaszkodik arról, hogy tanácsát nem hallgatják meg, s minduntalan tettere buzdít. «In facto criminis» — úgy mond — «szabadság van minden ellen, csak legyen bátorság.» Később meg így ír: «Már benne vagyunk, ugyan vesszünk, ha vesszünk, ne vesszünk bolondúl.» Hanem már késő volt az intés. «Az elmúlt napokat elől számálni» már nem lehetett.

Bethlen Gábor s a Rákócziak koráról is több használható adatot találunk e gyűjteményben. A Dániel család magán ügyeit érdeklő iratok is telve vannak a legbecsesebb culturtörténeti anyaggal.

De épen mert sokra becsüljük a közlött anyagot, nem hallgathatjuk el, hogy a szerkesztés módját nem dicsérhetnők tartalék nélkül. Például nem értjük azt, hogy a latin szavak bizonyos végzetei, melyeket az okíratokban ismeretes jelek helyettesítenek, miért maradtak el sok helyütt a közlött szövegben. Mi értelme van az ilyen latinosságnak: existentiu, (többes genitivus) pro temporu varietta, rerumq suar stb. ? Azután, ha a szerkesztő datumokat akar meghatározni és tartalmi kivonatokat közöl az okíratok élén, némileg ismernie is kellene a szóban forgó tárgyat. Hogyan gondolhatta azt, hogy Rákóczi Zsigmond, Györgynek a fia, 1628-ban küldötte Dániel Jánost háztűznézőbe? (119. l.) Hisz akkor Zsigmond még csak hat éves gyermek volt. A 715. lapon 1662. decemberi kelettel közölve van egy levél, mely a tartalmi kivonat szerint «Wolfgang Frigyes szatmári ezredes» levele. Ez a rejtélyes ezredes nem más, mint az

ismeretes *Cob*, kit a szerkesztő csak keresztnevéről ismer. Mindjárt a következő lapon a tartalmi kivonat szerint «Venczel saganai vezér» Ali pasához levelet intéz. Tudniillik Venceslaus Dux Saganensis van a levél alá írva, vagyis Lobkovitz herczeg, ki elég ismeretes szerepet játszott a magyar történetben.

Szerencse, hogy az ily hibákat még könnyen kijavíthatja a járatosabb olvasó. l.

Aquila. A magyar madártani központ folyóirata. Szerkeszti Herman Ottó. I. évf. 1. 2. szám. 1894 július 1. Buda-Pest, Nemzeti Múzeum. Évenként négy füzetben. Egy évfolyam előfizetési ára a belföld számára 6 korona, a külföld számára 10 frank.

Az 1891. évben Buda-Pesten tartott II. nemzetközi Ornithologiai congressus kifolyásaként gr. Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter 1893-ban életre keltette a «Magyar ornithologiai Központot».

Ez intézet első a maga nemében s egyetlen az egész földön. Munkaköre nem is szorítkozik csupán hazánkra, hanem kiterjed az egész európai continensre.

Fő feladata, a madarak költözködésének tisztázása, nem köti magát Magyarország határaihoz, hanem magához a jelenséghez alkalmazkodva, számba kívánja venni az egészet, tehát mindazokat a költözködési adatokat, a melyeket bármely területről megszerezhet.

Az adatok összeségét az intézet nemcsak rendezi, hanem összehasonlító alapon s kapcsolatuk szerint föl is dolgozza; azon is fáradoz, hogy a már megjelent adatokat is csoportosítsa, kapcsolatukat idő és tér szerint lehetőleg megállapítsa s majdan összefoglalva, valódi értékeket kimutassa.

Az adatok gyűjtésében a fölvel: egyazon pontról mennél több az egymásután következő évi adat, vagyis mennél nagyobb a sorozat, annál megbízhatóbb a középszám, a megjelenés illetőleg eltávozás periodusa és az ingadozás kimutatása.

A megfigyelés leginkább az igazi költözködő madarakra vonatkozik; ezeknél érkezéskor az első, távozáskor pedig az utolsó megfigyelés idejét (év, nap) és helyét kell följegyezni.

Az összegyűjtött tavaszi megfigyelési adatokat a megfelelő téliakkal együtt május 31-éig, az ősziakat pedig november 15-éig küldik be a magyar Ornithologiai Központba, mely azokat aztán

az illető megfigyelő neve alatt őrzi és majd földolgozva az intézet folyóiratában közli.

Magyarországon ez idéntől kezdve már 26 helyen történnek idevágó megfigyelések, a legdélebbi Reától (Hunyadmegyében) és Bélyétől (Baranyamegyében) föl, egészen Szepes-Béláig (Szepes megyében) és Zubereczig Árva megyében.

A külföld legkiválóbb ornithologusai megígérté közreműködésüket, hogy az intézetnek nemzetközi jelleget biztosítsanak és az egész európai continenset érdeklő föladat lassankénti megoldásához hozzájárulnak.

Az ily nagy körre kiterjeszkedő intézet nem lehet irodalmi organum nélkül.

Ez okból indította meg a Magyar ornithologiai központ a czímül írt folyóiratot és az előttünk fekvő kettős szám mind a cikkek minőségével, mind a szerzők névsorával, elég világos képet nyújt arról, hogy a szerkesztő miként akarja megoldani a maga elé tűzött föladatot.

A folyóirat, természetesen, két nyelvű tudniillik magyar és a külföldre való tekintetből, a második hasábon német. A magyar írók (Hermann Ottó, Gaal Gusztáv, Jablonovszky József, Chernel István, Madarász Gyula, Csató János, Buda Ádám) cikkei le vannak fordítva németre s viszont a külföldieké (eddig csupa németeké: Middendorffé Dorpatból, Blasiusé Braunschweighból és Gaetkéé Helgolandból) viszont magyarra. A folyóirat kiállítása igen csinos és a boríték előlapját Vastagh Gézának egy csinos szép rajza (erdős-sziklás vidéken egy kőszáli sas alakja) díszíti.

Sikert kívánunk az érdekes vállalatnak!

lm.

Új magyar könyvek.

Aczél József. A török hódítás okai Magyarországon a XVI. században. Buda-Pest, 1894. Ráth M. (8-r. 69 l.)

Arany János hátrahagyott versei. 2. kiadás. 1. 2. kötet. Buda-Pest, 1894. Ráth M. (8-r. XLVII, 207, 294 l.) 3 frt.

Bánfi János. Kalászkok. Rajzok és történetek. Buda-Pest, 1894. Révai testvérek. (8-r. 182 l.) 1 frt 20 kr.

A belgyógyászat kézi könyve. Szerkesztik: dr. Bókai Árpád, dr. Kéthli Károly, dr. Korányi Frigyes. I. köt. 1. fele. (Buda-Pest, 1894. Dobrowsky és Franke. (8-r. VIII, 500 l.) 5 frt.

Beniczkyné Bajza Lenke. Öt óraker. Regény. Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner. (8-r. 220 l.) 2 frt.

Berényi Ferencz. Járványügyünkről, az óvintézkedésekre való tekintettel. A családi kör igényeihez alkalmazkodva. Buda-Pest, 1894. ifj. Nagel O. (8-r. 104 l.) 1 frt.

Bosányi Béla. A köszvény. Különös tekintettel a gyógykezelésre és életmódra. Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner. (8-r. 119 l.) 1 forint.

Chaudeneux (Claire de). A pénztárnok házassága. Elbeszélés. Fordította V. J. 2. kiadás. (Athenæum olvasótára II. 13.) Buda-Pest, 1894. Athenæum. (8-r. 145 l.) 50 kr.

Daday Jenő. Rovartani műszótár. A leiró rovartan legfontosabb műszavainak foglalatja. A kir. m. természettudományi társ. megbízásából. Buda-Pest, 1894. Kilián F. (8-r. 56 l.) 70 kr.

Elpis Melena. Gemma vagy erény és bűn. Regény. Fordította Szalkay Elvira. (Az orsz. állatvédő egyesület könyvtára. II. k.) Buda-Pest, 1894. Rózsa K. és neje. (8-r. 199 l.) 60 fillér.

Földes Béla. Társadalmi gazdaságtan. II. köt. A társadalmi gazdaságtan alkalmazott és gyakorlati tanai. Buda-Pest, 1894. Engenberger. (8-r. XII, 474 l.) 4 frt 50 kr.

Gyulai Rudolf. Török világ Komárom megyében. Komárom, 1894. Rónay J. nyomd. (8-r. VIII, 133 l.)

Hampel József. A régibb középkor (IV—X. század.) emlékei Magyarországon. I. rész. 200 képes táblával. Buda-Pest, 1894. Akadémia. (8-r. 174 cc. l.) 5 frt.

Hegedűs János. Közigazgatási Törvénytár. A fennálló törvények és rendeletektől kísérve a m. k. miniszteriumok elvi jelentőségű határozataival és felső bíróságainknak döntvényeivel. Összeállította - - . II. köt. N.-Beckerek, Pleitz F. P. Buda-Pest, Révai L. 1894. (8-r. 425 és 399 l.)

Knorr Lajos. Önügyvéd, vagyis gyakorlati útmutatás jogügyletek elintézésére, okiratok s beadványok szerkesztésére. A legújabb törvények alapján 450 iromány-példával felvilágosítva. 5. újra átdolgozott kiadás. Buda-Pest, 1894. Nagel O. (8-r. XV, 1015 l.) 8 frt.

Kócsi József. Községi faiskola. Alapvonalok a gyümölcsstenyésztesre. Községek, néptanítók, gazdák számára. 2. kiadás. Kolozsvár, 1894. Stein J. (8-r. VII, 207 l.) 1 frt 50 kr.

Kovács Ferencz. Az 1843/4-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója. Szerkesztette —. VI. köt. Buda-Pest, 1894. (8-r. 553 l.) 5 frt.

Kövér Ilma. Vadrózsa kisasszony. Elbeszélések. Jókai Mór bevezetésével. Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner. (8-r. 215 l.) 1 frt 20 kr.

Kuzsinszky Bálint. Aquincum romjai. 2. bőv. kiadás. Buda-Pest, 1894. Kilian. (8-r. 30 l.) 40 kr.

Lukács György. A francia közigazgatás szervezete. Buda-Pest, 1894. Lampel R. (8-r. 103 l.) 1 kor.

Révész Kálmán. Száz éves küzdelem a kassai református egyház megalakulásáért. 1550—1650. Buda-Pest, 1894. Hornyánszky V. (8-r. 103 l.) 80 kr.

Rónay István. A természetes kereszténység. Aphorismák. Bevezetéssel Schmitt Jenőtől. Buda-Pest, 1894. Athenæum. (8-r. 71 l.)

Sajó Aladár. De profundis. Rajzok. Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner. (16-r. 163 l.) 1 frt.

Serao Matild. Riccardo Joanna. Regény. Olaszból fordította Ny. J. I. II. kötet. (Az Athenæum olvasótára. II. 9. 10.) Buda-Pest, 1894. Athenæum. (8-r. 194., 201 l.) Egy kötet ára 50 kr.

Somogyi Ede. Öt nyelvű szótár. A magyar, német, angol, francia és olasz nyelv szótára. I. köt. A—H. Buda-Pest, 1894. Robiczek Zs. (8-r. 790 l.) 7 frt 50 kr.

Sölétormos György. Lelki sebek. Elbeszélések. Esztergom, 1894. Buzárovits G. (8-r. 201 l.) 1 frt 20 kr.

Szekely Irén. Hölgyek kertészeti kézi könyve. Idegen források után fordította. — Összeállította egy nagyvilági hölgy. Buda-Pest, 1894. Athenæum. (8-r. 261 l.)

Taritzky Ferencz. A siketnémák nyelvoktatásának módszertana Buda-Pest, 1894. Dobrowsky és Franke. (8-r. 167 l.) 1 frt 50 kr.

P. Theurewk Árpád. Királynénk. Buda-Pest, 1894. Kosmos (8-r. 8 l.)

Thury Zoltán. Regénymesék. (Az Athenæum olvasótára. II. 12.) Buda-Pest, 1894. Athenæum. (8-r. 208 l.) 50 kr.

Verne Gyula. Bombarnac Klaudius. Egy hirlaptudósító jegyzetkönyve. Regény. Francziából fordította Huszár Imre. Buda-Pest, 1894. Franklin-t. (8-r. 320 l.) 2 frt.

Vukovics Sebő. Emlékiratai. Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéből. Sajtó alá rendezte Bessenyei Ferencz. Buda-Pest, 1894. Athenæum. (8-r. XIX. 536 l.) 5 frt.

MÜLLER MIKSA ÉS A RIGVÉDA.*)

Tekintetes Akadémia! Müller Miksa, oxfordi tanár, Akadémiánk külső, Philologiai Társulatunk tiszteletbeli tagja, múlt év nyarán Buda-Pestet meglátogatván, barátságának és szeretetének úgy adott kifejezést, hogy tudományos intézeteinket *Rigvédája* második nagy kiadásának egy-egy példányával ajándékozta meg.

A *Rigvéda* e második nagy kiadása a híres tudós azon működésének, mit életcélul tűzött maga elé, hogy tudniillik a hinduk legrégebbi szentkönyvét commentárjával együtt közkinccsé teszi, mintegy diadaloszlopát képezi. Igazán ære perennius!

Teremtett ő — tudjuk — más téren is szép, nagy, csodálatra méltó alkotásokat; a hindu irodalomtörténet, összehasonlító nyelvészet, comparativ vallásbölcselet fönn fogják tartani sokáig emlékét, kivívják a feledékenység ellen és biztosítják messze időkre tudós hírét, nevét: de neki életében egy műve sem kötötte úgy le lelkét, egy sem forrott szívével úgy egygyé, mint *Rigvédája*. Ez volt ifjúságának álma, eszménye; férfi korá-

*) Felolvastatott a m. t. akadémia 1894. april 9-én tartott ülésében. — A szanszkrit szavak átírásánál következő betűk térnek el olvasás tekintetében latin értékektől:

c	=	a magyar:	cs
j	=	»	: ds
y	=	»	: j
ç	=	»	: s
s	=	»	: sz
ś	=	»	: zs vagy erős s

A *h* betűt mindenütt keményen, magyarosan kell ejteni. A többi betűk olvashatók latin értékekkel.

nak gondja, munkája; agg napjainak derűje, öröme! E munkájáról bátran hirdetheti: «this is the work of my life». A mit a tudomány más mezején produkált: azok mind, bármily remek alkotások különben, csak morzsák azon gazdag asztalról, melyhez, — azon gazdag tárházból, melybe *Rigvéda* vállalatával lépett.

Nekem, ha ugyan jól fogtam föl megbízatásomat, nem föladatom Müller Miksa tudományos működéséről, irodalmi érdemeiről, sikereiről — melyek különben is egész világ előtt ismeretesekek, s melyeknek méltatásához az enyémnél avatottabb tollra volna szükség — szólanom. Meg kell elégednem azzal, hogy a nagy tudós *Rigvéda*-editiójának, kivált a hozzánk küldött második kiadásnak történetét, jelentőségét röviden rajzoljam; és miután e mű, a *Rigvéda*, Akadémiánkban még eddig közelebbről ismertette nem volt, bemutassam a *Rigvédát*, legrégebb és legnagyobb tiszteletben álló szentkönyvét India hindu népének, legrégebb és legbecsesebb irodalmi emlékét az indoeurópai nagy népcsaládnak, s kimeríthetetlen gazdag bányáját e népcsalád nyelvtudományának, östörténetének, régiségtanának, s több más tudományágának.

Hangsúlylyal mondom e kifejezést «bemutatom», mert fölolvassam alig foglalhat magában többet. És elégnek fogom tartani, ha e czélt is — már úgy a hogy — megközelíthetem. A ki látta valaha a *Rigvédát*, mely 1028 hymnusával külső terjedelemben fölülmulja Homér összes műveit; a ki figyelemmel kísérte azt a tudományos téren sehol másutt nem látott hangya szorgalmat, melylyel az utolsó ötven év alatt Nyugat-Európa tudósai, és a velök versenyre kelő hindu panditok neki dőltek e kincses bánya mindenoldalú kiaknázásának; a ki ismeri azon haladást vagy azon csodálatos fejlődést, melylyel a *Rigvéda* tanulmányozása bővítette és gazdagította a tudomány oly sok ágában az emberi tudás körét: az nem fog magas igényekkel nézni elébe az én rövidre szabott tallóztatásomnak. Tárgyannak szerfölött nagy, időmnek kimért volta előadásomat multhatatlanul szakadozottá teszi. Újat sem sokat ígérhetek, hiszen a *Rigvédát* apróra földolgozták már azok, kiknek e mű tanulmányozására egy egész életet szentelhetni, megadta jó sorsuk. Mindössze annyi lesz új fölolvassomban, a mennyit ennek végén az árjaság és ugorság régi érintkezéséről és ez érintkezésnek a *Rigvédában*, vagy általánosabban szólva a

védákban és nyelvünkben maig meglevő nyomairól előterjesztetek. Ezért a felelősséget nekem kell viselni.*)

Ennyit kívántam előre bocsátani, tájékozás és lelkiismeretem megnyugtatása végett.

Már említettem, hogy a védatanulmány Európában különösen ötven év óta vett roppant lendületet. Közönségesen Roth Rudolf, ma is élő tübingai tanárnak, a *Rigvéda* diktatorának, 1846-ban megjelent három kis essayét, *Zur Litteratur und Geschichte des Veda*, Stuttgart, tekintik azon munkának, mely megadta az első lökést azon bámulatos tevékenységnek, mely az erre következett időkben egyszerre célpontúl tűzte ki a védát és sürgő szorgalommal dolgozta föl annak minden egyes részletét. Valóságos védaforradalom volt ez; oly sok helyen elszórtan, oly sűrűen egymás után és meglepő váratlansággal léptek föl a tudósok, Németország egyetemlein kivált, nagyszabású, hatalmas compositióikkal, mintha erre összeesküdtek volna. Hogy csak a főbb jelenségeket említsem, Benfey adta ki 1848-ban a *Sāmavedát*; Müller Miksa 1849-ben a *Rigvéda* első kötetét Sāyana terjedelmes commentárjával; Weber Albert 1852-ben megírta az első rendszeres szanszkrit irodalomtörténetet, lelkes riadókiáltást választva mottóul: «Nil desperari! es wird bald auch hier tagen!» Ugyanez évben indult meg az e téren mégis legnagyobbnak nevezhető munka, a híres *Pétervári Szótár*, Böhtlingk és Roth szerkesztésében, mely e szellemi eruptio látványát szerencsésen összehozta és saját medrében egyesítette. Ha valaki az ötvenes évek közepén, tíz évvel hátra visszapillantást vetett az indologia előbbi és jelen állására: nem közönséges csodálkozás foghatta el a végbemenet gyors változáson. A szanszkrit tudomány addigi vezetői (Bopp, Brockhaus etc.) egyszerre messze maradtak a háttérben; új, ifjú erők törtek előre, kiknek jelszavuk volt: «Csak a védát! kezdetre vinni, kezdeten kezdeni mindent!»

E tüneményes mozgalomnak okát, e föllobogó szenttűznek forrását úgy leljük meg csak, ha Müller Miksára térünk vissza s az ő pályafutását az azon kort mozgató eszméknek középebe illesztve, egy kissé közelebről vesszük figyelembe.

Midőn a múlt évszázad végén a szanszkrit nyelv ismeretes kezdett lenni, eleinte csak azok dicsekedhettek bírásával,

*) Ez a része az értekezésnek másutt fog megjelenni.

a kik, mint indiai hivatalnokok, személyes érintkezésbe léphettek e nyelv benszülött mestereivel, a panditokkal. Maga a szanszkrit tanulmány inkább curiosumképen, mint komoly nyelvészeti czélból űzetvén, természetes, hogy a nagy hindu irodalomnak inkább csak virágai vonzották tisztelőiket a nehéz nyelv elsajátítására és ezek rendszeren megelégedtek a nyelvismeret azon fokával, mely őket a költészeti remekék élvezésére, értésére képesítette.

Colebrooke volt az első, ki merészen belefogott és behatóan foglalkozott a védákkal. *On the Vedas* című nagy ismerető munkája 1805-ben jelent meg, s több mint harmincz éven át egyetlen forrása volt a véda-búvárló európaiaknak. Ugyan ő megkísérlette grammatikát is alkotni a védai nyelvhez, de a benszülött nyelvtudósok munkái alapján és azoknak szövevényes grammatikai terminusaival. E műve, melynek megértése épen a panditok rövid, elképzelhetetlenül bonyolult nyelvtani szabályainak (sūtra) alkalmazása miatt sokkal több munkába kerül, mint ma az egész védai nyelv megtanulása, félben maradt. Müller Miksa nagy elismeréssel szól több ízben róla.

Colebrooke tanulmányából belátta és elénken érezte mindenki, hogy a *Rígvédát* kell tenni az indologia főforrásává. De, bár ezalatt Bopp föllépésével a classikus szanszkrit nyelv ismerete nem remélt fejlődést vett: az összehasonlító nyelvészetnek alapját lerakták, sőt Burnouf Eug. és Lassen a szanszkrit nyelv segítségével behatoltak az Avesta évezredes titkaiba is — óriási vívmányok, a minőt nyelvészet nem mutatott még föl soha, tudományos diadalok, egyik nyomában sűrűen a másik, melyeknek a kortársakra gyakorolt hatását, lelkesítő erejét mi alig bírjuk ma érteni: — mindamelletta védák ismerete alig birt egy lépést is tenni előbbre.

Rígvéda-kéziratokban nem volt hiány Európában. A kopenhágai, párisi, berlini könyvtárában, kivált pedig a londoni East-Indiai-Company házában és az oxfordi Bodleianban szép számmal voltak MSS., legtöbbször a szövegen kívül Sāyana bő jegyzeteivel kísérve. De sokáig nem volt férfi, ki egy *Rígvéda* nyomdai kiadásához szükséges tetemes ismerettel s ily vállalathoz föltétlenül szükséges bátorsággal és lelkesültséggel rendelkezett volna.

Századunk harminczas éveinek elején Rosen Frigyes, egy ritka készülségű és buzgalmú ifjú, feküdt teljes erővel, hévvel

a *Rigvéda* tanulásának, sőt kiadásának. 1838-ban jelent meg kiadásából az I. Liber, de már akkor a kiadó maga régen a sirban volt.

Ez időtől fogva Müller Miksa fölléptéig, mintegy tíz esztendeig, hallgatott a *Rigvéda* kiadásának baljóslattal megindult eszméje. Ez időköz azonban nem a tétlenségnek, sőt épen ellenkezőleg a legnagyobb véda-studiumnak volt a korszaka. Az a szélcsend volt ez, mely a közelgő zivatar kitörését szokta megelőzni. Főntebb már jeleztem, hogy e véda-forradalomból Müller Miksának oroszlán rész jutott. Azt hiszem, nem tehetek helyesebben, mint ha e szak jellemzésére Müllert magát, a stílnak nagymesterét, szólaltatom meg.

«1845-ben volt — írja 1874-ben első nagy kiadása VI-ik kötetének előszavában — midőn Párisban Burnouf Eugen előadásait hallgattam, hogy megért bennem a *Rigvédá*-nak terjedelmes commentárjával együtt való kiadásának gondolata.

«Még látom a szépszájú ifjú tudósnak sovár arczvonásait, a mint ott ülnek az asztal körül, melynél Burnouf tartja előadását, oly lelkesültséggel, oly éles elmével, a tudománynak oly özönével, melyhez foghatót én még nem láttam soha. Legtöbben azok közül, kik akkor előadásait hallgatták, hírneves emberekké lettek az orientalis irodalom terén: Goldstücker, Bardelli, Gorresio, Nève, Roth Rudolf. Mindnyájok közt én voltam a legfiatalabb (huszonkét éves) és bár első művem a *Hitopadeşát* már kiadtam: fogalmaim a szanszkrit irodalomról nem sokkal emelkedtek fölül Kálidásza költészetén, az epikus műveken, az Upanisadokon s a hindu philosophiai rendszereken. Azt gondoltam akkor, hogy semmi sem múlhatja fölül gondolat és kifejezés szépségében az Upanisadokat. . . Jól emlékezem meglepetésemre, midőn hallottam Burnouftól, hogy ez Upanisadok mily jelentéktelen művek, a védának régibb darabjaival a Mantrákkal és Bráhmanákkal összehasonlítva. Burnouf ekkor a *Rigvéda* I. könyvét magyarázta Rosen kiadásában. Még megvannak jegyzeteim és Sāyana commentárjából ekkor tett kivonataim, mely műnek egy teljes példánya volt Burnouf birtokában, valamint a *Niruktá*nak és a *Nirukta* commentárjának is; oly művek, melyek akkor hírből is alig voltak ismeretesek Európában. Egy idő múlva Burnouf kezembe adta MSS.-ainak néhányát és buzdított, hogy másoljam

le azoknak legalább egy részét. Kemény munka volt először. Sokszor kétségbeestem és csak az ő buzdítására, csak azon őszinte bevallására, hogy Sāyana tételeinek némely részét ő maga sem bírja érteni, bátorodtam annyira, hogy nem hagytam félbe a munkát.»

Nem lehetne szebben jellemezni, mint ez egyszerű szakban azon módot, hogy mint vette föl Müller Miksa a fonalat ott, a hol az Rosen kezéből kiesett. Először arra gondolt, hogy csak a *Rigvéda* szövegét adja ki és Sāyanát kivonatosan közli; de Burnouf nem tágitott; buzdította s belehajtott mintegy a félelmesen nagy vállalatba. Így jelent meg a *Rigvéda* első nagy kiadásából az első óriás kötet, Sāyana teljes commentárjával.

Burnouf nemcsak Müller Miksa vállalatával szemben viseli az értelmi szerzőség dicsőségét. Hasonlóképen buzdította ő többi lelkes tanítványát is, kiosztva mintegy közöttök a ropant terjedelmű hindu irodalomnak egyes ágait; hogy többet ne említsek, Rothot, a *Rigvéda* magyarázatára és legrégebb, talán Homér idejebeli fejtegetőjének, Jáskának már említett *Niruktam (Etymologia)* című művének kiadására, Goldstücker a legnagyobb hindu nyelvésznek, Pānininak és Mahābhāratának tanulmányozására.

Ilyenformán indult meg századunk ötvenes éveiben a hindu irodalom mezején az a sokoldalú nagy tevékenység, melyre már rámutattam. Hanem maga a magvető már nem érte meg a szellemi aratást. Gyöngge teste nem bírta meg azt a tömérdek lelket, mely neki soha nyugalmat nem engedett. Burnouf aránylag fiatalon halt meg.

Köztudomású dolog, hogy Müller Miksa a *Rigvéda* kéziratának könnyebb kezelése, gyűjtése és rendezgetése céljából tette át állandóan lakását Oxfordba. Itt nemcsak MSS-okban gazdagabb intézetek, ezeknek a tudomány céljaira való liberálisabb följánlása állott rendelkezésére, hanem a végtelen költséges vállalathoz oly testület támogatása is, minő a hatalmas East-India-Company igazgatósága, melynek, mint mæcenasnak, a hindu irodalom minden ága körében utolerhetetlen érdemei vannak. Itt a tudományok ez ősi híres városában új érdektársra, szellemi vezetőre is talált H. H. Wilsonban, ki előbb a Keletindiai Társaságnak volt hivatalnok a Kalkuttában s a szanszkrit nyelv, régiség és történet terén kifejtett nagy

munkásságáért elismerésül nyerte a pater scientiarum sanscriticarum dísznevet, jutalmúl pedig az oxfordi egyetemen az ott nem régen a classikus szanszkrit irodalom művelésére alapított Boden professorságot. Ő lett Burnouf után az ifjú Müller pártfogója, védő jó szelleme. És a megkezdett nagy munka folyt, folyt előre, szakadatlanúl. Müller birta kitartással, tehetséggel és vasszorgalommal. Minden négy-öt év hozott egy-egy új vaskos folio kötetet, míg végre 1884-ben a hatodik kötetel be volt fejezve az egész vállalat — szerencsésen. Szerencsésen — ha ugyan ezt minden tekintetben el lehetett volna mondani!

Itt ismét magának a kiadónak engedem át a szót. «The work is done! Adolescens manum admovi, senex, dum perficerem, factus sum, ut videtur. Majdnem egy egész emberöltőn át évenként 600 octave lapot adtam a nyomdába. De ha mennyiségileg nem vádol is lelkiismeretem, minőségileg nagyon másként áll a dolog; a tudomány az utolsó huszonöt év alatt a véda-irodalom terén oly gyorsan fejlődött, hogy én magam érzem legmélyebben, mennyivel tökéletesebb lehetne a kiadás, ha ma kezdhethném 1850 helyett. Hiszem mégis, hogy megtettem mindent, a mi ez időben tehető volt, és tartok attól, vagy inkább remélem, hogy egy 1875-ben kezdett kiadása valami ifjú tudósnek 1900-ban ugyan e sorsban találna részesülni!»

Azt hiszem, nem bántom meg a Müller Miksa iránt érzett tiszteletünket egyfelől, érthetővé teszem másfelől a második kiadás fölött föntebb nyilvánított örömet, ha megvilágítom az első kiadást befejező most idézett szavait a kiadónak.

Müller kiadása — láttuk — majdnem egy emberöltőt vett igénybe. És a tudományos világ nem győzte végét várni a nagy edíciónak. Közvetlen azután, hogy negyedik kötete elhagyta a sajtót, kikerült egyszerre berlini nyomdából latin transcriptióval a *Rígvéda* egész szövege, Aufrecht Theodor kiadásában, a Weber Albert szerkesztette *Indische Studien* hatodik és hetedik köteteként. Mi természetesebb, minthogy a két kiadás síkra szállt egymás ellen? A jónak fölibe került a jobb és olcsóbb. Aufrecht *Rígvédája* csakhamar második kiadásban jutott a könyvpiacra. És ekkor Aufrecht nem tudta megtagadni magától, hogy e második kiadás második kötetében meg ne suhogtassa a kritika vesszejét a Müller rendezte nagy kiadás fölött. Hogy kifogásolni valót találhatott, azt

Müllernek saját szavaiból láttuk; hogy kíméletlenül nyúlt hozzá, ez az Aufrecht természetéből következett.

Úgy látszott, hogy a nagy kiadás nem éri meg a befejezést. A negyedik után kerek tíz évig nem jelent meg új kötet. De épen az, a mi eddig szárnyát megnehezítette, az emelte most föl, tudniillik Sāyana commentárja, miből Aufrecht semmit nem adott. Müller hangulatát festi a végre-valahára megjelent ötödik kötet előszava: «Azt gondoltam, hogy az élet egyábre is van rendelve, mint pusztá MSS. egybevetésével való vesződésre, nyomdaívek corrigálására. És az, a ki tudja, mit tesz kiadni egy szanszkrit szöveget első ízben, kivált olyat, milyen a Sāyanáé, tele kivonattal soha ki nem adott művekből, tele vonatkozással, alig ismert vagy örökre elveszett tekintélyekre: meg fogja érteni, hogy hat ilyen kötet kinyomatása elég arra, hogy elfoglalja az emberi élet java-részét!»

Mindamellett a visszavonulás a *Rigvédától* nem jelentett Müllerre nézve pihenést. Ez időből valók azon művei, melyek nevét legjobban széthordták és megismertették a művelt világgal és kárpótlást nyújtottak neki a közönség pártfogásában, túlszigorú bírái ítéletei ellenében.

Ily hangulat mellett is, midőn végre az egész mű befejezve van, úgy bucsuzik el sóhajtva tőle, mint «régirégi, lelkével egybeforrnt barátjától, ki harmincz év leforgása alatt gondolatából soha, sem egy nappal, sem egy éjjel, nem maradt ki.»

Abban, hogy második kiadást rendezzen valaha a *Rigvédá*-ból sajtó alá, Müller alig reménykedhetett. Ahhoz hosszú élet és tenger pénz kelle. És íme jó sorsa kedvezéséből azt az örömet is megérte! Pasupati Ánanda Gadsapati Ráz a neve Vidsajanagara mahárádsájának, ki a második editióval szemben az összes költségek viselését nagylelkűen elvállalta s módot nyújtott Müller Miksának arra, hogy az ő «életének műve», tudós hírnevéhez méltóan, javított alakban álljon a világ és a tudomány ítélőszéke elé.

De lássuk már magát a *Rigvédát*.

II.

Ez a szó *veda tudást, tudományt, rić* pedig (nom. *rik*) *dalt, dicséretet* jelent, *Rigvéda* jelentése tehát = *daltudomány*.

Védát tulajdonképen négyet ismer a hinduk ősirodalma, mert az e névvel később nevezett művek, csak visszaelések a nagyon jól ismert *veda* szóval. Veda alatt szoros értelemben véve csak azon hymnusok gyűjteményét értjük, melyeket a brahmán hit és civilisatio köré csoportosított árja nép vallásos szükségletei kielégítésekor, isteni tiszteletekben és áldozatoknál úgy tekintett, mint a cultus leglényegesebb részét, melynek kifogástalanul pontos, hibátlan idézésétől várhatta egyedül kerésének meghallgattatását, vágyainak teljesülését, Istennel és lelkiismeretével való békéjét.

Ily értelemben vett védák: I. A *Rigvéda*, II. *Sāmarvéda*, III. *Yajurveda*, IV. *Atharvaveda*. Bár liturgiai szempontból egyik veda a másiknál elebbvalónak, becsültebbnek nem mondható, a mennyiben minden nagyobb áldozati cselekménynél egyiket épen úgy alkalmazásba kellett venni, mint a másikat, még pedig mindeniket saját külön áldozópapjának: irodalmi tekintetben mégis kettő ragadja meg a figyelmet, mint egy ős népköltészet csodálatosan gazdagon termő fája, tudniillik a *Rigvéda* és *Atharvaveda*. Ezekben kell megnézni annak a társadalmi életnek egészen primitív fokán álló népnek bámulatos daltermelő erejét, forrását.

Hiszen a *Sāmarvédának*, e specificice úgynevezett énekvédának (sāman = enek, dallam), mely különben is legkisebb terjedelmű a négy közt, hetvenöt vers kivételével összes dalkincse a Riggyűjteményéből van átvéve és egyik áldozópapnak, az *udgātarnak*, használatára éneklésre átidomítva.

A *Yajurveda*, mely külső terjedelemben fölülmulja a másik hármat együttvéve, kiválóan az áldozat védája. *Yajus* szószerint az áldozást kísérő szóbeli előadást, az áldozati ígét vagy mondást jelenti. Két nagy változatát ismerjük, úgy mint a *çukla* és *krişņa*, a *fehér* és *jékete* Yajurvedát. Magának ez elnevezésnek, melyet az ethnographia is nagyon ismer, megfejtése, legalább elfogadható megfejtése, ma még nincs. A Yajurveda két fájánál e megkülönböztetés abban leli megfejtését, hogy míg a fehér Yajurvedában maga az áldozati mondóka (yajus) előre van bocsátva egy gyűjteményben (Samhitā); a hozzá tartozó magyarázat és szertartási utasítás pedig külön, másik csoportban vagy kötetben az úgynevezett *Çatapathabrahmanában* összefoglalva következik: addig a *jékete Yajurvedában* az égys áldozati mondások után nyomban jönnek a

hozzájok fűződő dogmatikai, mythologiai, nyelvészeti stb. magyarázatok, meg a hozzájuk tartozó ritualiák leírásai.

Ezekből az itt mondottakból, már sejteni lehet a *Yajurvéda* tartalmát. E véda ugyanis, mely az indogermán népcsalád prózájának legrégebb emléke, specifice az áldozatot rendező, annak helyét geometriailag kimérő, cselekményeit legapróbb részletességgel végrehajtó papnak, az úgynevezett adhvaryunak a védája, annak szabja meg teendőit. Mily útvesztőkkel és át-törhetetlen vad sűrűségekkel teljes öserdő e véda, arról csak azoknak lehet fogalmuk, kik az indiai sokszor napokig, hetekig, sőt egész évekig eltartó nagy áldozatoknak és áldozati előkészületeknek folyamába betekinteni — elszánták magokat. Kevés szanszkrit tudós dicsekedhetik azzal, hogy e védának megmérte a mélységeit.

Derült, napfényes ég alá jut, a ki a *Yajurvéda* után fordul a *Rígvéda* és *Atharvavédához*! Itt egy ifjú, életet, dalt és természetet kedvelő néprajnak egészséges kedélyvilága, gazdag népköltészetének virágai fogadják és derítik föl a Yajur által kétségbeesésbe üzött védabúvárt. Ezekben a kasztrendszerrel, mely vasmarokkal fojtotta meg a hindu társadalmi életet és taszította nyomorba és megvetésbe az alsó osztályok istenadta népét, még szó sincs. Nincs szó a lélekvándorlásról, mely oly ólomsúlylyal nehezült az árják gondolat- és hitvilágára, hogy már a Kr. e. VI. században indokoltta lett egy oly prófétának, mint Buddha, a föllepte, kinek egész reactiója és törekvése oda irányult, hogy széttörje azon békókat, melyekbe az újrászületések (jātaka, jāti) végtelen sorozata verte vergődő embertársainak lelkét s valami menekvő utat (nirvāna) nyisson meg e láncz-szemekként összetartó, szakadatlan megújuló életeknek kietlen, reménytelen tömkelegéből. Nincs szó a papok hatalmáról; a vezeklésnek, önkínzásnak, mely dolgokban India fölülmúlja a ker. középkor sötét századainak legvadabb túlszásait, megszentelő erejéről, idvezítő hatásáról.

Mindezek a *Yajurvédában*, melynek szerkesztetését a Kr. e. 1000 év körül szokták tenni, erős fejlődésben láthatók és előre vetik árnyékát azon vonásoknak, melyekből a későbbi hindu társadalomnak képét könnyen föl lehet ismerni.

Annak ellenére, hogy az *Atharvaveda* régi, őskori dalok gyűjteményét foglalja magában, mint a *Rígvéda*; annak ellenére, hogy áldozatoknál az *Atharvaveda* kezelése épen az

egész áldozat összhangzatos lefolyására ügyelő első papnak a brahmánnak volt tiszte, miért *Brahmavéda* nevet is visel: mégis a hagyomány e védát soha sem emelte a másik hárommal egyenlő rangra; a brahmánok, kivált a délindiai fanatikusabb papi osztály, soha sem ismerte el hitéletszabályozó szentkönyvül. A hindu irodalomban a védák neve általában ez: *trayī vidyā* (a hármass tudomány) vagy *trayī* (a háromság). És az a véda, melyet a szent irodalomból egyértelműleg kifelejtettek, az mindig az *Atharvavéda*. E különös dolgot érthetővé teszi az *Atharvavéda* tartalma, színezete, mely a többi védától csakugyan élesen elválik. Hogy egy szóval jelezzem a dolgot, az *Atharvavédát* bátran lehet nevezni a ráolvasás, a babona védájának. Bármiféle balesetnél, betegségben, csapásoknál, mindenütt, a hol előre nem látott, nem sejtett veszély fenyegetett, csodás, elhárító erőt tulajdonítottak neki. Tigristámadás, lábfiizam, áldozáskor nyelvbötlés vagy rossz hangsúly és az ezekből rögtön támadni hitt istencsapás ellen egyetlen mentsvár és gyógyszer volt az *Atharvavéda*. Ilyen varázsló versek, átkok, bűvölő himnuszok teszik e véda hús könyvre terjedő dalainak nagyobb részét s adják meg az *Atharvának* igazi characteristicumát. Szanszkrit tudósok e véda e sajátos jellemét azzal akarják megfejtetni, hogy ez kizárólag a nép körében támadt és maradt fenn, a papi osztály beavatkozása nélkül. Annyi bizonyos, hogy a nép szemében ez a védák védája és épen úgy fölibe helyezik a többi védáknak, mint, megfordítva, ezeknek buzgó hívei magas megvetéssel szólnak, vagy legjobb esetben teljesen hallgatnak róla.

Miután e védáknak legalább pusztá testéről az úgynevezett samhítákról vagy gyűjteményeiről, melyet összefoglaló névvel *mantra* (dal) *irodalomnak* is neveznek, vázlatosan egyet-mást elmondtunk, visszatérek e samhíták legfontosabbikára, a *Rígvédára*.

A véda szó jelentésében foglalt tudás nem vonatkozik, nem is vonatkozhatik másra, mint azon viszonyra, melyben az ember a természet felsőbb hatalmaival, más nyelven szólva, az istenséggel áll. A természet nagy tüneményei, működő erői azok, melyek az eszmélni kezdő ember figyelmét legelőbb magokra vonják. Velök szemben érzi a maga tehetetlenségét, alárendelt, függő viszonyát, s ahhoz képest, a mint ezek őt életfeltételei megszerzésében elősegítik vagy akadályozzák: látja

bennök hí szövetségesét, vagy félelmes ellenségét, kiket, bár-hogyan is, céljai számára megnyernie kötelessége. Így jó létre a természet erőinek személyesítése, istenítése, a polytheismus.

E fejlődésnek legvilágosabb képét épen a *Rígvéda* mutatja nekünk.

Az a nép, melynek ez ősrégi irodalmi emléket köszönjük, időszámításunk előtt 1500—1800 évvel szervezkedett az óriás Indus folyónak jobb és balpartján; azon területen, melyet éjszakon az Indusba szakadó Kabul folyó, nyugaton a Szulejmán hegység, keleten az Indus és Ganges vízválasztóján futó Szaraszvati határolnak. Déli határvonalát megmondani nem lehet, de annyi bizonyos, hogy az Indus mentében a tengerig le a védák népe még nem jutott. E földterületről vonult lassanként, évszázadok leforgása alatt keleti irányban e nép és terjeszkedett ki azon országban, melyet fegyvereivel meghódított, nevéről nevezett és sajátyszerű műveltségével betöltött, tudniillik a mai Indiában.

A Gangesről, mely a későbbi hinduságnak oly híres szent folyama lett, a *Rígvéda* jóformán még mit sem tud. Neve egyetlen egy késői dalában fordul elő; szentségének nimbusát a Szaraszvati viseli, mely név alatt részint a már érintett, homoksvatagba vesző kis folyót, részint magát a nagy Indust kell érteni.

Maga a hinduság, úgy a mint előttünk a Samhitában megjelenik, társadalmi tekintetben azon átmeneti állapotot tünteti föl, midőn egy nomád életet élő, pásztorkodó nép kezd kibontakozni a vándor élet karjaiból és a települt életnek első föltételeit valósítja, első alapjait rakja meg. Fő foglalkozása baromtenyésztés, mely mellett a földművelés csak másodrangúnak látszik, bár ez utóbbihoz inkább illő állandó lakás ismeretét általánosnak kell elfogadnunk, noha város vagy falu neve az egész védában egyetlen egy sincs. Vagyona nyájaiban van, gondoskodásának ez a fő tárgya, táplálékának legnagyobb részét ez szolgáltatja. Vadászat és halászat, kivált ez utóbbi, igen jelentéktelen helyet töltenek be az élet föntartására üzött keresetforrások közt. Iparában a famunka, ácsmesterség érdemel említést. Elvértve fordul elő neve kalmárnak, uzsorásnak, sőt orvosnak is. De a kalmár szó nálok egy idegen nép-

nek a neve*); a kereskedés csere útján halad; pénzegység a fejős tehén. Az orvoslás pedig ráolvasáson, gyógyerejű füvek összeszedésén és árulásán kívül alig áll egyébből. Házassági, temetkezési s több más vonásáról ez ős hindu életnek nem szólhatok. Kárpótlásul ide jegyzem azon gyászdalt, mely leg-részletesebb forrása az ide vágó kutatásoknak a *Rigvédában*.

(X. 18. hymn.)

Temetési ének.

Távozz halál, menj a saját utadra,
Messze az Istenek ösvényitől — el!
Neked szólok, ki tisztán hallasz és látsz:
Ne bánts se' gyermekink', se' emberinket.

Ti, kik az életnek tovább örülve
Jöttök törölni a halál nyomát itt,
Vagyonban és családban gyarapodva
Tartsátok, oh jók! tisztán szivetek' meg.

Elválnak im az élők a halottól,
Ma kedvező volt nekünk áldozásunk;
Vidáman lendülünk ma tánczra, kedvre,
Az életnek továbbra is örülve.

Választ vonok azokért, a kik élnek,
Hogy senki ne kövesse már e példát.
Éljetek meg száz hosszú gazdag őszt, itt
E kövel elrekesztve a haláltól.

Mint nap követ napot sebes forgásban,
Mint évszak jó évszak nyomán örökké,
Utóbbi az előbbihez simulva:
Igy alkossd éltöket meg, oh teremtő!

Életerőt nyerjetekek és magas kort,
Szép rendben itt mind egygyé seregelve.
Tvasztár, a szép teremtés alkotója,
Tinéktek adjon hosszú, hosszú éltet.

A férjezett nők, kik nem özvegyek még
Lépnek be most kenőcscesel és olajjal.
Könyvek nélkül, derülten, ékesen kell
Bejönni legelébb e síri helyre.

*) Kereskedő szanszkritul így van a védában: *pani* (olv. *pari* és *parni*), későbbi nyelven *ban-i-j vani-j*. Mind ezek idegen szavak és képzők a hinduban, jelentésök = *permi ember (parni-dsi)*.

Kelj s lépj az életnek földére, oh nő!
Annál pihensz, kit elhagyott az élet;
Ki egykor a kezed megfogta, vélo
A jó férjjel, felbomlott a szövetség. —

Ijját kivesszem a halott kezéből,
Hisz ez nekünk erő-, fény-, és uralmunk.
Te ott, mi itt alatt bátor vitézek
Megtörjük ellenségink támadását.

Menj most alá és térj ez anyaföldbe,
A föld kitáruló, váró ölébe. —
Jámbornak ő szelíd s mint lányka, gyöngéd,
Ő védjen meg továbbra a veszélytől.

Nyilj meg, oh föld! kegyesen; meg ne bántsd őt,
Adj könnyű utat, biztos menedéket.
Takard be föld, mint kis fiát
Pólyába az édes anya!

Kitárva tágasan álljon meg a föld
Ezer oszloptól védve és emelve.
Ezentul már itt lesz boidog lakásod,
Védelmeződ lesz e hajlék örökre. —

Megraktam a földet szépen körötted;
Nekem ne ártson, hogy hantot vetek rád.
Oszlopját az atyák tartsák erősen;
Készítsen Jama jó helyet neked lent.

Egy pár szenvedélyet kell még a védai hindunak megemlítenem, melyek élesen kirínak a dalok monoton hangjai közül; egyik a dözsölés, a nagyívás kedvelése, másik a koczkajáték fékezhetetlen szenvedélye. Előbbit a szurával (valami árpalé-féle) és a szómával (melyről hátrább szólok) elégítették ki; utóbbi a koczkázás, későbbi időben is annyira megrögzött a hinduknál, hogy egyik eposuk, a *Mahābhārata* főcselekménye is e körül fordul meg, mint sarkpont körül. Egyik dalban (X. 34.) meghatóan rajzolja a játékos saját siralmas helyzetét: ha ugrál szeme előtt a koczka, köd üti meg agyát, ülhet otthon a jó asszony, átkozhatja a rokonság, eldobhatja apja-anyja: ő idegen hajlékban töltve az éjet, lesi a szerencsét s végre is «ellenének hagyja egész vagyonkáját».

Kormányforma tekintetében a *Rígvéda* hindu népe igen laza kötelékkel van összekötve. Monarchikus szerkezetről nálok

szólni sem lehet. Kisebb-nagyobb tekintélyű törzsfőnökök vezetése alatt apróbb népcsoportokat alkotnak, melyek hol egymás ellen, hol megint a nem árja eredetű benszülöttek ellen (*dāsyu, mlecccha*) viselnek véres háborúkat. Többször, mondhatom, igen gyakran jön elő az *öt nép* (*pañca janāsah, pañca krisṭayah* stb.) kifejezés, mely, úgy látszik, az egész embervilág fogalmát akarja adni. Egyes törzseknek nevei is megemléttettek gyakran, de e neveknek ethnographiai megfejtésére tett kísérletek nagyon messze vannak ma még attól, hogy tudományos megoldásnak tekintessenek.

A társadalmi és politikai kapcsolatoknál sokkal erősebben tartotta össze a hindu népet a közös nyelv és közös vallás.

A védáknak, kivált a *Rígvédának*, nyelvét bámulatos hajlékonyság, gazdagság és formabőség különbözteti meg és emeli ki a későbbi hindu nyelvek (*brāhmana*-nyelv, classikus szanszkrit, *prākrit* és *pāli* nyelv) mindenikétől. Hogy mekkora a különbség ez ősnyelv szó- és alakkincese, meg a többi említett régi hindu nyelvek közt, annak illusztrálására legyen szabad csak azon tényre mutatnom, hogy egy Kr. e. VIII. századbeli hindu nyelvtudós (*Gārgya*) már azt bizonyítgatta, hogy a védadalok szent szövegeiben kapcsolatos értelmet keresni nem kell, mivel nincs bennök. Vele szemben kortársa, *Jāska*, vitatta a szent dalok érthető voltát ránk is fönmaradt *Niruktam* című művében, mely műnek a mai nyelvtudomány a véda-interpretálás körül nem kevesebbet köszön, mint *Sāyana* már többször említett kommentárjának.

Itt a nyelvről szólva, kell, más jobb hely híján, az e nyelven létre jött irodalomról is, tehát magáról a *Rígvédáról*, annak külsejéről nyújtanom némi változatos képet, hogy aztán a vallás czíme alatt ugyan e mű tartalmával foglalkozhassam.

A *Rígvédát*, a hindu faj ez ősnépköltészeti gyűjteményét, két egymással ellentétes eszmeáramlat teremtette meg és tartotta fön annyi ezer éven át őrizve korunkig. Mindakét eszmeirány a vallásos gondolkodás területén mozog, a minthogy maga a *Rígvéda* is semmi más, mint egy nép vallásos gondolat-és érzelmvilágának foglalatja, tüköre. Tehát szentkönyv.

Az első eszmeáradat, a mint róla kizárólag magokból a dalokból vehetünk tudomást, főkép a hymnusok létrehozatala körül tett nagy szolgálatot. Ezt ilyenformán fogalmazhatjuk: az istenek csak oly hymnust hallgatnak meg, viszont csak oly

hymnusból meríthetnek magoknak erőt, ihletet, sőt valóságos életet, a mely teljesen új. Carmen non prius auditum. Tehát minden imádságban, melylyel az ember saját szükségletét előterjeszti; minden áldozathoz, melyre az istenek rá vannak szorulva, mert nélküle nem élhetnének meg sem (ez a hindu fölfogás): új hymnusra van szükség, új dalban van csak éltető, föntartó erő; a csordultig telt buzgóságot éreztesse a dal. Ezt szeretik, ezt kívánják az istenek.

Uj dalokkal dicsérem az igen hű
Népet és Mitrát Varunát, e jókat! VI. 49. 1.

Ezt az új dalt szereztem én
Az ég sasának, Agninak.
Megáld-e ő javaival? VII. 15. 4.

E fölfogás volt forrása azon végtelen gazdag népköltészetű irodalomnak, melynek a *Rigvéda* és *Atharvavéda* bizonyára csak csekélyebb részét gyűjtötte össze és őrizte meg nekünk.

Ezzel homlok-egyenest ellenkező, de a hindu világnézetbe tökéletesen beleillő azon másik eszmeirány, melyre céloztam. Sokkal is később, már a védai kor végén' merült föl és rohamosan növekedett oly hatalommá, hogy a hindu társadalmat minden rétegeiben átalakította olyanná, a minőnek a középkorban látjuk és a milyen állapotban tengődik mai napig. Ez a conservatív irány, mely a papi kasztnak túlsúlyra jutásával fejlett ki. Ez irány fejlődéséről igen szépen írt Westergaard *Über den ältesten Zeitraum der ind. Geschichte* című művében. Én ez eszmenek csak a *Rigvédára* való hatását érintetem. Ide vonatkozólag azon változás állt be a hindu nép gondolkodásában, hogy a rítusban csak oly hymnusnak van helye és hatálya, mely a régi költők hagyományaként maradt fenn; mert ezek azon dalokat az istenektől kijelentésképen kapták, műszóval szólva: *látták és hallották*. Már *Aupamanjaya* a legrégebb védamagyarázó (Kr. e. IX. század) a védai dalok szerzőinek *risi* nevét a *driç* (látni) tőből vezeti le, mint-hogy ezek azon dalokat látták (*dadriçur*). Hasonló eszmetársulás hozta létre a védai irodalomnak *çruti* (hallomás) nevét, mely szó később még szélesebb körű jelentést nyert, mikor vele az egész szent irodalmat kezdték jelölni.

Ilyen fölfogás szolgált alapul a régi dalok összeszedésére, samhitákba (gyűjtemény) gyűjtésére irányult buzgó munkásságnak. De az összeszedés munkája csekélységnek tűnik föl azon bámulatos gondosság, óvatosság és kitartó figyelem mellett, melylyel e dalokat sok évszázadon át a puszta memoria segítségével föntartani és a legapróbb módosítástól vagy hiba becsúszásától is megóvni igyekeztek. A brahmán gyermek (çicu) hét éves korában adatott szellemi apja, a mester (ācārya) házába. Manu törvénykönyve a tanulási idő tartamát harminczhat esztendőben állapítja meg. Ezalatt a növendék mestere házát el nem hagyja, vele eszik, alszik. E hosszú tanulási idő után nősül a brahmán, és rögtön átveszi más brahmánok gyermekeinek (legföljebb öt-hatnak) tanítását. Ha ezeket kitanította, saját fiait más tanítóknak átadta, leányait férjhez adta: akkor az öreg brahmán ott hagyja családját, elvonul a világtól, erdőbe megy, remetéskedik, viseli a vānaprastha nevet. Úgy hal meg, mint a mezők vada. Ez a brahmán életének körforgása.

Maga a tanítás menete mindennap örökös diktálás és fölmondás egyhangú sorozatából áll. Van a *Rígvéda* VII. könyvében egy dal, a békák dala, mely e tanítás menetét komikus színben mutatja be. Az esőszak közeledtére ébrednek és elöbujnak a békák; egyikök mély hangon elvartyogja magát, a többi zengő énekben felel a szavára; mint az öreg brahmán diktálja mondókáját és kórusban ismétli szavát az ifjú brahmán-aprótság. E tanítás-módnak megvan az a jó oldala, hogy bámulatos erejüvé fokozza a memoriát: a hindu paṇḍitok emlékezőtehetségének ereje gyakran mesével határos! Ily memoriával fönn lehetett tartani a védákat addig, míg — igen későn — a betűk sáncaiba bevették.

Nem beszélek arról, hogy miféle textusokba (pāṭha) szőtték a szent dalokat, hogy annak minden accentusát, minden betűjét híven megtartsák; sem arról, hogy Sāyana hogyan igyekezett a szövegromlásnak lehetőségét is elhárítani. Legyen elég azt megemlítenem, hogy e nagy elővigyázat ellenére is jöttek létre, minden egyes véda keretében eltérő szövegrecenziók (çākhā), melyeket egyes hírnévre vergődött védatudósok tekintélyére támaszkodó brahmán-kör vagy iskola (čaraṇa) fejlesztett ki és vallott magáénak. Mindamellett bátran lehet állítani, hogy a védák ma is majdnem illetlenül, változatla-

núl vannak előttünk azon alakban, a melyben a Kr. e. XI. században legelőször láttattak el irodalomtörténeti megjegyzésekkel (anukramaṇī).

A *Rígvéda* szövege kettős fölosztást mutat. Első az *astakákra* (nyolczadokra), második a *maṇḍalákra* (körökre, könyvekre) való fölosztás. Nyolczados beosztása a műveknek a szanszkrit irodalomban a *Rígvédán* kívül is igen gyakran látható. Pedig e beosztás nem nyugszik erősebb alapon, mint azon sovány igazságon, hogy nyolcz nyolczad rész épen egy kerek egész. Hindu tudósok e beosztást ma is többre becsülik, mint a maṇḍalákra való tagolást, noha e geometriai beosztásban a hymnusoknak se irodalomtörténeti, se tartalmi, se semminemű állapotára legkisebb tekintet sem volt.

Irodalomtörténeti alapja van a másik beosztásnak. E szerint az egész Rig-szöveg tíz maṇḍalára (könyvre) oszlik.

Az így fölosztott Rig-szövegnek nagyobb fele tudniillik a második mandalától a hetedikig egy-egy költőcsalád körében létrejött és családi hagyományként föntartott dalokat tartalmaz. Így a második maṇḍala tartalmazza *Gritsamadán*ak a Čaunaka fiának dalait a Bhrigu családból; a harmadik maṇḍ. *Vičvāmitra*, a Kučika fiáéit, negyedik a Gautama családbeli *Vāmadéva*; ötödik az *Atri* és Atri-fiúk (*Atrayas*); hatodik a *Bharadvāja* (Brihaspati fia); hetedik a *Vasiṣtha* és fiai énekeit. E hat családi könyvre nézve ennyi az irodalomtörténeti adat. Az egyes maṇḍalák keretében a dalok berendezése is határozott szempontokat, tudatos beosztást árul el. A dalok először is azon istenek (*devatā*) szerint vannak rendezve, a kikhez intézvék. Legelől jönnek az Agnihoz, azután az Indrához, Brihaspatihoz stb. intézettek. Továbbá az Agni-dalok közt legelől áll az, melyben a strófák száma legnagyobb. Azután a versszakok apadó száma szerint sorban következnek a többi Agni-hymnusok. Azután hasonló elv szerint osztályozva Indrának, majd meg a többi isteni lényeknek énekei is.

Bár ez elv szellemesnek nem mondható, és bár itt-ott egy-egy dal kivételes helyzetével annak szigorúságán csorbát üt: mindamellettt kiérzik belőle egy rendezgető iskolának gyöntetű működése.

Nem így áll a dolog a nyolczadik maṇḍalával, mely tulajdonképen még szintén a családi könyvek közé volna sorolandó, mivel dalainak legnagyobb részét *Kānva* és utódai meg rokonai

szerzették, de magában a könyvben az egyes dalok közt már semmi beosztó elv nem csillámlik meg.

Ennyit a családi-könyvekről! Csak azt fűzöm még hozzá, hogy a ki az Anukramaṇika ez irodalomtörténeti adataiban, mint őskori följegyzésekben föltétlenül megbízik, az ugyancsak nagyot csalódik! Egyes dalok szerzőiül — jobb név híján — olyan személyek is vannak megnevezve, kiket az ő mythologiából rántottak elő. Sőt egyes versmértékek is fordulnak elő, mint dalszerzők, például a nyolczadik könyvben a *pragātha* nevű metrumban van írva több hymnus, de ugyane metrum ugyane könyvben szerepel, mint dalmok.

A kilenczedik mandala egészen magában álló tünemény. Sajátságossága abban van, hogy kivétel nélkül minden dala egyetlen egy isteni lénynek, *Szómának*, szól. Mi és ki ez a szóma?

Ez a szó *soma* (óbaktr. haoma) tulajdonképen *szüretet* jelent; ez a neve egy hasonló nevű fűből (*asclepias acida*) nyert itálnak, melynek mámorosító, jókedvre derítő, gyújtó hatása volt. Ez italt épen hatásáért isteni rangra emelték és a holdnak (indu) képében személyesítették. Az isteneknek, főképen Indrának vitt áldozatoknál a szóma-ital határozottan a legfontosabb alkotó részt tette. Úgy állították elő, hogy a mondott növénynek vízben megáztatott, megdagadt hajtásait, ágait kövek közt összetörve kisajtolták, szűrőben megtisztították, azután tejbe, árpalebe, vagy mézbe — bizonyosan erjesztőül — öntötték és egy napi erjedésnek tették ki. Az isteneknek ez volt legesábítóbb italok és a mi nagy tetteket ők a szómától lelkesítve, áldozó híveikért véghez vittek, azokat ezek mind a már istenített szóma érdemeiül tudták be. Ez gyógyítja a beteget, elűzi az aszkórt, erősíti a tagokat, megtöri az ellenség erejét, hosszúra nyújtja az életet, meghozza a lélek örömét stb. Csoda-e ily fölfogás mellett, ha a szómasajtolás minden apró jelenetét 'mystikus burokba vonták s vallásos tisztelet tárgyává tették? Ez az egész könyv a szóma hatását, működését festi lelkesült vonásokban, tarkánál tarkább színészenben. Magokra az istenekre tett hatását maga Indra rajzolja leghívebben, ki erre kétségkívül legilletékesebb. Egy ilyen tárgyú dalmak adom fordítását (X. 119.). Indra, az árják harczias istene, talán kellenél egy kissé többet ivott és mereng a szómának, meg saját erejének nagy voltán; íme a dal:

A mint fölráz a fergeteg :
 Fölrázott engem az ital —
 — Hogy ezt a szómát ittam ám !

Fölrázott engem az ital,
 Mint gyors paripák a kocsit.
 — Hogy ezt a szómát ittam ám !

Hozzám jön az esdő fohász,
 Mint kis bornyához a tehén.
 — Hogy ezt a szómát ittam ám !

Megforgatom én a fohászt
 Elmémbe, mint ács a rudat.
 — Hogy ezt a szómát ittam ám !

Hányom-vetem : így, úgy tegyek ?
 Adjak lovat vagy tehenet ?
 — Hogy ezt a . . .

Paránynak tetszik én nekem
 A földnek népe, mind az őt !
 — Hogy ezt a . . .

Együttesen a két világ
 Fél láb s karommal föl nem ér.
 — Hogy ezt a . . .

Erőm fölmulja az eget
 Felülmulom a földtekét.
 — Hogy ezt a . . .

Tegyem a földet ide le,
 Vagy elröpítem amoda ?
 — Hogy ezt a . . .

Szétzúzom itt egy percz alatt,
 Vagy jobb lesz amott törni szét ?
 — Hogy ezt a . . .

Féltettel az égben vagyok,
 Le, elnyujtom a másikat !
 — Hogy ezt a . . .

Hatalmam olyan óriás
 A felhőkön is tuldagad !
 — Hogy ezt a . . .

Megyek jóllakva már haza,
 Viszek az isteneknek is.
 — Hogy ezt a szómát ittam ám!

Az utolsó szak — látni való — kelletlen toldás; és a toldónak se költői érzéke, se szanszkrit nyelv kezelésében való jártassága nem dicsérhető.

Forduljunk már a még hátralevő két könyv, az első és tizedik maṇḍala, himnuszaihoz. E két maṇḍalát azon lényegtelen vonáson kívül, hogy mindakettő aránytalanul nagy himnustömeget foglal magában, azon körülmény hozza erős kapcsolatba, hogy mindakettő igen sok apróbb dalcsoportból van innen-onnan összeszedve és a többi könyvek dalainál sokkal lazábban szervezett egységbe fűzve. Igazi népköltészeti gyűjtés mindakettő; sem tárgy-, sem mérték-egység nem szabályozza. A védai költészet korának mind kezdetére, mind hanyatlására valló dalok tarkán fonódnak itt egybe. A vallásos elemet, kivált a tizedik könyvben majdnem fölülmulja a világi költészet, melynek már a ritusban csak erőltetve lehetett helyet jelölni. De irodalmi szempontból ez a világi hang előttünk még becsesebbé teszi e könyveket; és a ki a *Rigvédát* végig olvassa, belefáradva a vallásos érzelemnek örökös lobo-gásába, végül megpihen és fölüdül e dalok némelyikének egészséges, üde világnézetén. Itt humoros dalok, talányok, temetési énekek, bölcselmi ódák, sőt satirikus hangulatú énekeket is lelünk. Innen való a mámoros Indrának lelki állapotát találó psychológiával festő dal is. Innen mutatok be egy bölcselkedő dalt, mely a philosoph szemlélődésre hajló indogermán népnek legelső e nemű tépelődését tárja elénk.

X. 129.

Nem volt a lét, sőt a nem-lét se volt még;
 Nem volt a gözkör, nem az ég azontul.
 Mi hömpölygött? Hol és ki oltalmában?
 Volt-é a víz s a mélységek homálya?

Halál nem volt, halhatlanság se volt ott,
 Nem volt az éj s a napnak ragyogása.
 Az egy lehellet csak, szellőtlen, magától,
 Egyéb pedig nem volt sehol — de semmi!

Sötétség volt sötétséggel borítva
 Kezdetben s jeltelen gomolyga minden.
 A pusztaság takarta a kietlent,
 De szülte a melegség azt az *egyet*.

Ekkor mozdult először benne a vágy.
 Ez volt a szellem első foganása;
 Keresték a bölcsék saját szívökben
 S a lét kapcsát a nemlétben lelék meg.

Zsinórt vontak keresztben át a kettőn;
 Felül volt-é, alul volt-é a rajtok?
 Ott voltak az atyák s voltak hatalmak,
 Lent ösztön élt, felül volt a fakasztás.

Ki tudja azt, ki jelenti meg itten,
 Honnan eredt s miből ez a teremtés?
 Az istenek utána lettek-é csak?
 Ki tudja, hejh, miből jött létre mind ez?

Miből állott elő ez a teremtés,
 Alkotva van avagy tán alkotatlan?
 Csak az, ki a magas égből vigyáz rá,
 Az tudja ezt csupán — vagy az se' tudja?

Ilyféle bölcselmi ének van a *Rigvédában* mindössze három. Azonban a másik kettő e közlöttel sem a gondolatok mélységében, sem a kutatás titokzatosságára nézve nem fogható össze. Úgy, hogy e hymnus sajátzerű szellemével egyedül áll a védai gondolatvilágban. Nem is hihető, hogy azon nép gondolatkörében fakadt volna.

Még a Rigdalok vallásos tartalmáról, a hindu hitélet egyes tárgyairól, mythológiájáról, theológiájáról kellene szólnom. A *Rigvéda* ez oldalról tekintve, legérdekesebb, legtanulmányosabb, eszmékben leggazdagabb. Erről azonban külön fölolvastást kellene tartani. Itt mindössze a hindu vallás egy pár kimagasló alakjáról szólok, azokról is édes-keveset.

A hymnusokban, a mennyiben a védai árják vallásos eszméit elénkbe tárják, a legelső tiszteleti hely Agnié. Több, mint 300 hymnus fejezi ki az ő iránta érzett hódolatot. *Agni* a tűz istene; tehát azon természeti csodáé, mely az ő ember fogékony, gyermekes lelkére legközvetlenebbül hatott. Jótékony erejét, hatását mindenütt érezte, künn a természetben épen úgy, mint a családi tűzhelynél. Lénye előtte megfoghatatlan, s a hányalakban föltűnt, mindenben csodát látott és istent keresett.

Eredetileg az egek égének vizeiben volt szülőhelye, lakása s villám képében került a földre. Mikor csakhamar eltűnt Mátaričvan, a hindu Prometheus, hozta őt újra elő és a Bhrigu költő-családnak adta. Itt két puha fában ütött tanyát s reggelenként dörzsölésre előugrott fürgén, virgongczan, vékony nyelvet a száraz galyak közül nyujtogatta a reggeliért s ha egy kis vaját kapott, volt víg szerzegés, pattogás. Pompás ruhája volt, minden oldalról egyformán szép, mindig tiszta, takaros, mint egy aranyfürtű gyermek. Néha úgy tarkázta a ruháját, mint valami völegény. Természetesen befogták munkára. Az isteneknek ő hordta az áldozatot; tehát ő volt a legelső pap. Sőt már a legrégebb időben, mikor az ősvilág vizeinek ölében megszületett, mikor tehát a többi istenek közül még egy sem élt: ő már, mint áldozópap született, vele együtt jött világra maga az áldozat.

Mindamellett megunta az örökös munkát: a közvetítést istenek és emberek közt s egyszer hivatalától megszökött. Hanem észrevették, meglelték a vizek mélyén és Varuṇa nagy igéretekkel rábírta régi tiszte teljesítésére. A vizet ő, a *vizek fia* (*apām napāt*), kiválóan szereti; ha vele érintkezhetik: úgy elbúvik benne, hogy nem könnyű megtalálni.

Az áldozók nagy védője, az embereknek leghívebb házi barátja. A mi jót létesít az áldozat, azt mind neki tudják be érdemül. Ő teremté az isteneket, föntartja a világrendet, általában az életet; ő a természet éltető eleme, nötteti a növényt, fakasztja a földben a magvat, az anyaméhben a magzatot. Egy pár Agnidalt, melyből vonásai leghívebben tűnnek elő, fölolvassok.

I. 143.

Agnihoz indítom buzgó uj énekem,
Az erő fiához gondolatom, szavam.
A vizek gyermeke a földre szállt alá,
Az istentől kegyelt itt él bölcs pap gyanánt.

A legfelsőbb égben midőn megszületett
Mátaričvan vette észre őt legelőbb.
Erejével lánggra lobbantá s hirtelen
Világosság derült fel ég és föld felett. —

Sugara csillogó és örökfital
A széptekintetű ragyogó Agninak.

Mint folyam felszínén uszó fényparányok,
Ugy lobog nyugtalan halhatlan fénye is.

A Bhri-guk hozták le őt, a mindentudót,
Fényben e világba az emberek közé. —
Hívogasd hát Agnit házadba dalokkal:
A kincsek ura ő, mint Varuna maga.

Mint a zugó vihart s röptében a nyilat,
Mint az ég villámát, föl nem tartóztatod.
Ugy fal, emészt hegyes foggal s földre veri
Az erdőt, mint a hős az ellen sorait.

Vajon a dalunknak örül-e Agni és
Betölti-e jókkal vágyunk' javak után?
Vajon kérésünket célhoz vezeti-é? . . .
A fényarczu istent dicséri énekem.

Áldozatunk kövér arczu vezetőjét
Agnit keresi, mint barátját, a kegyes.
Áldozatnál lángban lobogjon, mint zászló,
Tiszta imádságunk vigye az ég felé.

Agni te derék, derék öreiddel (más metrum)
Erős védőkkel légy nekünk oltalmunk;
A hiv, vigyázó, el nem szunyadókkal
Őrizd meg, Agni, édes gyermekinket!

X. 51.

Agni és Varuna párbeszéde.

Varuna.

Nagy és erős tömlőbe burkolózva
Suhantál a vizek mélyébe, Agni!
Hanem egy isten, oh világvigyázó,
Rá ismert szerteszt a tagjaidra.

Agni.

Ki látott engem, melyik isten az, ki
Ráismert szerteszt a tagjaimra?
Hol vannak a lángok Mitra-Varuna
Melyek előbb jártak az istenekhez?

Varuna.

Kerestünk mindenütt, világvigyázó,
Hogy elbujtál vizekben és füvekben.
És Jama volt, ki fényed észrevette,
Fényed, mely tíz burokból is kicsillan.

Agni.

Az áldozattól féltem, oh Varuna,
Hogy rá erőltetnek ott s elszaladtam.
Ezért rejtettem el tagjaimat jól;
Hallani sem akarok róla többet!

Varuna.

Jőjj csak! áldozni óhajt a kegyes nép,
Már készen áll; mit bujusz el a homályban?
Jőjj és az istenek utját egyengesd,
Hozd áldozatját föl a jámboroknak.

Agni.

Bátyáim már e tisztet teljesíték
Híven, mint szekeres teszi meg útját. —
Én féltem tőle és elmenekültem,
Mint a bivaly menekszik nyilütéstől.

Varuna.

Szerzünk neked örökös ifjúságot,
Hogy tisztedet, a mint illik, betölthesd.
Menj hát s vidd meg vidáman isteneknek,
Mi őket illeti az áldozatból.

Agni.

Add nekem az áldozatból, az elsőt és utolsót
Az áldozó vaj legízeseb falatját.
A lé fölét és a füvek zamatját
És éljen Agni hosszú, hosszú éltet!

Varuna.

Legyen tiéd az áldozat, az első és utolsó,
Az áldozó vaj legízeseb falatja.
Tiéd az áldozat egészen, Agni.
Hódoljon néked mind a négy világtáj!

Agni mellett *Indra* foglalja el a *Rigvéda* pantheonában a főhelyet. *Indrának* legfőbb jellemvonását a harciasság teszi.

Ő a védai hinduknak nemzeti istene, ki híveinek minden pillanatban kész védelmére kelni s hatalmas fegyverével a Tvashtar által készített villámmal szétzúz minden ellenséget, akár árja, akár idegen az. Maga a föld inog és az ég hódol előtte, ha csatára indul. Szétdúlja az ellenség kilenczvenkilencz várát, földre veri 50,000 ellenségét, a fekete dasyukat. Segítségét, hívei kövér áldozatokkal, szép dalokkal és az előtte oly kedvelt szómával igyekeznek magok számára biztosítani. Földi ellenséggel szemben tanusított magatartását részletezi számtalan hymnus, melyeknek egyikét közlöm itt:

IV. 24.

Minő dallal vonjuk Indrát, a tettek
Fiát s ajándékát ide közinkbe?
Hisz e hős ad vagyont az énekesnek,
Számunkra ő kincsek ura, osztója!

Hozzá kiáltson a bajnok csatában
A magasztalt, a dugszadag istenhez;
Ő adjon áldást az embernek útján,
Sikert a jámbor szóma-sajtolónak.

Hozzá kiált a férfi, ha veszélybe
Rohan merészen, a szabadításért.
Midőn ellen s barát halálba nyargal,
Hogy gyermekét s családját óvja, védje.

Midőn a népek harcra fenekednek
Egymást kölcsön tüzelve ingerelve,
S a seregek egymással szemben állnak:
Indrát ohajtja mind, mind pártfogóul.

Folyik az áldozat Indrának ekkor;
Ekkor van gazdagon lepény s vajas pép.
Szómával rakva lép elő a fősvény,
Sőt kedve jó bikát is vágni egyszer.

De Indra csak olyat segít a célhoz,
Ki a nedvet, mit ő kíván, örömmel
És tiszta szívvel szűri, adja; ahhoz
Szegődik társul ő a harczy vészben.

A ki ma szűri Indrának a szómát
Főz pépet és buzaszemet piritgat,
Annak fogadja szívesen imáját,
Annak ad férfias harczkedvet Indra.

Midőn haraggal a harczterre nézett
 S a hosszú küzdelmet szemlélte ottan,
 Magához inté a hőst felesége,
 Hogy számára ital vár készen otthon!

Azonban Indra nagy csatáinak színtere mégis inkább a levegő-ég, mint a föld. Itt vívja ő Marutoknak, a zengő viharok isteneinek, az «ég lantosainak» kíséretében rettenetes küzdelmeit, az égnek gazdagon tejelő teheneit, az esőfelhőket elzáró démonok ellen. Harczait, melyekben leverte *Vritrát* (a betakarót), *Ahit* (a sárkánykígyót), *Çuṣṇát* (az aszály démonát), szétzúzta *Çambara* érczvárait, számos dal emlegeti. Mythusá, John Muir szerint, élénken fejezi ki azon természeti tüneményeket, melyek a különböző évszakokban, Indiában, naponként lejátszódnak. Harczi szekeren ülve, melyet két híres fakója húz, valóságos typusa ő a hódítva előnyomuló árja törzsfőnöknek. Egyéb vonásai elég általánosak. Mint az ég istene, ő a földi javak osztogatója, az életnek alkotója, fönntartója; a gonoszok kérlelhetetlen sujtolója, a jóknak jutalmazója stb.

Indrát a védai harczias szellem emelte föl s vele *Varunát*, a békességnek, minden nagynak és szépnek kifejezőjét, az örök igazság istenét szorította háttérbe. Varunának aránylag kevés hymnusa van, de ezek a *Rigvéda* legemelkedettebb, legköltőibb darabjai.

A gazdag hindu pantheon többi alakjainak bemutatása több időt igényelne, mint a mennyivel rendelkezem. Azért elhagyom most egyszerűen. Egy pár hymnust csatolok még csak ide; egyet a hajnal istennőjéhez *Uṣashoz*, egyet a későbbi hindu szentháromság (Brahma, Viṣṇu, Çiva) egyik nagy alakjához *Viṣṇuhoz*, egyet az *éj istenőjéhez*. Viṣṇut ez egyetlen dal emlegeti a *Rigvédában*, két társának (Brahma, Çiva) neve még e korban teljesen ismeretlen.

VII. 76.

Uṣashoz.

Már az örök, minden-kedvelte fényt fel
 Szöktette Savitar isten az égre.
 Az istenek teremték e szemet, a
 Hajnalt, mely bésugározza a földet.

Feltűnnek az istenek-járta utak,
Czélhoz vivők, a Vasuktól rakottak.
Keleten jó fel a hajnal sugára,
Felszállva megáll házainknak ormán.

Hejh sok, sok hosszú nap telt el, a meddig
Az első napfény megjelent az égen. —
Mint vőlegény vonultál be, oh hajnal,
Közénk, hogy többé el ne hagyj bennünket.

Jámbor látnokai az ős időeknek,
Kik az istenek lakomáit oszták,
Az atyák lelték fel az elveszett fényt.
S szerzék Uşast hatalmas szózatukkal.

Ők egy seregben egybe gyűlve élnek,
Egy értelemben; nincs verseny közöttök. —
Meg nem bántják az istenek törvényét,
Ki nem fáradva járnak a Vasukkal.

Téged imádnak dallal a Vasişthák
Jó reggelen, oh szépséges, dicsérve,
Javak urát, a barmok terelőjét
Jőjj és ragyogj nekünk itt, mint legelső.

Ott a javak osztója, a vidító
Uşas; dallal köszöntik a Vasişthák;
Ő nyujt nekünk vagyont, messzire hírest...
Oh istenek áldást áraszszatok ránk.

I. 154.

Vişnuhoz.

Vişnunak zengem én most hősi tettét,
Ki által lépte ezt a földi lépkört;
A legmagasabb eget megtámogatta
Midőn három nagy lépését kilépte.

E nagy tettért dicsérik szerte Vişnut
A félelmet, mint hegyjáró oroszlán.
Kinek három hatalmas léptiből nyert
Lakást minden teremtmény a világon.

Vişnuhoz szálljon a magasztaló dal
A hatalmast lépő hegyi bikához;
Ki ezt a messze terjedő világtért,
Átmérte három lépésére pusztán.

Mézzel van lepve három lépte utja,
Ezen dobzódunk szüntelen gyönyörben.
Ő tartja a háromszoros teremtést,
Eget, földet és minden lényeket fent.

Bár eljutnék az ő kedves lakához
Hol az istenfélők örömben élnek;
Ők a hatalmas lépőnek baráti. —
Vişnu felső nyomában méz szivárog.

X. 127.

Az éj.

A szép istennő jó — az éj —
Teljes díszében ékesen
S ezer szemével szétttekint.

Betölt mélyet, magassat az
Örök királynő fényivel;
Elüzi messze a homályt.

Megjött az éj; elüldözé
Kis testvérét az esti pirt,
Vele rohan az alkonyat.

Hozzánk jövé! s mi pihenő
Helyünkre térünk csendesesen,
Mint a madár a fészkre!

Nyugodni tér egész falunk,
Nyugvóra a vad, a madár,
Még a zsákmányleső sas is.

A farkast tőlünk messzi tartsd;
Tartsd messze a tolvajt, lopót,
S nekünk nyujts édes enyhülést.

Sugár mezében csillogón
A barna éj megérkezett;
Alkony fizesd a fogadást.

Mint győzőnek a háladalt,
Neked hajtom be nyájamat,
Fogadd, ég lánya, szívesen!

A NÉP LEGFELSŐBBSÉGE.¹⁾

Mint minden folyó vagy álló víznek, úgy minden emberi szervezetnek is vannak bökkenői.²⁾ Nem csuda hát, ha a parlamentarismusnak is megvan ez a baja. Egyik következménye az, hogy némelyeket, maholnap talán már sokakat is arra a szélsőségre csábít, hogy a mostani parlamentarismusnál jobb lenne az abszolút kormányzat. Én biztatnám magamat, hogy azt a tévedést — egyébnek nem mondhatom — meg bírnám czáfolni; de elvem az, hogy a mit más jobban vagy épen jól elmondott, azzal ne álljak elé tökélytelenebbül. Olyan helyes czáfolatnak tartom Constant Benjaminnak itt közlendő értekezését; a mely ha nincs is az idézett vélemény ellen tüzetesen intézve, de alkalmas leendő osztozóit helyesebb gondolkodás útjára téríteni. — Most hát átadom a szót Constant Benjaminnak.³⁾

Midőn az ember elismeri a nép legfelsőbbtségét, azaz az általános akaratnak minden egyéni akarat fölött való hatalmasságát,⁴⁾ szükséges, hogy jól fogja föl ennek az elünek⁵⁾ a

¹⁾ La souverainité du peuple.

²⁾ «Bökkenő»-t a *Történetinek* keresztelt — igazabban elke-reztelt — *Szótár* a Bökből származtatja PPB után indulva: «bökö, stossen; bökken, anstossen». Az analogia hamis voltát gondolkodó olvasóm kevés vizsgálatra át fogja látni. Szerintem «bökkenő» a bukkaó fonetikai változata, a mint a *M.Ny.Szót.* is helyesen gyanítja. A vizekben «gübbenő» a más változata, a melyet PPB «gübü»-nek, a *M.Ny.Sz.* «gübé»-nek ír.

³⁾ *Mémoire sur les Cent Jours* című röpirata szakasza.

⁴⁾ Suprématie.

⁵⁾ Ölyv=ölyü (ülü); elv=elü (v. ö. *M.Ny.Sz.*); könyv=könyü (*Tört.Sz.*); nyelv=nyelü (*Tört.Sz.*).

természetét és jól határozza meg a terjedelmét. Pontos és szabatos értelmezés nélkül, a melyet még sehol se leltem *) az elmélet diadala veszélylyé válhatik az alkalmazásban. A nép legfelsőbbségének, mint elvont fogalomnak elismerése semmivel sem szaporítja az egyének szabadsága összeségét, és ha annak a legfelsőbbségnek oly terjedelmet tulajdonítunk, a melyet nem kell azon elü ellenére, sőt épen azon elünél fogva oda lesz a szabadság.

Az óvakodás a melyet ajánlunk s magunk is hozzászabjuk magunkat, elodázhatatlan; annál inkább mivel a pártem-

*) A *Törvények szellemében* igaz, hogy van egynéhány szó, a mely úgy látszik, mintha határt szabna a nép legfelsőbbségének. Ha azt mondjuk Montesquieuvel, hogy a jogosság (justice) előbb létezik, abba kétségkívül belé van foglalva, hogy a törvényeknek és következőleg a közakaratnak, melyet épen a törvények tolmácsolnak, a jogosság alárendeltjénnk kell lennie. De mennyi fejtegetést kíván ez az igazság, hogy alkalmazható legyen! Fejtegetés hiányában mi történt Montesquieunek azzal az állításával? Az, hogy azok a kiknek kezén volt a hatalom, abból az elüből indulván ki, hogy a jogosság előbb létezett, mint a törvények, hátraható (réroactive) törvények alá vetették az egyéneket, vagy megfosztották őket a főnnálló törvények javadalmaitól és így a jogosság iránti színlett tisztelettel legháborítóbb jogsértéseket takarták el. Annyira fontos dolog óvakodni az értelmetlen maximáktól.

Egyébaránt Montesquieu a szabadság értelmezésében a társadalmi hatóság (autorité) minden korlátait félreismerte. «A szabadság», azt mondja, «abban áll, hogy cselekedhessünk mindent, a mit törvény nem tilt.» Kétségkívül nincs szabadság, ha az állampolgár nem tehet mindent a mit törvény nem tilt; de a törvények oly sok mindent tilthatnának, hogy úgy sem lenne szabadság! Montesquieu szintúgy, mint a politikus írók nagyobb része, úgy látszik, hogy összevett két dolgot: a szabadságot és a biztontságot (garantie). Az egyénnek jogai: szabadság; a társadalom jogait: biztontság. A nép legfelsőbbsege axiomáját a szabadság elvének tartották, holott az a biztontság elűje. Arra való, hogy meggátolja az egyént, hogy kezébe kapja a hatóságot, a mely csupán az egész társadalomé; de ennek a hatóságnak se természetét, se korlátait nem szabja meg. A Montesquieu maximája, hogy az egyénnek joga van mindent csinálni, a mit a törvény megenged, szintúgy a biztontság elve. Azt teszi, hogy senkinek sincs joga meggátolni más akárkit, hogy ne cselekedje a mit a törvény nem tilt; de nem fejtegeti se nem mutatja ki, hogy mit tiltani van vagy nincs joga a törvénynek. Már pedig ebben áll a szabadság. A szabadság nem egyéb, hanem az a mit tenni joga van az egyénnek és megtiltani nincs joga a társadalomnak.

berek, bármi tiszta szándékúak, vonakodnak korlátolni a legfelsőbbséget. Úgy tekintik magokat, mint leendő örököseit¹⁾ és még ellenségeik kezében is kímélik, mint jövődöbéli birtokukat. Görbe szemmel nézik ezt s ezt a nemét a kormányzatnak, ezt s ezt az osztályát a kormányzóknak; de engedjük csak meg nekik, hogy szervezzék kényökre a hatóságot,²⁾ engedjük, hogy bízassék az ő választásukra, azt fogják hinni, hogy nem lehet azt eléggé kiterjeszteni.

Ha azt állítják meg, hogy a nép legfelsőbbsége korlátlan, oly fokát teremtik a hatalomnak és dobják vaktában az emberi társaságba, a mely már magában igen nagy s általában valami rossz, bármi kézben legyen is letéve. Bizzák egyre, többre, mindenekre úgy fogják lelteni, hogy egyaránt rossz. Azokba kötnek belé, a kiknek kezében van a hatalom és vádolják sorban hol a monarchiát, hol az aristocratiát, hol a demokratiát, hol a vegyes kormányformát, hol a képviselői rendszert. Hibáznak. Az erő fokát s nem az erő letéteményeseit³⁾ kell vádolni. A fegyver és nem a kar ellen kell fenekedni. Vannak tömegek, a melyek emberkéznek igen is sulyosak.

A kik a szabadság szeretetebeli jóhiszeműségökben a nép legfelsőbbségének korlátlan hatalmat engedtek meg, a hibájok abból származott, hogy tévesek a politikai fogalmaik. Láttak a történelemben néhány, avagy csak egy embert, a ki roppant hatalom birtokában levén, teméntelen rosszat csinált; de haragjokat a hatalom birtokosa s nem maga a hatalom ellen fordították. A helyett, hogy ezt megrontották volna, csak helyet cseréltettek vele. Csapás volt és ők zsákmánynak nézték. Az egész társadalomnak adományozták. A többség⁴⁾ magához erőszakolta; a többségtől néhány embernek, gyakran csak egynek ment a kezén be: épen annyi rosszat tett mint azelőtt, és a példák, az ellenvetések, az érvek, a tények a politikai intézmények ellen untalan szaporodtak.

Az igaz, hogy nép legfelsőbbségére alapított társadalomban; egy egyén, egy osztály sem követelheti, hogy a többiekét saját akarata alá vesse, de nem igaz ám, hogy a társadalom egészen korlátlan hatalmat bír a tagjai fölött.

¹⁾ Héritiers présomptifs.

²⁾ Autorité.

³⁾ Depositarius.

⁴⁾ Majoritás.

A polgárok egyetemes összesége a legfelsőbb úr¹⁾ abban az értelemben, hogy sem egyén, sem töredék, sem külön társulat nem tulajdonítja fenhéjazva magának a legfelsőbbséget, ha nincs megbízva²⁾ vele. De abból nem következik, hogy maga a polgárok egyetemes összesége is, vagy azok, a kiket az a legfelsőséggel fölruházott,³⁾ legfölsőbb hatalommal rendelkezessenek az egyének létezésével.⁴⁾ Van ellenkezőleg oly része az ember létezésének, a mely merőben egyéni és független és a mely minden társadalmi követelményeken⁵⁾ kívül esik — még pedig jogosan. A legfelsőbbség csak korlátolt módon és ahhoz képest⁶⁾ létezik. Annál a pontnál, a hol az egyéni létezés függetlensége kezdődik, megszűnik a legfelsőbbség törvényhatósága, Ha a társadalom túlmegy ezen a határvonalon, szintügy vétkezik, mint az a kényúr, a ki csak a kivégző pallosra hivatkozhatik; a társadalom nem hághat túl az illetményén,⁷⁾ mert azon túl bitorlóvá; a többség sem, mert azonnal pártoskodóvá⁸⁾ lesz. A többség beleegyezése semmikép nem elég minden esetben a tettek törvényesítésére; sőt lehetnek ezek olyanok, hogy semmi sem szentesítheti; mikor ily tetteket követ el a hatóság, akár minő forrásból veszi eredetét és akár egyének, akár nemzetnek hívják, ha a joga-sértett polgáron kívül az egész nemzet volna is, az oly tett nem törvényes.

Rousseau⁹⁾ félre ismerte ezt az igazságot s e tévedése a

¹⁾ Souverain.

²⁾ Délégué.

³⁾ Investi.

⁴⁾ «Existance» = állapot és cselekvény (Existence, 4), position sociale.

⁵⁾ Compétence.

⁶⁾ D'une manière relative.

⁷⁾ Compétence.

⁸⁾ Factieuse.

⁹⁾ A világrt sem csatlakoznám Rousseau becsmérloihez. Pedig sokan vannak ez idő szerint. Alantjáró elmék egész csoportja, a mely azzal akar sikert aratni, hogy minden bátran megvilágított igazságot kétségbe hoz, törekszik elhomályosítani az ő dicsőségét; de annál inkább illő óvakodnunk ócsárlásától. Ő volt az első a ki jogaink tudatát népszerűvé tette. Az ő szavára serkentek föl a nemes szívek, a független lelkek; de ő nem bírta szabatosan értelmezni, a mit mélyen érzett. A *Contrat Social*nak nem egy fejezete méltó a XV. századbeli scho-

*Contrat Social*ját, melyre oly sokszor hivatkoznak a szabadság érdekében a kényuraság minden nemének a legrettentőbb segítőtársává tette. Ő a társadalom és tagjai közti szerződést úgy értelmezi, hogy a szerint minden egyén teljesen és kikötés nélkül lemond minden jogáról s átadja a községnek.*) Hogy létezésünk minden részeinek egy elvont fogalmi lény javára való odahagyása következményei felől biztosítson, azt mondja, hogy a legfelsőbb hatalom, tudniillik a társadalom testülete nem árthat se tagjai összeségének, se külön-külön egy tagnak sem; hogy mindenki átadván magát, a viszony mindnyájok irányában egyenlő és hogy senkinek sincs érdekében azt sulyosítani, hogy mindenki mindnyájoknak adván föl magát, senkinek sem adja föl, hogy mindenki társaival szemben azon jogokat szerzi meg magának, a milyeneket nekik enged és a

lastikus írókhoz. Mert micsoda jogok azok, a melyeket annál jobban élvez, minél jobban elidegenít az ember? Micsoda szabadság az, a melynél fogva annál szabadabb mindenki, mennél teljesebben csinálja azt, a mi ellenkezik az akaratával? A kényuraság pártolói roppant hasznót húzhatnak Rousseau elveiből. Ismerek egyet, a ki szintűgy, mint Rousseau azt véli, hogy a korlátlan hatóságnak az egész társadalom a birtokosa; azt véli, hogy az ezen társadalom képviselőjére van átruházva: arra az emberre, a kit ő a személyesített fajnak, az egyénesített társaságnak értelmez. Valamint Rousseau mondta, hogy a társadalom testülete nem bánthatja sem az összeségét a tagoknak sem, külön valamelyiköket, azt mondja emez is, hogy a hatalom letéteményese a társadalomnak állított ember nem árthat a társaságnak, mert annyira a társaság maga ő, hogy a mi bajt annak csinálna, maga is épen úgy érezné és szenvedné. Valamint azt mondja Rousseau, hogy az egyén nem szállhat szembe a társadalommal, minthogy föntartás nélkül föladta neki minden jogát, a másik azt állítja, hogy a hatalom letéteményese korlátlan, mert a társadalomnak egy tagja sem küzdhet az egész társulattal; hogy a hatalom letéteményese nem lehet semmikép felelős, mert egyén nem vonhatja számadásra azt a lényt, a melynek ő csak része és az neki csak azt feleli, hogy vonuljon vissza abba a sorba, a miből nem kell vala kilépnie, s hogy zsarnokságtól ne féljünk, azt veti hozzá: «No már ime miért nem lehet ő (a hatalom letéteményese) önkényűvé (arbitraire): azért, hogy ő nem ember, hanem nép». Bámulatos kezeskedés az a szócsere! Nemde furcsa, hogy amaz osztálybeli írók azt vetik Rousseau-nak a szemére, hogy abstractiókban veszi magát? Mikor ők egyénesített társadalomról beszélnek s arról, hogy a souverain nem ember, hanem nép, az nem abstractio?

*) Communauté.

nyeresége egyértékű a veszteségével, hanem több erőt kap megtartani a mije van; de elfelejti Rousseau, hogy mindazok az előre orvosló¹⁾ tulajdonságok, a melyekkel ő azt az elvont fogalmi lényt úgy nevezett legfelsőbb urat fölruházza, abból erednek, hogy azt a lényt kivétel nélkül minden egyén alkotja. No már valamikor az a lény a birtokabeli erőt használni akarja, azaz mihelyt a hatóságnak tetties szervezésére kerül a dolog, minthogy a legfelsőbb hatalom, mely csak eszmény, maga nem működhet benne, másra bízva s azzal mindazok a tulajdonságok eltűnnek. A mindenek nevében folytatott működés önként vagy erőszakosan egynek vagy némelyeknek a rendelkezésére adódván, az következik, hogy midőn mindnyájoknak adja föl magát, nem igaz hogy senkinek sem adja; sőt ellenben föladja azoknak, a kik mindenek nevében működnek. Ebből továbbat az következik, hogy midőn az egyén magát teljesen föladja, nem lép mindenki vel egyenlő viszonyba, mert némelyek fölhasználják kirekesztőleg a többiek föláldozását; ²⁾ nem igaz, hogy senkinek sincs érdekében a többiek terhet sulyosbitni, mivel vannak oly társak, a kik nincsenek kölcsönös viszonyban a többiekkel. Nem igaz, hogy a társadalom minden tagja azon jogokat szerzi magának, a melyeket fölád, nem nyer egyértékűt azzal, a mit vesz és áldozata eredménye az, vagy az lehet, hogy oly erő keletkezik, a mely elveszi tőle a mije van.

Mihelyt mindent tehet az általános akarat, ennek képviselői annál félelmesebbek, mert azon követelt akarat tanulékony szerszámainak állítják magokat és kezökben az erőszak vagy csábítás eszközei, a melyekre szükségök van annak a nyilvánítása végett, a mi inyökre van. A mit egy zsarnok nem merne a maga neve alatt tenni, azt ők a társadalmi hatóság korlátlan terjedelmével törvényesítik. A nekik szükséges fölhatalmazások szaporítását azon hatóság birtokosától, a néptől kéri, a melynek mindenhatósága csak az ő túlhágásaik igazolása végett létezik. A legjogtalanabb törvények, a legsúlyosabban terhelő intézkedések kötelezőkké valnak, mert hiszen azok az általános akarat kifejezései. Mert — Rousseauként — az egyénnek, a ki a társadalmi testület javára teljesen lemondott

¹⁾ Préservatif.

²⁾ Sacrifices.

a jogairól, nem lehet más akarata, mint a közakarát. Ennek az akaratnak fogadván szót, csak magának fogad s annál szabadabb, minél teljesebben engedelmeskedik. Így látjuk a történelem valamennyi korszakában megjelenni annak a rendszernek következményeit; de főképp forradalmunk derekán fejlődtek ki egész rémületes terjedelmökben és a szentséges elveken oly sebeket ejtettek, a melyek úgy lehet nehezen orvosolhatók. Mennél népszerűbb vala az a kormány, a melyet az országnak adtak, annál mélyebbek lettek a sebek. Könnyű lenne számtalan idézetekkel kimutatni, hogy a rémület¹⁾ legbuzgóbb apostolainak sophismái, a legiszonyatosabb körülmények közt is a Rousseau elveinek teljesen jogos következményei. Egy mindenható nép szintoly veszélyes, sőt veszélyesebb, mint egy zsarnok, vagy jobban mondva bizonyos, hogy a zsarnok a népnek engedett hatalmat keríti kezére. Csak az kell, hogy a népet megfélemlítvén hirdesse a mindenhatóságát s amazt elhallgatva ő beszéljen a nevében.

Rousseau maga is elszörnyűködött a következményein. A társadalomnak ő maga teremtette iszonyú hatalmától megremülve, nem tudta micsoda kezekbe tegye le azt a hatalomszörnyeteget és egy ily legfelsőbbségtől elválhatatlan veszély elhárítására óvószóval csak oly fogást²⁾ lelt, a mely a souverainitas életbeléptetését lehetetlenné teszi. Azt az állítást mondá ki, hogy a legfelsőbbséget sem elidegeníteni, sem másra bízni, sem képét viseltetni nem lehet. Ez más szóval azt teszi, hogy az egyáltalában nem működhetik és így ő a hirdette elvet tényleg megsemmisíti.

De lássuk, mennyivel járnak el őszintébben a zsarnokság pártolói, midőn amaz axiomáról, egyedüli segélyökről és támaszokról szólnak. Az a ki legelméssbben szerkesztette rendszerbe a kényuraságot, Hobbes, mindenekelőtt a legfelsőbbség korlátlansága elismerését sürgeti, hogy aztán következtethesse belőle a teljhatalmú egyeduraság törvényességét. A legfelsőbbség úgymond, korlátlan, ezt az igazságot mindnyájan, még azok is, a kik zendüléseket³⁾ támasztottak, vagy pol-

¹⁾ Terreur: a francia forradalom legborzasztóbb időszaka. 1793—1794.

²⁾ Expédient. (Szükségben segítő eszköz.)

³⁾ Séditions.

gárháborúkat idéztek elő, elismerték eleitől fogva; indokuk nem az volt, hogy megsemmisítsék a legfelsőbb hatalmat, hanem csak, hogy máshová helyezték a működését. A democratia a mindenek kezében tartott legfelsőbbség, az aristocratia némelyek kezében tartott legfelsőbbség, a monarchia egy ember kezében tartott legfelsőbbség. A nép arról a korlátlan legfelsőbbsegről lemondhatott egy monarcha javára, a ki annál fogva törvényes birtokosa lett.

Világosan kitűnik, hogy a korlátlanság (absolutismus) jelleme, melyet Hobbes a népnek tulajdonított, az alapja az ő egész rendszerének. Ez a szó: korlátlanság kivetkőzteti a kérdést a természetéből és további következtetések új sorába viszen bele; ez az a pont, a hol az író elhagyja az igazság útját, hogy sophismák során jusson kezdetben föltett czéljához. Azt bizonyítja még, hogy az emberek összeegyezményei¹⁾ nem elegendők ezek megtartására, hanem erőszaknak kell kényszeríteni őket, hogy tiszteljék, hogy a társadalomnak őrizkedni kellvén a külső támadásoktól, közös erőt kell fölfegyverkeztetni a közös védelemre; hogy az emberek meghasonlva levén követeleéseikben, törvények kellenek jogaik szabályozására. Az első pontból azt következteti, hogy a legfelsőbb úrnak korlátlan hatalma van büntetni; a másodikból azt, hogy a legfelsőbb úrnak korlátlan hatalmában van a háború; a harmadikból, hogy a legfelsőbb úr korlátlan alkotója a törvényeknek. Mindezek a leghamisabb következtetések. A legfelsőbb úrnak joga van büntetni, de csak a vétkes tetteket; joga van háborúzni, de csak ha megtámadtatik a társadalom; joga van törvényt alkotni, de csak ha szükségesek és csak úgy, hogy azok a jogossággal egyezzenek. Mindezekben a tulajdonítmányokban²⁾ tehát nincs se korlátlanság, se önkény. A democratia mindenek kezébe tett hatóság, de csak az a mértéke a hatóságnak, a melyet a közbiztonság³⁾ kíván meg; az aristocratia kevesek kezére bízott szintoly hatóság; a monarchia egynek engedett olyan hatóság. A nép megfoszthatja magát egynek vagy keveseknek a javára attól a hatóságtól, de azok hatalma szintoly korlátolt, mint a népé, a mely fölruházta vele őket. A mondat

¹⁾ Conventions.

²⁾ Attribut.

³⁾ Sécurité del' association.

szerkezetébe ingyen beszúrt egyetlen egy szónak kihagyásával összeomlik Hobbsnek borzasztó egész rendszere. Ezzel a szóval: korlátlan, sem szabadság, sem mint látni fogjuk, megnyugvás, sem boldogság nem fér össze, semmiféle intézkedésben.¹⁾ A népies kormány azzal csak görcsfogta ²⁾ zsarnokság; a monarchiai kormány csak tömörödött ³⁾ kényuralom. A hol a legfelsőbbség nem korlátolt, nincs mód védni az egyéneket a kormánytól. Hiában állítják, hogy a kormányok alája vannak vetve a közakarathoz. Hiszen épen azok szabják és parancsolják ki azt az akaratot és minden előregondoskodás ⁴⁾ cserben hágy ellenök.

A nép, azt mondja Rousseau, egy tekintetben legfelsőbb úr, másban alattvaló; csak hogy tetteben összeolvad a kettő. A hatóságnak könnyű elnyomni, mint alattvalót a népet, hogy aztán kényszerítse az eleibe szabott akaratot nyilvánítani.

Semmi politikai szervezet nem távoztatja el azt a veszélyt. Hiába osztják el a hatalmakat, ha korlátlan a hatalmak összege; a megosztott hatalmak összeegyeztethetnek s a kényuralom orvosolhatatlanná válik. A földolog nem az, hogy jogainkat ez s ez a hatalom ennek s ennek a másiknak elhagyása nélkül ne sérthesse, hanem hogy minden hatalomnak tilalmas legyen a sértés. Nem elég, hogy a végrehajtás ügynökeinek a törvényhozás fölhatalmazása legyen szükséges, hanem az kell, hogy a törvényhozás csak a jog körén belül hatalmazhassa föl őket a cselekvésre. Kevés az, hogy a végrehajtó hatalomnak törvény segélye nélkül ne legyen joga cselekedni, ha nincs határa szabva annak a segélynek, ha nincs kereken kimondva, hogy vannak oly tárgyak, melyekben a törvényhozónak törvényalkotó joga nincs, vagy más szóval, ha a legfelsőbbség korlátolt, és hogy léteznek oly akaratok, a melyek sem a népei, sem megbizottaiéi nem lehetnek.

Azt kell kereken kimondani, az a bőrünkben járó igazság, a megállítandó legfőbb elü.

E földön semmi hatóság sem korlátlan, sem a népé sem azoké a kik képviselőinek mondják magokat, sem a királyoké,

¹⁾ Institution.

²⁾ Convulsive.

³⁾ Concentré.

⁴⁾ Præcautio.

bármely czímen uralkodnak, sem a törvényé, a mely a kormányformához képest a nép vagy a fejedelem akarata kifejezése levén, csakis azon korlátok közzé kell, hogy szorítva legyen, a melyek közzé az eredeti hatóság.

Ezeket a korlátokat a jogosság (justicia) és az egyének jogai határozzák meg. Egy egész nép hatósága sem teheti jogossá azt, a mi nem az. Bármely nemzet képviselőinek sincs joga azt csinálni, a mit a nemzetnek magának nincs joga csinálni. Egy monarchának sincs korlátlan hatalma, akár mi czímre: isteni jogra, hódoltatás jogára vagy a nép suffragiumára hivatkozzék. Az Isten, ha emberi ügyekbe avatkozik, csak a jogosságot szentesíti. A hódoltatás joga nem jog, hanem erő, mert arra megy át, a ki a kezére keríti. A nép suffragiuma nem törvényesíti a törvénytelen, mert a nép nem bízhat meg senkit oly hatósággal, a milyen neki sincs.

Egy baj mutatkozik a legfelsőbbtsége korlátozása ügyében. Vajon lehet-e azt korlátozni? Van-e oly erő, a mely meggátolja az annak szabott batárvonal áthágását? Azt mondják, hogy eszes szerkezettel meg lehet szorítani a hatalmat, ha megosztatják. Egymás ellenébe lehet állítani s egyensúlyozni a hatalom alkatrészeit. De mi módon eszközölni, hogy összegök egésze ne legyen korlátlan? Mikép lehessen a hatalmat más módon, mint hatalommal korlátozni?

A legfelsőbbtségnak fogalmi ¹⁾ korlátozása kétségen kívül nem elegendő. A politikai intézményeknek oly alapokat kell keresni, a melyek a hatalom letéteményesei érdekeit oly formán tartásák össze, hogy legvilágosabb, legtartósabb, legbiztosabb hasznuk legyen abban, hogy kiki az illető tulajdonítmányainak határai közt maradjon. De a legfőbb kérdés mégis csak a legfőbb hatalom illetősége ²⁾ és korlátoltsága, mert mielőtt szerveznénk valamit, meg kellett határoznunk a természetét, terjedelmét és jellemét.

Továbbat, én nem akarom ugyan túlbecsülni, ³⁾ mint keltinél többször tették bölcselők, az igazság befolyását, de annyit merek állítani, hogy ha bizonyos elvek teljesen és világosan ki vannak mutatva, mintegy biztosítékul szolgálnak

¹⁾ Abstrait.

²⁾ Compétence.

³⁾ Exagérer.

magok magoknak. A tiszta belátás következtében ¹⁾ oly egyetemes vélemény jő létre, mely rövid időn győzedelmeskedik. Ha mindenki hiszi és vallja, hogy a legfelsőbbség nem korlátlan, azaz hogy e földön nincs korlátlan hatalom, soha senki sem fog oly hatalmat követelni merni magának. Megmutatta már a tapasztalás. Például ma már nem tulajdonítanak a társadalom egészének törvényes elítélés nélküli élethaláljogot. ²⁾ És márma nem igényel egy kormány is oly jogot magának. Ha a hajdani köztársaságokbeli zsarnokok igen sokkal féktelembeknek ³⁾ látszanak nekünk, annak az oknak kell részszereint tulajdonítani. Egyesek kényuralmának legszörnyűbb merényleteit a mindenek korlátlan hatalma tanítmánya ⁴⁾ szülte.

A legfelsőbbség korlátozása tehát valódi és lehetséges. Kezeskedik róla elsöben az az erő, a mely a véleménytől fölkapott minden igazságról kezeskedik; aztán még szabatosabb módon a hatalmak megosztása és egyensúlyozása.

De kezdjük azon, hogy azt a korlátozást üdvösnek tartjuk. Ez elővigyázat nélkül minden haszontalan.

A nép legfelsőbbségét jogos határai közé szorítván, továbbat nincs mitől félni; kiveszszük vele akár egyének, akár gyűlések kényuralma kezéből azt a látszólagos szentesítést, melyet abból a beleegyezésből hiszen meríthetni, a melyet ő parancsol ki, mert megbizonyítjuk neki, hogy annak a beleegyezésnek, még ha valódi volna is, nincs hatalma valamit szentesíteni.

A népnek nincs joga egyetlenegy ártatlant is bántani, egyetlen egy vádlottat is vétkesnek ítélni, törvényes megbizonyítás nélkül. Nem is bízhat meg ⁵⁾ hát senkit azzal a joggal. A népnek nincs joga sérteni a vallásszabadságot, a törvénytörési védelmi eljárást; ⁶⁾ tehát egy kényúr, egy gyűlés sem tulajdoníthat magának olyas jogot az alatt az ürügy alatt, hogy a nép ruházta reá. Annál fogva minden kényuralom tör-

¹⁾ A l'égard d'évidence.

²⁾ Jus vitæ et mortis.

³⁾ Nem szükség oly messze mennünk vissza szomorító példákért. Rövidség okáért Hugo V. *Légendes des Siècles*-jére hivatkozom. (Ford. j.)

⁴⁾ Doctrine.

⁵⁾ Déléguer.

⁶⁾ Sauvegarde.

vénytelen; semmi sem szentesítheti, még a nép akarata sem, bátor arra hivatkozik. Mert oly hatalmat követel fennen magának, a melyet a legfelsőbbség nem foglal magában és az nem csak egy létező hatalom helye cserélése, hanem egy létezni nem kellő hatalom teremtése.

Azt fogják talán vélni, hogy e fejezetben nagyon is metaphysikai vitatásokra adtam magamat. De azt felelem elsöben is, hogy idönkben, még mind a Rousseau metaphysikájára támaszkodnak; mert egy «a miniszterek felelösségéről» közzé újontában tett munka szerzője szintúgy mint ö közakaratról *) beszél és mint azok, a kik Rousseaut a kényuralom javára magyarázzák, arról a kiváltságos lényről, a melyben a társadalom minden érdekei tömörülnek. Egyébiránt azt is gondolom, hogy a véleményeket, bármily metaphysikaiaknak és pusztá fogalmiaknak látszanak, helyreigazítani mindig jó, mert az érdekek a véleményekhez folyamodnak fegyverekért. Az érdekek és vélemények közt az a különbség elsöben is az, hogy rejtegetik, a másikat mutogatják, mert az érdekek meghasonlást, a vélemények egyetértést szülnek; másodsor, hogy az egyének érdekei helyzeteikhez, kedveikhez, körülményeikhez képest különbözök, holott a vélemények mindazoknál a kik együtt működnek, azonosak vagy olyanoknak látszanak; mert mindenki számot vetve az érdekeivel, csak a maga dolgát igazíthatja, mikor pedig másokat akar, hogy vele tartsanak, oly véleménnyel kell öket kecségtetnie, a mely az ö igazi célját ellárvázza. Fedezzük csak föl annak a véleménynek a melylyel élém áll, a hamis voltát, és legott megfosztjuk fő erejétől, megsemmisítjük a környezetére való befolyás eszközeit; eltépjük a zászlót s elszéled a hadsereg.

Mai nap, jól tudom, fölmentik magokat az alól, hogy hogy megczáfolják a megtámadandó eszméket, utálatukat tanúsítván egyaránt bármily elmélet irányában. Azt állítják, hogy bárminemű metaphysika érdemetlen még a vitatásra is; én azonban azt tartom, hogy épen a metaphysika elleni dohogások nem méltók gondolkodó emberhez. Azok a dohogások két veszélylyel járnak, nem kisebb az erejük az igazság mintsem a tévelygés ellen; arra vergődnek, hogy megalázzák az eszet, nevetségessé tegyék értelmi tehetségeinket, hitelét

*) Volonté générale.

veszessék magunk legnemesebb részének és koránt sincs az a hasznuk, a melyet nekik tulajdonítanak. Ha a veszélyeseknek tartott véleményeket semmibehajtva elutasítják vagy erőszakkal elfojtják, azzal nem tesznek egyebet, hanem csak pillanatra szüntetik meg következményeiket, de megkettőztetik vele későbbi hatásukat. Ne csalassuk meg magunkat a hallgatással s ne tartsuk azt beleegyezésnek. Mindaddig a míg az ész meg nem győződik; kész előállani a tévelgyés a legelső eseményre, a mely föloldja a lánczait, és hasznára fordítja szenvedett rabságát. Hiába! a gondolat ellen csak gondolat küzdhet, az okoskodást csak okoskodás igazíthatja ki. Ha hatalom tolja el, az nem csak az igazság, hanem a tévelgyés ellenébe is megbukik. A tévedést csak czáfolattal lehet birni fegyvere letételére. Minden más eljárás csak otromba nyegleség, a mely évekről évekre megújul némelyek javára s a többiek szégyenére s szerencsétlenségére.

Bizony ha a gondolatnak a fitymálása azoktól a veszélyektől a melyekkel tévedései fenyegetik, megóvhatta volna az embereket, már régóta élvezik vala az annyira magasztalt ovószert javadalmát. A gondolat fitymálása nem mostani találmány. Nem új eszme mindig az erőre hivatkozni; kiváltságosok kevés számát állítani föl minden többiek rovására és emezek eszét fölöslegesnek tekinteni, elmélkedéseiket hiú és kártékony foglalkodásnak nyilvánítani. A góthoktól napjainkig látjuk, hogy kézről-kézre adták ezt az eljárást. A góthoktól napjainkig dohogtak a metaphysika és az elmélet ellen s az elméletek mégis újra meg újra megjelentek. Elmondták már korábban, hogy az egyenlőség csak kiméra¹⁾ üres fogalom, jelentéstelen elmélet. Álmodozóknak és fondorkodóknak²⁾ nevezték azokat, a kik értelmezni akarták az egyenlőséget a végett, hogy különválasszák a túlzásoktól, a melyek kiforgatják az alakjából, és a rosszul értelmezett egyenlőség újra meg újra

¹⁾ Chimère. — Ném. Hirngespinst. De sem ez, sem a magyar kísértmények: «agykoholmány», «agyré» nem juttatják eszünkbe a «chimérát átvitt jelentésében. A «kiméra» szóval PPD-ra hivatkozom. A *Tört.-Szótárba* nem vették fel; holott: alléluja, almáriom, ámpolna, ángolna, árguál, atlacz . . . zuppan ott fityegnek.

²⁾ Factieux.

fölkelt támadólag. A parasztlázadás,¹⁾ a nivellálók, a forradalmárok rosszra fordították²⁾ az elméletet épen annál fogva, hogy mások száműzték, a helyett, hogy megigazították volna; mindez elvitázhatatlan bizonyosága annak, hogy azok az eszközök, melyeket az elvont eszmék ellenei vettek kezökbe, hogy támadásai ellen védekezzenek, és mint mondák, megvédjék tőlök azt a vak és otromba fajt a melyet kormányozni méltóztattak, elégtelenek valának. Persze, hogy azok az eszközök csak ideiglenesen szolgáltak. Midőn hamis elméletek elcsábítják az embereket, fülelnek az elméletek ellen hangoztatni szokott vádakra,³⁾ némelyek belefáradva, mások érdekből, legtöbben divatból.⁴⁾ De mihelyt fáradságukat kipihenik vagy rémületeikből kiocsúdnak, eszökbe jut, hogy az elmélet magában nem rossz valami, hogy minden dolognak megvan a maga elmélete, hogy az elmélet nem egyéb, mint tények sora, melyet a tapasztalás szabálya alakított és a cselekvés csak alkalmazott elmélet. Észreveszik, hogy nem azért adott nekik eszet és okosságot a természet, hogy néma és meddő legyen: pirulnak, hogy lemondtak arról, a miben lényök méltósága áll. Visszafogadják az elméleteket s ha ezek nincsenek megigazítva, hanem csak semmibe hajtva, minden vétkeikkel együtt fogadják vissza és ezek mindazon tévedésekbe térítik, a melyekből előbb kimenekültek volt. Azt állítani, hogy mivel a hamis elméletek nagy veszélyekkel járnak, le kell minden elméletről mondani: annyit tesz, mint megfosztani az embereket azon veszélyek elleni legbiztosabb orvosszerektől; annyi, mint azt mondani, hogy mivel a tévelygés gyászos dolog, örökké el kell tartani magunkat az igazság nyomozásától.

Azt vélem tehát, hogy a hibás okoskodások ellen helyes és igazi okoskodásokkal harczolni hasznos eljárás. Hasznos a hamis metaphysikával az igazi metaphysikát szállatni szembe. Így cselekedve jobb szolgálatot teszünk az emberi nemnek,

¹⁾ Jacquerie. — Bővebb jelentésű szóval tolmácsoltam, hogy foglalja be a német *Bauernkrieget* is, a mely ellen Luther elveit magyarázva tiltakozott.

²⁾ Ont abusé.

³⁾ Lieux communs.

⁴⁾ Par imitation.

mint azok a kik agyonhallgatást sürgetvén, az eldöntetlen kérdéseket a jövő időknek hagyják örökségül és szük és félénk ildomosságukkal ¹⁾ súlyosabbakká teszik a hibás eszmék okozta bajokat épen az által, hogy vizsgálat alá vetésüket nem engedik meg.

Eddig Constant B.

BRASSAI SÁMUEL.²⁾

¹⁾ Prudence.

²⁾ Mindig örömmel veszszük Brassainak, e folyóirat legrégebb dolgozótársának, közleményeit, a ki kilenczvennégy éves korában is minden iránt érdeklődik s nem hagyja nyugodni tollát. Azonban örömmünk nem ragad odáig, hogy cikke egyik jegyzetében kifejezett ajánlatát elfogadjuk, tudniillik hogy *elv* és *nyelv* helyett *elü*-t és *nyelü*-t írjunk. Nem kívánunk nyelvészeti vitába bocsátkozni, hanem annyi bizonyos, hogy most már minden magyar ember *elv*-et és *nyelv*-et mond és ír; így fogadta el az irodalom és a legjobb írók. Ezen épen oly kár változtatni, mint *ünnepély* helyett *ünnepség*-et, *idény* helyett *évad*-ot, *pénztárnok* helyett *pénztáros*-t stb. írni. Mi legalább azt hisszük, hogy nem ezektől függ a jó és szép magyar próza. Szerk.

A BOTRÁNY.

Regény.

Ötödik közlemény. *)

IV. Gregoria.

Egy negyed éve volt már, hogy Londonban tartózkodtam, a mi négy századnak tetszett előttem. Az a biztos tudat, hogy Gabriela inkább szeret, mint valaha, az a ridegség, melyet mégis irántam tanusítani tudott, az a körülmény, hogy egyetlenegy levelét sem vehettem, mely vonzalmának mennyei boldogságáról biztosíthatott volna, azon tilalom, mely meggátolt benne, hogy lelkemet az ő lelkébe kiöntsem, kifejezve neki hálámat, imádásomat s abbeli szándékomat, mely szerint egész életem az ő boldogságának fogom szentelni, ez a sok függőben levő remény, mely annyi táplálékban sem részesült, mennyit egy szó, egy tekintet vagy valamilyes jel nyújthatott volna, melytől fölújulhasson, valamint a félelem, mely e remény ellenére sem szűnt meg folyton ostromolni engem, azzal rémitgetve, ki tudja, melyik perczen veszti el bizalmát bennem Gabriela, hitelt adva az esetleg fülébe jutó rágalmaknak, s hátha ismét megesalatra gondolván magát, végre bele nyugszik, hogy apácának beöltözzék, vagy talán már épen ebben a pillanatban tesz fogadalmat . . . mindez, ismétlem, kimondhatatlan aggodássá és halálos gyötrődéssé változtatta szerelmemet, úgy, hogy egy percnyi nyugodalmam sem volt. Soha férfi még ily szerelmi kínokat nem szenvedett, mint a milyene-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 208., 209., 210. és 211. füzetében.

ket én álltam száműzetésem e hónapjai alatt! Soha nőt úgy nem imádtak, nem tiszteltek, nem bálványoztak úgy, mint en akkor Gabrielát. S mind ennek az lett eredménye — és ez az első eset, hogy így merek szólni ön előtt — hogy lelkemnek csakugyan sikerült megtisztulnia a múlt minden szennyétől; kezdtem igazán jó lenni, arra a meggyőződésre jutottam, hogy könyörületet, sőt jutalmat érdemlek. Szóval hittem, hogy méltó vagyok már rá, miszerint Gabriela kezét nyújtsa nekem.

Ilyen volt lelki állapotom, midőn a következő táviratot vettem Diegótól: «Don Jaime két hét alatt Madridba érkezik. Jőjj rögtön. Gabriela megengedi. Don Jaime pedig kívánja. Én meg parancsolom. Diego.» Képzelteri ön, mily kimondhatatlan örömmel töltötte el lelkemet e tudósítás, s milyen mély hálát éreztem Diego iránt!

— Neki köszönhetek mindent! — ismétlém minden pillanatban s könnyeket csalt szemembe a gondolat, hogy karjaimba szoríthatom őt. Gabriela és Diego, ők ketten fognak uralkodni örökké szívemen! Gabriela, mert ő benne összpontosúl boldogságom, és Diego, mert ő közvetíti számomra e boldogságot. De hiszen mi mindent nem tett már érettem Diego?! Mikor harcban álltam a társadalommal, elszántan mellém csatlakozott s vérét ontotta védelmemben. Mikor halálos betegségem a sír szélére juttatott, ápolt s megmentette életemet. És ma végül, midőn az erény útjára léptem s nem esengek más boldogságért, mint maga Gabriela, ő kezesemmé szegődik leánykám előtt, kieszközli számomra bocsánatát s örökre egyesít vele. Oh Diego! Diego! Miként fogom bebizonyíthatni előtted, mennyire hálás vagyok, mennyire szeretlek!

Ily gondolatok közt, mely gondolatok tehát tulajdonképen inkább Diegóval sem mint Gabrielával foglalkoztak, mint-hogy Diegóval voltam mindjárt találkozandó, míg Gabrielát csak azután reméltem láthatni, ha majd atyja Madridba érkezett: ily gondolatok közt röpültem át szélgyorsan a Themse partjáról a Manzanaras partjára.

A pályaudvarban már ott várt rám Diego.

— Gabriela tied! — ezek voltak első szavai, midőn megölelt.

— Hogy van Gregoria? — kérdém udvariasan, mint a ki első sorban a barátja s nem a maga boldogsága iránt érdeklődik.

— Otthon vár téged! — felelt ő hálás arczkifejezéssel.

— Menjünk tehát hozzá! — szóltam ismételten meg-
ölelve, megcsókolva őt. — Hát te hogy vagy, lelkem Diegóm? —
kérdeztem aztán, midőn csakhamar észrevettem, mint ég keze
és homloka. — Olyan boldog vagy-e, a milyen reméltél lenni?

— Egészen olyan boldog vagyok, a milyen csak lehetek! —
viszonzá szomorúan.

— Mi bajod? — kérdeztem megrémülten. — Édes jó fiam,
mi történt veled?

— A mi rendesen szokott! . . . Az egészségem nem a
legjobb . . . Megöl a májam!

Valóban egész zöld volt arcszíné, nagyon le volt sová-
nyodva s lázas volt, minő bajának legrosszabb rohamai alatt
szokott lenni.

— De Gregoria? — kérdezém halkán.

— Valóságos szent, vértanú, igazi hősnő, hogy engem
így tűr! De én bár nem tudom, miért, mégis sokkal szomorúbb,
melancholicusabb vagyok most, mint ezelőtt bármikor. El nem
mondhatom, mi mindent meg nem tesz ő, csakhogy szórakoz-
tasson; kényszerít, hogy ki-kijöjjek hazulról; látogatóba,
színházba visz; úgy dédelget és fedd, mint egy gyermeket.
De mind hiába! Ismét elfogott a régi undorodásom az emberi
nemtől, az egész világra gyanakszom, senkiben sem bízom.

— Üres beszéd! — kiáltottam föl. — Majd meggyógyí-
tunk mi ketten Gregoriával.

— Oh bizonyára! Nagyon éreztem hiányodat. Te majd
földeríted beteg lelkemet. Te majd meggyógyítsz, hogy ne hal-
jak meg most, midőn elvégre boldog lehetek. Épen annyira
szeretem Gregoriát, mint a mennyire borzadok attól a gondo-
lattól, hogy itt hagyjam őt s nélküle menjek a másvilágra. De
elég az én bajomról; beszéljünk kissé a te boldogságodról. Em-
lítettem, hogy tied Gabriela . . .

— Édes, édes, jó barátom!

— Elég, egy szót se többet! Nem azért mondtam, hogy
hálálkodjál nekem, hanem hogy örvendj s örvendeztess meg
engem is. Levelet kaptam Don Jaimetől, melyben tudatja,
hogy tíz nap alatt körünkben lesz. Így tehát azt véltem, a he-
lyett, hogy ő várjon terád Madridban, illendőbb lesz, ha te
fogsz ő reá várni. Meg is beszéltem ezt Gabrielával s abban
állapodtunk meg, hogy rögtön haza kell hívnunk téged. «Tehát

most már el van döntve, hogy ön nőül megy Fábíánhoz?» — szoltam hozzá, mire ő rózsapiros lett s ezt válaszolta: «Bocsánat, ha nem felelhetek e kérdésre addig, míg maga atyám nem felel!» S mi közben e szavakat mondta, mosoly vonult át angyali ajkán, az első, melyet nála látni alkalmam volt. Ezt a mosolyt hozom számodra most ajándékul, mint a legdrágább ekszert e földön.

Így beszélgetve elértünk Diego lakására, míg cselédeim saját házamba szállították podgyászomat. Nem minden nyugtalanság nélkül haladtam fölfelé barátom házának lépcsőin, mert eszembe jutott az a visszatetszés, sőt majdnem ijedelem, mit szép nejenek arczképe keltett bennem.

— Add, én Istenem — szoltam magamban — hogy megférjünk egymással, Gregoria és én! Hogy egyikünk se legyen a másíknak ellenére! Hogy testvérökként élhessek közte és férje közt! Már belefáradtam a küzdelmekbe! Nyugalom és béke után vágyom!

Diego pedig ezalatt, mintha csak megsejtette volna gondolatimat, így szolt hozzám, miközben szédítö türelmetlenséggel rohant föl előttem a lépcsőn:

— Na meglátjuk, mint tetszik neked az a dió-fél, ki nekem jutott életpárul. Meglátjuk, mit szólsz választásomhoz! Reméllem, nem fog rosszalásoddal találkozni!

Oh balvégzet! Diego neje csakugyan nagyon visszatetszett nekem. Alig pillantottam meg, azt az ellenszenvet, sőt félelmet éreztem iránta, mit arczképe keltett bennem. Alig kezdett beszélni, rögtön észrevettem, hogy úgy természetünk, mint nevelésünk következtében áthághatatlan örvény tátong köztünk, következöleg soha sem sikerülhet megértenünk egymást.

Gregoria csakugyan olyan volt, minőnek arczképe után sejtettem; valóságos typusa volt az önhitt, affectáló és uralkodni akaró nőknék; amolyan «közönséges szép asszony» volt, ki rettentőn nagyra volt a maga még közönségesebb erényével; alsóbb rendből származott, de annál erősebben adta a művelt s előkelő fővárosi hölgyet; üres fejű s üres szívű volt, ki rettentően szeretett színpadiaskodni; lépten-nyomon csak úgy áradt belőle a magával való elteltség, s az egész világot mintegy arra látszott kihívni, hogy próbáljon vele versenyezni erényben, szépségben s okosságban. Szóval olyan asszony volt, ki nem

retten meg az árnyékától, — erre igen is sok volt benne az erély, és a rosszhiszeműség. Nem mondhatok róla egyebet, mint hogy egész lénye olyan volt, mint a hamis ékszer . . .

— Valóban, mikor ön fölolvasta nekem Diegónak Gregoriára vonatkozó sorait, bocsássa meg Isten, de magam is mindjárt arra gondoltam, hogy hamis ékszerrel van dolgunk.

— Oh valóban az volt ő — felelte Fábián. — Hamis ékszer volt ő minden tekintetben: úgy erényét, mint szépségét, úgy állítólagos előkelőségét, mint beszédmodorát, szóval egész egyéniségét tekintve. A képzelhető legneveltségesebb meghamisítása volt mind annak, a mi művelt, fenkölt és nemes; s az én szegény Diegóm, ki csak hallomásból ismerte az igazi előkelőséget a társadalmi körökben, igazinak vette ezt a hamis pénzt s nagyon büszke volt szerzeményére.

— Itt van Fábián! — kiáltotta a boldogtalan. — És itt van Gregoria! — Eszavakkal a nő felé tolt, mintha azt akarná, hogy megcsókoljam nejét. Gregoria védő magatartással lépett hátra, bár e közben kezét nyújtotta felém.

— Rendkívül örvendek a szerencsének, méltóságos gróf úr! — szólt nagy pathosszal, mintha nemesi rangom lett volna fő e pillanatban.

— Pokolba a gróffal s méltósággal! — tört ki Diego. — Szólítsd Fábiánnak . . .

— Señora! . . . feleltem én gépiesen.

— Ejnye, ejnye! — vágott közbe Diego — hát ebben állapotunk meg? Félre a bókokkal! Itt nincs se gróf, se señora; itt csak testvér áll szemben testvérral, örökre mind a sírig! Tegezzétek egymást . . .

Én udvariasan mosolyogtam s megszorítottam Gregoria kezét.

— Hová gondolsz, kérlek?! — szólt emez némi megvetéssel Diegóhoz. — Fölöttébb hamar volna . . . Nemde, kedves barátom?

Én előzekényen meghajoltam, azt sem tudva, mit feleljek, s mi közben jól esett, hogy elvonhattam perczre arcomat Diego fürkésző tekintete elől.

— Nos mit szólnsz hozzá? — kérde eztán a szerencsétlen. — Mit szólnsz oldalbordámhoz? Csak őszintén!

— Nagyon szép! — feleltem sietve, attól féltemben, hogy még mit sem találok felelni.

— Ugyan mit szóljon a seňor? — vágott közbe döllyffel Gregoria. — Úgy látszik, erővel meg akarsz szégyeníteni előtte, olyan nőnek tüntetvén föl engemet, mint a ki örömét leli a bókokban. Én nem vagyok szép, gróf úr, de nagyon fogok örövendeni, ha annak talál férjem.

— Nos, mit mondtam? — kiáltott föl Diego elragadtatva, bár még némi kétség bántotta arra nézve, milyen hatást tehetett rám neje.

— Nagyon szellemes! — feleltem.

Gregoria csak úgy sugárzott a büszkeségtől. Diego megölelt engem. E jelenet a fogadó teremben játszódott le, mely épen úgy, mint az egész ház, nappali fényben úszott.

Egy rút s már idősebb nőcseléd, ki falusi ruhát viselt, jelent meg az ajtónál s hallgatózott.

Úgy nyolcz óraker lehetett este.

— Nem méltóztatik valamit parancsolni? — szólt Gregoria a pamlagra ülve. — Szolgálhatnánk valami frissítővel talán? Kérem egész bizalommal! Szólj már te is, ember! Jaj, de ügyetlen vagy!

— Egy pohár vizet, ha szabad kérem! — feleltem én.

— Micsoda? — szólt közbe Diego. — Tehát nem akarsz velünk vacsorázni?

— Mit mondasz? a seňor még nem estebédelt volna? — kiáltott föl Gregoria, leírhatatlan rémülettel.

— De igen, már két órával ezelőtt, az Escorialban! — siettem válaszolni, szájalomra méltó hazugsággal.

— Hanem aztán holnap, nemde Diego, velünk méltóztatik étkezni?

— Semmi esetre sem fogom elmulasztani!

— Hat óraker! — dadogá Diego siket hangon.

Szegény megalázva érezte magát nejének gondatlansága miatt, mert velem együtt elérte, hogy ez estére nem készített Gregoria vendégnek való vacsorát: ezért nem szólt ő nekem, nem tartóztatott engem, a mint különben kívánatos lett volna éhes állapotomra, ha nem is elcsigázott idegeimre való tekintetből.

A cseléd ezalatt egy pohár vizet hozott nekem, olyan rendes egyszerű tálczán.

— Francziska, nem megmondtam még ma este is — dörmöge Gregoria, egész baziliskussá változva — hogy ezüst tálczán hozd a vizet a seňornak? Bocsássa meg, Fábíán úr . . .

— Señorita — vágott vissza a cseléd — be van zárva az ezüstneműszekrény. — Hát ez az a Fábián úrfi? — tette aztán hozzá. — De meglátszik az ábrázatján, hogy csakugyan olyan rossz csont lehetett, a milyennek az úrék beszélték! Eszem a lelkét, milyen is a két szeme! Hát hogy szolgál a Gabriela kisasszony egészsége?

— Látod, nálunk az egész ház, kutyástól macskástól szeret téged! — szólt akadozva Diego. — Sokat beszélgetünk rólad.

Azt hittem, megfulladok.

— Az ám! — kiáltott Gregoria nagy fönsszóval s valami hamis hangesattanással, mi szintén sajátsága volt. Nem is kérdezősködtem öntől Gabriela felől. Igaz különben, hogy ön nem is tud egyebet róla, mint a mennyit ettől hallott. Ments Isten, hogy ezzel a szegény teremtéssel szemben is olyan rossz csontnak tanusítsa magát!

— Nem fogja tenni! — kiáltott Diego. — Fábián már más emberré vált. Egyébiránt meg is esküdött nekem, hogy eztán erényes életet él.

— Hüm! — dünnyögte a cseléd.

Nem birtam tovább kiállani s fölkeltem, hogy távozzam. Mindazonáltal hangos kaczagással lepleztem undoromat s e hazug nyilatkozatot tettem:

— Még ha nem tértem volna is meg, annak a családi boldogságnak képe, mely itt előttem áll, — az itt uralkodó édes meghittség, — az a becsületesség, mely még e derék cseléd szávaiból is kitűnik, — az az általam soha sem élvezett gyönyör, melyet itt önök kettejük közt megsejtek, — s mindenek fölött Diego, a te nemes nőd komoly erénye s fenkölt jelleme, épülésre szolgálnának, példát és ösztönt nyújtanának nekem, hogy mintaférfj legyek s épen annyira boldogítsam Gabrielát, mint a mennyire téged boldogít Gregoria, az én testvérem.

Diego sírt az elragadtatástól s rendkívül gyöngéden megölelt; a cseléd is sírni kezdett s olyas szándékot árult el, mintha megindúltságában szintén meg akarna ölelni. Csak Gregoria maradt elámultan, mint a ki hirtelen elvesztette fogadását vagy saját hálójában fogódott meg.

— Majd meglátjuk! — szólt hitetlenkedő hangon. — Ígérni könnyű!

— Isten veletek! — szakítám őt félbe, újabb mosolyt

hazudva. — Viszontlátásra holnapig! Fogadd szerencsekívánataimat! Nőd imádandó!

S mi időt sem engedve nekik további válaszolásra, kisettem a házból, így szólva lelkem mélyén: Oh szegény Diego, és oh szegény jó magam, kinek még sokszor ide kell jönnöm, beszélgetnem kell az ő erényes s utálatos feleségével!

... Bocsássa meg szent atyám kitörésemet. De ha az erény mindig csak oly alakban mutatkozhatnék, minőben azt Gregoriánál tapasztaltam, úgy kész volnék ég-föld színe előtt nyíltan vallani, hogy a bűn sokkal szeretetre méltóbb, nemesebb és fenköltebb valami. Szerencsére, az erénynek akadnak oly szelíd, vonzó s imádandó képviselői is, minő ön, szent atyám, s minő Gabriela, kiknek oldalán csak egy vágyat érzett s érez lelkem, azt, hogy jó legyek s ez által kiérdemeljem elnéző rokonszenvőket.

— Még mindig a régi csábító! — szólta Manrique atya. — Valóban ön nagyon veszedelmes egy ember. De azért engem nem fog megtévesztteni az ilyen erénybeli megkülönböztetésekkel. Hajthatatlannak fog találni engem, midőn elérkezik a perc, hogy ítéletet mondjak az ön életének terjedelmes és bonyolult ügyében.

— Már a végén járok — felelt Fábrián. — S mostantól kezdve immár nem irgalmat, de igazságot kérek!

V. Gabriela atyja.

Másnap együtt reggeliztünk ketten Diegóval, a ki a kolostorban járt s hosszasan beszélt Gabrielával Madridba jöttömről meg amaz üdvös átalakulásról, mi érzelmeimben és gondolataimban észlelhető volt.

A nemes ifjú hölgy végtelen örömmel hallgatta ezt, nem is iparkodva már eltitkolni hozzám való szerelmét. Azonban állhatatosan megmaradt a mellett, hogy szükségesnek látja, miszerint mondjak le arról, hogy vele beszélni kívánjak és a kolostorhoz közelítsek, míg meg nem érkezik atyja Arragoniából. «Mondja meg ön neki, — szólta végül — hogy hálát adok Istennek, a miért meghallgatta imáimat s megkönyörült azon lelken, mely mindig oly kedves, drága volt előttem. Mondja meg ön neki, hogy ne a boldogság után való vágyai s reményei célpontjának tekintsen engem, hanem csak társának a szám-

üzetésben, ki örvend, hogy kézen fogva vezetheti át őt e sira-
lom völgyén amaz igazi boldogsághoz, mely maga Isten. Mondja
meg neki, végül, hogy bár mekkora szerelemmel viseltetem
is iránta, s még ha neje is lettem már — föltéve, hogy az ég
is így rendelte — mindig elsőben Isten szolgálójának fogom
tekinteni magam s csak aztán leszek az ő neje is, úgy, hogy
ha oly helyzetbe juttatna, hogy e két kötelességem közt kellene
választanom, akkor nem haboznám az Örökkévalót választani!

— Mondd meg te is neki, mikor újra fölkeresed — felel-
tem én épen annyi hévvel, mint a mennyi alázatos szelídség-
gel, hogy elfogadom föltételeit; hogy ha ő segítségemre lesz,
kezeskedni merek magamról, s az ő szívének irgalmasságára
bizom, hogy ne hagyjon már sokáig megfosztva az ő édes tár-
saságától. Mondd meg neki, hogy nagyon elhagyottnak érzem
magam ez életben!

Diego hosszan elnézett engem s fölkiáltott:

— Igazán én sem ismerem reád! És én hiszek neked!
Beszéljen Gregoria bármit, gyógyulásod gyökeres.

Miután így szóba került Gregoria, még pedig nem épen a
legkedvezőbb módon, félbeszakadt Gabrieláról folyt beszélgeté-
sünk. E két tárgykör nem fért meg együtt. E két alak kölcsö-
nösen kizárta egymást.

Diego tehát elkezdett feleségéről beszélni; szokott lázas
rajongásával, melylyel mintha a saját kétségeit akarta volna
elfojtani vagy a mások részéről rettegett ellenvetéseknek ipar-
kodott volna ideje korán elejét venni.

— Milyen boldoggá tettél tegnap este! — szólt végül. —
Az a tetszés, az a csodálat, a mivel Gregoria találkozott nálad,
és a minek oly világos jeleit adtad, megkértszerezte szemeimben
az ő értékét s épen oly arányban növelte boldogságomat. Úgy
éreztem, hogy tulajdonkép tegnap este volt igazán meg a
lakodalmam!

— És ő? Ő mit szól? — kérdém, eröltetett szíves-
séggel.

— Ő még habozik... Természetes... Ő nem ismer
téged annyira, mint én; másfelől meg élénken emlékében van
s nyugtalanítja mindaz, a mit neki rólad beszéltem, a te nehe-
zen kielégíthető izlésedről a physikai szépséget illetőleg, vala-
mint egykori eretnekségeidről, az erkölesi tökélyt illetőleg. Ezért
ma reggel angyali őszinteséggel így szólt hozzám: «Nem

nagyon valószínű, hogy Fábián meg ne vessen egy ilyen magam fajtájú szegény asszonyt! Különben sem bocsáthatja azt meg soha nekem barátod, hogy elraboltam tőle lelkednek egy részét. Következéleg, nézetem szerint, sok-sok időbe fog kerülni, míg velem egységre kegyeskedik lépni, ha ugyan nem találja czélszerűbbnek — már akár szándékosan, akár szándék-talanul — hogy egyszerűen elvonja tőlem becsületed!» Képzelheted, mit feleltem. Elég az hozzá, sikerült meglehetősen megnyugtatónom őt s ma este majd megpecsételjük barátságtokat. Ó nagyon jó. Tegnap este óta egyébre sem gondol, mint a mai ebédre; azt akarja, semmi hibát ne találj s ne érezd, hogy nem vagy a spanyol grande-k asztalánál vagy a párisi, londoni vendéglőkben. Az egész házat fölfordította miattad!

Mellőzöm e rémséges ebéd leírását, a maga nevetséges nagyzásaival, melyből minden szíves meghittség, minden igazi jókedv hiányzott, bármennyire mutattuk mind a hárman, mint meg vagyunk elégedve. Nem említem azon durva leszidásokat, melyeket Gregoria mindannyiszor rázúdított a cselédre, valahányszor emez az ő szemében az előkelő modor illemszabályai ellen véteni talált a fölszolgálásnál, a tálak átnyújtásánál vagy amaz ételek megnevezésénél, melyeket mind a vendéglőből hoztak, s a melyeket a szegény Francziska addig szemével sem látott. Épen oly kevéssé időzöm azon száz meg száz kíméletlen, sértő kérdések vagy mentekezések részletezésénél, melyeket barátom neje intézett hozzám, a végből, hogy megmutassa nekem, miszerint élet tudja venni mind azon kifogásoknak, bírálatoknak, melyek, akár mi legyek, ha eszembe jutottak; valamint a végből, hogy elhitesse velem, miszerint ő semmire sem áhítozik, a mi nincs meg házuknál, — továbbá, hogy nincs mit tanulnia a legelőkelőbb főuraktól sem, — hogy nem tartja magát jó ízlés tekintetében nálammal alább valónak, sem erény tekintetében nem áll Gabrielán alul, valamint nem múlja felül őt méltóságban Nagy Károly, bölcsességben Socrates. Csakis tettettet alázatosság, udvarias előzékenység, zajos tetszés nyilvánítás és helyeslő nevetés révén sikerült nem egy veszedelmes vitába bocsátkozást elkerülnöm s egyszersmind elhárítanom azt, hogy Diego észre vegye, mennyire kellemetlenül érzem magam, mennyire visszatetszik nekem felesége.

Mindamellettt barátom sem érezte jól magát, noha nem tudta okát adni, s noha csak úgy úszott az örömben, mit neje-

nek folytonos dicsérésével árasztottam reá. Alig értünk az ebéd végére, azt az ajánlatot tette, menjünk egyet sétálni az utcákon, úgy, mint hajdanában szoktunk s szívjunk egy kis friss esti levegőt. Én készségesen beleegyeztem, a mi azonban nem tetszett fölöttébb Gregoriának, bármennyire iparkodott is eltitkolni bosszúságát. Pár percz múlva tehát magára maradt rossz kedvével s csalódásával, iménti diadalai színhelyén, mely diadalog nagyon is könnyűek s rövid ideig tartók voltak, semhogy kielégíthették volna titkolt önszeretetét.

Önként érthető, hogy azonnal, mihelyt magunkra voltunk, ismét vissza állt köztünk a meghittség, a bizalom, és ismét a régi vidám és boldog érzések közt beszélgettünk, elannyira, hogy csak éjfél után egy órakor váltunk el egymástól, a mikor is barátom haza felé vette lépteit. E perczben jobban szeretett ő engem, mint bármikor s midőn búcsúztunk, ismételten így szólt:

— Találkozunk, Fábián, minél gyakrabban! Testem, lelkem beteg, szükségem van rád. Ne hagyj el engem, ne hagyj el! Már hozzá szoktam ahhoz a gondolathoz, hogy te épen úgy az én jogos tulajdonom vagy, mint az apának az ő fia, a gazdának az ő rabszolgája. Készebb volnék meghalni vagy megölni téged, sem mint abba beleegyezni, hogy lerázz engem magadról s egyedül hagyj.

S miközben e kegyetlen szavakat mondta, mosolygott a boldogtalan, mintha enyhíteni akarna azok komorságán s mintha rá akarna birni, hogy elismerjem, miszerint van joga velem szemben ily rettentő követelőzőnek lépni föl . . .

. . . Egy hét telt el, mely alatt nem mentem Diegókhoz, bár barátom maga mindennap eljött hozzám. Mint követségi tanácsosnak néhány hivatalos látogatást kellett tennem, rendbe kellett hoznom házamat s bizonyos ügyeimet, melyeket elhanyagoltam hosszú távollétem alatt: e körülmény elég magyarázatul s mentségül szolgálhatott Diego előtt, elmaradásomat illetőleg, melynek azonban ama mély ellenszenvben rejlett igazi oka, mit neje keltett bennem, s mi már-már a gyűlölség határát érintette.

Így álltak a dolgok midőn Don Jaime de la Guardia Madridba érkezett.

Diego és én eléje mentünk s megvártuk. A derék öreg mindkettőnket szívesen megölelt. Engem rögtön lebilincsel

s elragadott úgy jóságos bizalmának őszinte, nemes nyilvánításával, miként előkelő, szép, tiszteletre méltó alakjával.

Képzelve ön el egy körülbelül ötvenöt éves férfiben, de a ki még igen életteljes s jó erőben van, a Gabriela kedvességét, egyszerű méltóságát, s akkor fogalmat alkothat magának ez arragoniai caballeróról. Nyílt tekintete és őszinte vonásai nagyon emlékeztettek engem imádoztam bájos külsejére; az ő classikus arcát véltem látni magam előtt, de már nem lágy viaszból idomítva, hanem bronzból öntve és hozzá még valamivel nagyobb arányokban.

Mindazonáltal nem küzdhettem le magamban, hogy nagyon keserű lelki furdalás ne fogjon el, midőn láttam, mily túláradó bizalommal ölel át azon derék tábornok öcsce, kinek oly galádúl meggyaláztam ősz fejét.

— Gabriela ugyan megtiltotta nekem — szólt hozzám Don Jaime rendkívül nyájasan — hogy úgy bánjak önnel, mintha már vöm volna, az én szívbeli kedves fiam, a míg ő el nem intézi velem nem tudom miféle, csak apáczától telhető, aggályait, a melyek, azt hiszem, végre is valami gyerekségnek fognak bizonyulni. Minthogy Gabriela a mi édes zsarnokunk, ő kormányoz bennünket, nem tehetek egyebet, mint hogy hódolattal engedelmeskedem neki. Tehát a viszontlátásig, ma estére, kedves barátom! Ne feledje, hogy mi még nem öleltük meg egymást!

S így szólva, ismét megölelt, aztán a kolostor irányában távozott.

Engem aggódás fogott el s ezt kérdeztem Diegótól:

— Gabriela talán meg akarja vallani atyjának, mily viszonyban álltam a tábornoknéval?

— Szó sincs róla! — felelt meghitt barátom. — Már említettem neked, hogy az apácza-fejedelemasszony, a leányka gyóntató atyja és én magam megállapodtunk bizonyos formulában, melynek segítségével valahogyan elintézhettük ezt a nagyon kényes s veszélyes lelkiismeretbeli aggályt. Gabriela ezt fogja majd kérdezni atyjától: «Megbocsátja ön Fábiánnak föltétlenül múltja minden bűneit, bármilyen rettentők legyenek is ezek, s bármilyen fájdalmat és fölháborodást okozzanak önnek azok, melyekről esetleg később szerez tudomást? Nem fogja ön soha megbánni, hogy épen úgy megbocsátott neki, miként én megbocsátok?» Gabriela e kérdésekkel kikerüli azt, hogy

megbotránkoztatassa, fölháborítsa atyja lelkét, valamint azt, hogy növelje a te rossz híredet s a Matildét, a mi halálos bűn is volna; de így viszont eléri, hogy soha azzal nem lesz vádolható, mintha eltitkolta volna, hogy Don Jaime de la Guardiával szemben Fábiánnak igenis volt oka bocsánatnyerésre gondolnia, mielőtt amaz fiává fogadta volna őt . . .

— És Gabriela elfogadta ezt a kiségitő útát-módot? —
vágott közbe a jezsuita szokatlan fölindulással.

— Igen, señor.

— Nem ismerek rá! Bocsássa meg Isten, ha tévedek, de én azt hiszem, úgy Diego, mint a fejedelemasszony, sőt maga a gyóntató atya is helytelenül tanácsoltak a leánynak. Ha Gabriela nem saját szerelme érdekében szándékozott volna fölhasználni azon bocsánatot, melyet a tényeknek ily elhallgatásával csikart ki derék atyjától, úgy még nem lett volna nagy baj, hogy elhallgatta azt, mily szerepet játszott ön családjok egyik tagjának meggyalázásánál. De így társítani az önzést és felebaráti szeretetet, az önérdeket s lemondást, ez határozott csalás a lelkiismeret szemében, következésképp azon legfőbb bíró előtt is, ki ott fönt uralkodik. Nagyon szerethette önt Gabriela, hogy az ő szenthez méltó világos elméje nem vette észre a bűn ez árnyát!

— Szegény Gabriela! — sóhajtott föl Fábián. S midőn látta, hogy Manrique atya minden további megjegyzéstől tartózkodik, mindössze csak fejével bölintgat s összeszorítja ajkait, mint a ki elhatározta, hogy nem szól egy szót sem, bármily fájdalom s rémület kínozza is, — tovább folytatá elbeszélését:

— Azon este fölkerestem Don Jaimét Diegóval együtt. A derék arragoniai tárt karokkal fogadott s így kiáltott felém oly őszinte vidámsággal, mi Gabriela gyermekéveire emlékeztetett engem: — «Rajta fiú, kérje meg tőlem a kicsike kezét!»

— Drága jó atyám! feleltem én.

S könnyekben törtem ki, miként e perczen is könny szökött szemembe. Én, ki annyi éveken át árva s elhagyatott voltam, most találtam föl először anyám halála óta a családi kör édes menhelyét s az atyai tekintély fönséges szellemét.

— Már holnap — folytatá Don Jaime, midőn leküzdte könnyeim látásától való mély megindulását — már holnap megkezdjük rendbehozni a házassági szerződésre vonat-

kozó okiratokat s egy hónap alatt mindent elintézhetünk, hogy aztán megtörténhessék a lakodalom. E hónapon túl egy napot sem szentelhetek többet az önök társaságának. Otthon nagy szükség van rám. Nem is említve, hogy ebben a nyomorúlt Madridban soha sem érzem jól magamat.

Nem részletezhetem itt, mi mindenről beszéltünk azon feledhetetlen este, életem egyetlen estéjén, melyen igazán boldognak tartottam magam. Rendkívül óhajtok már végére jutni elbeszélésemnek és sietek azon kifejtet felé, melyet az összes eddig elbeszélte események végül értek.

Diego és én Don Jaime szállodájában estebédeltünk, miután hiába volt minden könyörgésem, hogy hozzám szálljon.

— Ha akarod, már mostantól kezdve tegezni foglak — felelte rendkívüli kedvességgel — de engedd, hadd maradjak itt a magam kényelmében.

S minthogy én nem hagytam abba a kerést, e szavakkal vetett véget a dolognak, mint a melyek ellenében immár nem lehetséges semmi föllebbezés:

— Ne fáraszd magad hiába! Megmondtam, hogy nem, s én arragoniai ember vagyok. Mindössze arra az egyre kérék, jöjj hozzám minél többször s minél hosszabb időre, hogy eleget beszélhessek rólad az asszonynak, mert se szeri se száma nem lesz a sok kérdésnek, a mire majd otthon felelnem kell.

— Nos tehát ebben az esetben — kiáltott föl Diego, kinek arca s hangja már darab idő óta oly feltékenységet árult el, minőt a gyermek szokott érezni új testvére iránt, ki elrabolja tőle a szülők gyöngéd dédelgetéseit, — ebben az esetben, miután úgy sincs önöknek már rám szükségök itt Madridban, holnap elutazom Torrejonba, egy s más ügyem vár ott elintézésre. Két hét múlva itthon leszek.

«Egy hét múlva itthon leszek!» Én így hallottam e szavakat, de mint később értesültem róla, csakugyan kettőt mondott Diego. Épen hét eleje, vasárnap volt e nap. Azért részletezem így e dolgot, mert később szomorúan fontossá tette balvégzetem.

— Megmondjam önnek — szoltam Don Jaimehoz mintegy Diego szavaira felelve — miért útazik el ez a mi barátunk?

— Ugyan ne fecsegj össze mindenfélét! — vágott közbe a szegény hypochondricus, megijedve, hogy talán beláttam szívébe s el akarom árulni, a mit most érez.

— Nos ez a derék, nemes jó barát — folytatám, ügyet sem vetve rá, — Torrejonba, Ardozba utazik, hogy ott marhái s gabnáját eladja. Még pedig azért, hogy így pénzhez jutva, fényesen teljesíthesse násznagyi tisztét esküvőmön. Mert házas ember lévén nem nyúlhat az én tárczámba, másfelől meg arról nem is akar tudni, hogy valami ajándékkal meg ne lepjen bennünket. Úgy-e eltaláltam, kedves jó Diegóm? Ne tagadd!

Diego szerető jó indulattal nevetett s megszorította kezem, mintegy bocsánatkérés gyanánt, miközben így szólt:

— Bizony nemcsak összes vagyonomat, de minden csepp véremet oda adnám a te boldogságodért!

— Látja, kérem? — válaszoltam. — Ő mindig ilyen!

— Mi az? Talán kifogásod van ellene? — kérdé ismét elkomorúlva.

— Dehogy van, édes fiam, dehogy van! Ellenkezőleg! Beleegyezem, csak tedd tönkre magad. Tégy érettem bármit, a mit akarsz. Az én szeretetem mindent kevésnek fog találni.

Don Jaime szintén kezét nyújtotta Diegónak, hálája jeléül, s így szólt:

— Elvárom, hogy ha ön haza jött Torrejonból, szíves lesz elvezetni házába s bemutat kedves neje ö nagyságának. Nagyon óhajtanám látni s vele közelebről megismerkedni.

— Nagy szerencséjének fogja tartani! — felelt Diego teljesen visszanyerve vidám hangulatát. S azzal dúdolni és kerengőzni kezdett a szobában, mint a gyermek, kinek hirtelen elszállt rossz kedve.

— Már akkor — súgta fülembé a jó Don Jaime — mikor Arragoniában nálunk járt, észrevettem, hogy ez az ember nagyon hypochondricus. Nem lehet vele elég óvatosan bánni. A hypochondriától csak egy lépés van az örütségig!

Íme ezek voltak akkori beszélgetésünk főbb mozzanatai.

Ráadásúl, mintegy boldogságom betetőzése gyanánt, midőn hazaértem, e levél várt ott rám Gabrielától:

«Fabián!

«Atyám megbocsátotta neked mind azt a rosszat, mit e földön elkövettél, még azokat is, melyekkel ő ellene vétkeztél.

Én mennyire szeretlek, nem kell mondanom.

Mindazonáltal ne látogass meg, egészen esküvőnk napjáig. Ne is írj nekem. Engedj egyedül lennem Istennel amaz idő alatt, a meddig még e szent helyen maradhatok. Azon perc-

ben találkozunk először, midőn e kegyes nővérek jelenlétében, e kolostor kápolnájában, az oltár zsámolyánál atyám s Diego elém vezetnek téged, hogy gyóntató atyám megáldja frigyünket, Isten nevében hitvesednek jelentve ki

Gabrieládat.»

Miféle titokzatos előérzet, miféle seraphi éleslátás a jövőbe sugallhatta imádottamnak azt a sajátságos vonakodást, miszerint se látni, se hallani ne kívánjon engem egészen esküvőnk perczének elérkeztéig? Sejtette-e vajon, hogy e percz soha sem fog ütni? Előre tudta-e mindazt, a mi történendő volt? Vagy talán csak a régi makacsság és némi neheztelés maradványának kellett eljárását tulajdonítnom, — annak, hogy még mindig élénken emlékezett a kegyetlen csalódásra, mi azon borzasztó délután érte őt, midőn magáénak nevezett ott, a jaszminvirágos ablak előtt állva? . . . Nem tudom megmondani. Csak azt az egyet látom most tisztán, hogy Gabriela úgy ebben, mint minden más egyében, valami csudás ösztönnek engedelmeskedett. Mintha megérezte volna azon vihart, mely nem sokára valamennyiünk feje fölé kerekedett s mely reményeim összes virágait zúgva tiporta össze.

Másnap reggel Diego elutazott, miként előre jelezte. Igen, elutazott, a régi szeretettel szívében irántam, minővel mindig viseltetett; föltétlen bizalommal — meg voltam győződve róla, — azon testvéri szeretetben s kiolthatatlan hálában, mi lelkemet iránta elfogva tartá. És mégis, oh mily borzasztó! ezzel véget ért barátságunk története. Mikor nemsokára ismét megjelenik történetem folyamán e szerencsetlen, már nem mint élettemnek gyöngéd, odaadó bajtársa fog az ön szeme elé lépni szent atyám, hanem mint bosszúálló arkangyal, kinek életemre törni a rendeltetése.

VI. Éva.

Az a catastropha, minek most súlya alatt görnyedek, egész véletlenül s egészen prózai előzmények után tört ki, mint a lehető legközönségesebb események következménye. Igaz egyébiránt, hogy a talaj — mint aztán észrevettem — már régóta titkon alá volt aknázva s csak a legcesekélyebb gyújtó szikrára volt szükség, hogy mindent földindulás döntönsön romba.

Emlékezni fog, szent atyám, hogy azon jeles ebéd estéje óta, mely mindnyájunkra nézve oly kellemetlenül folyt le, nem látogattam meg ismét Gregoriát. A barátság s udvariaság most aztán egyaránt követelték, hogy férje távollétében ne halaszszam immár tovább látogatásomat; de oly okok miatt, melyek jóval kevésbbé voltak rám nézve kellemetlenek, mint az e növel való érintkezés, még sem tehettem eleget kötelességemnek, mindaddig, midőn már haza térnek hittem barátomat s csodálkoztam, miért nem keres föl szokása szerint.

Azon téves hiszemben tehát, hogy búcsuzáskor ő ezt mondta: «Egy hét múlva itthon leszek», mindjárt az első napon az elindulását követő hét leteltével lakására mentem, nem kételkedvén benne, hogy már Madridban van. Attól tartottam, hogy talán megbetegedett útközben, vagy talán megneheztelt rám, a miért oly udvariatlanul viseltem magam ne-jével szemben.

Délután négy óra lehetett, mikor nála bekopogtattam, miután előzetesen lehetőleg minél jobb hangulatot és minél több türelmet iparkodtam magamra rábeszélni, hogy harmadik találkozásom Gregoriával jobban üssön ki, mint a két előbbi.

— Mit csináltak! — kiáltottam erőltetett vígsággal, alig nyitottak ajtót. — Hol vagytok emberek! Jó estét mind közönségesen! Egy szegény vándor kér szíves vendéglátást, nyolcz órára! Megkerült a szökevény, s itt marad ebédre, agyon fecség titeket s aztán szundikál egyet a szekében, hogy kipihenje kissé hat napi keserves munkáját!

Beszédemre Gregoria sietett elém; rendkívül komolyan és körülményeskedve fogadott.

— Ah! — kiáltott föl. — Ön az, gróf úr? Fölöttébb örvendek a megtiszteltetésnek.

— Bocsásson meg, kedves Gregoria — feleltem én, tovább is megtartva trefás hangomat. — Elismerem, hogy nagyon csúnyán viseltem magam önnel szemben; de ma azzal akarom helyre hozni mulasztásomat, hogy éjfél után két óráig itt maradok. Föltéve ugyanis, a miben nem kétkedem, hogy szívesen látnak ebédre!

— Nincs kifogásom ellene. Ön otthon van nálunk.

— Ön nagyon jó, nagyon jó. De rajta, lássuk, halljuk! Hol van a mi útas emberünk, miért nem jön élembe, miért nem fogad ő is?

— Diegót tetszik kérdezni? Nem tetszik tudni, hogy Tor-rejonban van?

— Micsoda? Hát még nem jött haza? — kérdém el-ámúlva.

— Ne tetesse magát! — viszonzá Gregoria. Elég jól tudja, hogy két hétre útazott el.

— Szavamra mondom, nem tudtam! — mondtam, mi-közben gépiesen az ajtóhoz hátráltam.

— Na, na, azért csak ne fusson el! — szólt nagy nyoma-tekkel. — Diego ismer engem s nem fogja rosszra magyarázni, ha az ő neje úgy fogadja s látja önt, mintha ő is itthon volna. Természetesen más dolog, ha ön attól tart, hogy barátja távol-létében nagyon unatkozni talál . . .

— Gregoria! — szóltam én, őszinte kitörést engedve ér-zelmeimnek. — Hígye el, nincs forróbb vágyam, mint hogy önnek tetszését megnyerhessem. Igen, Isten a megmondhatója, mennyire örvendének rajta, ha ön épen úgy tudna engem sze-retni, mint Diego.

Ellenségem könnyedén elsápadt e szavak hallatára, mintha lelkiismeretéig hatoltak volna azok! De alkalmasint észrevette, hogy a cseléd ott áll s csak ennyit mondott:

— Majd beszélünk róla! Tessék beljebb kerülni! (s Diego dolgozó szobájára mutatott). Nekem intézkednem kell egyről s másról. Jöjj Francziska!

— Hát nálunk marad ebédre? — kiáltott föl a szolgáló bamba örvendéssel. — Jaj de szeretem. Meglátja az úr, most már nem zavarom össze az ételeket!

Mélységes visszatetszéssel léptem be barátom dolgozó-szobájába s azon töprengtem, vajon mit lesz legokosabb ten-nem? Ha valami ürügy alatt pusztulok innen, ki a szabad levegőre, vagy ha fölhasználok ez alkalmat arra, hogy meg-nyerjem annak jó indulatát s bizalmát, kit ellenségemnek neveztem imént. Ha az előbbit cselekszem, úgy még jobban magamra dühösítem, mert akkor egész biztosra veheti, hogy csakugyan utálok s megvetem őt. Ha viszont a másikra ha-tározom magam, akkor annak leszek kitéve, hogy rettentő una-lom s önmegalázás között kell töltenem pár órát, föltéve, hogy nem sikerül eloszlatnom Gregoriának, utóvégre is jogos előíté-letét; míg ellenben ha sikerül tévútra vezetnem őt, iránta táp-lált érzelmeimet illetőleg, vagy pedig ha magam enyhébb érzel-

mekre hangolódok iránta a kölcsönös kimagyarázások után, akkor nem kell tartanom többé azon válaszfaltól, mely immár emelkedőben van Diego közt s köztem. Tehát arra határoztam magam, hogy maradok s így szóltam magamban :

— Diego nagyon fog örvideni, ha azt látja hazajövet, milyen jó barátok lettünk én és felesége!

E közben nyílri és bezárulri hallottam a kaput, a miből azt következtettem, hogy a cseléd elment a boltba vagy vendéglőbe. Nagyon rösteltem, hogy így czerimoniáznak velem s ennyi alkalmatlanságot, zavart okozok ; el engedtem magam ragadtatni rendes élénkségemtől, abban a reményben, hogy ez a tárgy különösen alkalmas lesz arra, hogy elkezdjem Gregoriával a testvéri meghittség hangját. Kiléptem tehát a dolgozószobából s így kiáltottam :

— Gregoria! Gregoria! Hol van ön?

A dolgozószobával épen szemben nyílt az öltöző. Én azt hittem, hogy ő a konyhán söt-föz, midőri aztán az öltözőben pillantottam meg őt, nagy szeleskedve oda siettem s az ajtóból már oda szóltam :

— Ugyan kérem, hát nem akarja, hogy jó barátok legyünk?

Gregoria épen rizsporozta arczát, mely különben meglehetőis barna volt. A mint e műtét közben tetten kaptva látta magát, elzöldült a haragtól s rám kiáltott, mialatt elrejtteni iparkodott a bünjelül szolgáló pamacsot :

— Gróf úr, mit jelent ez? Hogy mer ön ide bejelentés nélkül belépni? Azt hiszi, talán ez is a tábornokné háza?

Én nevetni kezdtem, bizonyára nem egyébért, mint a béke kedvéért s alázatosan válaszoltam :

— Bocsássa meg szelességemet. Elismerem, hogy túlléptem az udvariasság határán. De úgy tetszett nekem, hogy a cselédjét elküldte hazulról s azért jöttem, hogy megmondjam önnek . . .

— A cseléd valóban elment hazulról — szakított félbe Gregoria, még nagyobb haraggal. — De azért nem látom be, hogy a miért magunkra maradtunk, miért hiszi följogositva magát arra, hogy . . .

A hideg hátamba állt, a mint e visszataszító feddést hallottam. Mindazonáltal leküzdtem magamat s egyszerű természetességgel feleltem :

— Ismétlem, elismerem, hogy helytelenül cselekedtem, nagyon helytelenül, midőn szabadságot vettem magamnak arra, hogy kijöjjek a dolgozószobából és önt keressem. De arra akartam önt kérni sürgősen s most is kérem, hívja vissza a cselédet. Elég volt a nagy vendégeskedésből a múltkor, a mikor is bizonyára nagyszerű volt az ebéd. Ma azt óhajtanám, bánjék velem bizalmasabban, teljes őszinteséggel, mint Diego testvéröccsével. Kérem, hívja tehát vissza Francziskát s ne hozasson vele semmit . . .

Gregoria erősen zavarba jött, midőn így hallott beszélni. Valamilyen szikra gyúlt ki szemében, melyet én jólelkűség tüzének vettem; eleresztette a pamacsot s így szólt:

— Bocsássa meg ön is, hogy en szintén így ki engedtem magam hozatni sodromból. Tudja, barátom, nekünk szegényeknek csak egy gazdagságunk van, a büszkeség, mikor oly főurakkal állunk szemben, mint ön. Menjünk tehát vissza a dolgozószobába és feledjük a történeteket. Ön azt fog enni, a mit kap s túrnie kell, ha miatta tönkre is teszszük magunkat.

— Nagyon jól, nagyon jól van mondva! Ez már helyes beszéd. Így szeretem én, hogy ön bánjék velem! — kiáltottam föl igazán jól eső érzéssel, minthogy ismét szilárd talajon éreztem lábamat. És ismét dédelgetni kezdett a remény, hogy ez este Gregoria és én még jó barátokká leszünk, vagy legalább is nem válunk halálos ellenségekké. A dolgozószobába visszaérve, Diego székét foglaltam el s pár perczig némán maradtam, belátva, mennyire kockáztatott dolog, társalgást kezdeni egy oly nővel, ki annyira kedveli a drámai jeleneteket.

Ő állva maradt, háttal fordúlva nekem; tette magát, mintha a könyvszekrény könyveit nézegetné.

— Hány kötetet lehetne írni — kiáltott föl egyszerre, a nélkül, hogy megfordúlt volna — arról a sok istentelenségről, a mit ön e földön elkövetett!

— Fájdalom, igaz! — feleltem én nagyon rossz kedvvel, nemcsak azért, mert őszintén bántam a múltakat, hanem mert nagyon sértett Gregoriának az a folytonos igyekezete, hogy mindig a hajdani kéjenczet lássa bennem, nem pedig férjének igazlelkű barátját, Gabriela hú imádóját, azt a férfit, ki szakított múltjának esztelenségeivel s eszére tért.

— Milyen bolondok a nők! — folytatá ő. — Milyen szerencséje volt önnek, hogy nem akadt olyan nőre, ki

megtánczoltassa önt s bebizonyítsa, hogy nem mind ön a diófaig.

— Feledi, kérem, hogy Gabrielára akadtam! — szakítottam felbe ünnepélyesen.

— Szegény Gabriela, ő is csak úgy belebolondult önbe, mint a többi! Olyan asszonyt értek én, ki ellent tudott volna állni annak a varáznak, melylyel ön állítólag mindnyájunkat meg képes ejteni, mint ez a nagy bamba Diego fecsegte nekem. Már a mi engem illet, velem ugyan csúfúl megjárta volna. Ki nem állhatom az ilyen nőhódító uraságokat!

Hallgattam. Mit is felelhettem volna az ilyen ostoba beszédre?

— Ha én valamiért nőül mentem Diegóhoz — folytatá e vidéki asszony a nélkül, hogy helyzetét változtatná s mintha mind a könyvszekrénynek beszélne — ezt annak a felséges szerénységének köszönheti a szegény fiú, miszerint képtelennek hitte magát arra, hogy ő valamely olyan nőnek magára vonhassa tekintetét, kire ön egyszer rávetette szemét. Oh mennyivel jobb Diego önnél! Mennyivel inkább megérdemli, hogy az ember szeresse. Az ilyen férfiak, minő ön is, teljesen hálátlanok. Azt hiszik, hogy minden jog szerint megilleti őket. De hát mit csinál? alszik? vagy azt hiszi, bolondokat beszélek?

Mosolyogni iparkodtam, miközben megfogadtam magamban, hogy ide be nem teszem többé a lábamat máskép, mint Diego társaságában, s így is minél ritkábban. Gregoria szembe fordult velem s midőn látszólag oly barátságosnak és nyugodtnak talált, idegesen fölkaczagott s kevésbé rideg hangon folytatá:

— Jól teszi, ha nem veszi föl, a mit mondtam. Az egész csak tréfa volt. Bocsásson meg ismét! Úgy-e megbocsát? Valahogy csak ki kellett öntenem, a mi bennem forrt. Ön oly sokáig megfosztott attól a boldogságtól, hogy Diego neje lehessenek. Mert a míg ön beleegyezését nem adta, a szegény fiú meg nem merte kérni kezemet. Csak ne tagadja, mindent tudok! Diego mit sem hallgat el előttem... Hát mondja csak! — tette hozzá még szelidebb hangon, miközben rákönyökölt az íróasztalra, melynek túlsó oldalán ültem. — Mondja meg az igazat! Mikor ma idejött azzal a szándékkal, hogy szerény hajlékunkban maradjon egész este, éjfél utáig, valóban nem tudta, hogy Diego még mindig távol van?

Kimondhatatlan undort éreztem e testtartás láttára s e szavak hallatára. Valami ördögi gúny csillogott szemében, mi engem Shakespeare Jágójára emlékeztetett. Még ma sem vagyok képes fölfogni, hogy nem is a gondolatoknak, de a viperáknak mily chaosa kavarghatott Gregoria agyában ez este. Annyit multhatatlanul szükségesnek találtam, hogy tisztázzam kölcsönös helyzetünket, s egész komolyan szóltam:

— Mikor Diego tölem búcsút vett, e szavakat mondta: «Egy hét múlva itthon leszek.»

— Két hét múlva! Ezt mondta önnek és Don Jaimenak. Ismétlem, Diego mindent el szokott nekem beszélni. S ezt elhiheti, mert eddig még nem volt szerencsém Don Jaimével találkozni.

— Nos hát akkor rosszul értettem Diego szavait! — feleltem hidegen. — Azért, remélem, még semmi baj nem történt.

— Oh teljességgel semmi! — felelt ő fölegyenesedve, mint a kigyó, ha rálépnek. S azzal ismét a szekrényt kezdte nézegetni.

— Úgy értem azt, hogy semmi baj nem történt, siettem barátságosabb hangon kiegészíteni szavaimat, miszerint azáltal, hogy önt egyedül találtam, alkalmam nyílik egy kis baráti panaszkodásra ön ellen, valamint arra, hogy megkísértsen, hátha megérthetnők egymást ketten?

— Nos — kiáltott föl Éva leánya némi gyöngédséggel! de a nélkül, hogy felem fordulna. — Ezek komoly szavak, Beszéljen nyíltan!

— Már hetek óta nincs egyéb óhajtasom, Gregoria! — folytattam a legnemesebb indulatoknak engedve át magam. — Ön nagyon igaztalan irántam. Ön nem hiheti el rólam, mennyire szeretem én Diegót, s mennyire csak javát és boldogságát kívánom önnek, miután annak neje lett, a kit én testvéremül tekintek. Azt óhajtanám, hogy önben is szerető testvérré, meghitt barátnérrá találjak, s mégis bár mennyire rosszul esik, azt kell látnom, hogy ön napról napra jobban gyűlöl.

Gregoria ismét fölkaczagott, de nem vette le szemét a könyvszekrényről, talán azért, hogy ne kelljen rám néznie.

— Én nem utálok önt — felelt aztán. — Mindössze annyi igaz, hogy én távolról sem bízom úgy az ön híres nevezetes megtérésében, mint Diego és mint Gabriela. A közmondás is azt tartja, hogy a ki egyszer rossz csont, az csak jó későn

vagy épen soha sem javul meg. Ezért, úgy vélem, Diegónak jobban meg kellett volna fontolnia a dolgot, mielőtt kezességet vállalt volna a szegény leány előtt arra nézve, hogy ön nem fogja őt megint úgy csúffá tenni. Különbén részemről nem kívánok beleavatkozni ezekbe a dolgokba, csak arra az egyre kérem önt, hogy ha ön megint vissza talál térti előbbi élete módjához, — s egész bizonyos, hogy előbb-utóbb megteszi ezt — ne csábítsa magával férjemet is, ne idegenítse el őt kötelességeitől, ne gyűlöltesse meg vele engem, szegény asszonyt is, a kiből ön, miután örökké marquesákkal szokott érintkezni, ki tudja mennyi tökéletlenséget fedezett föl, s a ki iránt épen ezért nem a legjobb indulattal viseltetik . . . Ostobának tart ön engem, vagy azt hiszi, nem látom át, hogy Fábían Conde élet-halál harczot üzent nekem ?

— Ellenkezőleg, Gregoria! Oh egészen ellenkezőleg! — feleltem egész fájdalmasan. — Ön utál engem, azon percztől fogva, mikor először hallotta kiejteni nevemet Diegótól. Ön engem mindig vágytársának, boldogsága ellenségének tekintett, holott épen ön az, a ki megkeseríti és veszélyezteti az enyémet. Mert ön tudja, én nem élhetek Diego nélkül, s mi több, Diego kezesem nekem Gabrielánál. Reszketek, ha arra gondolok, mi minden nem történhetnék, ha Diego az ön tanácsaira hallgatva, valóban elhinné, hogy rosszul cselekszik, midőn érettem jegyesem előtt kezességet vállal. Ha ő visszavonná szavát, úgy Gabriela rögtön szakítna velem s akkor nem tudom, mi lenne velem! Oh Gregoria, mennyivel jobb lesz, ha mi négyen egyetértve, barátságban élünk; ha ön megszokja, hogy félelem és gyanakvás nélkül tekintsen reám, s ha egyesült erővel arra törekszünk közösen, hogy vissza nyerje egészséget és jó kedélyét ez a szegény beteg, ki annyira szeret bennünket. Gregoria, esedezem önnek Gabriela nevében: higye el, én jó vagyok, — higyen szándékaim becsületes őszinteségében, higyen barátságomban! Szóval, legyen nagylelkű irántam és Isten szerelmére, ne szorítson ki barátom szívéből!

— Uram, ön sérteget, ön bántalmaz! — kiáltott ő. — Tehát én akadály vagyok ön közt és kicsapongásainak egykori büntársa közt?

— Én ezt nem mondtam. Kérem, csillapodjék!

— Sőt még többet mondott. Azt mondta, hogy én undorodom öntől, utálom önt. Ugyan miért és mi módon? Én olyan

asszony vagyok, ki csakis a maga háza tájának, férjének él, s kisebb gondja is nagyobb annál, hogy más férfiakat is szeressen vagy utáljon. Én nem olyan nő vagyok, a milyenekkel ön érintkezni szokott! Aztán majd megkérdem Diegótól, vajon azt hiszi-e ő is, hogy én nem férhetek meg azon nagy barátság mellett, melylyel úgy látszik én föl nem érek, s majd aztán annak megfelelőn cselekszem! Jól megmondta nekem anyám! Hányszor, de hányszor kijelentette előttem, hogy mihelyt ön Londonból haza jön, azonnal megkísérti elvitatni tőlem Diego szívét. Ez aljasság! Ide jönni, hogy engem így gyalázzon, fölhasználva egyedül léteimet!

Így beszélt ez a pokoli furia s beszéde végén keserves sírásra gyűjtött.

Azt tudtam, megbolondulok.

Minden félelmet s tekintetet lábbal tiportam most már, kalapomat vettem s hidegen szóltam:

— Majd én is beszélek Diegóval, ha haza jön, s reméllem, hogy teljes igazságot fog szolgáltatni. Addig is señora, nagyon sajnálom, hogy alkalmatlankodtam. Van szerencsém ajánlani magam!

— Oh nem azért mondtam! . . . Maradjon, kérem! — válaszolt földerülve, s hatalmába igyekezvén keríteni kalapomat. — Nem akartam elűzni önt innen!

— Mindazonáltal, kegyes engedelmével, azonnal távozom.

— Dehát miért? Hisz nem történt semmi! Többet mondok azt hiszem, se ön, se én nem akarjuk azzal ejteni kétségbe Diegót, hogy elbeszéljük neki azt a sok okatlan szószaporítást, mit most egymás szemébe szórtunk, hogy kiöntsük szívünket s egyetértésre juthassunk. A kik szeretik egymást, azok veszekedni szoktak. Itt a kezem . . . Mit akar még többet?

— Gregoria, nagyon köszönöm e szavakat! — feleltem szintén kezet nyújtva. — De engedjen távozzom.

— Ember! Ön itt ebédel, ha már úgy jött ide, hogy itt egyék! Mit mond különben majd a cseléd, mikor haza jön?

E perczben csöngettek. Gregoria kiment kinyitni s én utána, le nem téve kalapomat.

A cseléd volt, egy pincertől kísérve.

— Tehát, señora, Isten önnel! — szóltam a kapu felé menve.

— Micsoda? Hát elmegy az úr? — rikoltá Francziska.

— Igen, rosszul vagyok . . .

— Ah, hogyis ne! . . . S a nagyságának ki van sírva a szeme! Jaj szűz anyám, mi történt itt?

Gregoria sietve felelte:

— Semmi! A gróf úr elszédült s én nagyon megijedtem. Isten önnel, Fábián. Gyógyulást kívánok.

— Isten önnel, Gregoria! — válaszoltam. — Tudassák, ha Diego haza jött. — S oly izgatottan, oly gyorsan rohantam le a lépcsőn, mint a ki élve menekül a neki vetett kelepceből.

HATODIK KÖNYV: A GYANÚS IGAZSÁG.

I. A purgatorium kapuja.

Nem kell hosszasan magyaráznom az előbbi jelene-
tet. A szomorú következmények elég fölvilágosításul szolgál-
hatnák.

Azon hét minden említésre méltó esemény nélkül folyt
le. Az első napokban ugyan némileg foglalkoztatott még a
Gregoriával való vitám emléke, de aztán megnyugtatót szán-
dékaim tisztaságának tudata s azon biztosság, melyben Diego
szeretete felől voltam; élesztette reményeimet az az atyai
gyöngédség, mit Don Jaime továbbra is tanúsított irántam,
szivem-lelkem elbűvölte a Gabrielára való boldog gondolás s
a kilátás, hogy immár nem sokára egybekelünk: mindez feled-
tette velem azon kicsinyes ízetlenkedést, melynek — bizton
hittem — nem lesznek egyéb következményei.

Miután minden perczem ezen és számtalan más kellemes
teendőimmal volt elfoglalva, teljesen feledtem azt a nyomorúlt
háztájt, mely annyi bosszúságot s kínt volt nekem okozandó:
eljött s el is múlt a második hét is, a nélkül, hogy eszembe
jutott volna megkérdeztetni, vajon hazajött-e már Diego, —
vagyis inkább szerettem hinni, hogy még nem jött haza, mi-
után se nem tudatta velem, se föl nem keresett.

Azon kellemes foglalkozások, melyeknek ekkor átadtam
magam, mind nagyon tetszésére voltak Don Jaiménak, mint-
hogy kétségtelenné tette előtte, mily komoly s jóra való irányt
vett eddigi viharos életem. Nem messze Madridtól, ott a hol

legtekintélyesebb birtokaim álltak, megüresedett a képviselői állás, s a jószágigazgató valamint a Gabriela atyja rávettek, hogy jelöltnék lépjek föl. Jelöltségemet nagyban támogatta a kormány, mint a mely igen le volt kötelezve nekem azon diplomatiái szolgálatokért, melyeket Angliában tettem érdekében, másfelől pedig lehetőleg megtisztelni iparkodott személyemben atyám rehabilitált emlékét, kinek hősi halála (úgy a mint én és Gutiérrez beszéltük el) továbbra is rendkívüli s állandó magasztalás tárgya volt sajtóban és szószéken egyaránt. Ebből kifolyólag aztán házam a nap minden órájában tömve volt befolyásos választókkal, kiváló politikai egyéniségekkel, kik pártjuk zászlaja alá kívántak volna engem toborzani; újságírókkal, kik életrajzomat óhajtották közzé tenni; költőkkel, kik ódákat írtak hozzám; hivatalvadászokkal, kik ilyen vagy olyan állást kértek tőlem; régi ismerősökkel, kik mindenek fölött pénzt kértek.

Ezenfölül untalan hivatalos voltam ebédekre, táncestélyekre oly rendkívül tekintélyes egyéniségekhez, kik eddig irtózva kerültek társaságomat, — erényes főrangú hölgyekhez, tábornokokhoz, kik atyámat személyesen ismerték hajdanában. — miniszterekhez, nagykövetekhez stb. S.én egyet sem mulasztottam el e meghívások közül, mert minél inkább nyilván valóvá iparkodtam ezzel is tenni a társadalommal való kibékülésemet s tisztességes életmódra tértemet.

Vegye ehhez, atyám, még azt is végül, hogy házamban mindenféle előkészületeket tettem, hogy minél méltóbban fogadhassam Gabrielát, miután már csak ket hét volt hátra esküvőnkig, — s érteni fogja, hogy én napot nap után el engedtem múlni, bár minden perczen azon tünődtem: «Mit csinálhat Diego?» Valahányszor hazatértem, mindig kérdeztem cselédeimtől, nem járt-e nálam barátom; csudálkoztam, hogy se föl nem keresett, se nem izent. Azzal a gondolattal semmi áron sem akartam megbarátkozni, hogy Madridban van már s azért nem keres föl, mert Gregoriának sikerült reám haragítani őt; inkább szerettem azt hitetni el magammal, hogy még mindig távol van. Mindegyre elhatároztam, hogy hozzájok küldök valakit s biztos hírt szerzek magamnak, vagy írok neki, vagy magamhoz kéretem, esetleg meglesem az utcán . . . És mégis se egyiket, se másikat nem tettem. Valami sajátságos renyhesség, mi talán a habozásnak volt okozata, — valami saját-

ságos habozás, mi az előérzettel volt rokon, akadályozott meg benne, hogy elvégre megoldjam immár e rejtélyt.

Legkevésbbé gondoltam arra, s nem is gondolhattam rá, hogy magam menjek tudakozódni Diego házába, mielőtt biztos lettem volna felőle, megérkezett-e s otthon van-e? A gondolat is megfagyasztotta véretemet, hogy esetleg megint négyszemközt találkozom Gregoriával.

E közben három napra el kellett utaznom azon helyre, mely az én kerületem volt leendő. Két órával elindulásom előtt, vagyis este hétkor, végre rászántam magam, hogy elküldjem jószágkormányzómat Diego lakására egy levélkével, melyben ez állott:

«Diegónak vagy Gregoriának».

«Diegó, ha Madridban vagy, keress föl rögtön.

Ha talán beteg vagy s nem teheted, tudasd azonnal, s bár semmire sincs időm, annyira igénybe vagyok véve, mégis egy perczre hozzád futok. Most indulok ugyanis kerületembe, hol két-három napig maradok.

«Gregoria, ha Diego nincs Madridban, kegyeskedjék tudatni velem, miért nem jött meg, mi történt vele és mikor jön? Szóval nyugtasson meg, mert nagyon aggódom.

Igen el vagyok foglalva. Barátotok

Fábián.»

Jószágkormányzóm nem sokára visszajött s ezt mondta:

— Többször zörgettem a gróf úr barátjának kapuján, a nélkül hogy valaki mutatkozott volna. Végre a szolgáló kinyitotta a kapu kis rostélyablakát s kikiáltott: «ki az?» Mondtam: «Umbria grófjától jövök, levelet hozok Don Diego Diego számára, vagy a seňorának, ha Don Diego nincs Madridban.» A cseléd szó nélkül visszavonúlt s csak jó darab idő múlva jött megint elő. «Az uraságék, — mondta — alusznak, s nem adhatok át nekik semmiféle levelet, se üzenetet». «Dehát nem betegek?» — kértem. — «Nem tudom!» — felelte nagy durván a lány s becsapta az ablakot. — Így tehát visszajöttem a levéllel, nem mertem átcsúsztatni a kapu alatt.

E jelentésre hirtelen fájdalom s rémület rohant meg, mintha előre érezte volna becsületes szívem, bár még teljesen határozatlanul, mindazt, a mi ma történik velem. «Örökre elvesztettem Diegót, szóltam magamban. Gregoria győzött!» Mindazonáltal lelkem még mindig lázongott azon gondolat ellen,

hogy Diego tegnaptól mára megszünhetett szeretni engem, bármennyire iparkodhatott is megrágalmazni előtte a család Gregoria. Abban állapotam meg tehát, hogy alaptalan rettegésem s ezt az aránylag vigasztaló magyarázatot fogadtam el:

— Diego megsértve érzi magát a miatt, hogy nem kerestem föl őt, se utána nem tudakoztattam, a mióta eltelt az a nevezetes két heti határidő. Gregoria pedig a maga részéről sietett eljárásomat tőle telhetőleg befeketíteni, — azt mondta neki, hálátlan vagyok, — megvetem őket, a mióta boldog vagyok s a világ kényeztetni kezd, — megvetésemet megvetéssel kell nekik is viszonzniok. — Ki tudja, talán azt is mind elmondta neki, a mi múlt este történt. De talán még sem . . . Erről okosabbnak tarthatta hallgatni . . . Oh szegény Diego . . . Na majd kiengesztelem én, ha visszajövök . . . Csak azért neheztel oly hamar, mert a hypochondria bántja szegényt, s mert túlságosan szeret engem. Ma esti magaviseletét megmagyarázza jellemének nyersesége, nevelésének hiánya s mindenek fölött az, hogy örökké úgy szeret bánni velem, mintha valami nyolcz esztendőes gyermek volnék.

Elhatároztam, hogy írok neki néhány tréfás, de szeretettel teljes sort, melylyel visszatértemig is enyhébben hangoljam őt magam iránt. De a választóim úgy körül vettek, már csak pár perczem volt a vonat indulásáig, s akaratom ellenére is elűtaztam a nélkül, hogy szándékom végrehajthattam volna.

— Majd visszajövök én még, señora Doña Gregoria! — szóltam magamban, az állomásra hajtatva. Majd visszajövök s meglátjuk, ki az erősebb kettőnk közül! Majd elvállik, olyan könnyű-e, a minőnek ön képzeli, elrabolni tőlem egyetlen barátom szeretetét, bizalmát, — azét, ki mindig védőm volt, ki Gabriela előtt jót áll értem, — és épen esküvőm előestéjén tenni ezt!

Azonban mind e gondolataim és szándékaim ellenére, s bár azon három nap alatt, a meddig távollétem terjedt, valósággal el voltam árasztva a sok díszfogadtatással, látogatással, memorandumokkal, bankettekkel, esti zenével, ülésekkel, vizsgákkal, Te Deumokkal, mindenféle fölavatással és más egyebekkel, melyek egy oly kormánypárti jelöltnek kötelezettségei lehetnek, ki először látogatja meg a kerületbeli választókat: mind e mellett ismétlem, nem sikerült elfojtanom magamban azt a titkos aggódást, mely ez útra indulásomkor elfogott, sőt

inkább annyira növekedett az, hogy mind csak vele foglalkoztam, s utoljára a végsőig fokozódott türelmetlenségem, minél előbb visszaútni Madridba, hogy beszéljek Diegóval s lerontsam azt a gátat, mit Gregoria barátságunk közt emelni iparkodik.

Alig érkeztem tehát haza a fővárosba, vagyis tegnap este, bár két napja nem aludtam s nem pihentem már, egy percnyi nyugtot sem engedtem magamnak, még annyit sem időztem lakásomban, míg ruhát válthattam volna, hanem barátomhoz siettem, becsületes hűséggel s gyöngédséggel telt lélekkel, s arra elszántan, hogy vagy mindent nyerek vagy mindent vesztek.

— Itthon van Don Diego Diego? — kérdém lent a kapustól.

— Igen, señor, — felelték, — az imént jött haza.

Mintegy nyolcz óra lehetett este.

Rohanást siettem föl a lépcsőn s a következő pillanatban azon végzetes ajtó előtt találtam magam, melyet már háromszor léptem át túlaradó szeretettel és bizalommal, de melyen át mindannyiszor szorúlt szívvel távoztam. Pedig lám az egész városban ez volt az egyetlen ajtó, melyen én tisztességes és nemes szándékkal kopogtattam! E mögött lakozott az egyetlen házaspár, melynek családi élete szent és sérthetetlen volt az én szemeimben; az egyetlen férfi, kit semmiért e világon meg nem csaltam, meg nem bántottam volna; az egyetlen nő, ki nem volt nő az én szememben, s kit úgy tiszteltem, mintha saját szülő anyám lett volna, még ha Venus minden szépségével, Armida minden csábjával ruházta volna is föl őt a természet.

Ép ezért elkeserített, midőn elgondoltam most, mily igazságtalan hozzám a sors, s nagy nehezen fojtva vissza könynyeimet, igyekeztem lecsillapodni s kopogtattam.

Ép úgy, mint a mikor jószágigazgatóm járt itt, sokáig késtem megnézni, ki van az ajtón. De e közben lépteket hallottam jönni-menni, suttogás, nyiló s záródó ajtók csapódása hallatszott, majd a Diego hangja, mely koronként mint valami fojtott oroszlánordítás hangzott ki.

— Hagyj engem! Elég volt! Békét hagyj! — E szavai hatottak tisztán fülemben.

— Szegény oroszlánomat láz bántja! gondoltam ma-

gamban, inkább sajnálattal, semmint ijedelemmel. Ez az aszszony megrövidíti életét!

Végre kinyitották a kapuajtó ablakát s a fémrács mögött két égő szikrát pillantottam meg.

— Én vagyok! — kiáltottam, mert föl véltem ismerni Diego szemeit.

Az ablak bezárult.

Újabb léptek zaja hallszott s végül sikerült megkülönböztetnem Gregoria hangját, a ki tompán odaszólt a cselédnek:

— Francziska, ki ne nyisd! — Mondd, hogy lefeküdtünk!

— Ah kígyó! — szóltam magamban.

S ismét meghúztam a csengettyút; mindenre elszántan s egész erőmből kiáltottam:

— Diego, nyisd ki! Tudom, hogy fönt vagytok még! Halottalak beszélni. Én vagyok! Fábián Conde!

Alig ejtettem ki e végszót, az ajtó hirtelen kinyílt s előtem állt Diego, kalappal fején s köpenybe burkolva.

Az előszobában egy lélek sem volt más látható.

— Ne üss itt botrányt! — szólt ridegen, rám sem pillantva. — Mire való ez a kiabálás? Tudjuk jól, hogy Fábián Conde vagy! Ki más, mint ő merne így zörgetni házam ajtaján! Menjünk innen, menjünk, ki az utcára!

E szavakkal bezárta maga után az ajtót s lefelé haladt a lépcsőn.

Megadással türtem e sértegetést, sőt majdnem szerettem, hogy ilyen fordulatot vett a dolog. Diego és én így jobban megérthettük egymást kün az utcán, magunkra maradva, mint az ő házában, neje jelenlétében. Különben is egész biztos voltam benne, hogy ki tudom őt engesztelni! Annyiszor láttam már őt bocsánatot kérni tőlem, a mint sírva ölelt át, miután az iméntihez hasonló módon dühöngött és igazságtalankodott velem szemben. Baráti szeretetem föltétlenül bízott az övében!

Követtem tehát őt, egy szót sem szólva, mígnem az utcára érve, azt mondtam:

— Ha úgy tetszik, menjünk hozzám, az én házamba . . . Esik.

— Neked nincs házad, nem is lesz soha! — felelte kegyetlen hangon. — Menjünk abba a kávéházba vagy ha tetszik

csapszékbe, hol hajdanában tolvajok s gyilkosok társaságában szoktunk üldögelni.

II. A botrány gyümölcse.

A Daoiz y Velarde kávéház, melyre Diego czélt, Avapiés külvárosban állt. Csakugyan egykori különczködéseink és embergyűlöletünk idejében, többször ellátogattunk oda esténként, hogy philosophiai tanulmányokat tegyünk a foglalkozás-szerű gonosztevők ábrázatait és szokásait illetőleg, miként később meg a kórházakat látogattuk, hogy áldozataik hulláit tanulmányozzuk.

— Menjünk hát Daoiz y Velarde-ba! — szóltam én előzőkenyen. Nagyon jól fog esni, ha ott visszagondolok rá, milyen perczeket töltöttünk ott együtt két év előtt.

— Sohse is kellett volna máshová járnunk! — viszonzá Diego rettentő gúnynyal. — Ez volt az egyetlen méltó hely Gutiérrez büntársaihoz!

— Diego! Az égre! — kiáltottam föl, nem bírva magammal. — Ügyelj szavaidra!

— Ez csak a bevezetés! — válaszolt a boldogtalan, a legiszonyúbb nyugalommal s szemembe tekintett, a legelőször ezúttal.

— Diego, hát mivel bántottalak én? Mi bajod van? Beteg vagy? — törtem ki, eléje lépve s arra kényszerítve őt, hogy megálljon.

Ő magára vonta köpenyét, föl az arczára, egészen elfödve azt; de mégsem akadályozhatta meg, hogy meg ne pillantsam, milyen dúltak vonásai, milyen lázban égnek szemei, s mily ördögi mosoly ül ajkain.

— Előre! Előre! — kiáltotta ő, kíméletlenül félre taszítva útjából s tovább haladt.

— Szent Isten, megőrült volna? — gondoltam magamban.

Diego kitalálta gondolatomat s mielőtt megindultam volna, hogy kövessem őt, vissza fordult, hozzám hátrált, nyugodtan kibontakozott köpenyéből s így szólt:

— Ne gondold talán, hogy megőrültem. Csak voltam örült, egész mostanáig, azon naptól kezdve, melyen megismertelek.

Ne kapaszkodjál tehát ebbe a mentségbe, hogy megszökjél előlem, ha — mint nem kétlem — felsz követni.

— Félni, én? Ugyan kitől és miért?

— Én tőlem és saját lelkiismeretedtől. — Ah esztelen, magad jöttél, hogy belevesd magad a farkas torkába! Különb-
ben igaz, hogy holnapután én kerestelek volna föl minden
áron! Még két napra volt szükségem, hogy befejezzem
pörödet.

— Miféle pörömet? Látod Diego, te igazán megölsz. Látod, már nem bírom kiállni tovább. Csak tőled tűrhetek el ilyen kegyetlenkedést, — fájdalom, eléggé hozzájok szoktat-
tál. — Mi az én bűnöm? Hogy egy hét óta nem kerestelek
föl? Hogy boldogabb vagyok, mint te? Hogy neked köszönhe-
tem boldogságomat? Hogy egész lelkemből szeretlek?

— Utánam! Kövess! — Mindössze ennyit felelt s ismét
útnak indult, büszke léptekkel haladva előre. De hangjában az
elérzékenyülésnek és szeretetnek nyomát véltem érezni.

Követtem tehát s nem sokára elértünk az említett kávé-
házba.

Az egyetlen terem, miből e piszkos fészek áll, telides tele
volt rosszul öltözött s még rosszabb életmódot folytató nőkkel
és férfiakkal. Minden asztalon bor vagy pálinka állt. A levegő
fojtó volt, dögvészes, merő füst, alig lehetett lélekezni.

Megjelenésünk perczre fölfüggesztette a vendégek rikol-
tozását, veszekedését s ocsmány éneklését. Oly tekintetet vetet-
tek ránk, mint a pók a hálójába került légyre.

Diego e barlangnak egészen hátsó részéig hatolt be, s
itt egy gazdátlan asztalkát találva, leült melléje, szembe a
közönséggel, azzal a vakmerő, kihívó arczkifejezéssel pillantva
körül, mi neki sajátja volt.

Én vele szemben foglaltam helyet, háttal a többi ven-
dégnek.

— Beszélj! — szólalt meg ekkor aztán a Gregoria
férje. — Miért jöttél ma este bírád házába? Talán engem is meg
akartál fizetni, mint Gutiérrezzel tetted, hogy eltitkoljam a világ
előtt gázságaidat, vagy hogy engem is rászedj álnok beszédeid-
del, miként rászedtél Matildot, aztán Gabrielát, most meg
Don Jaime de la Guardia-t, mindig épen azokat, kik segítő
kezet nyújtottak neked? — Beszélj, — Fabián Conde, hallgat
téged Diego, a lelencz!

Olvasztott ólom gyanánt zúdultak fejemre e rémítő szavak. De a mint e szavakat a szerencsétlen mondta, a közben annyira reszketett s oly testi-lelki szenvedés jeleit árulta el, hogy még egyszer erőt vettem magamon, bármily nehezemre esett, s odaadó szelídséggel válaszoltam:

— Diegó! Anyám emlékére esküszöm neked, hogy ha nem kerestelek föl, a mióta Madridba visszajöttel, nem azért történt, mintha megfeledeztem volna baráti szeretetemről...

— Tudom, gróf úr, tudom!

— Nem tudod, szakítám félbe. Azt hiszed, hálátlan vagyok irántad. Hogy a miért küszöbön áll egybekelésem Gabrielával, — a miért a világ ma annyi figyelemmel s kitüntetéssel halmoz el, — a miért a tisztességes családok becsülését kiérdemeltem, a kormánynak támogatásával dicsekedhetem, polgártársaim meg rokonszenvükkel ajándékoznak meg, úgy hogy biztos kilátásom van a képviselőségre, — a miért továbbá vagyonom napról-napra nő, Don Jaime barátságára, becsülésére méltat...: szóval a miért ma oly jólét, szerencse környékez, elfeledtem talán, hogy mindent neked köszönhetek? Hogy te voltál egyetlen barátom azon idő alatt, míg balsorsom tartott, hogy védelmemben véredet ontottad egy párbaj alkalmával, hogy betegségemben megmentetted életemet, hogy vissza nyernem segítél Gabrielát s hogy nagylelkű kezességet vállaltál érettem előtte, valamint szülei előtt?... Mennyire tévedsz Diego! Én jobban szeretlek téged, mint bármikor; képes volnék reád ruházni boldogságomat, ha ez lehetséges volna; nem is lehetek igazán boldog, míg te nem vagy egészséges és megelégedett...

— Csak sziszegj, kígyó, sziszegj! — szólt a boldogtalan keserű kacajjal. — Ráismerek hajdani ékes szólásodra! Ne gondold, hogy elámítsz engem!

— Elámítani téged? Miért?

— Azért, hogy ne tépjem le rólad azt az álarcot, mit már egy év óta viselsz a világ előtt. Hogy továbbra is kezessed s védőd maradjak az emberek előtt!

— Megint régi szokásod követed! — szóltam fájdalomosan. — Édes Diego, te nagyon visszaélsz azon jogoddal, a mivel kiváltságosan fölruháztalak, hogy rossz óráidban tetszésed szerint korholj, sőt akár sértegess. De ugyan hagyjuk a drámai jeleneteket s térjünk magára a dologra!

— Nos ez a dolog még tragédiának is fog ám bizonyulhatni! — felelte sötét hangon. Felejtet-e talán, hogy ha te most gróf vagy, gazdag vagy, ha pár hónapja használni mered családod nevét, én jól tudom, hogy te ezt ál-okiratok, hamis tanúk segélyének köszönheted, annak, hogy halottnak hazudtad Gutiérrezt, s egyáltalán meghamisítottad atyád halálának igazi történetét?

— Nos és mit akarsz mindezzel mondani? — kiáltottam föl megvetőleg. Azt vetted talán fejedbe, hogy Lazaro szerepét utánozd! Mi köze ennek a dolognak a te neheztelésedhez?

— Van köze, és pedig sok, — meglátod. — Nem vállaltam-e én kezeséget érteed Gabriela előtt?

— De igen, megtetted. Nos hát aztán?

— Hát én elgondoltam egész életed folyását s borzalommal tölt el emléke. Oh mennyire igaza volt akkor este Lazarónak! Mily undok volt az egyesség, mire akkor te Gutiérrezzel léptél!

— És te beszélsz így? Te, a ki úgy vitattad akkor az ellenkezőt Lazaróval szemben, s ma mondd ezt nekem?

— Igen, én mondom. Én, a kinek végre fölnyílt szemem; én, a ki lerántottam végre amaz esztelen vonzalom kötelékét szememről, melynek következtében minden rossz teted csak igazolni, menteni tudtam. Igen én, a ki ma már szánombánom és röstellem, hogy oly gyöngéd és elnéző tudtam lenni irántad; én, a ki bocsánatot kérek az emberektől, a miért védelmedre vállalkoztam, a mint hogy nem egyszer megvédelmeztelek jogos haragjuk ellenében.

— Csillapodjál Diego s végezzünk higgadtan! — viszonozám én, még mindig tartóztatva magam, a mit különben csakis azért voltam képes tenni, mert hajdani bűntársamnak e beszedei valósággal megleptek s kíváncsi érdeklődést keltettek bennem. — Ugyan mit vétettem én ellened, hogy így megvonnod tőlem eddigi elnézésed s ilyen ridegen tartasz fölöttem ítéletet, minden ok és alkalom híján? Talán azt határoztad el magadban, hogy össze fogsz velem veszni? Vagy talán más valaki határozta ezt el számodra?

Diego kikerülte, hogy kérdésekre feleljen s így folytatá:

— Ne gondold, hogy mai keletű az az iszonyodás, mit bennem keltettél. Még akkor, midőn elkeseredett embergyűlöletem idejében szilaj vadsággal magasztaltam merényleteidet a

társadalom ellen, melyekről te naponként beszámoltál nekem, már akkor sem győzhettem le magamban a borzadást azon hidegvér láttára, melylyel te minden szülőt, minden atyát rászedtél, ki családja körébe téged bebocsátott, — azon kegyetlenség láttára, melylyel meggyaláztad őket, ha mindjárt legjobb barátaid voltak is, — azon pokoli mód műértő mesterfogásaid láttára, melyekkel Éva leányait, szegényeket elcsábítottad s veszedelembe döntötted, — azon hihetetlen képességed láttára, hogyan bírsz hazudni, hamisan esküdni, esküvéseid megszegni, — milyen elvetemült, önző, lelkiismeretlen vagy!

Haragom ismét föllobbant, de ismét elfojtottam s így feleltem:

— Mindez igaz! Fájdalom mindezt és sok más egyebet is elkövettem. De neked van ma legkevésbébbé jogod e bűneimet arczomba vágni. Mert hisz te vagy az egyetlen ember, a kihez mindig hű és becsületes voltam, — téged mindig egész lelkeimből szerettelek és szeretlek, — téged soha meg nem csalalak és soha sem tudnék megcsalni . . . szóval te vagy az egyetlen, ki engem büntetlenül bántalmazhat, a mint most bántalmazasz, bár jól tudod, hogy van elég bátorságom, elég erőm eltiporni sértőimet.

— Fenyegetsz? — ordított föl Diego döllyfösen.

— Nem, Diego, nem fenyegetek; csak arra kerlek, légy könyörületes hozzám! Könyörülj meg rajtam s magyarázd ki magad! Hadd tudhassam, miért vagy ma ilyen velem szemben? Valami komolyabb dolognak kellett történni, semmint képzeltem. Az, hogy egy hét óta föl nem kerestelek, nem lehet elegendő ok ekkora haragra. Szólj nyiltan! Mit beszéltek rólam neked? Mi bajod van? Beteg vagy? A láz miatt örjöngsz így? . . . Nem hihetem, hogy minden ok s ürügy nélkül gyűlöltél volna meg ennyire! . . . Oh igen, igen, te beteg vagy, nagyon beteg! Látszik az arczodon. De én ápolni foglak . . . Jőjj, menjünk innen . . . Valamit magadhoz kell vened — neked ki kell sírnod magad — neked szükséged van rá, hogy én földerítsek . . . Diego, édes testvér, oszlasd el homlokodról e ránczokat! Nem hallasz? Én vagyok a te Fábiánod! Én vagyok a te örökös jóbarátod!

— Csak sziszegj, kígyó, sziszegj! — szólt a nyomorúlt, majdnem babonás iszony hangján. — Ilyen szép szavakkal csábítottál magadhoz engem, hogy aztán szíven marj!

— Nem én vagyok az a kígyó! — törtem ki most akaratom ellen. — Az a kígyó közelebb áll hozzád . . .

— Vigyázz, mit beszélsz! — kiáltotta, mi közben akkorát ütött öklével az asztalra, hogy pillanatra minden beszéd s láрма félbeszakadt a kávéházban.

— Azt akarom mondani, tettem hozzá halkán, hogy az nem az én hibám, ha nem állhat engem az az asszony, a kit feleségeddé tettél . . .

— Ne említsd őt! — ordította mint egy tigris. — Ne említsd őt! Ne gyalázd őt meg azzal, hogy szájadon kiejtsd nevét! Ne merd említeni, mert különben e helyen megöllek!

Minden vér fejembe futott, azonban összeszedtem a mi józan eszem még maradt s ezt feleltem :

— Diego, az Istenért! Ügyelj, mindenki ránk néz, hallgatnak bennünket! Még azt hiszik, valami gonosztevő és gyáva vagyok!

— Csak azt hiszik akkor, a mi igaz és tény.

— Diego!

— Csak azt hiszik akkor, a mit nemsokára mindnyájan tudni fognak, a miről pár nap múlva egész Madrid beszélni fog. Nem mondtam neked, hogy már befejezni készülök pörödet? Gutiérrez él, — Gutiérreznek Madridban kell lennie . . . Holnap majd kikutatom azt az odút, a hol rejtőzik s följelentem a törvény előtt. Ha majd leróttam e kötelességemet az igazsággal szemben, s ha még elintézem azt, a mit múltam hibáinak helyrehozásául lelkiismeretem parancsol, akkor majd elérkezett a pillanat, melyben saját kezemmel ölök meg!

Türelmem elfogyott.

— Semmit sem fogsz ebből megtenni, hitvány bolond! — viszonzám tompa, de rettentő hangon. Semmit sem fogsz ebből megtenni, mert vagy mindjárt ebben a perczen bocsánatot kérsz tőlem s elismered, milyen hálátlan voltál irántam, vagy pedig mihelyt kimegyünk az utcára, úgy lelélek, mint egy veszett ebet! — Elég már a kíméletből. Én vagyok én, te vagy te!

— Ah csak erre vártam! — válaszolt ő s mintegy varázslásra lecsillapult, nyugodttá vált. Ez már aztán okos beszéd! Nos tehát annál maradunk, hogy megvívunk életre-halálra! Na Isten a megmondhatója, mennyire hálás vagyok ezért neked! Attól féltem, hogy úgy kell leölnöm téged! Tehát

megbeszéltünk mindent, nincs több mondani valónk: az ügy el van intézve! Mehetsz, a mikor tetszik. Holnapután elküldöm hozzád segédeimet.

— Nem, oh nem! Ez nem történhetik meg! — szoltam most oly kitorésével baráti szeretetemnek, hogy könny szökött szemembe. — Örjögésed ragadós s nekem is elvette percze eszemet . . . De már bánom, a mit mondtam. Visszavonom szavaimat. Én nem akarlak téged megölni, sem azt nem akarom, hogy te megölj engem! Ez borzasztó volna! Ez iszonyú volna! A lehető legesztelenebb örütség volna ez, és minden ok nélkül! Minden ok nélkül, hidd el nekem Diego! Vagy ha nem hiszed, nézz szemembe! Lám, úgy-e nem mersz szemembe nézni?! Mondd, mi a panaszod ellenem? Látod, úgy-e, nem tudsz semmit sem mondani?!

— Ne gondold megint olyat, hogy talán megörültem — válaszolt Diego csöndesen. Ez — hiába való mentség lenne s csak rosszabbítaná ügyed állását. Egészen helyén van eszem. Bizonyítja az, hogy mihelyt magadtól késznek nyilatkoztál, életre-halálra megvívni velem, ismét visszatért nyugalmam s a legteljesebb higgadtsággal beszélek veled. Azt mondtam, vagy legalább azt akartam mondani neked az imént: ha nem előztelek meg abban, hogy engem fölkeress, azért történt, mert úgy kellett elintéznem ügyeimet, hogy ha én talállok elesni e párbajban, ne nevetess markodba, mint a ki ezután már zavartalanul mérgezhetsz meg álnokságaival a világot. Nem csak annyiból áll ugyanis teendőm, hogy följelentsem a bíróságnak azon büntető törvénykönyvbe ütköző bűnöket, melyeket Gutiérrezzel elkövettél, hogy hatalmatokba kerítsétek Umbria nyomorúlt grófjának elkobzott birtokait, — hanem Gabrielának is tanácsolnom kell, ne menjen hozzád nőül, miután visszavonom éretted vállalt kezességem; értesítenem kell Don Jaime de la Guardiát, hogy beszennyezted családjának becsületét, szarvakat rakva öcscsének, a tábornoknak vén homlokára. Végül pedig valamennyi újságban közzé teszek egy nyilatkozatot, melyben tudtára adom a világnak, hogy megtagadlak téged és barátságodat, s bánom, hogy valaha éretted ontottam véremet; fölhívok minden tisztességes egyént: úgy kerülje a veled való érintkezést, mint a belpoklossal, s annak megakadályozása végett, hogy tovább is megfertőztesd lélekzetteddel a

világot, kijelentem, hogy párbajra hívtalak, bízván Istenben, hogy megsegít megölnöm téged. Most már csak nem fogod mondani, hogy örült vagyok? Tehát a viszontlátásig holnaputánra!

Kövét meredtem e terv hallatára, melynek sátáni mesteriségében Gregoria kezét fedeztem föl. Most már nem ragadott el a harag, hanem egészen józan maradtam s hidegen azon meggyőződésre jutottam, hogy nincs más menekülésem, mint még ma este megölni Diegót, ha nem sikerül beláttatnom vele tévedését s vissza szereznem barátságát, bizalmát. Ellenkező esetben Gregoria teljes győzelmet aratott és számomra ezután végleg oda minden: vagyon, becsület, nevem, szerelmem, boldogságom! Minden! Kezdve Gabrielán, lelkem legfőbb vágyán.

Elhatároztam tehát, hogy semmi eszközt sem mulasztok el arra, hogy visszaszerezsem barátom szívét, még ha úgy kell is kitépnem melléből. Hiszen úgy is el voltam szánva e jelenet végén arra, hogy vagy megölöm őt, vagy meghalok. Tehát minden egyéb közönbös volt rám mézve.

— Megállj! — szóltam hozzá, így eltökélve, s megfogtam két karját, kényszerítettem, hogy leüljön helyére. — Még nem végeztünk!

Oly szilaj és erőszakos mozdulattal tettem ezt s oly fenyegető düh kifejezése ülhetett ki arczomon, hogy Diego megdöb-bent tőle pillanatra s minden erélye megbénult. De a következő perczen ismét föl akart kelni s így szólt:

— Erészszén, ereszszén az úr! Majd elintézik segédeink holnapután!

De én visszatartottam székén, lenyomva vállát kezemmel, melynek ereje most ellenállhatatlan volt. A legnagyobb dühvel kiáltottam:

— Mondtam, hogy nem mégy!

— Micsoda, nem megyek?

— Igenis, nem. Hadd öntsd ki egészen mind azt a mérget, a mi benned forr ellenem!

— Erőszak? Velem szemben? — ordította Diego süket hangon, mi közben hasztalan erőlködött szabadúlni kezem szorítása alól, s hiában keresett szemeivel valami fegyvert, menekülési vagy védelmi eszközt. — Talán meg akarsz ölni?

— Megöllek, ha nem hallgatsz meg! Már én is egész örült

vagyok, s tudod, sem erőd, sem bátorságod nem mérközhetik az enyémmel!

— Mert gazságod sem mérközhetik! Olyan is most az arczod, mint valami gyilkosé!

— Vigyázzatok! verekednek az ifiurak! Hajba kaptak az úrfiak! — kiáltozta e perczben néhány hang durva újjongással, mire az egész kávéház elnémúlt, gúnyos, sértő, kihívó csöndbe merülve. Mi is elhallgattunk. Levettem Diego válláról kezemet és halkán oda szóltam hozzá:

— Látod, mit csináltál? Szégyen gyalázat!

Diego vad dölyffel fölkaczagott, keresztbe fonta karjait, kihívó s támadó módon nézett farkasszemet a közönséggel.

— Hagyjátok őket! Részegek! — szólt megvetően néhány nőszemély; a mire itt-ott kaczagás és füty hangzott föl s aztán rögtön újra megeredt minden asztalnál a félbeszakított beszélgetés, abbanhagyott ének.

— Nem vettem magamhoz fegyvert — szólt most Diego, oly nyugodt tekintettel pillantva rám, melyben derült méltóság és bátorság tükröződött. — Tehát bántódás nélkül leszúrhatok, a melyik perczben tetszik neked.

— De hát valóban nem lehet segíteni e dolgon? — kiáltottam föl, mereven rászögezve tekintetemet.

— Másképp nem, minthogy vagy megverekszel velem holnapután életre-halálra, vagy pedig még ma este meggyilkolsz és így aztán gályára vagy vérpadra kerülsz. Azért mondom ezt, mert otthon nálam tudják, hogy veled távoztam hazulról, s ha ez nem volna elég, ez a csöcselék itt körülöttünk hallotta már veszekedésünk s vallomása majd kezébe ad téged az igazságszolgáltatásnak!

Ez a nyugalom mind jobban fölingerelt s így szóltam:

— Hiában akarsz megijeszteni, Diego! Ismétlem, kész vagyok inkább bármire, semhogy abba a helyzetbe jussak, melybe a te örültséged akar engem juttatni, meg annak az aszszonynak gazsága!

— Hallgass! Ne említsd őt!

— Nem hallgatok, most rajtam a beszéd sorja! Törődöm is én most gályával, vagy vérpaddal! Itt a zsebemben egy hatlövetű revolver s ez elegendő lesz, hogy föbe löjem vele magamat, majd ha előbb téged lelöttelek.

— Ismerem én ennek a revolvernek a historiáját! Ugyan —

az a fegyver, melyet egykor Gutiérrezre szegezted, úgy vélvén kikerülhetni gyalázatodat. Ma én velem ismétlődik e jelenet, miként ismétlődhetett volna akár a rendőrséggel is! Ugyancsak kutyamód olcsó lett életed, mióta Csalás és Hazugság grófja lettél.

— Annál rosszabb rád nézve — feleltem oly kegyetlen cynismussal, mely versenyzett az övével. Ha kutya mód élttem eddig, ha olyan voltam eddig irántad, mint a leghűbb s legjobb kutya, s ha mégis igen sokszor kegyetlenül bántál velem, ma este pedig már csakis korbácsod s oldalba rugás van számomra: itt az ideje, hogy eszembe jusson, miszerint farkasfogaim vannak, a melyeket majd torkodba vágok, ha nem hagyod abba igazságtalan kínzásodat. Felelj tehát te vad ember! Mit csináltam én neked? Mi kifogásod van ellenem?

— Teljességgel semmi! — felelt ő fagyos közönnyel. — Már értésedre adtam az imént, semmi egyéb bajom nincs nekem, mint az, hogy nem kívánok veled többet érintkezni, hogy jól laktam veled, hogy meg akarom tisztítani a világot jelenlétedtől, ha mindjárt életembe kerül is ez . . . Elég már, elég Fábián Condeból!

Rémülettel és kinnal hallottam e baljóslatú elhatározást, mi oly mély gyűlöletből volt áthatva. Mintha csak az a szózat csendült volna ismét fülembe, melylyel öngyilkosságra ösztönzött egykor az életuntság. Mindazonáltal eltitkoltam mély fölindulásomat s így feleltem:

— Minthogy te arra határozta magad, hogy hallgatsz, mert röstelled fölfedezni előttem, milyen piszkos forrásból ered mostani eljárásod: hát megmondom én szemedbe, a mit kitaláltam, ha mindjárt összemarczangolják is lelkedet szavaim!

— Hallgass!

— Mondtam, hogy nem hallgatok. Az a bajod velem, hogy Gregoria . . .

— Ne említsd őt, Fábián!

— De igen, igen is említem. Ismétlem, én megsértettem Gregoriának pokoli dolyfét azzal az igazságos megvetéssel, a hogyan múlt este bántam vele, a mikor is úgy távoztam házból a mint tudod . . .

— Nem tudok semmit! Nem akarok tudni semmit!

— Mindent tudsz, legalább is úgy, a hogyan feleséged beszélt neked!

— Az én feleségem nem beszélt nekem semmit! Kíméld őt, vagy a kezemmel fojtalak meg!

— A te feleséged, a te gyűlöletes feleséged, — látod fittyet hányok fenyegetéseidnek! — mint mindig, ezúttal sem óhajtott egyebet, mint hogy össze veszítsen bennünket, tehát a múlt este rettenetes jelenetet rögtönzött nekem! Fölfogadtam, hogy nem emlitem előtted . . .

— Oh, hát bevallod végre! — tört ki Diego, úgy összegörnyedve a görcestől, hogy arcza alig emelkedett fölül az asztal színvonalán. — Tehát van elég bátorságod, hogy szemembe mondd! Előbb szerettelek volna megölni! Azt szerettem volna, hogy magaddal vidd a sírba gyalázatos gabszágodat lelked mélyén!

— Hazudsz, Diego! Nem te akartad, hogy ne beszéljek, hanem feleséged! Ő tanácsolta neked, hogy ne engedj beszélnem, ne engedd magam igazolnom. De igenis beszélek, habár szétvet is a düh téged itt ültödben, s habár tűzzáporként hullanak is rád szavaim!

— Nos beszélj tehát! Akarom mondani: hazudj, mint a legutolsó gazember, úgy a hogyan régente szoktad! — válaszolt a nyomorúlt. — De légy kegyes s végezz röviden. Meghallgatlak miként hallgatnám egy egér vinnyogását, melyet lábam alatt tartok tiporva. Az ég könyörül rajtam s ad jó gyomrot hozzá, hogy elbíriam amaz undokságot, a mivel fölháborítani készülsz!

— Nem csekély erő kellett hozzá részemről, hogy én elbíriam viselni a te feleséged társaságát azon három ízben, mikor elég szerencsétlen voltam beszélni vele! — feleltem könyörtelenül.

Diego a mennyezetet kezdte nézegetni s újjával dobolt. Nem szólt semmit, csak fölkaczagott.

— Nem csekély önlegyőzesembe került — folytatám — hogy elviseljem azt a kicsinyes gyűlölködést, melylyel a te Gregoriád már azelőtt viseltetett irántam, hogysen megismert engem, azon nevetséges feltékenységet, melylyel barátságunkat tekintette, azt a silány írigységet, melyet Gabrielával szemben táplált. Mert igen, a te feleséged mindannyiunktól undorodik. Baráti szeretetem irántad bántja őt; hozzám való vonzalmad megalázza őt; becsületes életmódom kijátsza várakozását és elkeseríti őt; az a boldogság, melyet nőszülésben remélek

föltalálni, előtte úgy tűnik föl, mint valami jogtalan bitorlás, a mivel titeket károsítlak és sértlek meg. Különben jól sejti a hitvány, hogy se kívül, se belül nem tetszik nekem egész egyénisége. Azt hiszi, megvetem őt; azt hiszi, méltatlannak találom hozzád, tehát szét akar szakítani bennünket, tönkre akar silányítani a te szemedben, mielőtt magad rájönnél a dolgok állására. S valóban igaz, Diego, hogy félelme nem is egészen alaptalan. Gregoria nem tetszik nekem. Azt hiszem, bolondot tettél, mikor nőül vetted. Utálatos egy asszony, ki halálot fogja okozni!

— Ah pimasz, hazug csalo! Mint ráismerek gaz mester-ségedre, a mivel annyi szegény embert szedtél rá s tettél tönkre! — tört ki Diego oly szilajsággal, hogy elnémultam. — Így mesterkedtél akkor is, mikor egyszerre három leánytestvérrel folytattál viszonyt. Így hintettél ezek közé is konkolyt akkor! Emlékszem szavaidra, a melyekkel magad beszélted el: «Úgy csináltam ki, hogy mindegyik gyanakodjék a másik kettőre és soha sem érthessék meg egymást, soha sem leplezhessenek le engem!» Hát azok a rémséges füllentések, a melyek révén elhitetted azzal a hatósági személylyel, hogy vérszerinti unoka-öcse vagy a feleségének! Említsek-e még egyebet is? Hát a Matild házában való élményeid, nem folytonos csalásnak, képmutatásnak, hazugságnak voltak lánczolata? S most azt akarod elhitetni velem, hogy neked nem tetszik Gregoria! Most velem akarod azt elhitetni, hogy jó lesz óvakodnom vele szemben! Aljas gazember, bolondozol? Tehát Gregoriát annyira utálatosnak találod? Úgy bizonyára azért használtad föl távolléteket hazulról egy vasárnapon, s mentél hozzánk részegen, lármázva!

— Azt hittem, Madridban vagy. Én nem mentem részegen hozzátok. Ha azt mondta neked, hazudott a gonosz asszony!

— Oh az, nagyon gonosz asszony! Bizonyára azért parancsoltad, hogy nagy lakomát csapjanak, hogy így aztán Francziskának ki kelljen mennie a házból, a minthogy ki is ment.

— Hiszen én meg akartam akadályozni, hogy kiküldjék!

— Természetesen! És bizonyára épen azért, alig tette ki lábát a cseléd, hatoltál be az öltözőbe, hova nőm méltósága tudatában s tisztességből menekült.

— Azt akartam mondani neki . . . De hát mi czélja e magyarázatnak? Miért nevetsz?

— Semmiért! Hisz nincs annál ártatlanabb valami, mint ha Fábían Conde behatol egy úrnő öltözőjébe, a ki egyedül van otthon!

— Szent Isten! — kiáltottam föl s most kezdtem csak fölfogni helyzetem egész iszonyát.

— Nos talán Gregoria nem volt egygyel több nő? — folytató Diego. — Nem volt-e szép nő? Nem egy jó barátnak volt-e neje?

— Diego lelkem, ne folytasd, kérlek, ne folytasd!

— Szerencsére, Gregoria olyan nő volt, a ki méltó férjéhez. Szerencsére, olyan ő! S Fábían Conde ezúttal nem aratott egyebet, mint megérdemelt leszidatást s bátor szívre valló fenyegetést, midőn gyalázatos ajánlataival előállott. Így történt, hogy aztán csakhamar távoztál a házból, szégyenletesen kiűzve.

— Átok reám! — ordítottam, örültként ugorva föl helyemről. — Gregoria mondta ezt neked?

— Nem volt rá szükség! — felelt Diego a legnagyobb nyugalommal. — Ez a dolog eléggé köztudomású. Immár minden tekintetben bevégzett férj vagyok! A te jóvoltodból becsületed s nevem már minden szolgáló és minden pinczér száján forog. Francziska például, habár nem a legélesebb eszű teremtés, teljesen megértette, mi történt akkor este azon nőhódító úrfi közt, «ki maga hívta meg magát estebédre, de aztán csakhamar távozott, rosszullétet adva ürügyül, s a seňora közt, ki magára maradva sirt a haragtól és szégyentől». A pinczérel még nem beszéltem, de alkalmasint ő sem értette máskép a helyzetet, legfőlebb még rosszabbúl értette, midőn látta, hogy egyszerre füstbe ment a lakoma. Alkalmasint vágott egyet a szemével s ezt mondta: «Na ez a két szerető szépen hajba kapott!» Nos belátod-e, méltó fia atyádnak, kénytelen vagyok-e vagy sem golyót röpíteni agyadba?

— De végre is — válaszoltam kétségbe esve — mit mond maga Gregoria? Gregoria nem mondhatja, hogy így történt? Gregoria nem lehet oly elvetemült! Neki van Istene, lelkiismerete!

— Gregoria megvallotta nekem az igazságot.

— Miféle igazságot?

— Hogy szerelmi ajánlatokkal ostromoltad őt, hogy erő-

szakot akartál rajta elkövetni s hogy ő kidobott az útczára. Szóval épen azt, a mit Francziska a maga fejétől kitalált.

— Jaj Istenem, Istenem! — kiáltottam, tenyerembe temetve arczomat.

— Reméllem, most már távozni engedsz! — szólta Diego ismét fölkelve. — Tehát holnaputánra! Segédeim kilencz óra tájt mennek hozzád.

Egészen fejemet vesztettem. Átöleltem Diegót s összevissza csókolgattam. Könnyektől és zokogástól fuldokolva szól-
tam hozzá:

— Diego lelkem, édes jó barátom! Mondd, hogy nem hiszed! Mondd, hogy az egész csak tréfa volt!

A kávéház közönsége kezdett kört alkotni körülöttünk.

— Szó—szó! Hízélgés! Álnokság! Judás-csók! Krokodilkönnyek! Íme ezt akartam kikerülni! — tört ki Diego, ellökve magától. — Ezért nem akartam szól-
ni. Nagyon jól ismertelek!

— Diego! Isten nevére, Gabrieláért, Gregoriáért kérek, hallgass meg! Hígy nekem! Ártatlan vagyok!

— Tudtam, hogy tagadni fogod, s hogy elég ékesszóló vagy, akár órák hosszáig elhazudozni, ha kell. De kárba vezett fáradság. Titkaid egykori osztályosát lehetetlenség kijátszanod, engem, ki minden titkotat ismerem, minden hőstettednek eleven naplója vagyok! Könyv nélkül tudlak téged egészen!

— De Diego, rólad van most szó!

— Épen ezt mondtad alkalmasint akkor a többieknek is! Eressz engem, eressz!

— Eressze az úr! — kiáltott e perczben egy kamasz suhancz, megragadva karomat.

— Eressze az úr! Nem látja, hogy még agyon fojtja ezt a szegény beteget? — tette hozzá egy nőszemély, elénkbe állva.

— Nem érti, hogy nem hisz önnek, s nem is akar hinni? — kérdezte egy szép leány, oldalt rám pillantva.

Én bambán néztem rájuk, egy szót sem tudtam válaszolni. Zúgott a fülem. A halált éreztem szívemben.

— Mi az? — kérdezték a többi beszélgetők, oda sietve a zajgásra.

— Semmi! Ez az úr el akarta szeretni a másiknak a feleségét!

— Hát vágják el egymásnak a nyakát! — kiáltotta egy toreador s a földre köpött, a mint mellettem elment.

— Ejnye ez a csinos ficzkó gyáva legénynek látszik lenni! — válaszolt az előbbi nőszemély. — Bezzeg annál derekabb a másik, a ki elment!

— Elment! — ismétlém gépiesen. Most vettem észre, hogy Diego valóban eltávozott, ott hagyva engem e csöcselék kezei közt.

Fölordítottam. Utána akartam rohanni. De huszan is élém ugrottak, ezt kiáltva:

— Rendőrségre, tömlöczbe vele! Mit akar? Nem elég, hogy a feleségét elrabolta?

— Gaznép, félre! — ordítottam, ez utóbbi szavak halatára.

Hangom oly hatalmas volt s oly szilajság vett rajtam erőt, hogy e gaznép egytől egyig csakugyan utat nyitott nekem, szép szerével vagy erőszaknak engedve. Úgy rohantam ki onnan, mint az oroszlán, mely kitörte a ketrecz vasrácsát.

ALARCON PÉTER után, spanyol eredetiből

T. I.

KÉSŐ BÁNAT.

«Hol jártál ma, kedves fecském?
«Kinn az erdön, szép hölgyecském.»
«Mit láttál ott?» «Ifju legényt,
Búbánatba esve, szegényt.
Nevedet sóhajtá,
Mindegyre azt hajtá:
Boldog nem lehettem,
Csalfa lyányt szerettem.»»

«Csalfa, csalfa . . . oh hogy is ne!
Egy szó igaz sincsen benne.
Féltését már ki nem álltam,
Minap kissé megtréfáltam:
Hozzá alig szóltam,
Mind mással táncoltam;
Hogy boldog lehessen,
Ne féltsen, szeressen!»

A fára most egy holló száll.
«Hát te holló, mi hirt hoztál?»
«Hű szeretőd, te kaczer szív,
Tánczosoddal most párbajt vív.
Minap a táncz után,
Egy sértő szó mián,
Emészte haragtul,
Össze vesztek rútul.»»

«Nem hiszek én, holló, neked,
Rossz hirt költesz, azt szereted,
Neked hiszek, te kis patak,
Igaz-e, mondd, hogy vívtanak?»

« «Vívtak és elesett
Partomon kedvesed,
Vizemben a vére,
Nincsen ir sebére.» »

«Jaj Istenem, jaj mit tettem!
Megöltem, kit hűn szerettem;
Szivemben mily szent tűz ége,
Egy kis szeszély s mindnek vége!
Nincsen ir sebére,
Lelkemen a vére;
Mardosva rám támad
A kései bánat.»

GYULAI PÁL.

DALOK.

I.

«Hársvirágok illatoznak
Ittasan a holdsugártól,
Zeng az erdő, zeng a lég is,
Fülemülék lágy dalától.

Itt e hárs alatt olyan jó
Véled együtt ülni, drágám,
Míg a holdfény átszűrődik
Ránk boruló lombos ágán.

Nézd szerelmem, szívalakjok
Van a hársfa-leveleknek,
Ülni a szerelmes párok
Hárs alatt azért szeretnek . . .

De te csak mosolyogsz, miként ha
 Álmodznál önfeledten —
 Szólj szerelmem, mondd, mi vágyak
 Ébredneznek most szivedben?»

«Oh, megvallom, szép leánykám,
 Az nekem most szívem álma :
 Bár fagyos szél zúgna rögtön,
 És fehér havat szítálna.

S nagy bundákba burkolózva,
 Tarka, czifra csengős szánon
 Ostorpattogtatva szállnánk,
 A folyón és hólapályon.»

II.

Mit se rettegj, véghetetlen
 Bizton vagy itt, angyalom ;
 Hogy valaki meg ne lepjen,
 A reteszt is rá tolom.

Künn a szélvész bárhogy dúljon,
 Csak nevetethed szegényt,
 És hogy a ház ki ne gyúljon,
 Eloltom a lámpafényt.

Oh, körül hadd fonja szépen
 Két karom lány hónyakad',
 Sál nélkül ily téli éjben
 Könnyen meghütöd magad.

III.

Már szerelmünk bős z farsangja,
 Szíveink vad tombolása
 Véget ért s kijózanodva
 Ásitunk egymásra már.

Kiürítve a kehely,
Mely a mámor tűz-borával
Forrva pezsgve állt színültig,
Kiürítve a kehely.

Elnémult a hegedű is,
Mely ugyancsak szólt a tánczhoz,
Tánczához a szenvedélynek,
Elnémult a hegedű is.

Kialudt a lámpa is, mind,
Mely haragos fényt lövelt a
Tarka álarczos tömegre,
Kialudt a lámpa is, mind.

Holnap hamvazó virad ránk
S én hamúval homlokodra
Bús keresztet írva szólok:
«Gondold meg, hogy por vagy, asszony!»

HEINE után, németből

VARGHA GYULA.

A MAGYAR NYELV SZEREPE A MÚLT IDŐK ORSZÁGGYÜLÉSEIN.

A nagy közönség körében általánosan elterjedt az a nézet, hogy a múlt időkben a magyar nyelv állami életünkből egyáltalán száműzve volt, helyét a latin nyelv foglalta el, és nem egy helyütt olvashatók olyféle megjegyzések, melyekben őseink azzal vádoltatnak, hogy nem volt érzékök nemzeti nyelvünk természeti jogai iránt, és csak a legújabb kor embereinek érdeme, hogy édes anyanyelvünk elfoglalta az őt megillető helyet az állami élet minden ágában, a törvényhozásban és az állami kormányzat minden terén.

Kétségtelenül sok körülmény hat közre, hogy ez a nézet rendületlenül tartsa magát, mert hiszen krónikáink Anonymustól Thúróczyig, legrégebb törvényeink, a Werbőczy *Hármas-könyve*, a *Corpus Juris Hungarici* 1830-ig, mind latin nyelven vannak írva, és mindazon oklevelek, följegyzések, melyek a jelenben a múlt dicsőségét hirdetik, latinul jegyzik föl a megörökítésre szánt tényeket és eseményeket.

A nagy közönség nem veszi, de nem is veheti magának a fáradságot, hogy mélyebben tekintsen a dolgok fenekére, mert nem kutatja a külső jelenségek okait és eredetét; nem lehet tehát csodálkoznunk azon, hogy a múlt időkben ránk maradt pergamenek-, könyvek-, kövek- és pénzeknek kizárólag latin följegyzéseit látván, a magyar állami élet múltjában a latin nyelv uralma mellett a magyar nyelvnek teljes mellözteset megdönthetetlen igazságnak tartja.

De a ki ismeri hazánk történelmét és régi alkotmányát, az előtt legalább is megmagyarázhatatlannak látszanak azon ellenmondások, melyek a latin nyelv kizárólagos uralma, és

egy-egy intézményeink s történelmünk egyes jelenségei között fönnállanak, és önkénytelenül azon kérdést veti föl maga előtt, vajon a régmúlt idők magyarjai mind tudtak-e latinul, vagy pedig azon intézményeink, melyeket a múltban fönnállóknak hiszünk, soha sem léteztek, és csak az újabb kor szemüvegén át nézve látszanak olyanoknak, a milyeneknek azt ma képzeljük.

Mert ha elfogadjuk és magunkévá tesszük azon általános uralkodó nézetet, hogy a magyar állami életben — a mióta Szent-István a királyságot megalapította — a latin nyelv volt az államnak, és így a királyi udvarnak, az országgyűlésnek és az állami kormányzatnak a nyelve: miképen tudjuk megmagyarázni egész állami szervezetünket, de különösen a tömeges országgyűléseket, ha csak azt nem hisszük, hogy a magyar nemesség legnagyobb része tudott latinul, továbbá miképen tudjuk megfejtetni azon jelenségeket, hogy a fölkelő országgyűlések magyarul tárgyaltak és hozták végzéseiket, és hogy az erdélyi fejedelemség állami életében a magyar nyelv annyira uralkodó vala, hogy nem csak az országgyűlések tárgyalási nyelve volt, hanem az erdélyi törvények és hivatalos levelezések is mind magyar nyelven maradtak reánk.

Azt hiszem tehát, hogy e kérdés eléggé fontos és eléggé érdekes arra, hogy azzal bővebben foglalkozzam, és magyarázatát keressem annak, hogy minő okozati kapcsolat van a latin nyelvű emlékek- és a magyar nyelvnek az állami életben való érvényesülése között.

E czélből mindenek előtt egy pillantást kell vetnünk a latin nyelvnek a nyugati népek életében való szerepére, és ezzel összehasonlítva meg kell állapítanunk, hogy milyen szerep jutott a magyar állami életben a Cæsarok nyelvének, és hogy hazánk rég elmúlt történelmében mily tere lehetett e mellett a magyar nyelvnek.

A nyugat-római birodalom a közép- és éjszak-európai barbár népek támadásai következtében romba dőlván, igen természetesnek látszik, hogy nyelve nem maradhatott hatás nélkül a műveletlenebb népelemekre. De a nyugat-európai népek között a latin nyelvnek uralmát nem csak a meghódított vidékek latin nyelvet beszélő sokasága, hanem az is biztosította, hogy a keresztyén katolikus egyháznak, a melynek befolyása ez időben már Európa nagy részére kiterjedt, nyelve a latin volt, és úgy könyveiben, mint szertartásaiban e nyelvet

használta. A mikor azután a hódító barbár rajok a katolikus hitre tértek, egyházi szertartási nyelvökké ezeknek is a latin lett és a IX. században, a mikor Nagy Károly a nyugat-római császárságot új alakban ismét föltámasztotta, a latin nyelv nem csak az egyházban, hanem az egyházi magas állású férfiak révén, a kik az állami élet vezetése körül is mindegyre nagyobb befolyásra tettek szert, az állami életben is lassanként kizárólagos uralomra kezdett szert tenni.

Mi sem volt könnyebb, mint az írni és olvasni nem tudó világi nagyok mellett az írást kizárólag gyakorló egyháziaknak, és ezek útján az okiratok szerkesztésében és az irodalomnak akkor főnálló körében a latin nyelvnek is, kizárólagos uralmat biztosítani.

Az írásbeli teendőkkal egybekötött hivatalokat túlnyomóan egyháziak foglalták el, a kik az írástudást a latin nyelvnek ilyen-olyan tudásával egybekötve, írásra alkalmas nyelvnek egyedül a latint tekintették, és a diplomatikában és tudományokban csakis a latin nyelvet használták.

Ennek következtében a középkorban Európa mindazon népeinél, a melyek a római katolikus egyház kebelébe tartoztak, a latin nyelv általános diplomatikai és tudományos nyelvvé vált a nélkül, hogy ez által azon népek saját nyelvökről végképen lemondtak volna, vagy hogy a népvegyülékek nyelveiből a latin nyelv behatása alatt új nyelvek ne keletkeztek volna.

Ez a nyugat-európai népeknél annál inkább lehetséges volt, mivel úgy a feudalismus, mintahazájában Franciaországban, mint a német-római birodalomban, kevesen voltak azok, a kik az állami életre befolyást gyakorolhattak.

De már a középkor vége felé általában, mind e népeknél a latin nyelv mellett úgy a diplomatikában, mint az állami élet egyéb phasisaiban is, az élő nyelvek mindegyre nagyobb és nagyobb tért kezdtek hódítani, és az egyes nemzetek konsolidációjával és irodalmuknak föllendülésével a latin nyelv annyira tért vesztett, hogy a XVII. században már nemzetközi nyelv is a francia volt, és a latin csak a tudományoknak maradt internationalis nyelve.

Ha a most elmondottakkal szembe állítjuk saját nemzetünk történelmét, különösen a magyar anyaországét, azonnal szemünkbe tűnik a különbség a fejlődés iránya között, mert míg amott a latin nyelv az újkorban folyton tért vesztett, addig

nálunk épen az újkor kezdetével kezdett tért nyerni és a múlt század vége felé a magyar nyelvet csaknem egészen kiszorította.

Azt hiszem senki sem gondolja, hogy a honalapító Árpád vezér, vagy egész Európát rettegésbe ejtő utódai beszéltek volna a keresztyén Európában és különösen a katolikus udvaroknál már egészen elterjedt latin nyelvet. De ha ezt egészen természetesnek találjuk, elhíhetjük-e azt, hogy alig száz évvel később, a XI. században, Szent István korában, már a nemzet nagy része, vagy annak csak nagyjai is, beszéltek volna a latint? Pedig az e korból reánk maradt könyvek, oklevelek, vagy a mennyiben azok elvesztek, átírásaik, mindmegannyian latinúl vannak szerkesztve.

Szent István korából magyar nyelvemlékünk egyáltalában véve nincsen, pedig hát bajos volna elhinni, hogy a papságon és a Szent Istvántól behívott idegeneken kívül sokan tudtak volna latinúl a csak most keresztyén hitre tért országban.

Azt hiszem tehát, nem tévedek, ha azt állítom, hogy a Szent Istvántól létesített királyi tanácsban nem kevesen lehettek olyanok, a kik a latin betűjegyeket sem ismerték, és a latin nyelvet sem tudták, és így természetesnek kell tartanunk, hogy a királyi tanácsban, — melyben bizonyára nem kevesen voltak a honfoglaló ősök utódai közül — a magyar nyelv volt az uralkodó, és a kik nem bírták a magyar nyelvet, tolmácsra szorultak, ha a magyar urakat érteni vagy magokat azokkal megértetni akarták.

De ha ez így volt és csak a papokról és alig egy pár előkelő úrról lehet föltennünk, hogy tudtak latinúl, azt kérdezhetné valaki, hogy miért írtak mégis latinúl?

Ennek azonban két okát is lehet adni. Először azért, mert a királyi tanácsban helyt foglaló urak nemcsak a latin nyelvben nem voltak jártasak, hanem minden valószerűség szerint a latin betűjegyeket sem ismerték, a kik pedig írni is tudtak, tudniillik a papok, azok latinúl is tudtak, és ha valamit írásba kellett foglalniok, azt az írást a nyugati keresztyén világ szokása szerint megírták latinúl, és ha valaki, a ki a latin betűjegyeket sem ismerte, tudni akarta, hogy mi van az írásban, az ezt az írást megmagyaráztatta magának; az pedig nagyon mindegy volt neki, hogy fölolvassák-e előtte, vagy magyarul elmondják-e neki az írás tartalmát, azaz megmagyarázzák.

Hiszen maga a «magyarítás» szó származás szerinti értelme is annyit tesz, mint valamit magyar nyelven érthetővé tenni, a miből bátran lehet következtetni, hogy valaminek érthetővé tétele és az idegen nyelven írt iratoknak magyar nyelven való előadása egyértelmű lehetett, ennél fogva a magyar nyelvnek azon időben uralkodónak kellett lenni az egész országban.

Latinul írtak másodszor azért, mert a latinnál sokkal hangdúsabb magyar nyelvnek hangjait latin betűjegyekkel visszaadni akkorában még alig voltak képesek, hiszen sokkal később, még Mátyás idejében is ez volt fő oka annak — a mint ezt Galeottus említi*) — hogy a magyar nyelv a diplomatikában nem tudott tért hódítani.

Vagy talán hihetőnek tartja valaki, hogy a XI. század magyar urai, a kik csak az imént léptek érintkezésbe a latin nyelvet ismerő nyugat-európai népekkel, és csak néhány év előtt váltak keresztyénekké, a latin betűjegyek ismeretében és a latin nyelvben is jártasságra tettek szert? Vagy föltehetjük-e Szent Istvánról, hogy a magyar urakra saját nyelvöknek mellözésével idegen nyelvet erőszakolt és ez által a keresztyenség befogadásának útjába legyőzhetetlen akadályokat gördített volna?

Hiszen jóval később, Szent István halála után még királyaink is voltak, a kik latin nyelvet nem értették, a mire történelmi bizonyítékaink is vannak.

Így azt, hogy Aba Samu (1041—1044) királyunk nem tudott latinul, a következő eset bizonyítja: az isteni tisztelet alkalmával a marosi székesegyházban Gellért csanádi püspök a királyt a szószékről kegyetlenkedései miatt rettenetesen megdorgálta. A király barátai, kik a szabad tudományokban (liberalibus studiis) járatosak voltak, intettek a tolmácsnak, hogy hallgasson. De a jó atya a tolmácsra ráriadva, őt dorgálni kezdé; végre a tolmács kénytelen volt megmagyarázni a főpap beszédét.**)

Tudva van továbbá, hogy I. Endre (1046—1061) és I. Béla 1061—1063) királyaink sem tudtak latinul, a mi kitűnik a következőkből: III. Henrik 1051-ben az országba tör-

*) Galeottus Martius *Mátyás királyról* XXVII. fej.

**) Kézai. i. h. I. 112. *Vita S. Gerardi* cap. 17., I. 226.

vén, egyik vezére, Gebhard püspök, Györbe érkezett s levelet küldvén Henrikhez, tudakolta, hol várakozzék reá. De a levélvivőt Endre király portyázói elfogták és hozzá vitték. S miután Miklós püspök magyarázatából megértették, a mi a levélben volt,*) Béla herczeg erre választ íratott.

Midőn Salamonnak koronázása közben ezt énekelték: esto dominus fratrum suorum, Béla herczeg tolmács által megértette, hogy a gyermek Salamont az ő urává tették, s nagyon megnehezelt.**)

Ha tehát e korban még a királyok sem tudtak latinúl, lehetetlen föltennünk, hogy az ország urai között a latin nyelv — annak, ellenére hogy az e korbeli okiratok is latin nyelven maradtak reánk — el lett volna terjedve.

Nem kutatva azt, hogy Béla király névtelen jegyzője melyik Bélának idejében írt, itt csak azt említem, hogy ha az ő krónikáját olvassuk, lehetetlen nem látni abból a magyar nyelvnek országszerte fönnálló uralmát és a névtelen jegyző latin nyelvére gyakorolt kétségtelen befolyását.***) Miért írt hát latinúl, ha tudott magyarul? mert az volt a tudósok és diplomatika nyelve, és művének tudományos értékét akarta biztosítani.

Szent László király törvényei, a szabolcsi és pannonhegyi gyűlésen hozott végzések följegyzései latin nyelven maradtak ugyan reánk, de hogy azok magyarul szerkesztettek, és latinra csak később fordítottak le, azt valószínűvé teszi azon körülmény, hogy e törvények II. és III. könyvében magyar szavak is olvashatók. Így a II. könyv 17. fejezetének első §-ában és a III. könyv első fejezetének első pontjában: «custodes vero confinium, qui vulgo *Eurii* (olvasd Örii) vocantur»; és «qui dicuntur *Ewrek* (olv örök.)». A III. könyv második fejezetének első pontjában: «et a descriptione *Sárchás* (olvasd szárcsás) nomine»; a III. könyv második fejezetének második és negyedik §-ában: «qui dicuntur *Wzbeq* (olvasd üzbeq=üzött, mene-

*) Kézai. Cap. 3. i. h. 115.

***) Horváth M. *Magyarorsz. tört.* I. köt. 283. l.

***) Hiszen, hogy többet ne említsek, csak azt hozom föl, hogy egy helyütt még magyar ragot is csatol a névhez: Et Eudunek filio Ete dedit terram juxta Danubium cum populo non numerato. (Anonymus 47.)

kült)»; továbbá a III. könyv harmadik fejezetének első §-ában: «qui vocantur Udvarnik (udvarnok)»; végre a III. könyv 13. fejezetének első pontjában az orgazdákra ez a kifejezés: «quem vulgariter *Jokergech* (jókergecs vagy jókergecs=javakat kergető) dicunt.»

Hogy pedig a Kálmán király (1095—1114) törvényei magyar nyelven íratlak, és csak későbbben fordítottak latin nyelvre, a magyar eredeti pedig elveszett, az kitűnik Kálmán törvényeinek a törvényt szerkesztő Alberik által Szerafin esztergomi érsekhez írt előbeszédéből, a melynek 16. §-ban a következők olvashatók: «Mindazonáltal te Uram, ki engemet e nép nyelvének sajtáságaiban kevésbé ügyesnek találasz, ha valamiben tollam eltért a helyes ösvényről, kérlek irántam gyakorolt kegyességednél fogva, hogy mind a fölöslegeseket hagyd el, mind a tökéletleneket egészítsd ki, a hibákat javítsd, a röviden mondottakat atyai kegyességedből szélesítsd és midőn a közönség elébe menve, vedd méltó újjaid gondjai alá.» Azt pedig csak nem tehetjük föl, hogy Alberik a magyar nép nyelvének a latint tartotta volna, és így arra kell következtetnünk, hogy magyarul írt művét az érsek által fölülvizsgáltatta, hogy a magyar nyelv hangjait jól adták-e vissza az ő írásának latin betűjegyei. Állításaim igazolására a XII. századból több hasonló bizonyítékot fölhozni nem tudok ugyan, de azon körülményből, hogy Könyves Kálmán (1095—1114) idejében még a diplomatika terén is a magyar nyelv lehetett használatos, és abból, hogy egész III. Bela (1173—1196) uralkodásáig idegen befolyás nyugatról Magyarország ügyeibe nem érvényesült, és ekkor is csak a király házassága hozta hazánkat a nyugattal ismét erősebb érintkezésbe, bátran lehet arra következtetni, hogy a magyar nyelv az állami életben tért nem vesztethetett, és csakis Imre (1096—1204) és II. Endre (1205—1235) uralkodása óta a szent székkal és a nyugati udvarokkal folytatott sűrűbb érintkezés következtében kezdett a latin nyelv ismét tért hódítani; de hogy ezúttal is csak a diplomatika terén, de nem egyszersmind az országgyűlésen is hódított, azt onnan következtethetjük, hogy az Endrétől kiadott arany bulla az 1222-ik évi közönséges országgyűlésen, azaz oly országgyűlésen alkottatott, a melyen az egész nemesség megjelent, és így ez országgyűlés sem tárgyalatott más nyelven, mint a nemzet közönséges nyelvén, azaz magyarul. Mert bajos volna

elhinni, hogy Kálmán uralkodása után száz és néhány évvel már az egész nemesség tudott volna latinul, mikor Kálmán idejében még a törvények is magyarul szerkesztettek.

Ebből folyólag az arany bullában foglalt határozatoknak is magyarul kellett kihirdettetniök, és csupán az arról szóló és hét példányban kiállított és királyi pecséttel ellátott okíratot szerkeszthették latinul, mint a nyugati keresztyénség diplomatikai nyelvén, és pedig azért, mert ez okíratokat, okleveleket, melyekben szabatoságra törekedtek, már előbbi királyaink is latinul adták ki, mivel a magyar szavak latin betűkkel nem voltak eléggé jól visszaadhatók, és különböző olvasásra, ennél fogva az okíratok különböző értelmezésére szolgáltathattak volna okot. De latinul szerkesztették ez okíratot azért is, mivel abból egyik példány a pápának küldetett meg, a pápától pedig nem kívánhatták, hogy tudjon magyarul.

Az arany bulla az első törvény, a melyről bizonyosan tudjuk, hogy latin nyelven szerkesztetett, és ez időtől fogva egyetlen törvényünkre nézve sincs kétség az iránt, hogy ne latin nyelven szerkesztettek volna.

Igen természetes, hogy a nyugati műveltség folytonos terjedésével a világiak között is mindig többen és többen akadtak, a kik a latin nyelvet elsajátították, de hogy a magyar nyelv még az Anjou királyok korában sem szorult ki az országgyűlésről, holott akkor már nem is tartattak tömeges országgyűlések, azt bizonyítja az I. Lajos korából fönmaradt és a *Corpus Juris*ban szó szerint olvasható következő hűségi eskümintá:

«*Isten* Téged úgy segéllyen; Szűz *Mária* melletted Te végnapodon szent fiának előtte úgy támadgyon: *Istennék* minden Szentei, Te érted úgy imádkozzanak, *Isten* teste, Te végnapodon, méltán néked adatni úgy méltoztassék: Szörnyű halállal úgy ne veszsz el: föld tetemedet úgy fogadgya halva: Harmad napon úgy ki ne vesse: *Isten* színét Te végnapodon úgy láthassad: Örök pokolban úgy ne temettessél; És magúl magod úgy ne szakadgyon; hogy Urunk *Lajos Királynak*, és Szent Koronájának való hűség tartásodra, minden orvot, tolvajt, gyilkost, kaczért, ember-étetőket, bűvösöket, bájosokat házégetőket, Szent-egy-ház-törőket, fél-hiten-valót, és ki Országveszedelmére, pogányoknak segítséggel, avagy tanáchal vólt, ál-level költöket, ál-pecsét likasztókat, és kik ezekkel elnének, és mindeneket azokat, kik Úrunk *Lajos Királynak*, és Orszá-

gának, és szent Koronájának ellene, és veszedelmére törekedők volnának; igazán megmondod, meg-nevezed, és ki-adod, és meg-sem-tagadod: És írégységben, avagy gyűlötségben, senkit el nem vesztesz: És igazat nem hamisítasz. Ezeket által nem hágod, sem kedvért, sem adományért, sem gyűlölségért, sem félelemért, sem barátságért, semmiért-is. És a mi beszéd közöttetek lenne, azt titkon tartsd, és ok-nélkül senkinek meg nem jelented, meg-sem mondod. *Isten Téged Úgy Segéchen; És E Szent Kereszt.*» *)

A mely nemzetnek tagjai az ünnepélyes szertartásoknál saját nyelvöket használták, az a nemzet nem is tanácskozhattott más nyelven, annak állami életében más nyelv nem is uralkodhatott, mint saját nyelve.

Zsigmond uralkodása alatt a magyar nép tekintélye annyira emelkedett — mondja Wenczel — hogy a magyar nyelv ismerete az európai műveltség kellékének tekintetett.**)

Ha ez igaz, annál inkább kell igaznak tartanunk azt, hogy a magyar nyelv az állami életben sem volt háttérbe szorítva, és az a királyi udvarban, az országnagyok körében, és így az országgyűléseken is általános használatnak örvendhetett.

Ezt bizonyítja az is, hogy Zsigmond, Albert és I. Ulászló királyaink legnagyobb hadvezére, később az ország kormányzója, a nagy Hunyadi János (1446—1453) nem tudott latinul. Mátyás király könyvtárnoka ugyanis azt állítja róla, hogy a királynak (Mátyásnak) tökéletességéhez hozzá járult az is, hogy atyja János, ismerve fiának járatosságát, miután ő maga a latin nyelvet nem ismerte, fontosabb ügyekben, midőn a pápa követjeivel kellett tárgyalnia, soha sem használt más tolmácsot, mint fiát, úgy, hogy a még akkor zsenge korban lévő Mátyás a nehéz ügyeknek ismeretét magába szívta.***)

Tudva van továbbá Hunyadi Jánosról, hogy az 1446-ik

*) Ezen eskümintának eredetiét nem bírjuk, a mint a *Corpus Juris Hungarici* jegyzetében is meg van említve: Hanec juramenti formulam, ex quali vetusto Documento deprompsevit Mossoczius, in editione Decretorum, quam Anno 1584 primus in Ungaria deruavit, haud insinuat. Eam Sámbocki (passim, sed corrupte, Sambucus dictus) editione Francofur. An. 1581. nom. insermit.

***) Hormayr történelmi zsebkönyve után *Új magyar muzeum*. XII. füzet 419. l.

****) Mart. Galeottus *Mátyás királyról*. XII. caput: «cum ipse (Joanes) esset latinæ linguæ expertus» etc.

évben a pesti gyűlésen kormányzóvá történt választatása alkalmával a kormányzói esküt magyarul tette le. Az eskü szövege, a mint azt Kovachich közli,*) következő :

«Isthen teged segellien, Bodog Azzony neked Irgalmat wgy nyeryen, istennek mindzenti eretted wgy chawagyak,**) isten zent teste te wegh napodon ydwessegedre wgy meltolliék, fewld tetemedet wgy fogadja, onnet harmad napon wgy ky ne vesse, magol magod wgy ne Zakadjon, Itelet napyan Istennek ew Zent Zineth wgi lathassd, Ewrek pokolba wgi ne temettesel hogy az Zerzest ez Rigístromba, kyt ez orzag szerzesere megh irattanak volna azt eressen es tekelletessegel mynd megh tartod semit ellene nem tez, sem tetecz.» (Isten téged segéljen, Boldog Asszony neked irgalmat úgy nyerjen, Istennek mind szenti éretted úgy járjanak közbe, Isten szent teste te végnapodon üdvössegedre úgy méltolják stb.)

Hogy a most közölt esküminta magyar nyelvű följegyzése eredeti, és nem latinból eszközölt fordítás, azt igazolja a *Corpus Juris Hungarici*, melybe ez eskü a következő czímírral van fölvéve: *Juramentum, initio Gubernationis Johannis Hunyadi, in Congregatione generali Regni conceptum, e vulgari in Latinum translatum.*»

Ha nem is bírnánk ez esküforma eredeti magyar szövegének följegyzését, a fönnebb idézett czímírről is világosan láthatnók, hogy az magyar nyelven tétetett le. Ha pedig a kormányzó magyarul esküdött, azt kell föltennünk, hogy az országgyűlésen előforduló ünnepélyes szertartási cselekmények is magyar nyelven tartattak, a miből még inkább következik az, hogy úgy az urak egymás közt, mint az e korbéli országgyűléseken megjelent nagy tömegek is, kiknek a javaslatokat beszédeket és határozatokat meg kellett érteniök, magyar nyelven beszéltek az országgyűléseken; mert csak nem képzelhetjük, hogy egy nemzetnek, melynek kormányzója nem bírja a latin nyelvet, egész nemessége, vagy annak nagyrésze, mely iskoláját a harcmezőn találta, és ifjú korától kezdve mindig katonáskodott, tudjon latinul.

Ha pedig a magyar nemesség nagy része nem értette a

*) Kov. *Supplem.* II. 44.

**) A latin fordításban e szónak értelme így van kifejezve: sic pro te intercedant.

latin nyelvet, az országgyűlések sem nem tárgyalhattak, sem nem határozhattak más nyelven, csak magyarul, és az országgyűlési végzések a kancellári hivatalt viselő és latinul tudó papok által szövegeztettek csak magyar nyelven, és kihirdetősök alkalmával magyarra fordítva, azaz magyarázva tétettek érthetővé a nemzet tagjai előtt.

Azt mondhatná valaki, hogy miért nem írtak hát akkor magyarul, ha abban az időben oly magyar világ volt Magyarországon? Erre Mátyás király könyvtárnoka, Galeottus Martius szavaival felelek: «A magyarok akár nemesek, akár parasztok, a szavaknak majdnem ugyanazon összeállításával (conditione) élnek, és minden különbözőség nélkül beszélnek: ugyanazon szavalással, ugyanazon szavakkal, hasonló a hangsúly is, akár hol vannak. Innen van, hogy a magyar nyelven készült dalt a parasztok, a középrendű polgárok és a legfelsőbbek is ugyanazon hangon értik.» (*Mátyás királyról*. XVI. caput.)

«A németek, csehek és lengyelek néha honi nyelvökön is, de legtöbbször latin levelet írnak, egyedül a magyarok írnak csakis latinul. Mert a magyarok nyelvén nem könnyű írni. A hangsúlynak ugyanis legkisebb változásával és a kiejtésnek eltéréseivel változik a jelentés is. Mert a magyaroknál vannak hangok, melyeket *u* betűvel jeleznek, de ha *e* betűt kiejted, mást jelent ha összehúzott ajakkal (ü), mást ha szétvont ajakkal mondatik ki, a mit pedig az írás kifejezni nem képes. Minthogy a latin nyelvnek csak egy *u* betűje van, a magyarnak pedig négyre (*u, ú, ü, ő*) volna szüksége, hogy minden különbséget kifejezhessen, és így tovább.» (XXVII. caput.)

E szavakból világos, hogy miért nem tartották a magyar nyelvet azon időben írásra alkalmas nyelvnek. Mert a latin abc betűi nem voltak elégségesek az akkori fejletlen írásmód mellett a sokkal hangdúsabb magyar nyelv hangjainak kifejezésére. Így a *gy, ty, zs, ds, cs, ny, ly, ü, ő, è, é*, a régi nyelvben még az *a* és *o* közötti középhang, a hosszú és rövid hangzók közötti különbség, a mi a latinban nem lényeges, a magyarban ellenben értelmet változtat, nagyon megnehezítette a magyarul írást; minthogy pedig ugyanazon betűnek kifejezésére különböző betűösszetételek használtak, egyez szavak más és másképp voltak esetleg olvashatók, a mi más értelmezésnek szolgálhattott okául. Az ingadozó írásmód tehát kívánatosá tette, hogy

fontosabb és félre magyarázást kizárni törekvő szövegezek-nél a magyar helyett az alkalmasabb latin használtassék, a mint ez bírói ítéleteknél, törvények szövegezésénél, kiváltság-leveleknél és tudományos könyveknél tényleg használtatott is. De igen hihető, hogy ez időben latinúl a papokon, tudósokon, magasabb bírói tisztet viselőkön, a külfölddel gyakrabban érintkező urakon és a nótáriusokon és író deákokon kívül kevesen tudtak az országban. Hiszen a közönséges életben a latin nyelvet deák nyelvnek nevezték, a mi annak bizonyosága, hogy a latin nyelv a tudósok nyelvének tekintetett.

A nyugat-európai népek jóval hamarabb kezdtek saját nyelvökön írni, mint mi, mert az ő nyelvök a latinnal közel rokonságban áll, és így abban oly hangok, melyek a latin abc betűivel ki nem fejezhetők, alig fordulnak elő, vagy ha előfordultak is, e népek a latin nyelv betűit is úgy ejtették ki, és ejtik ki ma is, mint a hogy e betűt a saját nyelvökben kiejtik. Így az olasz a *c*-t *cs*-nek, a franczia *sz*-nek, az *u*-t *ű*-nek, a *gn*-t *ny*-nek, a *g*-t *zs*-nek stb. ejti ki a latinban is.

De hogy a magyar írás akkori nehézségeire példát szolgáltatassak, Galeotti az *sz* jelölésére *cz* helyett *k*-t, másutt meg *z*-t használ, így *Olaszországot Olaz orkag*-nak írja, vagy ezt: *mit keressz?* (quid quæris?) így írja: *mit kerek?*»

De hiszen még Pázmány Péter is oly ingadozó írásmóddal írt, hogy abból elképzelhetjük, miképen írhattak Mátyás korában, ha a könyvnyomtatás föltalálása után is volt még ilyen írásmód: «En reouideden peldauul csac ennihani dolgot hozoe eleo, A ki beouebben akar ezekrül ertekezni, tekincze megh Pistoriust, ki minap Mencerusnak, negy arcos pappirosra niomatott keoniuebeol, Ezer s husz hazugsagot szamlala eleo.»*)

Ez oka annak, hogy még Werbóczi is, a legnemzetibb irányú magyar tudós, az ő hármaskönyvét latin nyelven írta meg, nemcsak azért, mert törvényeink akkor latinúl szerkesztettek, hanem mert præcisításra törekedett, és mert az volt a tudós világ nyelve is.

Vagy azt gondoljuk talán, hogy a II. Ulászló és II. Lajos idejében tartott tömeges országgyűléseken, mint a tolnai, bácsi (1518), budai (1523), pesti (1524), rákosi (1525), és a hatvani

*) *Az Mostan Tamat Vy Todomaniok Hamissaganak TJJZ NJL.VAN* valo Bizónisaga. Pazmani Petertől, nyom. Grácban 1605-ben.

(1525), melyben a nemesség nagy száma (a hatvani gyűlésen tizennégy ezer nemes) vett részt, vagy az 1526-ik évi tokaji és a székesfehérvári királyválasztó és koronázó országgyűlésen, a hol szintén több ezer nemes jelent meg, latin nyelven megértették volna egymást az ország rendei, és Werbőczy latin nyelven tartott szónoklataival ragadta volna lelkesedésre a köznemesség nagy számú tömegeit? Pedig hát a II. Lajos decretumai is latin nyelven maradtak reánk.

Hogy Magyarországon szóban a magyar, és csakis írásban volt a latin nyelv az uralkodó, arra nézve legfényesebb bizonyítékot szolgáltat Szapolyai János király követeinek, Bánfy Jánosnak és Endre esztergomi prepostnak magoktartása, melyet akkor követtek, a midőn Ferdinand ausztriai főhercegnek — a későbbi magyar királynak — János trónraléptét tudtára adták. A követek ugyanis csak magyarul akartak beszélni Ferdinanddal, ennél fogva oda utasítottak, hogy adják be írásban követségök tárgyát, a mit ők, természetesen latin nyelven azután meg is cselekedtek,*) mert hiszen írásra a latin nyelvet alkalmasabbnak tartották, különösen a diplomatika terén.

A reformatio és a könyvnyomtatás föltalálása után megindult polemikus irodalom azt eredményezte, hogy a magyar irodalom is föllendült, és a magyar írásmód is egységesebb irányba terelődött, és mihelyt a nemzet írástudói is hozzá szoktak a magyar nyelven íráshoz, (mert hiszen másként nem számolhattak volna arra, hogy tanaik szélesebb körben elterjedjenek,) az ország keleti részeiben, a mely részek nem állottak a Habsburg-dynastia hatalma alatt, a magyar nyelv mihamar a diplomatikában is kizárólagos uralomra tett szert.

A független erdélyi választófejedelemség országgyűlésein már nemcsak tárgyalási nyelve volt a magyar, hanem törvényeit, articulusait is kizárólag magyar nyelven szerkesztette, és a magyar nyelv az állami élet minden phasisában annyira elterjedt, hogy még a szászok is e nyelven leveleztek a fejedellemmel és az ország főtisztviselőivel.

Ha a magyar nyelv a mohácsi vészt (1526) megelőzőleg az országgyűléseken mellőztetett volna, a keleti részekben sem vergődhetett volna — mondhatnánk észrevétlenül, egyedül a természeti szükség következményeinek engedve — az ország-

*) Horváth M. *Magyarorsz. tört.* IV. köt. 18. l.

gyűlés és a törvényhozás nyelvivé. Igaz, hogy az erdélyi fejedelemiség diplomatikai és tudományos magyar nyelvében a jogi műkifejezések mind latinok, de ez igen megmagyarázható, mert hiszen alig egy századdal előbb még a latin volt az egyháznak, az iskoláknak és a jogászvilágnak a nyelve. Természetes tehát, hogy a múlt időkben keletkezett műkifejezéseket és jogi szólásmódokat a magyar szövegben továbbra is megtartották, nagyobb szabatosság kedvéért. Sőt ellenkezőleg, az erdélyi törvények és iratok magyar szövegében előforduló latin kifejezések még inkább bizonyítanak azon állításom mellett, hogy a magyar nemesség nagy részének latin nyelvbéli tudománya a mohácsi vész idejében nem sokkal terjedt túl e latin kifejezések értelmének ismeretén, a melyek széles e hazában a törvényekből és oklevelekből ismeretesek voltak. Ha pedig ősünk oly annyira éltek volna a latin nyelvvel, mint azt sokan hiszik, akkor az erdélyi országgyűlések sem hagyták volna el e nyelvet, a melyre magyar terminologia hiányában úgy is rá voltak szorúlva.

A tulajdonképeni Magyarországon a fejlődés épen ellenkező irányú, s a magyar nyelv uralma tekintetében retrograd vala. Itt ugyanis az idegen származású uralkodók nem csak elő nem segítették a magyar nyelv térfoglalását, hanem azt a diplomatika latinsága révén az országgyűlések tanácskozásaiba is bevinni iparkodtak, vagy pedig a rendeket arra kényszerítették, hogy idegen élő nyelv behozatala ellen a holt latin terjesztésével védekezzenek.

Ez valószínűleg akként történhetett, hogy a magyarországi országgyűléseken I. Ferdinand óta mindegyre többen és többen kezdettek latinul szólani, a mi annál is inkább lehetséges volt, mert I. Ferdinand soha sem hívott össze tömeges országgyűléseket, és így a kik az országgyűlésekre a megyék által fölküldettek, a nemzet legműveltebb elemei lehettek, a kik között nem sokan akadhattak latinul nem tudó férfiak. A szónokok arra törekedvén, hogy őket a király és emberei közvetlen előadásuk után értsék meg, inkább használták a latin nyelvet, a melyet a nagy többség is ért, mint a magyart, a mely a király és emberei előtt ismeretlen vala.

Így aztán a latin nyelv a magyar országgyűlésekről a magyart egészen kiszorította, és a megyék oly követeket, a kik nem tudtak latinul, nem is küldöttek el. Hogy I. Ferdinand

uralkodásának végén már a latin volt az országgyűlések tárgyalási nyelve, az Forgáchnak következő szavaiból tűnik ki: «Bár járatos volt — mondja Miksa királyunkról — a latin nyelvben, s élt is azzal azon országgyűléseken, melyeket még apja életében vezérelt, német nyelven nyitá meg a gyűlést — tudniillik az 1567. évi pozsonyi országgyűlést, — német íratban nyujtá át a segélyre és némely egyéb dolgokra vonatkozó királyi előadásokat.»*)

Az idegen élő nyelvnek a nemzetre erőszakolása ellen most már épen nem volt más mód, mint oly nyelvnek a használatához ragaszkodni, a mely a magyar diplomatikában sem volt idegen, az országgyűlésen is divatozott már, és a melyet az udvar és emberei is értettek. És így a latin nyelv már a XVI. század végén nem csak írásban, hanem az országgyűlési tanácskozásokban és lassanként az egész közéletben az állam hivatalos nyelvévé emelkedett.

Ez természetesen a nemesség egészére is kihatott, és azokat, a kik a közpályán szerepelni akartak, oda kényszerítette, hogy a latin nyelvet elsajátítsák. Ennek következtében a XVII. század végén, de különösen a XVIII. században a latin nyelv már nem csak az országgyűlésről a királyi bíróságok ügyviteleből és az iskolából, hanem még a magánéletből is kezdte kiszorítani a magyart.

De hogy a latin nyelvnek, mint országgyűlési tárgyalási nyelvnek kizárólagos használata nem a természetes fejlődésnek, hanem az idegen származású uralkodókra való tekintetnek és a külső kényszerűségnek a következménye, azt legjobban bizonyítja az a körülmény, hogy a XVII. század magyar urai egymásközi levelezéseikben főképen a magyar nyelvet használták, és az, hogy a Bethlen, Tököly és Rákóczy által egybehívott fölkelő országgyűlések, minthogy azokat nem a honi nyelvet nem ismerő idegen származású uralkodók, hanem a nemzeti fölkelő fejedelmek hívták össze, magyar nyelven tanácskoztak, sőt még végzéseiket is magyar nyelven szerkesztették.

Úgy szintén azt sem hagyhatom említés nélkül, hogy egész III. Károlyig (†1741) a királylyá koronázás szertartásainál az volt a szokás, hogy a korona föltevése előtt a nádor az oltár lépcsőjéről a néphez fordulva háromszor fönhagon és

*) Forgách: Lib. XVII. 487.

magyar nyelven kérdezte: «akarjátok-e, hogy a jelenlevő N. N. az ország királyává koronáztassék?» Mire háromszoros fölkiáltás: «akarjuk, éljen a király», következett. E szokás is, mely csak a nőági örökösödés kimondása óta nem divik, csak azt bizonyítja, hogy a magyar nyelv az ünnepélyes szertartások köréből sem volt kizárva, és így annál kevésbé lehetett száműzve az országgyűlésekből, a hol a királyok választása korában nagy tömegek szoktak volt megjelenni.

Hogy a latin nyelvnek az állami életben való elterjedése körül mily nagy részök van az idegen származású uralkodóinknak, annak legecatansabb bizonyítékát ismét Erdélyország történelme szolgáltatja.

A mint már előbb is említettem, az erdélyi választófejedelemségben nem csak az országgyűlések tárgyalásának, hanem általában az államnak hivatalos nyelve is a magyar volt. De mihelyt Erdély meghódolt az ausztriai háznak, 1690-től kezdve már ott is mindenütt a latin nyelv fölülkerekedését látjuk. Erdély törvényei, az *Approbaták*, *Compiláták* és *Novellák* magyar nyelven szerkesztvék, de már a *Diploma Leopoldianum* és az 1743-ik évtől kezdődő erdélyi törvények nyelve a latin. Miért? mert ekkor már itt is előállott annak a szüksége, a mi Magyarországon már két századdal hamarabb előállt, hogy tudniillik a nemzet valamely, nemzeti életét veszélyeztető idegen élő nyelv elleni védekezésében a semleges és holt latinhoz folyamodjék és azt tegye az állam hivatalos nyelvévé.

A XVIII. századnak derekára lehet tehát tenni azt az időpontot, a mikor a magyar nyelv az állami életből úgy Magyarországon, mint Erdélyben is, kiszorúl és a latin nyelv a nemesség társadalmi életében is uralomra vergődik. De a megyei életben ezután sem képes a magyar nyelvet végleg kiszorítani, sőt azt látjuk, hogy a magyar nyelv időnként onnan az országgyűlésekbe ismét bejutni törekszik. Hogy a nemzet nyelvéhez ragaszkodik, és nyelvéért lelkesül, azt tudta a bécsi udvar is, és a midőn Mária-Terézia a nemzetet maga iránt leköteleni iparkodott, az 1741-ik évi pozsonyi országgyűlést a trónbeszédet magyar és latin nyelven olvasta föl.

De József önkényes uralkodása után az 1791-ik évi országgyűlésen megkezdődik a nemzeti nyelv visszahatásának kora, és mialatt a latin nyelv leginkább virágzik a magyar köz-

életben, azalatt törvények alkottatnak, melyek elősegíteni hivatják a magyar nyelv elveszett terét visszahódítani.

Az 1791-ik évi tizenhatodik törvényczikk elrendeli, hogy idegen nyelv az országgyűlésbe be ne hozassék, hanem, hogy a magyar nyelv mindinkább terjesztessék, és az iskolában is taníttassék. Az 1792-dik évi hetedik törvényczikk elrendeli, hogy a magyar nyelv iskoláinkban rendes tantárgy legyen, és hogy köztisztviségekre olyanok, kik a magyar nyelv ismeretét nem igazolják, ne alkalmaztassanak. A királyi helytartótanácsnak pedig kötelességévé teszi, hogy a megyék magyar nyelvű fölterjesztéseire magyarul feleljen, és a magyar nyelv hivatalossá tétele iránt egy bizottság kiküldését határozza el.

Az 1805-ik évi negyedik törvényczikk már ez országgyűlésnek Ő felségéhez intézendő fölíratait is hasábosan magyar és latin nyelven rendeli fölterjeszteni, és kimondja, hogy az ország törvényhatóságainak szabad legyen a magyar királyi udvari kancelláriához küldendő fölírataikat is latin és magyar nyelven készíteni, a királyi helytartó tanácscsal magyarul levelezni, s a bíróságoknál az eljárásban a magyar nyelvet használni. A királyi curiára nézve azonban azon kivetelt teszi, hogy a magyar nyelven bevégzett és föllebezett pörökben egyelőre még latinul hozhatja ítéleteit.

A jelen század elején a mindegyre nagyobb hullámokat verő nemzeti érzület erőteljes megnyilatkozása következtében a magyar nyelv az országgyűlési tanácskozásokban is tért kezdett hódítani, és épen úgy, mint hajdan a latin a magyart, most a magyar a latint kezdte kiszorítani az országgyűlési vitatkozások termeiből, és pedig akként, hogy előbb az alsó tábla kerületi, majd nyilvános ülésein a magyar nyelv divata mind általánosabbá vált, míg nem a latint háttérbe szorította. Az 1825-ik évi országgyűlésen a felső tábla tárgyalási nyelve még kivétel nélkül a latin volt,*) de az 1830-dik évi országgyűlésen már itt is annyira terjedt a magyar nyelv használata, hogy ekkor már a két tábla között az izenetváltások is magyar és latin nyelven folytak, sőt az alsó táblán a rendek már azt is sürgetni kezdték, hogy a királyhoz intézendő fölíratok és a törvények nemzeti nyelven szerkesztessenek.**)

*) Horváth M. *Huszonöt év Magyarorsz. történetéből* I. köt. 150.

**) U. o. 240. 1.

Az 1830-ik évi nyolczadik évi törvényczikk elrendelte, hogy e törvény kihirdetésétől fogva a helytartó tanács a magyar nyelven levelező törvényhatóságokhoz minden ügyben — kivéve a körrendeleteket — magyar nyelven írjon; hogy a magyar nyelven föllebezett pörökben a királyi curia is magyar nyelven határozzon, és hogy azon bíróságok előtt is lehessen magyar nyelven pört indítani, a melyeknél a magyar nyelv eddig még nem használtatott, de ezek ítéleteiket latinul is hozhatják; hogy közhivatalokra azok, a kik magyarul nem tudnak, ne alkalmaztassanak, és ügyvédi vizsgára se bocsáttassanak; végre, hogy a magyar ezredek, még a határörvidekiek is, a magyar okiratokat elfogadni tartoznak.

Az 1836-dik évi országgyűlésen már a törvények is, a latin szöveg mellett magyarul szerkesztettek, és az ez évi III. törvényczikkben az is kimondatott, hogy a törvényeknek magyar szövege az eredeti, és a magyar és latin szöveg között támadható kétséges értelem eseteiben elhatározó a magyar legyen. Ugyanitt kimondatik, hogy a magyar nyelvű pörökben már a királyi curia is magyarul tartozik ítélni.

Az 1840-dik évi VI. törvényczikk már az országgyűlési fölíratoknak egyedül magyar nyelven leendő fölterjesztését rendeli el, és a magyar nyelvet a köztörvényhatóságok fölírataiban, a királyi helytartótanács körleveleiben, az egyházi és világi hatóságok levelezéseiben, a királyi udvari kamara és a törvényhatóságok érintkezésében, a katonai hatóságok és a törvényhatóságok levelezéseiben, végre az országos pénztárak számadásaiban kötelezővé teszi.

Az 1844-dik évi törvények már csakis magyar nyelven vannak szerkesztve. Az ez évi II. törvényczikk már a királyra is a magyar nyelvet teszi kötelezővé, mondván: hogy az országgyűléshez bocsátandó minden kegyelmes királyi leíratok, előadások, válaszok és intézvények ezentúl egyedül magyar nyelven adassanak ki. Továbbá kimondja: hogy a törvények szövegezésénél, az országgyűlés tárgyalásánál, a magyar udvari cancelláriánál, a királyi helytartó tanács minden tárgyalásainál és egész ügyvitelénél, az összes hazai királyi bíróságoknál, a magyar nyelv a kötelező és egyedül használható nyelv. A kapcsolt részek követeinek azonban megengedi, hogy ha a magyar nyelvben járatlanok volnának, a legközelebbi hat évig az országgyűléseken szavazataikat latin nyelven is kijelenthessék.

E törvény által a magyar nyelv államnyelvvé emeltetett, és visszavívta azon jogait, a melyeket Könyves Kálmán óta apránként elvesztett.

Az idézett törvény azon intézkedése, hogy az országgyűlés tárgyalási nyelve ezentúl a magyar legyen, nem annyira az országgyűléseken újabban divatba jött magyar tárgyalási nyelvet akarja legitimálni, mert hiszen ezt nem tarthatták szükségesnek, mint inkább a latin nyelvet akarja az országgyűlési tárgyalásokból végképen kirekeszteni és illegitimmé tenni.

Az előadottakból tehát kitetszik, hogy a magyar nyelv a XI. és XII. században az országban minden téren használatban volt, és ha a XIII. században a diplomatikában kiszorított is a latin nyelv által, a latin nyelv országgyűléseinknek tárgyalási nyelve nem lehetett; hanem csupán a magyar nyelv hanggazdagsága, a magyar írásmód fejletlensége, az egyháziak befolyása és az írástudók csekély száma következtében, de csakis mint a tudományok és a diplomatika nyelve volt használatban.

Országgyűléseinknek tárgyalási nyelve egész a mohácsi vészig (1526), csakis és egyedül a magyar lehetett, és a magyar nyelvet a latin csak a XVI. század végén kezdte onnan végleg kiszorítani. Ennélfogva a latin nyelvnek tulajdonképeni virágkora hazánk történelmében alig tehető többre, mint két századra, a XVII. és XVIII. századok idejére.

Könnyelműen ejti ki tehát a vádat, a ki azt mondja, hogy őseink nem bírtak érzékkel nemzeti nyelvünk művelése iránt, mert az állami életben a nemzeti nyelv helyett a holt latin-nal éltek.

A ki ezt mondja, a múlt időket a mai kor szemüvegén át nézi, és nem veszi tekintetbe a viszonyok kényszerítő hatalmát. Hiszen ha őseink mindent meg nem tettek volna a haza fönntartására, a mit emberileg megtehettek, ha az ő bölcseségök, óvatosságok és önfeláldozások meg nem menti számunkra e hazát és annak nyelvét, akkor már ma nem mondhatnók el a költővel: «áll Buda, él a magyar még».

A ki kételkedik abban, hogy eleink a nemzeti nyelvet nem csak nagyra becsülték, hanem tőlök telhetőleg műveltek is azt, az olvassa el a Bethen Gábor, és más fejedelmek és magyar urak között folyt levelezéseket, a XVII. századbeli egyházi polemicus irodalom termékeit, olvassa el Pázmán Péter

munkáit, s ha látni fogja az ő nyelvezetők erőteljességét és nemzeti zamatát, be fogja látni azt is, hogy azok nem lehettek érzéketlenek a nemzetnek egyik legdrágább kincse, nyelve iránt.

Nem a múlt emberei bűnének, hanem az ádáz sors kegyetlen csapásainak következménye az, hogy ma a Kárpátoktól Adriáig nem egy nyelvet beszélő nemzet lakik. A mai kor embereinek föladata arra törekedni, hogy a magyar nyelv most már ne csak az állami életben legyen uralkodó, hanem hogy idegen ajkú polgártársaink szívét is meg tudja hódítani, és a ki ez irányban megteszi az alapvető munkát, az leendő Magyarország harmadik honalapítója.

FERDINANDY GÉZA.

PETŐFI ÉS NÉMELY KÜLFÖLDI KÖLTŐK.

Első közlemény.

PETŐFI ÉS A FRANCZIÁK.

Midőn Petőfi költését némely külföldiekével összehasonlítom, úgy vélem, föltehetem, hogy az ő működését legalább nagyjából mindnyájan ismerjük, annak főbb vonásait emlékezetünkben tartjuk.

Az ő költése, még mielőtt teljes kifejlést ért s egész eredményhez jutott volna, úgy láttuk, kitörölte a magyar műveltebb közönség, kivált a tevékenyebb, őszintébb ifjúság szívéből minden más költő képét és műveit. Az ő kora s az utóbbi is, leginkább őt hallgatta, őt értette leginkább, ő vele érzett együtt. Sőt a mai időnek is, noha már nem mindenben időszerű, bár sok tekintetben nem is ennek és más ilyen nyugodtabb (!) kornak szól, örök becsű, örök életű műveiért minden mások fölött kedves.

Érezzük, tudjuk, miben haladja meg elődeit, mi által hódította el magának a szíveket elődei és kortársai nagybecsű műveitől, — mi által nyert külföldön tetszést, a legnagyobb lelkektől, a legméltóbb ítélőktől. Az emberiség és nép jogainak tiszta, éles, átható hangon hirdetése, a társadalom elnyomói ellen határozott és nyers erős kitörés, másfelől a nő szerelmének kifogyhatatlanul heves és szenvedélyes, mégis oly tiszta naiv éneklése, — a nép igaz szeretete, a népelet kedves és hű előtűkrözése, általában érzései valóságága, mélysége és örök frissesége, nyelvének könnyedsége, természetessége és a természet minden szépségével, legszebb képeivel ékeskedése. Ezekért szerette és szereti nemzete mindenek fölött. Valóban az ő lelkének, életének, hajlamainak ilyen hivatott tolmácsa nem is volt.

Azt a mit ő értett, gondolt, a mire vágyott, a mostani es hiszszük több utóbbi nemzedék is, vele érzi, gondolja és óhajtja. Az ő lantjának hangja el nem némúl; szavai a mind inkább zajosodó, zavarodó nemzeti és európai élet zürzavarán is keresztül hangzanak, és a mind erősebben terjedő egyenlőségi küzdelmek, egyenlítési törekvések és eszmék harca, sőt netalán dülások és dühöngések közepett is leginkább ő benne találja föl a magyarság fajtájának igaz hangját, a magyar szellem legsajátabb nyilatkozását, a magyar élet legelemibb és leghívebb képeit, legvonzóbb szokásait; tehát legbelsőbb érzéseinek élesztőjét, eszméinek leglelkesebb tanítóját, legnemesebb élvezetének szerzőjét — másfelől a netalán feledésbe menendő haza- és nemzet-szeretet, az elődök, régi nagyság s a történelmi hagyományok tisztelésének hirdetőjét.

Tárgvainak nagy része, mondjuk, már is történelmivé lett. Műveinek ez a része nem annyiban korszerű, hogy a jelent oktatóná, utasítóná s oly tettekre buzdítóná, melyek egykor lehettek és kellettek, ma képtelenségek. Nem együttérzés, nem azon mértékben érzés, vagy azon értelemben hangoztatás a föladatok, hanem csak emlékezés, emlékezetben tartás végett valók. Mint voltak atyáink idejében s még nem régen is a Rákóczy-dalok, vagy a török és francia háborúkbeli indulók. Mint a mely okból élesztik föl az egykori kuruczvilág énekeit, sajnos levén a nemzet szelleme termékeiből csak egy gyöngyöt is végkép elveszteni, ha már ma nem viselhető is. Az ilyek hasonló korban közvetlen hatásúak és érdekűek, béke idején csak tanulságosak. De minden koréi maradnak az általános tárgyúak: szerelmi és hazafias énekei. Ezek a jövőre nagy fontossággal bírnak. Mert nem lehetetlen, sőt nyomok sejtetik, hogy a nemzeti szellem a már említett okok, a mind gyakoribb érintkezések, vegyülés, anyagiás irányú művelődés, a nép ősi erőinek, jellemének gyöngülését, sőt megbénulását idézik elő. Az anyagiasság testileg nem ismer felsőbb czélokat, magasabb érdekeket: hazát, nemzetiséget, ösöket, családot s ezek iránt kegyeletet. A lélek és erkölcs érdekei feledésbe mennek. A nemzeties előhaladás megakad vagy más irányba tér; elszakadnak a kapesok az elődök és utódok közt. Ily esetben a költés is alászáll, vagy az iránta való érdeklődés fogyatkozik; a társadalmat legerősebben összefoglaló erkölcsi erők elgyöngülnek. Csak a jobb időkbeli nemesebb lelkek, csak a

legerősebbek tehetnek hatást, azok a kiknek fölriasztó hangjára hidegen nem maradhatnak, kiknek szavok ellenállhatatlan; csak ezek lehetnek a nemzeti erők ébresztői, edzői, az ősi erénynek: a nemes sőt fenséges egyszerűség «a tisztas szegénység» (honest poverty. Burns), a szerény munkásság hirdetői. Ez teszi a valódi költőket, dalosokat — mint a miénket is — az emberiségnek, kivált a szorongatott helyzetű, életét felthető nemzetnek jótevőivé! És épen a szerelmi dalok? Ha már biztos adatokból igaz, hogy a fönt és alant elterjedt fényűzés és a vele kapcsolatos erkölcsi szabadosság a családok benső nyugalma sőt létezését is alapjukban fenyegeti: jó lesz ezek által a boldogság eme valódi fészkeit melengetni és a költő erős és tiszta szerelmét minél inkább terjeszteni . . .

Ekképen a költő hivatása magasztosabb ma mint hajdan volt: az a mi egykor a vallásé, philosophiáé és költésé volt együtt. Úgy látszik, azt a kettőt kezdi magába fölvenni, legalább a kor legnagyobb költőinél. Úgy is egy eredetűek és célzatúak voltak, mert eredetileg a költő vallásos eszmék és érzések tolmácsa, a philosophus testvére. Most pedig látjuk, hogy a vallás nagy prófétái elnémultak, a nagy philosophusok a metaphysikát vagy megtagadták, vagy annak magasságából a «tudományok» alantas vidékeire vagy «földszintjére» szállottak le; a régi tárgyakkal: Isten, világ, ember, fölhagytak, vagy ezeket nem a «szabad ész», hanem az anyagi természet törvényei szerint fejtegetik. A nagy törvényadók vagy népkormányzók nem a philosophusok többé (néhány Gladstone-félenek kivételével), hanem az ily nagyságok a népelembe elmerültek s az alsóbb élet szükségéivel foglalkoznak. A világ előhaldattával folyvást kevesbedik az erő, mely a lelkeket emelte, az emberi önérzetet följobb irányozta. «Idők múlnak, emberek kissebbülnek». Annyival nagyobb a költő hivatása, annyival igazabb a mit egy régi görög költő mondott és a régi világ is vallott, hogy a költő az ifjúság, tehát az emberiség tanítója.

A miket az előbbieken a költőről és különösebben Petőfiről röviden elmondtam, talán elég lesz az összehasonlítások bevezetésekül, indokolásául, melyeket előadni szándékozom, midőn kitüntetni akarom a hasonló irányú modern költőknél levő egyező vagy ellenkező fővonásokat, melyeket összemérni méltó. A költés becsét akarom ez által kitüntetni. Másfelől ez az összemérés a pontosabb megismeréshez tartozik. És szük-

ségesebb ma mint valaha. Ma a több nyelv és irodalom mindig közönségesebbé levő, mindig könnyebbedő tanulmánya hozza magával. A társadalmi intézmények s általában a társadalom fejlődésének egybevágó útja-módja közös sőt együttes szellemi mozgalmak a népeknél, azt okozzák, hogy a különböző ajkú költők egymással némi közösségben működnek, egymást egészítik és pótolják. Az által tehát, hogy költőnk mellé egy másikat, idegent, távollevőt állítunk, valódi emberiségi értékét, valódi nagyságát vagy hiányosságát tüntetjük ki, de megsejtetjük az újkori költés irányát is, melyet ő többekkel együtt követett, melynek nem középszerű képviselője volt, észrevétetjük, hogy az újabb világ nagy eszméinek kik a valódi és méltó tolmácsai, nála különbek vagy gyarlóbbak.

Mindenfelé elvezetni, a költők eszméit és tulajdonait mind fölkeresni, összevetni, nem vállalhatom, mert nem tehetem. Csak néhány költőt mutatok föl és néhány jellemvonásaikat a szembe állítottaknak és így csak néhánynak lelki valóját s lelke nyilatkozásait, úgy, a mint nekem tanulmány közben föltűntek.

I.

Kihez hasonlítjuk hát? Azokhoz a kiket kedvelt, tanult, kik vele egy irányban haladtak, kik tőle távol az újvilág nagy gondolataiból és vágyásaiból hasonló mértékben merithettek, szelleméből ugyan azt szítták be és vele egyezően énekeltek.

Tanulta a korabeli hazaiakat. Ezek ébresztették föl benne a haza és szabadság szerelmét. Ezek táplálták, iskolai és vándor életében ezek kísérték. Ezek közül némelyeket, mint embereket is szeretett; némelyek jótevői voltak. Életútja kezdetén körükbe fogadták, segítették. De ezek tanítása nem elégítette ki. Ezek mind békeszerető, szelidebb természetű, vad kítőrésektől, harcos democratiától, forradalomtól irtódzó emberek voltak. Barátai a népnek, de még inkább a békének, a nemzet jogai fentartásának, a nemzet történelme, hagyományai tiszteletének, megóvásának. Ezekről a szabadság komoly és lelkes szavait hallhatta, de democrata törekvéseket erkölcsöket nem tanulhatott, kivált pedig a forradalom merészségét, rohamosságát, cynismusát nem örökölhette. Még a negyvenes

években jámbor loyaltás uralkodott a lelkeken, nem volt olyan szabad a politikai élet és sajtó, milyen az ő és egynéhány ifjú társa óhajtásainak s mozgolódásainak megfelelt volna. És nem voltak épen a népből került, népért rajongó írók vagy publicisták elég számosan. A szabadság régóta minden szájban forgott; de annak nálunk szoros kapcsolata, csaknem azonos értelme volt a nemzeti önállással, az ősi alkotmányval; és ez a szoros kapcsolat tartotta korlátok közt, óvta a féktelenségtől az 1841 óta öntudatosabb és zajosabb szabadelvűséget. A szabadság, ez a sok értelmű szó, nem felelt meg világos fogalomnak a mieinknél. Alig értettek rajta többet, legföljebb némely dologra nézve, más tekintetben pedig jóval kevesebbet, mint az 1790-diki hazafiak, kik lelkesen kívánták és ki is vívták az alkotmányt, függetlenségét, a nemesi osztály jogait, de igen keveset tettek a nép fölszabadításáért, a magok jogainak a néppel való megosztásáért. Mennyire lehetett az idők gondolkozásától az az utópia, melyről Petőfi és még egy-kettő álmodozott, mely fele az európai forradalmárok haladtak?!

Azonban mégis volt hazafias költés. Tehettek valamit Petőfi képződésére Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty hazafias ódái, az utóbbinak egy-két dala, Bajza szónokiasan meleg költeményei, Erdélyi, Garay művei. De a költők, mint a közönség hangulata komoly, kitöréstől egészen idegen volt, még akkor is mikor a szomszédságban forrongások voltak. A hazai nemesség, még a fölsőbb is, jobb oldaláról kezdé magát mutatni. Nem volt hajlandóság, de épen sürgetős ok sem, az alkotmányos élet alapjait megbolygatni. Jogokat követelő nép vagy polgárság alig volt; jogokra csak mostanában kezdett gondolni, a jobbágyi nyomás alól folszabadulván és a szabadabb mozgású sajtó által ébresztetvén. A kik elvéve 1830—1840 közt a nép milliói mellett emelte^k szót — egy-két túlzót kivéve — leginkább csak az elmélet vagy kegyes óhajtás mellett kívántak maradni és a tényleges újítástól, a nép kezébe fontosabb jogok adásától, mint minden kockáztatástól, idegenkedtek volna.

Néhány év múlva máskép lett. A nép barátai, a nép kezdeménye nélkül, merészebb, izgatóbb hangokat hallattak. Az átalakulást izgatva készítették elő, a zivatar előjelei honn és külföldön mutatkoztak és bekövetkezett az a küzdelem, melyre többek közt Petőfi is hivatva volt, és «a régi Magyarország» elmerülése.

A democrat törekvést a mi költőnk, mint több más is, hányatott életök előkészítő hatásán kívül a külföldiektől tanulták.

Az igazán hívatott költő egyszerű természetesség, közvetlen fölfogás és kifejezés képességével szokott bírni, ezzel lép elő. Elméje erősebb, egyénibb, mintsem működésében — a napfényként mindenfelé elterjedt eszméken kívül — valamit, kivált észjárást, gondolkozás-, szólásformákat átvenni, utánozni hajlandó volna. Kevesebbet tanul, kevesebbé iparkodik, mintsem arra szorúlna, hogy átvett észlelések, szólásmódok foglalják el elméjét és eltanúlt alakok vagy szólásmódok formáiba kellene gondolatait szoritnia, a végre, hogy hatást tehesen. És ha tárgyat veszen is át, mint Vergil, Shakespere vagy Goethe, azt egészen sajátjává teszi, tulajdon lelkében fölhevítve, fölemésztve alakítja át és adja elő. Csak gyöngé, tehetségtelen, önerő nélkül való elmék azok, kik tanulmányok, példák, conventionalis észjárás és modor s fogások nyűgétől magokat megóvni nem tudják, kiktől ha mások, elődeik észleléseit, gondolatfűzését, képeit, szavait elveszszük, igen keveset hagytunk meg nekik. Peldát találunk, csak a classikai alakú epika vagy a szonett-költés kezdőire és követőikre gondoljunk. Átlátjuk, hogy azok a régi classikai vagy akár olasz lyrai formák az utódoknál mily hatalmas és erős tartós edényei voltak a gyöngé tartalomnak, hogy adtak ennek látszatot és a csalóka szín báját («forma dat esse rei!»), míg oly erős gondolat-tartalomra leltek, mely összetöri a formát, megszabadítja magát tőle.

Petőfi nem tanúlt úgy semmit és senkit, hogy rajta lényeges hatás látszanék, vagy lelke tüzét elfojtották volna idegen gondolatok, formák és szólások. Egyes nagy gondolat, egyes kép, egyes fordulat vagy kapcsolat található nála és másoknál egyező: de jóval több önmagától föltalált vagy sajátosan használt kép, az ő módja szerint előadott eszme és a legtisztább tulajdon nyelv. Mindezekben legföljebb a magyar népnek van része. És oly utánzás sem található nála, mint némely nagy költőnél is: Horácznál Pindarusból, Vergilnél Homérból, Miltonnál Dantéból stb.

Leveleiből, műveiből látjuk, hogy már serdülő korától fogva fordítgatott Heine, Schiller, Claudius, Mathisson (sok magyar költő kedvence), Béranger, Moreau, Moore Tamás

műveikből, Bérangerből legtöbbet, öt verset, a többitől egyet-kettőt. Utóbbiakhoz jó még Shakespere *Coriolan*ja és még kevés.

Hogy ezeken kívül olvasgatta, tanulta a hazai régibb költőket: Gvadányit, Csokonait s a tőle oly különböző irányú Kazinczyt is, verseiben kitüntetett vonzódásából látható. Hogy kivált Vörösmartyt, kit midőn babérljától megfosztottnak hirdet, akkor is atyjának tisztel, nemesen szelid szerető lelkeért, de költői nagyságáért is híven szerette, hogy Vajda Péter, Arany, Kerényi, Tompa stb. költői testvérei voltak, lelkének kedvesek, azt is tanúsítja. Ide még Jókait s pedig első helyen, és több másokat sorozhatnánk, kik előbb is hatottak rá, a márcziusi napokban pedig társai voltak. Hatottak rá, de nyomot alig hagytak rajta s olyat alig találhatnánk, kinél költésének példáját, az övéinek megfelelő képeket, hasonló kifejezésű gondolatokat legalább nagy számmal sikeresen kereshetnénk, vagy tüzének erejét, formáit és nyelvét lelhetnők. Ezekről nem vehette sem azt a szabad száj, azt a hallatlanul bátor szókimondást, mely miatt a finom műveltségűeknek már eleinte visszatetszett, sem azt a féktelen szenvedélyt s végtelenül gazdag nyelvezetet, mely ebben a hazában azelőtt nem volt ismeretes.

Annival több volt később utánzója, kiket Erdélyi János egy szép értekezésében eléggé méltatott.

Legsajátosabb, legkitörőbb tulajdonai, a mennyiben nem a magyar népnél, a külföldieknél s nagyrészt a francziáknál találhatók.

II.

Franciaország volt a népek mestere a szabadság szeretetében, példája annak túlzásaiban és kicsapongásaiban. Először is oda nézzünk el, ott keressük költőnk tüzének forrását, leghevesebb énekeinek hasonlóját és indító okát.

Említettük, hogy a nép érdekeiről szóló költemények, bár kis számmal és mérsékelt hévvel, itt is szülemlettek. Kerültek itt is democrata elvek vallói és a mondott viszonyokhoz képest óvakodva hirdetői. Az elnyomott nép (jobbágyság) érdekeit már az előbbi (júliusi) forradalom után, de kivált az

utóbbinak előkészítő éveiben itt is emlegették. Így a jobbagyság állapotjának rendezése, a szabad föld megadása idején; de nem szilajsággal, nem is mindig világos czélzással. De a Petőfi fülében is hangzott a mit Kölcsey a *Szabadsághoz*, mely fölött «gyakor szélvész kavargó» s melynek «halálhörgés a diadalmi béré» és a *Hymnus* magasztos szavaiban elmondott és a miket Vörösmarty a «sírról, hol nemzet süllyed el», vagy a «legelső magyar emberről» stb., Bajza a *Rab költőről*, Garay *Kontról*, Erdélyi a *Főrfüről* és *Szabad földről* énekeltek. Sokat tehettek a politikai meggyőződések irányzására, a francia elvek és modor ismertetésére s megtanúztatására némileg a nép érdekében fölszólalt *Balútelek*, a fővárosban egy kevés zajt okozott Stancsics-féle művek, a politikai sajtó újabb és hevesebb föllépése, főkép pedig a korszakot alkotott hatalmas vezérczikkék, melyek épen ezt a szellemet tolmácsolták s a francia írók tanítványainak művei voltak.

De mindez szelíd és enyhe beszéd volt és kevésbé izgatott ahhoz képest a mit Lamennais már a 30-as években a *Hivő szavaiban* s más írataiban elmondott és a miket az első forradalom költői énekeltek. Ezekkel ismerkedtek meg költőink, kivált némelyik. Mert régen is folyt már be hozzánk a velünk épen nem hasonló hajlamú francia néptől a szabadságért küzdő szellem áramlata. Régi dolog, hogy a francia irodalom hatást kezdett reánk tenni, előbb Bécs által, utóbb Bécs ellen.

Az 1770—90. korszakot mellőzve, csak újabb hódításait hozzuk emlékezetbe. A júliusi forradalmat megéreztek, az utána erősen kifejlett francia romanticismust sokan eltanulták és utánozták. A *Társalkodó* francia novellákkal volt tömve. A vezérnek, Hugo Vikornak, sok tisztelője lett; *Angelójának* és a hozzá írt igen jellemző előbeszédnek fordítója, az ő szellemökben (Balzac) dolgozott *Karthausi* szerzője Eötvös József, a *Falu jegyzője*, *Magyarország 1514-ben* című regényekben demokrat húrokat penget s általában a francziák tanítványa, bár náluk úgy hiszem nemesebben gondolkodó vala. Lefordították Hugo *Bug Jargalját*, *Az elítélt utolsó napját* stb. Színpadunkon alig volt kapósabb előadás, mint a *Notre-damei toronyőre* (Birch-Pfeifer alakítása) és általában Hugo, Dumas s a francziák színműveié. Emlékezünk, mily hatást tettek a *Neslei torony*, *Ruy Blas*, *Tudor Mária* stb. szörnyű s torzított jelle-

meik, meglepéseik, dictiójok merész ellentétei szakgatott mondatai, nagyzó szólásai által. Kuthynak egy pár színművét: *I. Károly és ulvara, Fehér és fekete* s még néhány ily elmeszüleményt, gondolatfűzés és írásmód tekintetében aláírhatta volna Hugo avagy Dumas. Ugyanazok a meglepések, szörnyek és szörnyűségek, ez a kevély, feszes, rövides stíl. A Sue *Páris titkai* utánzásául francia szellemű (Némethonban is utánzott) *Titkokat* adtak ki, Nagy Ignác a *Magyar titkokat* és Kuthy a *Hazai rejtelmeket*, teljesen alap nélkül való, mára, sőt már regescsken elavúlt műveket. Ez időből erednek a már említett politikai hírlapi vezérczikkék, melyek épen francia szellemök és izlésök által hatottak, és némely nagy hatású és nagy dícséretű regények, melyekben a magyar jelenkori és történelmi jellemek francziásan túlcsapongókká, sikamlósakká, romantikusan emberfölöttiekké s lehetetlenekké eszményítették, akár csak Hugo Viktor vagy Sue Jenő hősei.

Egy ideig azonban, bár a francziáknak olvasóik voltak s ábrándozó is találkozott elég: a komoly magyar közönség nem fogadta el a francziák utánzóinak szellemét; politikai és társadalmi törekvéseikben nem követte őket. Voltak pedig, a kik a népet komolyan szerették és boldogítani akarták; voltak olyanok is, kik erkölcsre nézve inkább a francziák, mint a komolyabb ősök követői akartak lenni. És lehettek olyanok is, kik a forradalommal kibékéltek, következményeit elfogadták; de igen kevesen lehettek a kik annak útját és módját, a vele kapcsolatos erőszakoskodásokat elfogadták volna. A nép szenvedélyét fölizzgatni, az alkotmányt és a szabadságot, melyet némelyek teljesnek tartottak, kétes eredményű zavargásoknak kitenni nem csak Széchenyi rettegett, de magok a legélesebb hangú publicisták is tartózkodtak. Így csak kesőn kezdtek «a legnagyobb magyar» kínos álmái, veres látomásai valósúlni.

De az ifjú írók Petőfi körében el voltak telve francia tüzzel és vágyásokkal. Leírja ezt a legélesebb társ, Jókai, maga több helyen. (*Kisfaludy-Társaság Évtlapjai*, új folyam, VII. 262. *Tengerszemű hölgy*, I. 72., 105. stb.) «Franciaország felé volt fordulva minden nemzetnek az arca. Egészen a francia iskola tanítványai voltunk. A francia írók nemes rajongásai, erős meggyőződései, dicső ábrándjai magokkal ragadták mind azt a ki ifjúsággal bírt és nemes ábrándhoz volt hajlandó. Francia könyveket olvastunk Lamartine *Girondisták története*, Toque-

ville *Democratiája*, Michelet, L. Blanc voltak a bibliáink.» Petőfi Bérangert imádtá, Jókai Hugo Viktorban találta eszményképét. Pálffy volt Sue Jenőjök, Degré Paul de Kockjok, Irinyi József Girardin Emiljök. Ha egy angol vagy német író kegyelmet nyert nálok, az Shelley vagy Heine volt . . . nyelvökre nézve angol és német, de szellemökre nézve francziák.

Francziák akartak lenni. Jókai úgy mutatta be Petőfit a Pillvax *Közvélemény* asztalánál az ifjú seregnek: «ez az igazi franczia!» Valóban olyan formán akart lenni. Évek óta «csaknem kizárólagos olvasmánya, reggeli esti imádsága, mindennapi elesége a franczia forradalmak története volt». Minden szavát, minden betűjét a szívébe véste — így mondja maga — «és ott benn a holt betűk megelevenedtek és az élethez jutotaknak szűk volt a hely; és tomboltak örvöngtek benne» (*Petőfi-reliquák*, I. 4. Mily szenvedélyes volt ez örvöngésben, ugyanott 3—6. l.) Külsőkben is franczia akart lenni. Szakállát francziásan hagyta meg s ebben követték: Irinyi, Czakó, Lauka, Kecskeméthy. Szobájában a falakon fölakasztva Danton, Robespierre stb. Párisból hozott képeik, ott osztották ki a szerepeket, Jókainak jutott St. Juste, Petőfinének Rolandné stb. szerepe.

Francziásan is írtak. Jókai — ő mondja — legfrancziásabban, életunt szellemmel a *Nyomorúlt naplóját*. Ezt követte Petőfi *Hóhér kötele*, mely a szörnyűségek netovábbja. Így a *Tigris és Hyéna* című színmű; majd későbbben Caraffáról készített egy színműfélét.

Miután így a franczia szellemben és szokásokban egészen meghonosodtak, a francziákkal éltek és azok forradalmi ábrándjaiban osztoztak, nem csuda ha maga mondja Petőfi is már a márcziusi napokban, hogy ő mindent, a mi itt történt, előre megértett, megjósolt, «mert lelke a februári forradalom óta szakadatlan hullámszásban van, minden nap új remény, új feszült várakozás, új lelkesedés, új harag». (*Petőfi-reliqu.* I. 30. lap); nem csuda, ha forradalmi tüzzel sőt dühvel lépett föl s a forradalmi harcoktól várta nemzetének a boldogságot és magának a méltó munkát és élvezetet.

Volt is elég, a mit a franczia republicanusoknak utánok hangoztattak és csináltak volna is, ha, mint mondók, a nemzet nagyobb részének komolysága útban nem áll. (Vagy csak játszottak a tüzzel?!) Már a szabadság első napjaiban nyilat-

koztatta Petöfi, hogy ő republicanus és egy versében általánosan lépett föl a királyok, másikkban az aristokraták ellen. A *Márctius tizenötödike* című lap francia stílusban szólt, olyan szellemmel bíralt és proscibált, francziásan adott utasítást párisias tüntetésekre és torlaszharcokra: «avis, aux barricadeurs!» ezzel a miniszterek lakásai megostromlására adván jelt. Úgy tett, mintha éppen nem volna idegen a francziás dolgok és éppen a Terreur kora jeleneteinek ismétlésétől. A *Munkások újsága* és vele némely alföldi követjelölt nem igen leplezte földfelosztási és ilyféle reményeit vagy ámitásait. Szerencse, hogy minden ilyen kísérlet megghiúsult, és legföljebb egy nagyobb rohamra és a nép egy-két foglalási kitörésére adott alkalmat. És látunk némelyeket a hevesebbek közül gyorsan kijózanodni és őszintén megtérni. Ma még republicanus ígéket hirdettek és Robespierre beszédeit terjesztették, egy-két hó múlva a józan tanácsadók útján előhaladtak és teljes igyekezettel azon voltak, hogy a mit a forradalmi beszédekből vagy izgató dalokból kiadtak, emlékezetből kitöröljék.

Rokonszenves tanulmányai és a külföldiek vonzó ereje mellett a körülmények is okozták, hogy költőnknek «egyik kezében hitvесе, másikkban a szabadságháború története» legyen vagy mint másutt mondja «szerelme és kardja közt ossza meg lelkét», majd utóbb, mint vallja, föláldozza hazájának szerelmét, egyébként pedig a harcok iszonyú hangját tanulja meg hangoztatni.

Aligha volt valahol több ok arra, hogy a főnálló intézményeket megunja és ellenök fölzúduljon az, kit az újabb idők tanulmánya az emberi jogok ismeretére megtanított. Az idegen kormány kihasználó politikája, a hazai főrendek idegensége a magyar élettől, művelődéstől, nyelvtől és szellemtől, a jogok kizárósága, a birtok középkori alapokon fölosztva s belőle a milliók kitagadva, az egyházi és világi dynasták ellenében a szabadabb lelkek tehetetlensége stb., mind ez erősen izgatta az ifjú idealista lelkét, még ha francziákat nem olvasott volna is, ha nemzete történelmét ismerte. És ha költőt keveset, de államférfiakat talált vezetőkül, kik félszázad óta készítettek elő a szabadabb életre a következő nemzedéket. És a szegénységben, vándor életben hanyatott nemesebb lélek mindent mélyen megérez, nagyítva lát, sebhedt szívvel és kínosan panaszol, s ha kitörhet, merészebben szól és cselekszik.

Azok az ő mesterei forradalmoknak minden mozzanatát megénekeltek, szenvedélyesen vagy gúnyosan. Voltak hívatott forradalmi költők. Énekeik nagy részét utánok énekelte Európa ifjúsága titokban, az angolországi nyíltan is. Soknak fejét megzavarták a komolyabb és valódi költők közül is. A mi költőnk is eltanulta mérges kifakadásaikat a nemesek, az uralkodó, a szabadságháború ellenségei ellen, kik külföldön vagy a haza némely zugában menekültekül lappangottak. Némelyik művét szemlátomást a *Marseillese* vagy a *Ça ira* után költötte. Amannak pathosát és egy-két szólását is megtaláljuk a *Nemzeti dalban*, mint emennek vad dühű fölkiáltását: *les aristocrates à la lanterne* a megfelelőkben. Az előbbinek azonban épen nem hű mása a mondott vers, noha bír annak színével, hevével, bár nem azon mértékben is. Különböznők még sokkal inkább kellene. Mert hiszen a kettőnek körülményei s tárgya közt is nagy különbség van. Az előbbit a francia mozgalmak legválságosabb, legrémítőbb álláspontján költötték: a király és főurak árulása, idegen hadak megrohanása idején, midőn rég megindultak az elkeseredett viták és harcok. Emezt a mozgalom elején, mikor még háborúnak jele nem mutatkozott, legföljebb ármányoktól lehetett félni és kardról, harci készülletekről szólni is korán volt. Amabban, mivel tárgyasabb, nagyobbak kell lenni a szenvedélynek. Az hadi induló kétségbeesés idején, ez lelkesítő dal, intő a visszanyert szabadságnak, ha szükséges lesz fegyveres megvédésére. Amaz vérengző és méltán; ez egyelőre sokat is mond, igen is «fölhangolta a lant idegeit». Utóbb másképp lett. Mind inkább hasonlított a két nemzet helyzete, mind egyenlőbben lett hevéssé a végveszély rettegése, s vadabbá lett a dalok hangja . . . Csudálhatni pedig, hogy a «Dicsőséges nagy urak» kezdetű márcziusban származhatott; de megszűnik csudálkozásunk, ha tudjuk, hogy már 1844-ben megszülemlett az *A királyokhoz* című, egy évben a *Batthyány és Károlyi grófnék* cíművel. De hiába! «kél és száll a szív viharja . . .» kivált költőnél.

Egy más dal énekelte az *Assemblée National* sikertelen munkálkodását (Nisard: *Chansons populaires* 428. l.), mint Petőfi énekelte az országgyűléshez, majd a nemzetgyűléshez (neve is onnan véve) tanácsokat és panaszokat. Megéneklük a Bastille bevételét — ily rohamok a forradalmak nyitányai

(Nisard ugyanott); — és ez eljárásnak megfelel Tánicsicsnak a börtönből, ezzel kapcsolatban a sajtónak a censor kezéből megszabadítása. — Ott voltak gúnyos, piszkos dalok a királyi család tagjai ellen, melyekről mondja Nisard (ugyanott 429. l.) «celles-à me font tant d'horreur, que s'il ne s'agissait que d'un mot pour en anéantir jusqu'au souvenir, je n'hésiterai pas à le pronencer». — Valóban Petőfinek a fejedelmek ellen irányzott versei is tettek eltaszító hatást, de az ő ábrándos, szilaj, de önzetlen és tiszta költését piszkos csúfságok nem éktelenítik, bár a miről férfiasan lehetett, néhányszor kíméletlenül szólt is. Káromlani igen, de kofa nyelven és erkölcstelenül piszkolódni nem tudott. Ebben nem volt a francziáknak utánzójak. És nem volt más költőnk sem. Legföljebb az *Arany trombita* egy-két czélzására és a tábornokokat gúnyoló egy-két indulóra — kinyomatlanokra — emlékezünk.

A francia forradalomnak már előkészítő mozgalmában és előbb is nagy szerepe volt a dalköltésnek. A francia nép nagyon dalos, bár költői irodalmának értéke nem oly nagy, mint más nagy nemzeté, népdalai is szeszélyesek, könnyedek, dalolhatók és kedvesek, de alantasok, csekély tartalmúak, ephemer származásúak és életűek. Nagy dalköltő hajlam van a népben és embereiben városokon. Nagy számmal születnek a dalok; aránylag talán több, mint kellene; de dalaikban inkább trillázó hangjátékok, fölriadozások, ötletek, élczes gondolat-szikrák, refrain-czifrázatok találhatók, mint valódi érzés. A forradalomban voltak tartalmasabbak, valódi értékűek. Így Désaugierstől, kinek egész családja dal- és vaudeville-költő és játszó volt, Chenier Andrétól stb. Ezekből mutatok föl. Egy ily költő mondja:

les grands ne nous paraissent grands
que parceque nous sommes aux genoux:
levons nous!

Ebben valami fenséget érzünk. Mintha az elnyomott népet csak eltaposva, leborúlva vagy térdein képzelhetnők és annak talpra kelése volna a szabadság első mocczanása.

A *Marseillise* egy nem-költő műve, ki úgy állott elé az ismeretlenek közül, mint a francia nép szellemének és hangulatának akkori legmértöbb képviselője, — mint a *Prinz Eugen der edle Ritter* és némely népdal költője. Semmiből, azaz a.

láthatatlan köz érzésből fakadt, olyformán, mint a *Nemzeti dal*. A romboló francia dalok közül a *Héros du Vengeur, Mourir pour la patrie* (Nisard uo. 480), kivált a *Carmagnole* oly hangnemből szól, mint Petőfi indulói és más szilajabb versei.

Amott a royalista költők a fogságban levő király mellett izgattak; ilyen költő nálunk nem volt, valamint fogoly, vagy akár megbántott, annyival inkább halálra keresett fejedelem is. Tehát nem volt a reactio költője sem. De a királyok mellett, Petőfi ellen kitamadott, mint ő maga mondja, egy «h. böszörményi nemzetőr», tudunkra egy jó akaratú és tanult, de költőnek tehetségtelen ember, ki megirtózkodott a fejtelenségtől, republicától — mint némely alföldi nagy község a múlt században a földesuratlanságtól. Amott némelyek a népszabadság ellen a hazából kiköltözött, külföldön fegyverkező nemesek ellen dühöngöttek s mivel ezek voltak legvétkesebbek, az ellenek szóló dalok is legvadabbak. A vérengzők ellen csak vért lehetett emlegetni. Ily boszúsággal szól Petőfi is «a nemzet testen levő fekélyek» és a «dicsőseges nagy urak» és majd a «német» ellen, mely név a kurucz világ óta minden idegennek neve, e miatt minden gyűlöletnek tárgya volt. — Desmoulins C. epigrammát ír a törvényszék ellen, mely a nép ellenségeinek megkegyelmez. Andrieux, Lebrun és mások gúnydalokkal, paródiákkal élesztik a szabadság szenvedélyének tüzet. La Harpe, híres tanár, irodalomtörténeti művek szerzője és költő, tanszékéből izgatja dühre a népet, hirdeti a vérontást, többek közt mondván:

Le fer, le fer amis ! il presse le carnage,
c' est l' arme des français c'est l'arme de courage,
l'arme de la victoire et l'arbitre du sort,
le fer, il boit le sang, le sang nourrit le rage,
et le rage donne la mort. (Gérusez : *Poesie de la révolution* 94).

(Fegyvert fegyvert! barátaim, ez ösztönöz öldöklésre! Ez a francziák fegyvere, a hősiség fegyvere, a győzelem fegyvere, sorsunk intézője. A fegyver vért iszik, a vér táplálja a dühöt és a düh halált osztogat.) A kurucz vezér kardja is vértől hízik. Vérral éteti a kardját.

Az ily énekek, indulók és ebresztők, ha nem minden időhöz valók is — mint említők — s nem is mindig maradtak meg és forognak emlékezetben, de alkalomra előkerülnek, ijesztik a hatalmasokat, biztatják a lanyhuló hazafi-tüzet. Rejtett

fegyverek gyanánt lappanghatnak egy századig, de előkerülhetnek. A *Marseillet* legújabbán sok ezren éneklék, többek közt hazánkban is.

A humor és gúny kisebb-nagyobb mértéke vegyül némely ilyféle dalba. Íme például megénekelték Guillotine doctort is, a nyaktiló föltalálóját, ilyenképen:

Monsieur Guillotine — ce grand médecin — que l'amour de prochain
occupe sans fin — S'avance soudain — prend la parole enfin
et de l'air bénin — il propose — peu de chose,
qu'il expose — en peu de mots — mais l'emphase
de sa phrase — obtient les bravos — de cinque ou dix sots etc.

(Guillotine a nagy orvos, kit rokonszeretet foglal el végtelenül, sietve előáll, a szót megragadja és jó szívű arcczal, javasol egy kis eszközt, melyet kevés szóval megmagyaráz. De beszédének kifejező erélye éljeneket nyer öt-hat bohótól stb.) Van másik, sőt harmadik ily gúnyos vers ugyanez eszközre. (*Les prisons de l'Europe* I. 34. 35.)

Az első és nagy forradalom költésének utóhangjai soká vagy sohasem némultak el, a napoleoni idők után sem. Megújultak pedig 1830-ban és utána, míg elkövetkezett az 1848-diki újabb forrongás, újabb dalkíséret mellett. De a mieink leginkább az elsőkből merítettek és tanultak; a júliusi változások nem is voltak se olyan vérengzők, se olyan költői tárgyauak.

Láttuk, hogy az első forradalomról tanúlgatott, azt kedvelte és utánozta a mi költőnk is; kivált pedig az elsőnek emlékezéseiből táplálkozott és az utóbbinak hangulatával író Bérangerből fordított néhány darabot. Kedves költője Béranger neki és Aranyinak is. Petőfinek Béranger a «szabadság legnagyobb apostola» — «a júliusi revolutio ágyúdörgése az ő dalainak visszhangja.» — «Ő a világ első költője». (*Vegy M.* III. 68. l.) Ezt mondja némely francia műbíráló is, például Bernard Thalés (*Athenaeum français* 1855. nov. 3.), de hozzá teszi, hogy tanítványa nem volt. Egy másik: Mme Valmore (*Revue Contemporaine* 1856. október 15. 241. l.) a Petőfi hangzataiban ismerős, megszokott hangokat talál francia füleknek «és verseiben csaknem gall ötleteket és ragyogó képeket» rohamos kifejezéseiben stb. — Ellenkezőbb természeteket pedig mint ő és Béranger gondolni is alig lehet. Oly gyermeki, naiv, soha nem hülő szeretet a hazához amazé, mint az övé. Épen úgy a

népet vallja tanítójának Béranger, mint a hogy az volt Petőfi-nek. Oly kínzó a leveretés gondolatja, az elhullottak, száműzöttek, szenvedők után való óhajtozás annál, mint ennél volt, vagy lett volna. Oly buzgóság a nemzet régi becsülete, dicsősége iránt, oly bizodalom nemzete erejéhez, oly féltékenység a nép érdekei ügyében. Másfelől amaz könnyedebb, derültebb, kedélyesebb, tehát kedvesebb. De Petőfi határtalanul komolyabb és mélyebb érzésű. Egyik túlságból a másikba esni, a fájdalomtól a könnyelműség kéjtelgésébe, a hazafiak társaságából a grisettekébe lépni, nagyszókkal játszani mint Bérangernál látjuk, nem tulajdona Petőfi-nek, sőt lehetetlen nála.

A lanttól a kardhoz, szerelemtől a harczba tért át, nem oly képtelenség, nem megalacsonyító. Talán nem is távol, nem különböző magasságban áll eredetileg egymástól. A hazát a benne valóért, kivált szerelmeseiért szeretni természetes. A lovagkorban haza és szerelem nagyon is rokon tárgy volt. De a hazát léha társaságban emlegetni, annyival inkább elfeledni, sőt róla elfeledkezni kívánni: ez nem látszik méltónak; ilyet se Petőfinél, se más költőknél nem találok. Inkább könnyet önt, vígadva is, a hazáért. A hazától nem tér a borhoz, inkább ettől amahhoz, midőn sírva vígad. Részeg kíván lenni, másokat azzá tenni, hogy a hazát boldognak álmodja, nem hogy felejtse.

Kezdetben Petőfi is énekel szerelmet, vigalmat, dözslést (mindig őszintén-e, megmondja Jókai) s talán méltatlan dolgokat is; de a hazáért folyó küzdelemben ilyfelének helyet nem ad. E korbéli nemes szerelme nem gyöngítette, hanem kettőztetve nemesítette honszerelmét. Komolyságának pedig szép jele az, a mit (Reliqu. I. 13.) mond a mindig ünneplő magyarokról és a republicai erkölcsök tisztaságáról. — Amannál a tréfa, gúny annyira szokott, többnyire oly természetes, naiv, és teljes meglegedésből fakadó, boldog önfeláldozással járó, hogy utoljára azt sem tudni, mit szeretett jobban: a hazát-e vagy a dözslést, mikor szól őszintén, mikor gúnyosan, vagy iróniával. És ha komolyan is szokott szólni, hogy történhetik, hogy ily különbözőket fujhat szájából egymás után; — vagy ez a celta vérrel jár együtt, s így talán természetesebb, egészségesebb? Az aki mondja és megteszi, hogy szerelmét föláldozza hazájának s ezt ifjú korában teszi meg és a ki harcolni meg sem mozdul («au lieu de se précipiter à sa suite [de Bonaparte]

dans ses camps, B. sut se faire oublier de lui dans sa vie infime. Il ne fut jamais conscrit, ne jaloux de l'être». St. Beuve *Portraits Contemp.* I. 69. l.) s majd azt éneklí, hogy a francia mondjon le a politikáról és szerezzé vissza régi jó kedvét, — és a ki oly függetlennek mondja magát, hogy csak egyedül igen csekély értékűnek vallott Lisette-jétől függ, — a ki csaknem egyedül korcsmai életben szereti fölfogni és abban tárgyalni hazája ügyeit, lehet igazi francia (c'est du gaulois!) de lényeges tulajdonára nézve nem hasonlítható ebben a miénkhez, — sőt érdekes meggondolni, mennyivel alantabb áll ennél. Meghaladja talán verselése csínjával, vonzó kedvességével, páratlan jó humorával, melyért börtönt is tudott szenvedni, sőt talán némely dalával is, melyet a hazáról mond: de a költő magas és nemes föladatának, komoly hivatásának nem felel meg úgy mint emez. A haza ügyét aligha lehetne kezébe adni. Annyira, hogy komoly s tevékeny legyen s magát sokáig megtagadja, aligha tudná magát összeszedni, bár különben daczolni tudott is a kormányokkal. Tanítója pedig nemzetének, «vezére» az ifjúságnak épen nem lehetne.

Vagy talán ott van az oka Petőfi állandón komoly hazas és szabadság-szerelmenek és annak, hogy lelkesedése keserű humorrá inkább, de francziásan víggá nem fanyarodott, hogy nem oly soká elt mint Béranger; nem volt ideje, hogy a küzdés végét, reményei tönkre jutását megerje. Meglehet. De főkép a nemzeti hajlamok különbségében gondoljuk az okot. Mi nem tudunk egy olyan Petőfit képzelni s nem szeretünk gondolni sem egy oly alakra, ki előbb a szabadság olyan dalosa volt mint ő és venségere a haza szerelmét úgy vegyítse énekében könnyelmű szerelmességgel, mámorral. Tudjuk, hogy minden találkozik a költő kedélyében, a mi izgathat, tudjuk ezt a mi költőnk példájából is. (Shakesperet is említhetnők.) De oly nagy helyet nem foglalnak el a testies ösztönök a haza- és ember-szeretet arányában, mint a francia költőnél. Ezt már ők magok is gyöngeségnek vallják s ősi («gaulois») természetnek.

Petőfinek nem volt hangja, mint elődeiknek sem, a grisetek szerelme megéneklésére. Az yvetoti kis királyt, e különben furesa ősi párisi alakot, ki utóbb typikussá lett, ha elő találta volna, hiszem inkább leszidta vagy végkép kigúnyolta volna, mint vonzódással megénekelje. Nem gondolhatnók, hogy olyan könnyelmű lett volna, hogy megénekeljen egy szerelmet, melyet

amaz megénekel, például midőn a megcsaló grisettet üdvözli s érte áldomást iszik :

Lisette, ma Lisette — Tu ma trompé toujours,
Mais vive la grisette — je veux Lisette
Boire à nos amours.

Megéneкли, mondók, Petőfi is a jó kedvet, víg társaságot és kivált a szerelmet. Ez utóbbi talán legszebb műveinek tárgya. És kivált e pontban különböznek kedvelt francia költőjétől érdekesen. Az a kifogyhatatlan, mindig őszinte, mindig erős és valódi, de sohasem testies, annál kevésbbé állatias szerelem és ez a mindig vágyó, mindig testies, sohasem komoly, de csapongó s csaknem szemérmetlen, de mindenesetre eszmétlen szerelem, rendkívüli távolságban állanak egymástól; vagy inkább ellentétben; mert az utóbbit a szó nemesebb értelmében nem igen tekinthetjük szerelemnek. Vagy ez is a celta vérben találja magyarázatát?

Megéneкли Béranger az öreg asszonyt, ki valaha szép volt; nála ezt maga az aggnő, Petőfinél a költő beszéli el. Meg a cigányok karavánját (mint legjelesebbül Burns); és ez igen költői tárgy.

A magyar költő nem bírt olyan humorral. Az ő humora alig volt valaha egy kevés epétől ment. Néha pedig nagy fokú gyűlölet vegyült bele. Maga elmondja :

ismerjétek meg ki vagyok, . .
dalaiban a kedv és nevetés
csak olyan mint virág a síron.
Irtam enyelgő dalokat,
míg lelkem haldokolt a fájdalomban.

Némely műve pedig el van árasztva s túrhetetlen keserűségű az epétől, mint az *Apostol*. Másikban elég derült, de kevés értékű, a *Helység kalapácsában*.

Különb Bérangernek költői érdemét, komoly becsét az itt nem érdeklő műveire nézve kétségbe nem vonom, sőt érinteni sem akarnám. Ismerem és kedvesnek találok sok dalát. Ovid, Catull és mások után jogosultnak ismerem az ily nemet is. Egy némely művében utolérhetetlenül kedves, könnyed, szeszélyes, magával ragadó. Van melancholiája is, sőt olykor haragja, bosszúja; de ebben sem átkozódó, nem dísztelen, sőt

vonzó, és inkább fájdalmasan résztvevő mint gyötrő vagy kétségbeejtő. Ha a népek szent szövetségét, a feskét stb. említem, sok másnak emlékezetét, sőt a márcziusi hangulatot is földézem az olvasó emlékezetében. Ha pedig az ő *Bohémjeit* Burns *Joly Beggarjaival* összevetem, világossá lett előttem Béranger könnyű vére, dalos kedélyének természete amaz ellenében, ki sokkal mélyebben érez és sokkal komolyabban szól a játsziság mellett is. Van kivált egy tulajdona, melylyel sok mást, francziát is, meghalad. Igen szerény. Halálos ágyán meglátogatván Thiers francia Horácznak nevezé. Béranger gyorsan válaszolá, mit mondana arra Horác? Tudjuk, hogy a maga felei mondják a francia dalosról, hogy ő bír legtisztábban a francia költői szellem minden tulajdonával, ő tudja kifejteni azt a géniust minden értelemben, és utolérni minden véglétében (St. Beuve I. 92). És érezzük páratlanul tiszta természetes szólásainak, bátor nyilatkozásainak a szív mélyéig ható élet, mire nézve Petőfivel igen megegyez. De hazafias költőül magunknak nem óhajtanók. Nem nekünk való.

A *Marseillése*, *Carmagnole* s mások adhatták az alaphangot kitörő, vadúl szóló énekeihez Petőfinek. De rövid vizsgálat meggyőz bennünket, hogy a kettő közt nagy a különbség. Petőfinek csak egy pár költeménye verengző. És bizonytal tudjuk, hogy olykori elragadtatásai mellett sem lett volna kedve a szeptemberi öldöklésekhez; nem telt volna gyönyörűsége tulajdon faja ellen a nantesi noyade okban, a lyoni fusillade-okban, melyeket pedig már akkor Lamartine *Girondinjaiból* jól ismerhetett. Minden zajgása mellett is szelíd lelke volt; láttuk ezt szerelméből, barátságából. Keményen szólott, irt, fenyegetett, de erőszakos tetteről nincs tudomásunk. Szenvedélyében az annyira utált emberek, képzelt és valódi ellenségeinek mézszárlójává nem vadúlt volna. Általában sem lett volna nálunk Egressy Lebonná, sem mások olyakká, mint amott. S pedig mondtuk, mi volt a különbség az ellenség közt itt és amott. Itt nem saját fele ellen harczol a nép; itt testvérgyilkolásba tudva mégis alig esett. És ime ott a vezérnép a világ példanépe, a «*sweetnes and light*» (kedvesség és könnyedség) mestere Európában és itt ez a barbár nép! Ime a világtörténelem, mint a világ ítélő széke.

Ezt igazolja egy más összevetés is. Némely pontra nézve az ismeretes francia költők közül egy sem hasonlítható úgy

Petőfihez, mint Hugo Viktor. Tudjuk, mily nagy a különbség helyzetök és életfolyások közt. A mellett, hogy Hugo aristocrata eredetű és eleinte a Bourbon-reactio kegyeletes híve volt, majd utóbb is, sőt egészen 48-ig a királyságnak kényeztetett pairje most a királyság megszűnése és a forradalmi új zavarások után a Napoleon új császársága, annak erkölcstelen kényurasága és üldözései ellen ír és énekel is, ön érdekétől véve az első ösztönt. Petőfi a forradalmat és a szabadság harczát, a háború egyes eseményeit s ezektől okozott indulatokat éneкли, a háború hősei közt áll és küzd, a haza ellenségeit átkozza. Tárgyak különböznek, de ugyan azon alapú egy szellemmel és stíllal énekelnek, ha részletekben nagyon eltérnek is. Mert Hugo egy kalandornak tekintett, talán jóakarató, de neki csak önzéséről, gonoszságáról föltűnt fejedelem, és annak környező hívei ellen szól, az elnyomott szabadság érdekében; midőn a magyar dalosnak egy emberrel kevésse van számvetése, inkább a haza külső ellenségeivel, elnyomóival, a jogos szabadság, kivívott jogok ármányos visszarablóival. Amaz, kit a feljutottnak (parvenu) nézett uralkodó számkivetett, a nagy Napoleon méltatlan törpe utódja megalázott, ez ellen ontja végtelen bőséggel engesztelhetetlen haragjának szidalmait; ez folytatva a mit gyermekifjú korában kezdett, éneкли a szabadságot, nem önérdékből, és most már éneke a harczy zaj, a végveszély féelme, az élethalál küzdés rettenetése által végképen elkeserítettven.

Mindkettejük közös tulajdona az erős önérzet, mely a külső körülmények, bántalmak izgatása által túlságig fokozódik, az engesztelhetetlen és kiolthatatlan gyűlölet által folyvást kiki-törővé, vaddá, irgalmatlanná lesz, s tartózkodás nélkül piszkos, szitokkal teljes beszédben nyilatkozik. Valóban elkeseredést oly mértékben, hangot oly szörnyűt alig találunk valahol a legnyersebb democratánál is, legalább a kik műveikkel jobb körök elébe léptek. Ilyenre fakasztotta Hugót a méltatlan egyentől eredő, meg nem érdemelt sérelem, Petőfit a közveszély mellett a sok hányatás közben elmérgesedett, de különben is izgatható, sőt örökké izgatottságban levő ifjú költői kedély érzékenysége. E mellett mindenik hazája képviselőjének, szószólójának érezte magát s ez által valami igen nagynak, óriásnak; és ez érzés a harczban vagy számkivetésben, a küzdés folyamában az erők összeszedése, megfeszítése által még sokkal inkább gyarapodott.

Mily magasra tűzi Hugo a czélt, melyet a költőnek el kell érni. «Tanácsot adni a jelennek, ábrándos álmokat tükrözni elő a jövőről, visszasugároztatni a mai nemzedék elé a múltnak néha enyhítő, néha baljóslatú eseményeit, — pantheonokat és sírokat, romokat és emlékeket mutatni föl, — szeretetre tanítani a szegény, könyörületet, gyöngédséget a nyomorúlt iránt, — elővarázslani évszakokat, napot, mezőt, tengert, hegyeket és futólag betekinteni az emberi szívbe, hol rejtélyes oltárt találhat, mintha egy kápolna felig nyitott ajtaján nézne be, hogy itt föltalálja a szép arany urnákat: a hitet, reményt, poesist és szeretetet; végre a költő dolga az *én* mély fölfogása és festése, a mi talán legnagyobb szerű föladat és legáltalánosabb, a mit csak egy ember tehet.» Ezt maga Hugo írja így. És ebben nem túloz, csak méltó nagyság önérzetével szól. És itt még általában s nem önmagáról szól.

Nagynak tartja a költőt és a költés czéljait Petőfi is. Az emberiséghez küldött szent követnek, tehát a tökéletesség képviselőjének tartja vagy Isten szavának. «A mely föld pusztulóban, haldokló felben van, a melynek már nem használ sem eső, se napsugár: az a költő könnyhullatásától és mosolyától meg újra fölvirúl». Magát és a maga költői népszerű szerepét is nagyra tartja. Több helyt szól úgy magáról, mint a kinek szép neve van, ki a szabadság mozgalmainak vezetője s a küzdeseknek jeles tényezője volt. E mellett tiszta, nemes, hivatott és jós tehetségű mindenekfölött.

Ezt sem egészen foghatni meg és fogadhatni el. De még több volt az ok, hogy Hugónak szemére vessék önmagasztalását, mely néha csaknem önistenítésig megyen. Egy bírálója Myers Fr. így szól: Első gondja a maga dicsérete, dicsőítése. Egyik földsarktól a másikig osztja tanácsait, de vezéricsillaga mindig ömaga marad; a felé fordul és tart minden gondolatja. Shakespere-ről írt könyve telve van az önbecsülés fölfuvalkodását tanúsító helyekkel s egy helyen sejteti, hogy az a tizen négy ember, a kiket nagyoknak ismer, neki voltak előkészítői, vagy testvéri megelőzői. Másutt magát *Olympio* név alatt énekli meg, tehát Jupiterhez tartozónak vagy épen utódának nézi és magához intéz sorokat, melyekben magáról igenis nagyokat mondat. — De ha meggondoljuk, hogy sok régi és újabb költő vall és hirdet magáról valami istenit és Hugó az istenfélében, milyenek magát néha mondja, inkább a költő

eszményét, istentől hivatottságát fejezi ki: nem találjuk beszédét oly merészkedőnek. Az újabb kor, a régi görög, s részben a középkori művészet álláspontjára helyezkedve, néha igenis kicsinyes alakká teszi istenét és félisteneit.

Van azonban oly eset, midőn a maga erőiben bízva, a jó Istennel (Béranger-nál a régi jó Istennel, kit nagyon alá szoktak vonni) akar szembe állni, megmérkőzni s vele egy kevéssé feleselni, mondván;

«et maintenant Seigneur! explicons nous tous deux.»

(és most Uram! értsük meg ketten egymást!) A költők elbizakodása másutt is található, valamint panaszok és mellőztetésök, szegénységök miatt; de aligha valahol úgy, mint az újabb democrat irányúaknál, például Hugónál. Ezt únják nála némelyek angol bírálói közül. Ezért mondja róla egy jeles gondolkozó, a nálunk is ismertetett Amiel, miután félig lángelmének, félig nyeglének nevezi: «tíz év óta esemény, esemény után hazudtolja meg e próféta jóslásait; de azért bizodalma a maga képzelgéseiből nem kisebbedett. Alázatosság, józanág, csak törpéknek való. Hugo kevélyen megveti mindazt, a mit ő előre nem látott. Nem tudja, hogy a kevélység korlátolja az észet, a korlátlan kevélység a lélek kicsinysége. Csak meg tudná tanulni, hogy sorozza össze magát más emberekkel, Franciaországot más nemzetekkel, igazabban látná a dolgokat, nem esnék örült túlságokba, kivált fölcsigázott nagyításaiiba és túlzott jövendöléseibe. De az ő húrjai arányt, mértéket nem akarnak ismerni. A titáni az ő bálványa; ezt keresi mindig. Aranya salakkal vegyült, mély belátása gyermekeskedéssel, eszeskedéssel örjüngéssel. Egyszerű nem tud lenni. Tüze egy házégés lángja: vakító, de nem világító. Megdöbönt, de föl is riaszt; izgat, de el is úntat. Hangjai nem épek; féllal vagy három negyeddal mindig erősebbek a kellőnél és tökéletlenek; azért sohasem élvezhetjük nyugton, csak kényelmetlenül. Benne a nagy költő nem válik el a charlatantól. Voltaire iróniájából egy-két csipet összeroskaszotta volna e genius főfúvalkodottságát, józanabbá és az által erősebbé tette volna. Sajnos, hogy Franciaország legtehetségesebb költője jobban nem értette hivatását, szerepét és hogy ellenkezőképpen mint a héber költők teszik, — a kik szidták, mert szerették a népet — ő ellenben rendszeresen és kevélységből hízelkedik hazafiainak. Szerinte Paris: Franciaország,

Franciaország: a világ, és Hugo: Paris. Borúljatok le és imádjatok.»

Ezt csak azért kellett és méltó ily bőven ide jegyeznünk, hogy ha még volnának, a kik Petőfi önnagyzását martír-halála után is rosszalnák, kisebbségének néznek, lássák meg, hogy közös tulajdona ez némely mással s a legnagyobbak egyikével is, hogy ennél még nagyobb mértékben található sötét mint látni fogjuk — megtalálható a kisebb költő, de nagyobb demócra Whitmannál is. De megvallom, hogy midőn a francia böleselőnek a költő fölsigázott nagyításairól, mérsékletet nem ismerő húrjairól, a titáninak bálványozásáról, eszeskedése örvényéről, vakító tüzeréről mely megdöbbsent s fölzigat de el is untat, hangjai disharmoniájáról stb. igéit leírom, úgy gondolom, hogy íróink, költőink, figyelmére méltó dolgot teszek. Mert mind azokra látni hajlandóságot a miéinknél is — «vérünk nemesítésének» nem nagy előnyére.

Hugo 1848-ban azt énekelte, hogy a költő másutt keresse tárgyát, nem a forradalom küzdéseiben. Az útczai torlasz-harcokban úgy vegyen részt, hogy menjen a küzdők közé meztelen mellel, szóljon, esdekeljen, segítse a gyöngéket, vesse meg a golyó-záport és sirassa meg a holtakat, — és azután nyugalmas magányába visszavonulván, szolgálja a békét és rendet, mert

son rôle est d'avertir et de rester pensif.

(Az ő dolga óvni, figyelmeztetni és gondolkozón nyugton maradni.) Ezt a szerepet szánta a költőnek. Petőfi nem így gondolkozott, nem így tett: harczos akart lenni és költő együtt. Arról álmodott jó előre; sokáig nem értették mi jögon; nem is látszott semmi jogosúltsága. Majd harczott és énekelt is. Énekeivel elől ment, vezetett, de tettel sem maradt hátra. Hogy szájhős nem volt, élete-halála tanúsítja. A harcot kísérte lantjával, ezt siratta vagy erre buzdította kortársait. A megbukott szabadságot előre féltve, annak ellenségeit szidva, lanyha barátait gúnyolva, Petőfinek gyűlölsége néha méreggel, iszonyattal telik. Hugo a legyilkolt respublikát fájlalja, annak gyilkosát, üldözőjét és czinkosait sujtja, kifogyhatatlan átokkal, szitokkal. És a francia pair-költő nyelve aligha díszesebb. Mert Petőfinek a néptől vett szavai lehetnek szitkok, nyers és kegyetlen kifejezések, de nem szapora és köznapi szidalmak, sem fajtalanok.

sem káromlók vagy szószaporítók; ellenben a finom neveltségű francia költő kimeríthetetlen szótárból szedi a legkegyetlenebb, legsúfosabb szokat, a melyekkel a román nyelvek bővelkednek, s azokat árasztja ellenségeire özönnel, például a *Chatiments* vastag kötetében. Ebből mutatunk föl néhány példát, hogy a két költő közt e tekintetben való kapcsolatot vagy különbséget szemléltessük.

A III. Napoleont, kit ő egy művében kicsinek nevez, ünneplő érseknek mondja,

ton diacre est Trahison, et ton sous-diacre est vol,
vends ton Dieu, vends ton âme. . Vieux prêtre infame

(diakonod az árulás, al-diakonod a lopás, eladod Istenedet lelkedet, vén becstelen pap.) Más papról: «il livre au bandit l'Évangile» (rablónak szolgáltatja ki az evangéliumot). Majd ugyan azon sorban a larron, brigand (zsvány haramia) dísznevek egymást érik. Szörnyű támadást intéz a papok és Róma ellen a *Chatiments* toldalékában (314. l. Hetzel kiadása 65-dik kiadás). Mellékesen megjegyezve, megemlékezik többször Magyarországról is; ennek is védelmére kel, ennek sorsát is fájlalja, legalább rövid célzással vagy említéssel. Említi a végsőt vonagló Magyarországot (la Hongrie agonisante) az áldozatok közt Sándort (hihető Petőfi), — az aradi bitófát és Haynaut, Radeczkyt és Haynaut, — és említett toldalékában az egyetemes respublicáért izgatva többször Petőfi hangjain kiált föl.

III. Napoleonnak szitkos jelzői és csúfos szavai igen számosak. Így *pirate* empereur — Napoleon dernier — *immonde* encore plus que *féroce* — *pourceau* dans le cloaque et *loup* dans le charnier — *goux* et *bandit* stb. (kalóz-császár — utolsó Napoleon — tisztátlan, undok inkább mint kegyetlen vad — disznó a fertőben, farkas a csontházban — koldús és rabló). — A szabadság holtteste fölött mondja: íme a sakál a te trónodon, íme a patkányok s menyétek.

Midőn III. Napoleon meglátta Hugo «*Kis Napoleon*»-ját és így szólott: «íme a kis Napoleon a nagy Hugóról», erre viszonozza a költő, hogy a nyomorútnak tüzes vassal homlokára süté a bélyeget és az avval megelepszik. És ismét özönnel jönnek a megtisztelő szólások: le brigand Bonaparte — *laissons vivre le traître* et sa honte Napoleon le nain-nain. És a végzettől elátkozott embernek mondja ilyképen:

Homme fatal! l'histoire en ses enseignements te montrera
comme on monstre un gibet entouré d'ossements.

(gyász ember! a történelem tanításaiban rád mutat mint bitó-
fára, mely csontokkal van körülvéve); majd szemtelennek, majd
halmozottan sok egybnek nevezi:

... tróner par la mort,
fouler aux pieds le droit; être fourbe, impudent
cynique, atroce, adroit; dire je suis César,
et n'être qu'un maroufle, étouffer la pensée
et la vie et la soufle . .

(ölés által jutni trónhoz, lábbal taposni a jogot; gazember-
nek, orczátlannak, szemérmetlennek, kegyetlennek, ármányos-
nak lenni; azt mondani Cæsar vagyok: holott nem vagy más
mint síma csaló; megfojtani a gondolatot, az életet, a lélegzetet).

Majd zsványnak és orgyilkosnak mondja. Valaki kérdi
tőle: tudja-e: Savez vous ce que fait maintenant ce bandit (mit
csinál most az a zsvány) és elmondja a kérdő: kiket öletett
meg titokban s hozzá teszi:

prince qu'aucun de ceux qui lui donnent leur voix
ne voudrait rencontrer de soir au coin d'un bois

(fejedelem, kivel szavazói közül egy sem merne találkozni egy
erdő zugában). Egy dalban a nagy Napoleonhoz veti s mondja:

l'Europe sous sa loi guerrière se débattit,
toi, son singe marche dernière, petit, petit, petit!

(az ő harczos uralma alatt Európa harczott; te az ő majma,
csak hátul előzz, kicsi! kicsi! kicsi!) Tovább kínozva folytatja:

toi faux prince . . .
tu tressailles aux mains du sombre historien,
quoique tremblant sous la verge lyrique
tu dis dans ton orgueil: je veux être historique.
Non coquin, la charnier des rois t'est interdite:
non tu n'entreras point dans l'histoire, bandit,
haillon humaine, hibou déplumé, bête morte
tu restera dehors et cloué su la porte.

(te álfedelem. . . megrémülsz a történelem keze közt. De bár
reszketsz a költő sújtoló vesszeje alatt azt mondod gőgödben:
én történelmi ember akarok lenni. Nem czudar! A királyok

csontházából kizárva, nem jutsz be a történelem könyvébe rabló! Rongy ember, megmejjesztett bagoly, hitvány dög; kívül maradsz, a kapufélre szegezve!)

Végre, mert a sokból is elég lesz már, Néron-Scapin-nak (csalóka bohóc Nerónak) nevezi, ki vasba veri a megfertőztetett Franciaországot. És több alkalommal épen e gyűlölettől ösztönözöttve óriási fölmagasztaltsággal hirdeti, üdvözlí az (eljövendő) általános respublicát, miben már a mi költőnk is egyezett volna vele, mind tárgyára, mind lelkesedésére nézve.

Ilyen szenvedély, ilyen beszéd, néhol valóban méltatlan is, fordul elő több művében, leveleiben s beszédeiben. Sajnos, szószaporító, tehetetlenül kofai szólásokkal szidalmazás. Úgy látszik mestere volt az ilyfélenek, mit egy angol műbíráló rémítő stílnak nevezne. Ezért mondja róla egy helyen egy honfitársa: «A párisi illatok (odeurs de Paris) szerzőjének, a még ön-be-piszkolástól sem irtódzó bántalmazás mesterségében nem lesz e században mássa.» Hugo oly sok mindent megcsúfolt. Petőfi is tudott ehhez. Ingerlékeny, könnyen kítörő és kíméletlen tudott lenni barátaihoz, ellenségeihez is. Hol vette türelmetlenségét és szavait? A néptől tanulta és az évekig tartott bohème-életben. Hol vette amaz? Nehéz eltalálni. De bizonyos, hogy a szenvedély levonja az emberről a műveltség mázát és nyers, primitív emberé alakítja. Szerencsére a mi szegény költőnk kevés ilyet hagyott hátra. Ártalmas vegyűlet volna munkáiban s kellemetlen örökség nekünk.

IMRE SÁNDOR.

BAROSS GÁBOR ÉS RENDSZERE.

Néhány szó Szabó Jenő ily című cikkeire.

Alig múlt két éve annak, hogy az egész magyar nemzet lázas izgatottsággal leste a Baross betegágya mellől kiadott bulletineket, s a tragikus vég bekövetkeztével mély megilletődéssel, igaz bánattal vette ravatalát körül.

Tragikus vég volt a szó valódi értelmében. A férfit élete delén, az államférfit tettereje, népszerűsége, hatalma tetőpontján ragadta el a halál, midőn nagy alkotásai, consolidálásán kellett még dolgoznia, midőn agya merész tervekkel s alig megkezdett kísérletekkel volt tele. A nagy munkás örök nyugalomra tért, s aggódva kérdezők magunktól: mi lesz műveiből?

E sorok írója Baross igaz tisztelői közé tartozott mindig, esztelen bámulója nem volt soha, s épen oly károsnak tartaná a közügyre nézve, ha egy félszepségeire, hibáira és tévedéseire alapított, s az ő nagy nevéből elősködő pseudo-Baross-iskola foglalhatná el a halálával megüresedett tért, mintha annak a sok sértett érdeknek, gyűlöletnek és irigységnek, mit akadályt nem ismerő akaraterije, sokszor kíméletlen erélye és nagy sikerei által zúdított magára, sikerülhetne lerántani őt azon magas piedestálról, melyre a hálás nemzet kegyelete méltán emelte, s vele együtt compromittálni mindazt, mit valóban hasznosat és maradandó becsüt alkotott.

Épen ezért könnyen érthető érdeklődéssel és azon reménnyel fogtam Szabó Jenő cikkeinek olvasásához, hogy megkapjuk végre, mire eddig hiában vártunk, Baross rendszerének és műveinek tárgyilagos és igazságos méltatását. Ezt várhatta Szabó Jenőtől mindenki, ki őt ismerni vélte. Három hosszú

czikkben foglalkozik Sz. J. úr Baross hivataloskodási rendszerével és közlekedési politikájával, összes tárgyismeretét annak kimutatására használva föl, hogy legnagyobb alkotásai üresek, vagy épen veszélyesek, s politikájának egyedüli rúgója — sokszor a közérdek rovására — egyéni hiúsága volt.

A dolog személyes részére igen kevés szavunk lehet. Ha Sz. J. úr jónak látja azon érzületének, melyet Baross életében gondosan magába zární volt kénytelen, most ily módon adni kifejezést, az ízlés dolga, s ebben annyival kevésbbé kell őt zavarnunk, mert ha van valaki, kinek ártanak ezek a támadások, úgy az bizonyára nem Baross emléke lesz.

Hogy nagy ambitio, szenvedélyes becsvágy, sőt egyéni hiúság is volt Barossban, ki fogná tagadni. De hát vegyük sorba a világ legnagyobb államférfiait, hány van azok között olyan, kinél az ambitio legnemesebb fajtájához egyéni dicsvágy, sőt a hiúság kicsinyes vonása is ne keveredett volna. Az a nagyravágyás, mely Baross szenvedélyes lelkét betöltötte, a közérdek szolgálatába hajtotta őt, dicsőségét a közszolgálatban kereste, emberfölötti munkásságával becsületesen akarta kiérdemelni, s ha hiúsága olykor tévútra vitte is, az dobja reá az első követ, kit a hiúság soha nem vezetett.

Röviden végezhetünk a Baross hivataloskodási rendszere ellen fölhozottakkal is. Igenis alapelve a parlamentarismusnak, hogy a felelősséggel együtt minden hatáskör a miniszteré, hogy az egyes szakok vezetésére külön institutiók nem lehetnek, hogy a szakosztályok vezetői nem szakigazgatók, hanem a miniszter referensei. Baross, midőn ezt kiméletlen erélylyel keresztülhajtotta, egyszerűen kötelességet teljesített, és nem legkisebb érdemeül kell betudnunk azt, hogy a kezeire bízott fontos szolgálati ágban vas fegyelmet honosított meg, s a miniszter akaratának gyors és pontos érvényesülését biztosította. A kivált kezdetben mutatkozó ellenállás megtörésében lehetett a szükség határán túl is érdes, talán olykor brutális is, ezt szívesen elhiszszük, s Sz. J. úrral együtt sajnálhatjuk azt, ha Baross erélye olykor erőszakossággá fajult, s hatalmát alárendeltjeivel azok jobbainak önértetét sértő módon is éreztette. A szolgálati viszony miniszter és tisztviselői kar között csak akkor lehet megfelelő, ha az engedelmisséget és fegyelmet a kölcsönös becsülés és bizalom nemesítheti meg; a miniszternek amaszt, ha kell vasmarokkal, biztosítani, emezt fölébresztteni, fejleszt-

teni és ápolni egyaránt kötelessége, s ha Baross annak teljesítése közben ez utóbbiról talán megfeledkezett, ezt, ha épen ő nála, és tekintettel azon viszonyokra, melyek között a hatalom birtokába juttott, megmagyarázhatjuk is, semmi esetre nem helyeselhetjük.

Ezek után térjünk át Sz. J. úr tanulmányának s jelen rövid észrevételeinknek fő tárgyára, Baross vasúti politikájára.

Minő állapotban találta Baross a magyar vasútügyet és mit tett annak továbbfejlesztésére?

A vasútak államosításának alapvető nagy lépései Baross hivatalba léptét megelőzték, az államvasútak hálózatát ő már kifejlesztve találta úgy, hogy annak segélyével az egész magyar forgalmi politikára irányadó befolyást gyakorolhatott. A még hátralevő államosítások programja jóformán adva volt, s addig is, míg az végrehajthatnék, az ország közgazdasági érdekeinek kielégítése a legfontosabb magánvasúttal, az osztrák-magyar államvasút-társasággal szemben, szerződésileg biztosított. A múlttal szemben új korszakot alkotó árú-díjszabás életbe volt léptetve, s nemcsak közgazdasági szempontból bizonyult áldásosnak, de a bevételek emelkedésében is éreztetni kezdé hatását. Ez azonban állampénzügyi szempontból nem érvényesülhetett. Az államvasútak kezelésében a kellő rend és takarékoság hiányzott, azok ügyvitelét illetőleg a miniszter számára a kellő áttekintés és befolyás nem biztosított, a kiadások többlete a bevételekét évről évre jelentékenyen fölülmúlta, s a vasútak jövedelmének előirányzata és a zárszámadási eredmény között évről évre jelentékeny hiány mutatkozott.

Ily körülmények között, tekintettel különösen az akkori pénzügyi helyzetre, ezen a bajon kellett első sorban segíteni, s az akkor még államtitkár Baross első ténye az államvasútak igazgatóságának új szervezése volt. Egy pillantás az államvasútak előirányzott és tényleges bevételeit és kiadásait összehasonlító kimutatásokra, meggyőzhet arról, hogy ez — mint cikkíró is elismeri — pénzügyi tekintetben teljesen bevált, valamint arról is, minő horderővel bírt a takarékos kezelésnek és előirányzási realitásnak e meghonosítása nemcsak az állami pénzügyek rendezését, hanem egész vasúti politikánk jövőjét illetőleg is. Arra, hogy Baross az államosítás terén tovább haladhasson és díj-szabási reformjait megvalósíthassa, nemcsak azon milliókra volt szükség, melyeket az államvasútak kiadási

rovatánál meg tudott takarítani, de talán még inkább azon bizalomra, melyet számításainak realitása iránt vívott ki magának.

Hosszasan foglalkozik cikkíró Baross államosításaival, s míg egyfelől elismeri, hogy ez actiót elődjei tradíciójához híven, erélylyel és sikeresen folytatta, egyes vasútak*) államosítása vagy kiépítése körüli eljárását éles bírálat tárgyává teszi. Mi e térre cikkírót nem követhetjük. Okoskodásának túlnyomó nagy részét nem köztudomású tényekre, de bizalmas tárgyalásokra és ügyiratokra alapítja. A magyar kormány álláspontjának motívumait és rúgóit e kérdésekben Barosson kívül csak igen kevesen ismerhették, s nekünk nincs semmi támpontunk annak megítélésére, kettejük közül kinek van igaza. A támadás könnyű, mert a védelem lehetetlen, s magunk részéről csak sajnálni tudjuk azt, hogy tisztviselői karunknak oly kiváló tagja, mint cikkíró, a discretio és hivatalos titok parancsáról ennyire megfélekedzik.

A közös vasútak államosítása kapcsán hosszasan foglalkozik cikkíró Baross némely bámulóinak azon téves állításával is, mintha a közös vasútak megszüntetése közjogi vívmány lenne. Jegyezzük meg közbevetőleg, hogy e fölfogásban Baross, cikkíró szerint is, soha nem osztozott és nem nyilvánította, cikkíró szerint is az ő halála után keresett a legenda ily természetű indokokat az osztrák-magyar államvasút társaság elleni magatartásában, hát kérdjük, igazságosan lehet-e e jelenségekért is őt tenni legalább részben felelőssé?

Fogalomzavarnak nevezi cikkíró e fölfogást, s ebben igaza van, de — engedjen meg nekünk, azon hosszas fejtegetéseiben, melyeket e kérdésnek szentel, ugyan e fogalomzavarnak számos nyomára találunk. Szerinte ugyanis egyaránt áll a vasútakra s más közgazdasági vállalatokra nézve, hogy míg egyfelől segítségére kell hazai vállalatainknak leunünk abban, hogy üzleteiket idegen államok területére kiterjesszék, másrészt ugyanezt tartozunk eltérni a külföld részéről is. Előfeltétel azonban a viszonyosság és a paritás. Az állami engedélyezéshez kötött vállalatoknál, tehát a vasútaknál is, módjában áll a kormánynak e két szempont megtartására ügyelni, valamennyi egyéb ipari es kereskedelmi vállalatnál azonban közjogi természetű akadályt lát abban, «hogy míg ily osztrák

*) Budapest-pécsi, M.-Sziget-sztaniszlói, boszniai vasútak stb.

vállalatok a mi kereskedelmi törvényünk értelmében nálunk semmi korlátozáshoz nincsenek kötve, addig magyar vállalatok Ausztriában fióktelepek fölállítására tekintetében, az ott érvényben álló engedélyezési jog és kormányi főfelügyelet folyományaként korlátoknak vetvük alá. Van tehát alapja annak a homályos érzésnek, miszerint a közgazdasági paritás Ausztriával nincs kellőleg biztosítva, s úgy közjogi helyzetünk, mint anyagi érdekeink szempontjából megfontolandó volna, hogy alkalom adtán ne követeltessenek-e bizonyos biztosítékok, vagy oly értelemben, hogy a másik államban sem álljanak fenn korlátozások, vagy pedig hogy ilyeneket mi is állítsunk fel.»

Hát engedjen meg czikkíró, ez nem is egy fogalomzavar, hanem a fogalomzavarok labirinthje.

Vegyük először is az ipar- és kereskedelmi vállalatok ügyét. Minden állam, mely ad valamit függetlenségére és tekintélyére, követelni fogja a reciprocitást minden más állammal szemben. E reciprocitás abban áll, hogy a nálunk létező idegen vállalatok a szerint részesüljenek ugyanazon elbánásban, mint a belföldiek, vagy szenvedjenek bizonyos hátrányokat vagy korlátozásokat ez utóbbiakkal szemben, a mint az az illető idegen állam területén működő hazai vállalatainkkal történik. A mely állam a mi vállalatainkat ugyanazon jogszabályoknak veti alá, melyeket saját honpolgáraitra alkalmaz, ugyanezt követelheti mi tőlünk, s viszont ha valamely állam különbséget tesz belföldi és külföldi vállalatok közt, annak alattvalóival szemben hasonló megkülönböztetést kell tennünk nekünk is. Így értelmezik a reciprocitást a nemzetközi forgalomban széles e világon, és czikkírón kívül aligha jutott eszébe bárkinek is ennek nevében azt követelni, hogy az egyes államok jogrendszerében létező különbségek kiküszöböltessenek, s két külön állam területén létező vállalatokra ugyanazon anyagi jogszabályok alkalmaztassanak. A reciprocitás Ausztriával e téren teljesen biztosítva van azért, hogy mindkét állam ugyanazon elbánásban részesíti a másik állam polgárait, mint saját alattvalóit. Az, hogy ezekre nézve mindenik minő jogszabályokat alkot, hogy az adott esetben kereskedelmi jogát minő elvekre alapítja, souverain joga mindkettőnek, melybe úgy mi, mint Ausztria, bizonyára kikérnök magunknak a másik fél részéről való beavatkozást.

Ausztria a kereskedelmi társaságokra nézve az engedé-

lyezési és kormányfelügyeleti rendszert léptette életbe. Teljes joga van hozzá, s mi csak azt követelhetjük, hogy ez az osztrák és magyar telepekre egyaránt találjon alkalmazást. A magyar törvényhozás a szabad alapítás álláspontjára helyezkedett, mert ezt találta az ország érdekében fekvőnek, s ezt alkalmazza magyarra és osztrákra egyaránt. Mindkét államnak joga van jogrendszerét föntartani, vagy módosítani saját érdekei, saját belátása szerint, ennek a reciprocitással semmi köze.

De hát kívánja-e az ország közgazdasági érdeke, hogy idegen vállalatok keletkezésének gátat vessünk? Hiszen mi ipart akarunk teremteni ebben az országban, ehhez pedig külföldi tőkére föltétlenül szükségünk van. Saját tőkeerőnk még az intensív gazdálkodás terén rohamosan előrehaladó mezőgazdaság beruházási szükségletét sem képes kielégíteni, s messze jövő ábrándját képezheti csak az az állapot, midőn a magyar közgazdaságban foglalkoztatott tőke hozadéka is magyar honpolgároktól a belföldön költetik el. Míg a gazdasági fejlődésnek ez igen előrehaladt korszakát el nem érjük, e hozadék túlnyomó része külföldre vándorol, s meglehetősen közönyös, hogy ez minő alakban történik. A fődolog az, hogy az illető ipartelep ez ország területén létrejöjjön, itt gyártsion, itt dolgozzék, munkásokat itt foglalkoztasson, hogy aztán a tulajdonos egy külföldi magánember, egy magyar részvénytársulat, melynek részvényei külföldön vannak, vagy egy külföldi részvénytársaság-e, az igazán nem sokat nyom a latban.

Külön megítélés alá kell a vasútakat vennünk, melyek az ország forgalmát közvetítik s gazdasági monopolium természetével bírnak. Ezeket szabad pörázra eresztetni nem lehet, mert egészséges magyar forgalmi politikát csak úgy követhetünk, ha a magyar kormány jogosult befolyása az összes magánvasútak tariffapolitikájára is biztosíttatik. Hogy az illető vasúttársaság magyar, közös vagy dualisticus társaság-e, az ismét egészen közönyös dolog. Az egyedüli mérvadó szempont, hogy a magyar közgazdasági érdekeket megfelelően szolgálja ki, s a magyar kormány jogosult befolyása alatt álljon. Minden forma jó, mely ezt a czélt biztosítja, de bárminő legyen is az, az egy magántársulat szervezetének formája, mely oly távol áll minden közjogi momentumtól, mint Makó Jeruzsalem-től.

Jegyezzük meg röviden itt, hogy ugyanez áll a Duna-gőzhajózást illetőleg is. Célunk csak az lehet ott is: biztosítani

a magyar kormány befolyását, s biztosítani, hogy az ország közgazdasági érdekei a Dunán is megfelelő ellátásban részesüljenek. Közjogi sérelemről és közjogi vívmányról ép oly kevésé lehet szó itt, mint a vasútaknál, de amint 15—20 év előtt a vasútügy terén, úgy azon közgazdasági sérelemmel állunk még most is szemben itt, hogy a dunai forgalom tényleg oly magánvállalat monopoliuma, mely a magyar közgazdasági érdekek kívánalmait kellőleg nem respectálja. Egy tisztán közgazdasági kérdés ez, melyet meg kell oldani a társasággal egyetértőleg, ha lehet, ellenére, ha kell, és teljesen hamis térre tereljük azt, a mint abba közjogi momentumokat vegyítünk.

Baross legsajátabb alkotása a zóna rendszer-behozatala volt, s czikkíró ez ellen intézi legerősebb támadásait. Szerinte Baross személy-díjszabása a középtávolsági forgalomban egyszerű restitutio in integrum, helyreállítása a szállítási adó behozatala előtti állapotnak, a XIV. zóna elvi negatíója az útegységnek, s túlságos és igazságtalan kedvezmény a nagy távolságok részére, a szomszédos forgalom pedig a tramway-rendszer átültetése a vasútakra, mely azoknak teljesítési képességét meghaladja s a forgalmi rendet compromittálja. Megtehetette ezt czikkíró szerint Baross minálunk, hol 1887-ben a XIV. zónában alig útazott több 60.000 útasnál, az ott életbe léptetett nagymérvű reductió csak 800.000 frt nyers bevételt érinthetett, s a szomszéd forgalom az ország gyér népessége mellett nem ölthetett oly arányokat, mint öltene például Belgiumban, de próbálta volna csak meg ugyanezt a nyugati külföldön.

Hát tisztelt czikkíró úr, erre a válasz igen egyszerű. Baross nem belga és nem francia, hanem magyar miniszter volt, műve a mi számunkra készült, s a mi viszonyaink szerint ítélendő meg. Nem chablonokra és theoriákra, hanem a mi vasúti forgalmunk alapos ismeretére fektette személy-díjszabását, mely bölcs óvatossággal nyúl azon távolságokhoz, melyekben máris elég jelentékeny forgalommal és bevétellel áll szemben, s merész genialitással kezdeményez ott, hol forgalmat kell teremnie. Ezért nem gáncs, de a legnagyobb dicséret illeti meg őt, mert ez által biztosíthatta a vidéki emporiumoknak, a fővárosnak és az egész közönségnek a szomszédos forgalom és a XIV. zóna jótéteményeit, a vasútak pénzügyi helyzetének compromittálása nélkül.

A személyszállítás bevételeinél mutatkozó többlet czikk-

író szerint el lett volna érhető a szállítási adó eltörlése, vagyis azon in integrum restitutió által is, mely a középtávolsági forgalomnál eszközöltetett, mert hiszen a bevételek a szállítási adó behozatalakor csökkentek, s a zóna behozatalát követő három évben elért 2160 frt kilométerenkénti bevétel még mindig mögötte áll az 1872—74. évek 2430 forintnyi átlagának.

Igazán csodálatos, ha azt hitte czikkíró, hogy a számok illetén csoportosítása az objectiv bírálót csak egy perczre is megtévesztheti. Hiszen először is, ha a személyforgalom bevételeit a szállítási adó behozatalát megelőző és követő időről kívánjuk összehasonlítani, nagyon természetes, hogy ez utóbbi számhoz a szállítási adó összege hozzáadandó, mely esetben a 90—92. évi átlag már 2950 forintra emelkedik, de másodszer és főleg, a 72—74. években az államvasútak hálózata néhány élénkebb forgalmú vonalrészről állott; megengedhető dolog-e e vonalak forgalmát hasonlítani össze az államvasútak mai hálózatának forgalmával, melyben például az alföld-fiumei, éjszakeleti, magyar-gácsországi s számos más azóta államosított gyöngye vonal is bennfoglaltatik. A fönt említett régi vonalrészek forgalma a dolog természeténél fogva külön ki nem mutatható, de mit gondol czikkíró, nem haladja-e az meg minden bizonynyal jelentékenyen az államvasútak egész hálózatának átlagos forgalmát?

Viszont minő alapon állítja czikkíró, hogy a szállítási adónak megfelelő díjmérséklés általános életbeléptetésével ugyanez eredmény lett volna elérhető?

Hiszen az 1888. és 1892-ik évek összehasonlító kimutatásaiából maga czikkíró idézi, hogy, a mutatkozó $5\frac{1}{2}$ millió forint többletből a középtávolsági forgalomra csak 164.000 forint esik, és ha megengedjük is azt, hogy bár korántsem oly mérvben, mint czikkíró állítja, a mutatkozó kijátszásoknál fogva a középtávolsági forgalomnak egy része a szomszédos forgalomban szerepel, a valódi emelkedés a középtávolsági forgalomnál az egy millió forinton minden esetre messze alúl marad.

Egyébiránt ne bocsátkozzunk találgatásokba. Tény az, hogy a zóna-rendszer 5—6 millió forinttal emelte a személyforgalom bevételeit, s hogy e többlet az ennek következtében szükséges évi több-kiadást, beleértve a beruházások amortisatióját is, bőven fedezi. Ezzel pedig teljesülvék a legvérmesebb remények is, melyeket a zóna-rendszertől pénzügyi szempontból várni

lehetett. Mert hiszen czikkíró az egyedüli, ki azt a legridegebb fiscalis szempontból ítéli meg, ki szemet húny az előtt, hogy az utazás olcsóbbá tétele az ország összes lakosságának javára szolgál, ki nem akarja észrevenni ez élénkebb forgalomnak közgazdasági, culturalis és politikai előnyeit. Az a szegény ember, kinek nagy lelki nyugalommal adja czikkíró a tanácsot, hogy, ha pénze nincs, járjon gyalog, jötevéjét tiszteli Barossban, s az az élénkebb vérkeringés, melyet a XIV. zóna az ország félreeső részei s a főváros közt teremtett, nemzeti szempontból is meg fogja hozni gyümölcsét.

Baross árú-díj-szabása nem képezhetett ily merész újítást a múlttal szemben, s pénzügyi szempontból nem járt teljes sikerrel. Az árúforgalom nem emelkedett azonnal az olcsóbbodás arányában s az államtól itt hozott áldozat a vasútak jövedelmének két évi szaporúlatát emésztette föl. De kérdjük, kinek vált ez az áldozat javára? Nem az ország közgazdaságának, s első sorban nem a piactól távolabb eső azon termelőknek-e, kik a világverseny mai súlyos viszonyai között az állam e támogatását teljes mértékben megérdemelték? S ha ez *lucrum cessans* is az államkincstár szempontjától, nem igényelhetette ezt a magyar közgazdaság részére épen Baross, kinek merészséggel párosult gondossága az államvasútat a pénzügyi rendezés egyik jelentékeny factorává tevő?

Ezzel végeztünk Sz. J. úr állításainak azon részével, melyeket mint Barossnak és művének igaz tisztelői nem hagyhatunk szó nélkül. Nem panegyrist és szolgálai utánczást, de igazságot és művének tovább fejlesztését kívánjuk. Tényeiben, kísérleteiben — kivált az ipari politika terén volt sok, mi ki nem állja a tárgyilagos bírálatot; egyéniségének nagy tulajdonai mellett nem hiányoztak a hibák és gyarlóságok sem, de a nemzet igaz munkását tiszteli benne, ki nagy alkotásaival maradandó emléket emelt magának. E műveinek föntartása, ápolása és fejlesztése a mi kötelességünk s az a törhetlen erély és emberfölötti munkásság, melylyel minden alacsony önérdektől menten a közügyet szolgálta, fénylő és követendő példa gyanánt fog állni késő nemzedékek előtt.

TISZA ISTVÁN.

É R T E S I T Ő.

Dr. Moldován Gergely. Magyarok, románok. Kolozsvár, 1894.

A magyar politikának igen sok nehézségei közül a legbonyolultabbak egyike a nemzetiségi kérdés. S minél jobban megszilárdul s terjed a magyar államiság eszméje, annál sajtóbbá válik e kérdés s annál inkább orvoslást sürget. Politikai oldala a dolognak megvan oldva; törvényeink meghatározzák kölcsönösen az állam jogát, s azon belül a nemzetiségek jogait. De ez a megoldás nem kibékítés; s hogy azonnal tárgyunkra térjek, a harmadfél millió magyarországi román mint ellenség látszik szembe állani a magyar állameszmével. Ez nehéz probléma, melylyel bátran szembe kell néznünk. S e pontnál azonnal elfogja a gondolkozó embert, kibén chauvinismus helyett józan, előrevigyázó hazaszeretetet él, az a bántó gondolat, ugyan hány magyar politikus foglalkozik e tárggyal komolyan, előítélet nélkül, s a dolog teljes ismeretével? — A magyar közvélemény s a magyar átlagos politikus e kérdéssel szemben olyan mint a *Lear királyban* a szakácsné a pástétomba dugott ángolnákkal. A magyar állam a pástétom, a nemzetiségek az ángolnák. Valahányszor ezek fejöket fölemelik, fölhangzik *unisono* a kiáltás: «le veletek a pástétomba» — azután folynak a dolgok, mint előbb s nem gondolunk a következő perczre, mikor ez a játék újra ismétlődhetik. Ez pedig baj; nagy baj; mert az ángolnák 1867 óta bizony nem főttek meg; hanem egyre sűrűbben dugdossák ki fejöket. Minduntalan előáll hát a kérdés: mit kell itt tennünk? A közvélemény erre nézve tájékozatlan, politikusainkat pedig annyira elfoglalják a meddő viták, lehető s lehetetlen miniszterválságok fölhányása s a rendkívül érdekes személyes kérdések, hogy egyébre nem is marad már kitartásuk, lelkesedésök s attól tartunk, nem marad már belátásuk sem ily fontos,

életbevágó kérdés higgadt mérlegelésére. — A nemzetiségi mozgalmaknak, igaz, van sok tőlünk független külső oka is. S mi szeretünk minden bajt e külső okok rovására írni. Megelégszünk vele, ha ezzel szemben a nemzetiségeknek a magyar állameszme hatalmát s erejét, mint valami dermesztő Medusa-főt mutatjuk föl. Ez végzetes tapintatlanság. Csak a betegségi tüneteket nézzük, csak ezeket törekszünk — és sikertelenül — elnyomni; de a baj gyökerét nem kutatjuk, nem is jut eszünkbe kutatni. S a magyar sajtó szerepét e részben épen szerencsétlennel tartjuk. Csak lapozzuk át évek során a hírlapok hasábjait! Azonnal eszünkbe jut a medve szerepe, ki sziklakővel üti agyon ura orrán a legyet! Minden ujoncz vezércikkíró azonnal magára ölti a magyar államiság Szent-István-palástját, s ökölszorítva fenyegeti a nemzetiséget, ha egy nemzetiségi izgató viselt dolgai kerülnek szóba! Egyebet Magyarország idegen ajkú polgáraitól nem igen találunk a hírlapokban. Jutott valaha divatos s ragyogó tollú hírlapírónak eszébe, hogy a nemzetiségekkel szemben s a magyar közönséggel szemben is más szerepe lehetne, mint az, hogy detectiv legyen? Végre is sok millió lakosról van szó, kiket kihágásaikért nem csak büntetni, ijesztetni, hanem a kiket hozzánk édesgetni s legalább — ismerni is kell. Mi vagyunk most a hatalmasabbak s a mi érdekünkről van szó, ezért nekünk kell a politikussabbaknak lenni. De miért olyat a hírlapirodalomnak szemére hányni, a mi politikusainknak is hibája? Soha abstractabb viszony, mint a milyenben politikusaink a nemzetiségi kérdéssel szemben állanak. A dolognak csak politikai oldalát látják; a mit ismernek, ha ismernek, az a nemzetiségi törvény; a mit azonban bizonyosan nem ismernek, az — a nemzetiségek. A chauvinisták előtt pedig egyenesen csak egy kérdés lebeg: akarnak-e a nemzetiségek a magyarsághoz simulni? Hogy a magyarnak is kellene simulnia, hogy már csak politikából is — a nemzetiségeket kissé legalább simogatni is kellene: erre hangos büszkeségek nem is gondol. Azt akarják, hogy a nemzetiségek egy előttök üres állameszméért lelkesüljenek; jó megélhetésükről, anyagi s szellemi haladásukról aztán gondoskodjanak magok a nemzetiségek. E mellékes kérdések a chauvin előtt a magyar állameszmével szemben teljesen nevetségesek s komoly meggondolásra érdemetlenek. Nem egy jelszavakat kergető, a meddő vitákba fuladó, személyekkel törődő, a kormányoknak kelepcczét vető s folyton hibáikra leső politikusunk, a sajtó nagy része s utána közvéleményünk is, már-már csak jelszónak veszi azt a drága eszmét is, melyért annyi jelesünk egész életével, lelkesedésének és szellemé-

nek minden tüzével s hiú kockázatot kerülő óvatosságával harczolt — a magyar állameszmét. Különben nem rántanák elő mindannyiszor, mikor — egyéb érvök hiányzik. — Az állameszme ne csak mint büntető hatalom álljon a nemzetiségek előtt, hanem az államiság kérdésein kívül, hol alkuról szó nem lehet, mint jótékony, a nemzetiségek erkölcsi s anyagi érdekeit felölelő, a félreértéseket támasztó válaszfalakat leromboló hatalom. Ha Németország Elzászszal úgy bánnék, mint politikai ultráink és journalistikánk egy része a nemzetiségekkel szeretné; ha csak fenyegetne, bántana, kicsinyelne, csak a német állameszmét vetné eléje, különben pedig annyit törődnek vele, mint Hekubával s nem nyújtana előnyöket, nem engedne a községi autonomiának nagyobb mozgást, nem kímélné a nép érzelmeit — a revanche-háború nélkül is veszett ügye volna Elzászban. Így azonban a német türelem s okosság, melylyel aztán ha kell, kérlelhetetlen határozottság párosul, legalább a siker reményével dolgozhatik. — S igaza van Moldován Gergelynek, kormányaink sem menthetők föl minden gáncstól. Hogy úgy mondjuk, nekik is csak — pillanatnyi politikájok van a nemzetiségekkel szemben. A parlamenten belül évek hosszú során annyi lábuk elé vetett gáncscsal kell megküzdeniök, annyi nemzeti aspirációnak mondott jelentéktelenebb dologgal kell bibelődniök, — hogy egy folyton s következetesen működő nemzetiségi politikára nem marad idejük. S ha hitvány beszéd is az, hogy a magyar állam a nemzetiségek elnyomására törekszik; de abban már van némi igazság, hogy a nemzetiségekkel szemben negatív politikát folytat. Legjobban szeretné, ha nem léteznének, ha nem kellene velök törődni — s csakugyan ott hagyja őket parlagon. A miniszteriumokból néhány stipendium kerül ki, melyet szegényebb nemzetiségű ifjak szépen elhasználnak s ezzel vége. A magyar állameszme varázsa s néhány stipendium: — ennyivel hatásos, áldásos nemzetiségi politikát még nem lehet űzni. Azután panaszkodunk nemzetellenes izgatásokról, mikor ott hagyjuk magára tenyészni a nemzetiségeket dudvás földön, melyről alig egy kis mesgye vezet a magyaréhoz! — S különösen Erdélyben, hol a román nemzetiség és a magyar, mintha két külön ellenséges világot lakna! — Kétségkívül, a román nemzetiség separatistikus törekvései ellen az állameszme hatalmát éreztetni kell; de itt megállanunk nem szabad. A hamelni patkányfogó fuvoláját kell ajkunkhoz emelnünk: édesgetnünk kell. Meg kell töltenünk azt a tátongó űrt, mely a nemzetiségek s a magyar közt fönnáll. — Mit szeressen a magyar társadal-

mon a román? Nem szabad figyelmen kívül hagynunk, a mit e részben Moldován Gergely az erdélyi állapotokról mond. A nemzetiségi ellentétek társadalmi nyilatkozatai olyanok, hogy javulásukon majdnem kétségbe kell esnünk. — Itt kell segítenünk, a menyire lehet. Tapintatosan útat kellene nyitnunk, hogy a román értelmiség nálunk is érvényesülhessen; felednünk kell sérelmeinket, úgy kell bánnunk velök, mint a bibliai apának a tékozló fiúval. Ez nem a gyöngeség, hanem az erő jele. Különben úgy marad, mint eddig. A megbüntetett izgató még dühösebb lesz; egy helyett támad tíz s a távolodás gyógyíthatatlanná válik. Tudjuk jól, a társadalmi ellentéteket parancsszóval megszüntetni nem lehet; de legalább tanulmányoznunk kellene, okaikat kutatni s így keresni az orvosszereket. De nem látjuk, hogy ez nálunk történék. Hány politikus, hány művelt magyar ismeri Erdély sajátos viszonyait? A kormány néhány bizalmi ember, néhány főispán tájékoztatása után indul. Nem mindig a legmegbízhatóbb források. Ki törődik különben a havasi oláh sorsával, psychéjével, azon körülményekkel, melyek közt a román értelmiség nálunk is élhetne, boldogulna, érvényesülhetne? Ki törődik a románok gazdasági életével, azon eszközökkel, melyek e részben javulást teremthetnének? Oh ezek nehéz kérdések, ezek nem a napi politika kérdései; ez nem a magyar nemzet dolga; erről gondoskodni nem hozzánk való; ezzel az oláh törődjék. Mi az államiság kérdését csak hatalmi kérdésnek nézzük, de azzal nem gondolunk, hogy a magyar állam eszméjének a románságon belül biztos fészket rakjunk. Így csak növeljük a separatistikus törekvéseket, az ellenszenvet s nem nyerünk nagyobb hatalmat fölöttök, minthogy néhány izgatót az ellenök intézett politikai perekkel még félelmesebbé, befolyásosabbá teszünk. — Ez izgatással szemben, melyet a törvény szigora sújthat, de soha ki nem írthat, mi egy másikat képzelünk. Az izgatást az országban, mely az itt lakó nemzetiségek belső életének, anyagi, erkölcsi állapotának mélyebb ismeretére vezessen. Nem ridegséget a nemzetiségek ellen, hanem belátó, tapintatos rendszeres segélyezést. A magyar állameszme erejében sokkal nagyobb bizalmat árulunk el, ha az izgatók miatt nem sújtjuk megvetésünkkel, rideg közönyünkkel a nemzetiségeket. A magyar közművelődési társulatoknak működését is úgy értjük — különösen sok nemzetiségű vidéken, hogy az ellentéteket nem élesíteni akarja s nem a nemzetiségek ellen működik, hanem ügyet vet a más nyelvű lakosság életére, bajaira is. Az ilyen izgatás adna a magyar állameszmének erősebb tartalmat is s egyen-

getné az útat arra, hogy jobbra forduljon az állapot. — Annyi bizonyos, csak ez a barátságos út — vezet ki a nemzetiségi harcz áldatlanságából. — Lehetséges-e a még ez útra lépni s milyen sikerrel, azt eldönteni így sebtében alig lehet. Csak akkor felelhetnénk, ha például a románokra nézve, a sok szövetű erdélyi társadalmat annak különböző nyilatkozataiban a nemzetiségek együttéléseinek viszonyait s az egyes nemzetiségek életét ismernők. S hány politikus ismeri ezt Magyarországon? Hol keressen tájékozást? A napi politikusok mind külön érdekeket képviselnek s azok előítéletében vannak elfogódva; társadalmi tudományunk pedig még nincs. Németország s Franciaország beléletét az utolsó község viselkedéseig tájékoztató művek nyomán jobban ismerhetjük, mint például az annyira érdekes s bonyolult erdélyi viszonyokat. Ez egy kissé megdöbbenő dolog. — Ily művek hiányában egy hazafias érzelmű románnak, dr. Moldován Gergelynek a czímben kitett füzetét is ajánlhatjuk az okulni vágyó figyelmébe. Mindenesetre lehet belőle tanulni. Ha állításai ellen föl is hozhatnánk nem egy megjegyzést s az önálló magyar hadseregről való nézetét nem is tárgyához valónak s nem a tényleges viszonyok mérlegeléséből fakadónak mondhatjuk: annyi bizonyos, hogy a meggyőződés meleg hangján, szókimondó lelkiismeretességgel rajzolja azt a mélyre ható antagonizmust, mely nem csak a magyar nemzeti állam s a románok politikai eszménye között fönnáll, hanem a mely a jelen körülmények közt a magyar s román társadalomnak és minden érintkezését, egymáshoz közeledését, majdnem lehetetlenné teszi. Azon meggyőződést meríthetjük Moldován soraiból, hogy a bajon egyes elszigetelt intézkedések, pillanatnyi fenyegetés, vagy czéltalan engedékenység nem segíthetnek; pusztán egyoldalú politikai rendszabályok sem; ha marad rá időnk, magyar részről hosszú, hosszú évek munkáját kellene megkezdenünk, melyben állami szigor czéltudatosan lehetőleg messzemenő társadalmi tapintatossággal párosul s melyben részt vesz a magyar értelmiség minden tagja, ki a nemzetiségek körében él s velök érintkezik. Csörtető vezérezikkek, parlamentarizmus kijelentések, főispáni napi bölcsesség helyébe, a modoratalan modor taktikátlan taktika helyébe a Széchenyi szellemében fölfogott «modornak s taktikának» kellene lépnie s egy új Széchenyi ébredéseért kellene az éghez fohászkoznunk, ki a nemzetiségi kérdésben ép oly izgatást fejtene ki, minő az első volt a magyar nemzet közművelődési s közgazdasági kérdéseiben. S ezzel eljutottunk a fohászhoz, a kívánsághoz! Pedig ilyesminek teljesülése nélkül örökké csak vak szen-

vedély áll szenvedélylyel szemben s biztosabb a rombolás, mint a gyógyulás. Nem hiába mondták, hogy nincs nehezebb dolog a világon, mint a magyar politika. Nemcsak Ausztriával szemben nehéz, ép oly nehéz s bonyolult a nemzetiségekkel szemben is. A baj ott rejlik, hogy politikusaink s hírlapjaink nagy része nagyon könnyűnek nézik, mert csak egy nap izgalmaiból élnek s a holnapot meghagyják holnapnak.

Azalatt a nemzetiségi propaganda busásan tenyészik s politikai szakácsaink ellenére is tenyészni fog. Egyik gyümölcseivel most találkozunk a *Revue de Paris* májusi füzetében, hol Guidoz Henrik ír a románokról Magyarországon. A külsőleg nyugodt hangon tartott cikk tele van szándékos és szándéktalanul félrevezető állításokkal. Szerinte a magyarok egyedül csak történeti jogokra hivatkoznának a románokkal szemben. Mintha a magyar állam ma tulajdonkép maga is csak egyedül történeti jog kegyelméből léteznék, nem pedig mint Európában számot tevő hatalmi tényező. — Ezzel a magyar történeti joggal a cikk aztán egy más történetet állít szemben, melylyel azonban nem a tudománynak s igazságnak van köze, hanem csak a román izgatók történethamisító képzelmenek. — Végül a cikk a román propaganda törvényességét akarja a külföldnek bebizonyítani azzal, hogy íme — ez a hirhedt román küldöttség Bécshez fordult, a fejedelemhez, tehát — Ausztriától elszakadni nem akar. Ausztria-Magyarország közjogi viszonyainak ilyen jeles ismeretével keltenek hangulatot külföldi írók a románok mellett! A román propagandának különben ép az adja meg szenvedélyességét, hogy egy óhajtott eshetőségre számít, a magyar állam fölbomlására. A magyar erejét ezzel szemben ép az mutatná, hogy az izgatás szenvedélyessége ellenére sem mond le az egyetlen egészséges célról: a nemzetiségek méltányolható kívánságainak észszerű s következetesen folytatott kielégítéséről. — *m.*—

Az eladó birtok. — Páva a varjúval. Két elbeszélés. Írta Mikszáth Kálmán. Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner.

Mikszáth újabb kötete két beszélyt foglal magában, melyek igen hasonlítanak korábbi beszélyeihez. Kevés lelemény, de egy pár jó ötlet, fölületes jellemrajz, de néhány jó vonás, kissé léha fölfogás, de élénk elbeszélés, bár itt-ott fölösleges bőbeszédűség. Általában az elbeszélés módjára nézve Mikszáth beszélyei és rajzai között némi

ellentét van. Míg ezekben, különösen a *Jó palócok* sikerültebb darabjaiban csak a lényegesre szorítkozik, biztos kézzel rajzol, amazokban meglehetősen szószaporító s lényegesnek veszi a lényegtelen is. Annyi bizonyos, hogy a beszély részletezőbb, mint a rajz, de e részletezésnek a cselekvényre és jellemrajzra kell vonatkoznia s nem pedig az elbeszélésnek szóval való nyújtására. Ha nincs elég gondolatunk, rendszeren bőbeszédűekké válunk.

Mikszáth beszélyeit nem valamely egyén vagy esemény lélektani hatása szüli, hanem egy-egy adoma epigrammai éle, melyet ő aztán még jobban kihegyez; a cselekvény művészebb szövése, a szereplők szabatos jellemzése, a lélektani fordulatok természetessége mind mellékesek. Így találjuk ezt itt is. Az első beszélyben egy ifjú földbirtokos, a ki jó gazda s nagyon éhes a földre, meg akar venni egy eladó birtokot, de nincs hozzá pénze. Eddig idegenkedett a házasságtól, pedig nagybátyja váltig biztatta, most már hajlandó reá, mert a leány hozományából megvelhetni reméli az eladó birtokot. Ezért elmegy nagybátyjához, s kéri, most ajánljon neki feleséget. Ez ajánlja is egy régi jó barátjának leányát. El is mennek mind ketten leánynézőbe Selmeczre. De a gazdagnak hitt jó barátnak a semminél is kevesebbje van. Vagyona elúszott s a gondjaira bízott árvapénztárból húsz ezer forintot költött el, a mit mielőbb pótolnia kell, mielőtt kitudódnék. Ezért leányát egy éltes gazdag embernek szándékozik nőül adni, a ki majd fedezi a húsz ezer forint hiányt. Azonban erre kész az ifjú földbirtokos is, a ki halálosan bele szeretett a leányba. Pénze ugyan nincs, hanem eladja birtokát, hivatalt vállal, dolgozni fog s valahogy eltartja nejét. Az ügy rendbe jó s így az, a ki azért akart házasodni, hogy birtokot vegyen, házassága miatt saját birtokát is kénytelen eladni.

Íme az adoma epigrammi éle. Jól van, nincs kifogásunk ellene, ha még jobban is kiélezi valaki. De ez még nem elég egy beszélyben. Látnunk kellene, hogy az ifjú, a ki minden érzését a gazdaságban és földbirtokban összpontosítja, hogyan fejlődik oly szerelmessé, a ki minden áldozatra kész. Értenünk kellene a hatást, a melyet az ifjú a leányra, a lány az ifjúra tesz, nem okoskodással kimagyarázva, hanem élénk rajzban föltüntetve. Mindebből semmi sincs a beszélyben; épen az hiányzik belőle, a mi a beszélyek költői tartalmát szokta tenni.

A második beszélynek is ez a hibája, sőt még nagyobb mértékben. Ez nem a jelen időben történik, hanem a múltban. Egy fiatal özvegy grófnéba, a ki falun lakik, szerelmes az ott fekvő hu-

szár-ezred tulajdonos ezredese. Gyakran átküldi a grófnéhoz Józsi káplárt, hol könyvvel, hol üzenettel, a ki aztán ott a szobalyánynak kezd udvarolni. A grófnének nincs semmi hajlama az ezredeshez, inkább tetszik neki a káplár. Egy lóverseny alkalmával a grófné is futtat, az ezredes is s fogadnak, hogy ha az ezredes lova győz, a grófné tartozik teljesíteni az ezredes három kívánságát és viszont. Az ezredes lova győz; első kívánsága volna, hogy a grófné menjen hozzá nőül, de nem meri kimondani, a helyett a grófnőre bizza, hogy ő mondja ki három kívánságát, melyeket kész teljesíteni. A grófné elfogadja az ajánlatot s hat ebédre hívja meg az egész tisztí kart kastélyába. Minden ebéd alkalmával egy-egy kívánságot fog kifejezni, a másik három ebéden aztán az ezredes álljon elő kívánságaival. A grófné első kívánsága az, hogy Józsi káplárt tegye az ezredes hadnagygyá, a második eszközölje ki Józsi hadnagynak egy más ezredhez való áttételét főhadnagyi ranggal, a harmadik, hogy helyezze vissza mint kapitányt ezredéhez. Az ezredes teljesíti mindezt s most ő áll elő azzal a kívánsággal, hogy mondja meg a grófné, miért kívánta mindezt. A szép asszony megvallja, hogy Józsi káplárba szerelmes, s minthogy kapitány lett, férjhez akar menni hozzá. Ezt meg is teszi, hanem hamar betelik szerelmével s gazdagon megajándékozva őt, elválík tőle, a ki aztán szobalyányát veszi el. De a megurasodott kapitánynak most már nem tetszik az egyszerű szobaleány s az új feleség is elválík tőle, mert azt hitte, hogy régi káplár szeretője vette el s helyette egy finyás kapitányt kapott.

Így pattan ki a czimbe foglalt epigrammai él: páva varjúval, mely az egész beszélyt szülte. Ez ellen sincs kifogásunk, de vajon megértjük-e a grófné szerelmét, érthetővé tudja-e tenni a szerző? Bizonyára nem. A szerelmet nem kell indokolni, mondhatja Mikszáth. Valóban nem, ha természetes és érthető, de ha kevésbé az, úgy kell rajzolni, hogy megérthessük és természetesnek találjuk, különben érthetetlen és ízetlen történetté válik, a mint e két példa is tanúsítja.

—l.

Huxley, T. H. Collected Essays, vol. I. «Methods and Results.» London, Macmillan and Co. 1894.

Kerek harmincz esztendeje, hogy Taine Carlyle-ról szólva így írt: «Ha megkérdezzük egy harmincz, — negyven év között levő angolt, hogy kit tart oly írónak, kit legérdemesebb olvasni

és a ki legnagyobb hatással volt kortársaira — Carlyle nevével fog felelni.»

Azóta az idők nagyot változtak, emberek és eszmék letűntek, új irányok és új eszmények hódították meg az elméket. A philo-sophus helyét a természetbúvár, a történelem rangját a természettudo-mány foglalta el. Ha ma kutatjuk, ki az az író, a ki az angol nép szellemét leginkább le tudta bilincselni, — tíz kortárs közül kilencz Huxleyt, a modern természettudomány egyik nagy mesterét, fogja megnevezni.

E választásban nem annyira a múlttal való ellentét, mint inkább a megegyezés nyilvánul. Mert a változás, mely harmincz év alatt a szellemeket megújította, csak a formában és nem a lényegben ment véghez. A megnyilatkozás más irányt vett, mint régebben; de a népszellem, melyből eredetét vette, ugyanaz. Az irodalmi tekintély azon magas fokára, melyet elfoglal, csak az az angol szellem juttathatta Huxleyt, a mely szellem hódolattal adózott Carlylenak.

Minden ellentét mellett, a mi e két férfi pályafutásában és működésében nyilvánul, a nagy megegyezés, mely őket egyazon faj két külön irányú képviselőjévé teszi. Habár Huxleyben távolról sincs meg az a prophetai harag, mely vérbe mártottnak vagy könnytől ázottnak tünteti föl Carlyle lapjait, habár Huxley korántsem jó-sol és átkozódik, mint a chelseai remete, az éles gúny és a satira ép úgy sajátsága mint Carlyle-nak és hite az igazságban, vagy — mondjuk — az elméletben, ép oly szenvedélyes és benső, mint az övé, ereje ép oly nagy, mint az övé.

Ebben, erejében, rejlik magyarázata nagy hatásának. Az angol szellemnek mindig és minden alakban imponál az erő, nyilatkozzék meg az bár a meetingek agyonnyomó tömegében, izgató regényekben, vagy nehéz ételekben és radikális eszmékben. Ez az erő az, mely megvan Huxley-ben, és a melynek kifejezését hordja stílje ép úgy, mint gondolat-világa.

Talán nincs is más jelenkori író, kinek stílusa annyira magán viselné egyéniségének bélyegét, mint Huxley-é. Lehet a tárgy politikai programm ép úgy mint a biologia módszere, előadása mögött mindig föltűnik az író egyéniségének teljes súlyával, a mint emphatikus kézmozdulattal vagy fejét rázva tiltakozik az orthodox köve-telések ellen, szemével int és egyre protestál, hogy ő nyugodt és szenvtelen volna.

Az egyéniség e varázsát növeli a merészség, mely eszméiben

nyilvánul. Az a nagy forradalom, melyet a század második harmadában Darwin elméletei a szellemekben előidéztek, változatlanul össze van forrva az ő nevével, nemcsak mert egyik legelső hirdetője volt, hanem mert jelentékeny része van az előkészítésben. Darwin levelei élénk világitásba helyezik e körülményt, valamint becses adalékot nyújt Huxley szellemének megértéséhez az a levél, melyben a műve kiadásának előestéjén álló Darwinnak harcziás tüzzel fogadja, hogy noha aggodalmai vannak az elmélet felől, teljes erejével fogja azt védeni a támadók ellen.

A nyelve erejét és a gondolatok radikalismusának hatalmas voltát kiegészíti az az erő, melylyel Huxley a tényeken és ezek viszonyain uralkodik. Herbert Spenceren kívül alig van angol, ki annyira mestere lenne a synthesisnek, mint Huxley; nincs senki, a ki a tények tömkelegét, oly jól zárt csatasorba tudná osztani szerencsés általánosítások jelszavai alatt. Érdekes e tekintetben az a valóság, a melyet szellemének irányára vonatkozólag tesz rövid önéletrajzában, midőn elmondja, hogy mérnök szeretett volna lenni; de a sors az orvosi pályára sodorta, és így folytatja: «Meg vagyok győződve, hogy kevés van bennem a cézhibeli természetbúvárból. Adatok halmozása sohasem volt mesterségem; a mi érdekelt, az a dolog építészeti és mérnöki része volt, a mit kedvvel tettem, az az ezernyi és ezernyi élő szervezet egységes tervének kikutatásában állott.» Mint ilyen építő mérnök in partibus infidelium jelenik meg előttünk nagy összehasonlító anatómiai munkáiban, a melyekben bárki másnál jobban tudja egységes alapelvre visszavinni a szervezetek töméntelen változatát.

Nagyobb munkák kidolgozása között eső szünetekben írt kisebb dolgozatainak kilencz kötetre tervezett gyűjteményes kiadása indult meg most kiadójánál. Az első kötet, mely már elhagyta a sajtót, öt nagyszabású tanulmányt foglal magában. Az első Descartesnak az elme helyes használatáról szóló művét veszi alapul, a többiek tárgya az «állat mint gép» hypothesis, az administratív nihilismus és az emberek természeti egyenlőtlensége, valamint köztök találjuk híres essay-jét az élet physikai alapjairól. A legrégebbi dolgozat 1866-ból való, újra nyomtatva minden lényeges változtatás nélkül. «Vajon nézeteim helyességének bizonyítékául szerepelhet-e ez a körülmény, — így szól Huxley — vagy a mellett bizonyít, hogy az utolsó századnegyedben semmit sem haladtam a tudományban, — annak eldöntését az olvasóra bízom.» Az olvasó a szerint fog e tekintetben ítélni, a mily meggyőződés híve; de akár vallja az evolutio-

nismus tanait, akár más álláspontot foglal el, Huxley erejét az érvelésben, érdekességét a problémák tárgyalásában, nem fogja tagadhatni.

S. E.

Magyar gazdaságtörténelmi szemle. Szerkeszti Paikert Alajos. Budapest, 1894. 1—3. füzet.

Az Országos Gazdasági Egyesületben tavaly az az indítvány tétetett, hogy a milleniumot hazánk mezőgazdasága történetének megíratásával ünnepelje meg. Az indítvány véleményadás végett az irodalmi bizottságnak adatott ki, mely azt tartotta, hogy határozott véleményt csak szakértők meghallgatásával mondhatna. A kérdés tehát kisebb bizottsághoz utasított, melynek tárgyalásaiban az Akadémia és a Történelmi Társulat kiküldöttei is részt vettek. Nézeteltérés a bizottságban föl sem merült. Általánosan az a nézet fejeztetett ki, hogy az idő sokkal rövidebb és az előtanulmányok sokkal szűkebbek, semhogy a milleniumig egy az igényeket teljesen kielégítő, az egyesületnek és a nemzetnek becsületére való munka megíratassék. Tagányi éppen úgy mint Acsády a tárgyalás során kiemelte, hogy a különböző levéltárakban rendkívül sok, becsesnél becsesebb adat fekszik eltemetve, melyek a földolgozást és a közzétételt várják. A bizottság egyhangú véleménye tehát az vala, hogy a munkát azzal kell megkezdeni, hogy egy részint kisebb dolgozatokat, részint okiratokat és adatokat tartalmazó folyóirat és ezen kívül még egy külön nagyobb szabású adattár, mely okiratokon kívül földolgozott adatokat tartalmazzon, tétessék közzé.

Ezek rövid körvonalokban a főt említett, a földművelési miniszterium támogatásával az országos magyar gazdasági egyesület által kiadott szemle, mely köré hazánknak kiváló történetírói, jogászai és közgazdasági írói csoportosultak és a melynek életképességéről, kiváló hasznosságáról, az eddig megjelent dolgozatok is tanúságot tesznek. Nem szándékozunk sem az egyes dolgozatokat részletesen ismertetni, sem az összes dolgozatokat, okiratokat és adatokat felsorolni, hogy ezzel igazoljuk a szemléről mondott elismerő véleményt. Csak egy pár dolgozatzímet akarunk kiemelni, s ez már magában véve teljesen fogja indokolni véleményünket. Acsády ismertetette az I. füzetben Nógrádmegye 1574. évi termését, a II. füzetben a magyar gazdasági életet 1720-ban; Tagányi, ki a szemlének főmunkatársa, a hármas nyomású rendszer behozatalát

Erdélyben; Herczegh Mihály a bortermelés hazai fejlődését. Az okíratok közül különösen érdekesek Kanizsai Orsolya: Nádasdy Tamás nádor nejének gazdasági utasításai 1564-ben, Thököly Imre fejedelem gazdasági utasítása 1684-ben, lótenyésztési utasítás gróf Festetich György uradalmaiban, 1793-ban. Az adatok közül kiemeljük az 1733, 1735. és 1736. évi áruforgalmi adatokat, továbbá az erdélyi adózók összeírását 1721—22-ben. B. A.

Új magyar könyvek.

Mika Károly. A vizsla parforce idomítása Oswald és Wörz módszere nyomán. Buda-Pest, 1894. Athenæum. (8-r. V, 170 l.) 1 frt 20 kr.

Mikszáth Kálmán. Az eladó birtok. Páva a varjúval. Két elbeszélés. Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner. (8-r. 182 l.) 1 frt 60 kr.

Moldován Gergely. Magyarok, románok. (A nemzetiségi ügy kritikája.) Kolozsvár, 1894. (8-r. 124 l.) 1 frt.

K. Nagy Sándor. A Biharon át. Úti levelek a Körös és Aranyos mellől. Nagyvárad, 1893. Kutasi D. (16-r. 104 l.) 40 kr.

Pucséri Károly. Marcus Fabius Quintilianus nevelési elveiről. Tekintettel a római nevelés- és művelődésügy történetére. Pædagogiai tanulmány. Kassa, 1894. Maurer A. (8-r. 120 l.) 80 kr.

Pap (Nógrádi) Gyula. Költemények. Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner. (8-r. 167 l.) 1 frt 20 kr.

Rákosi Viktor. Zuboly, Gyalu és Társa. Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner. (8-r. 198 l.) 1 frt 50 kr.

Széchy Károly. Gróf Gvadányi József. (Magyar történeti életrajzok.) Buda-Pest, 1894. Ráth M. (8-r. 320 l.) 4 frt.

Tinseau Leon. Göröngyös úton. Regény. Fordította Fái J. Béla. I. kötet. (Egytetemes regénytár. IX. foly. 12. köt.) Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner. (8-r. 159 l.) 50 kr.

Vajda Emil. A Vargyasi Dániel család közpályán és magán életben. Kiadja vargyasi id. Dániel Gábor. Többek közreműködésével szerkesztette —. Buda-Pest, 1894. Franklin-társ. (8-r. XXVI, 911 l.)

AZ EMBERI ESZME MINT SZABADSÁG.

A végtelennek, a szelleminek egyetemes érvényre jutása a véges fölött akár mint teljes legyőzés, akár mint átalakítás ön-elhatározó, öntudatos ténykedés által teszi ki az emberi életet, a melyet egyesek és közületek, azaz természetes egyének és ilyenek kapcsolatából álló lelki egészek élnek. A közben is egyének az élet organumai, de épen csak organumok, tagok, nem többé független, bevégzett lények, a minők egyéni külön céljaikra.

Egyén és köz az emberinek örök alakzatai, a melyeket nem lehet egymásból származtatni. Köz valamely formában, mint törzs, mint társadalom, mint család, mint állam örökké ép úgy létezett, mint az egyén.

Tények azok, egyidejűleg léteznek épen úgy, mint a férfi és a nő, az ifjú és az öreg, mert az emberi eszmének válthatatlan szervei, s csak mint ilyenek magyarázhatók, sőt a köz annyiban fontosabb az emberi eszme megvalósulására, a mennyiben nemzedékek egész sorozatát, a múltat és jövőt jobban hatalmában tarthatja, mint az egyén, mert nemcsak a jelenben élő egyének összesége, hanem a múlt és jövő kapcsolata.

A közben az emberinek egyetemessége, végtelensége, az egyénben sajátossága, végessége működik kiválókepen.

A viszony köz és egyén között az, hogy az emberinek eszméje csak mint köztudat és közakarát valósulhat meg s mint ilyen egyetemes nyomásként hat az egyesre, de viszont az egyén a maga saját erejével ébreszti e köztudatot s működésével föltétlenül elősegíti vagy akadályozza valóságát.

E viszonymnál fogva az ember a maga eszméjét szükségképen közületileg és egyénileg valósítja, azonban, a mint a közületi működésnek emberileg csak úgy lesz értéke, ha a

köz tagjainak öntudata és akaratától támogatva történik, úgy az egyéni érvényesülés nem mindenképen kívánatos, hanem, a mennyiben az embernek közületileg teljesen valósult eszméje nyer általa erősbülést.

A közben kiválóképen az nyilatkozván, a mi minden egyénnel közös, a köznek eszméje az egyenlőség eszméjét, míg az egyént a közöstől eltérő külön jelleg érvényre jutása alkotván, az egyéniség eszméje a szabadságét hozza magával.

Az ó-kor előtt köz és egyén egyforma lényegességűek. Plato azért kívánja néha túlságosan is az egyénnek a köz alá rendelését, hogy az igazságosság inkább megvalósulhasson, nem mintha az egyént lényegtelennek tartaná. A mint könnyebb valamit elolvasni, ha nagy, mint ha kis betűkkel van írva (*A köztársaságról*. II. könyv 14 fej.), úgy az állam nagyban, láthatóbban tünteti föl az igazságos, a helyes embert, mint az egyén. Nevetségesnek mondja (IV. könyv 11., 16. fej.), hogy az államnak jó tulajdonságai mástól eredhetnének, mint polgáraitól. Aristoteles helye (*Politika* I. könyv, I. fejezet 11. szakasz), hogy az állam előbb van, mint az egyén, a fogalmi, nem időbeli elsőségre vonatkozik, egyébként számtalan helyen (VII. könyv, vagy IV. könyv, 13. fej. 16. §.) kiemeli az egyén önállóságát, így midőn az emberek végcélját meghatározva, mondja, hogy az, akár állami kapcsolatukban, akár külön egyéni létükben vegyük is őket, mindig ugyanaz. Az ó-kor nem tagadja meg az egyéniség létjogosultságát, sőt a közt egyének merő összetételének tekinti; de az egyénben inkább egyforma példányt, mint egyformasága ellenére is önálló tényezőt lát. Ezért tartja az államot az egyforma érdekűek, az egyforma erényűek egyszerű összeségének, a közjót az egyéni jók sommájának, ezért tartja az egyes bárminemű alárendelését a köz irányában igazoltnak.

Hogy az állam az egyenlők társasága és a részesek hasznáért van, a legjellemzőbb módon Aristoteles fejezte ki. (*Ethika Nikomachoshoz*. Haberern-fele fordítás. VIII. köt. 3. és 11. fej.) A barátságnak, úgy mond, három neme van, mely a szeretetreméltó tulajdonok számának felel meg. (Jó, kellemes, hasznos.) «A kik haszon miatt szeretik egymást, azok nem önmagokban véve és önmagokért szeretik egymást, hanem csak a mennyiben kölcsönös szeretetökből rájuk valami jó háramlik.» A polgári barátság Aristoteles szerint a hasznoson alapszik. «Mi

azt gondoljuk, hogy az állami közösség is eredetileg a hasznosság céljából alakult s azóta fönn is tartja magát; mert a törvényhozók a hasznot tűzik ki célpontúl és igazságosnak nevezik azt, a mi az egész közösségnek előnyös. Az állami közösség az egésznek hasznát keresi, a többi közösség e hasznosságnak csak bizonyos részét, így a tengeri utasok azt nézik, a mi a hajózásnál vagy pénzszerzésre vagy másfele előny kivívására szolgál, a harczársak azt, a mi a háborúban előnyös . . .» E gondolatot a *Politika* számtalan helye bizonyítja (I. k. 2. fejezet. 21. §., IV. k. 7. fejezet. 2. §., VI. k. 9. fejezet. 6. §.). Lásd egyszersmind Susemihlnek *Aristoteles II. könyvéhez* írt 133. jegyzetét. — A szövegben kifejezett fölfogást más szempontból úgy formulázza Gierke (*Genossenschaftsrecht* 3. Bd. 17. l.), hogy Aristoteles *Πολιτ.*-a egyáltalán nem az, a mit mi állam, hanem a mit társadalom alatt értünk. Ellenben Gierkének az általános fölfogással egyező tanát, hogy az ó-kori jogérzet az egyén önállóságát nem ismerte s a közt emelte kizárólagos uralomra, saját műve legjobban megczáfolja, mely (3. köt. 8—23. l.) épen annak kimutatására irányul, hogy se Plato, se Aristoteles nem bírták az államot lényeges alanyegységnek fölfogni, hanem az egyesek merő formai egységének tekintették (id. h. 18. l.).

A keresztyenség az egyént példányból önálló souverain lénynek emeli s a közösséget csak a földöntúli életre nézve teszi tanának részévé, a véges életet illetőleg semleges állásponton áll meg.

Az új-kori bölcelet a keresztyenségben rejlő individualismust általánosítva, a közületben nem lát saját öncélú létet s azt csupán az egyének vonatkozásának, létezési formájának tekinti.

Az individualismusnak első és leghatározottabb képviselője Hobbes. A tapasztalás csak az egyént ismeri, ennek önfentartási érdeke hozza létre Hobbes szerint a mesterséges egyént, az államot, melyet képlegesen Leviathannak nevez, s melynek föltétlen hatalma az egyén önfentartása végett szükséges, mert az csak békében lehetséges, a békét pedig csak a föltétlen hatalmú állam teremtheti meg.

A XVII. századtól kezdve uralkodik az a fölfogás, hogy az egyén az emberi életnek egyetlen egy eredeti tényezője, ellenben a köz (törzs, társadalom, állam) csak az ember alkotta mesterséges alakzat.

Bentham (*Deontologie* és *Traité de legislation*) megkísérti az egyén boldogság utáni vágyából az erkölcsöt, az államot, mint a jól fölfogott egyéni érdek számítását tüntetni föl. A fölvilágosodott egyén mások javában saját boldogságát is fölhasználja, a magánegyént erre az erkölcsstan tanítja, a népet törvényei világosítják föl a mindenkinek hasznosról. Az állam és törvényei azonban alapjában bajt foglalnak magokban, mert az egyén saját számító tehetségének elégtelenségét mutatják.

Az individualismus végeredményét legelőször Godwin Vilmos vonja le (*Enquiry concerning Political Justice and its Influence on Morals and Happiness* 1793.), a ki szerint az állam, a társadalom, a házasság az egyént csak lenyűgözik, ezek megsemmisítése az egyén észszerűségének segélyével az emberiség czélja.

Ennyire Humboldt Vilmos, a nyelvész és államférfi sem megy, Godwinnal egyidejűleg írt, de egészen csak félszázad múlva közzétett munkájában (*Humboldt V. összes munkái*). Méltatva Laboulayetől (*Az állam és határai*. Molnár Antal fordításában magyarul). Mindazáltal sok rokonság van a két író között s Mill a *Szabadságról* írt munkájában rokonszenvesen említi Humboldt alap gondolatát.

A múlt század végéig terjedő irodalomban Ferguson az egyedüli a szabadelvű gondolkodók sorában, a ki a közt az egyéniséggel egyenlő eredeti ténynek állítja oda (*Essay on the history of civil society*. 1769. és számos kiadásban) s helyteleníti az újabb államfejlést, mely az egyént teszi mindenné, holott az embernek egyéni önfentartáson kívül a másokhoz való jóakarát egyaránt lényeges tulajdonsága. Az egyének annyira nem külső alkalmassága miatt ragaszkodnak a közhöz, hogy ott becsülik legtöbbre, a hol ezek leggyérebbek, ott leg-hűbbek hozzá, a hol hűségök adója vérben fizettetik. A közhöz való jóakarát fejt ki legjobban az embernek minden erőit s teszi ez által legboldogabbá. Ha azonban a közjónak az egyén törekvése legfőbb tárgyának kell lenni, a köz másban, mint az egyének javában nem lelheti meg boldogságát.

S nagy szerencse a nemzetekre, hogy csak az által lehetnek biztosságban és hatalmasok, ha tagjaik hátorságát és erejüket fokozni törekszenek.

A köz java nem kívánja az egyén lebilincselését, ellenkezőleg szabad népek keblében élő izgalmak nélkülözhetetlenek

hozzá, s az emberek nevelő iskolájául szolgálnak. Csak a szolgaság, romlottság nyomhatja el jóra való emberek közt a vitakozásokat.

Az emberi élet legfőbb boldogságát a tevékenység alkotja, az egyének, törzsek, népek, államok harcjai, küzdelmei is arra vezetnek, ép úgy, mint az egyéni különféleségek; az egyeseknek a közzel, a nemzeteknek egymással folyton küzdeniök kell boldogságukért.

Ferguson kora egyoldalúsága fölé emelkedik, de saját álláspontját: a köz és egyén egyforma őseredetiségét, az egyén teljes szabad érvényesülhetését a közben, ha az fensőbbnek állittatik és a köz fenmaradhatását az egyén ily érvényesülése mellett, valamely érthető alapon és a megférés módjának föl-tüntetése által kimagyarázni nem tudta.

Fergusoné az érdem, hogy a köz és az egyén önállóságának problémáját fölvetette, de az egyén mellett az állam és család önállóságát Hegel állítja csak helyre, habár egynemely irányban túlságosan az egyén hátrányára.

A positiv bölcsélet már épen merő értelmi elvonásnak nyilvánítja az egyéni embert, valóságos lételt majd csak az emberiségnek tulajdonítva, mint Comte Ágost, majd az egyes közületeknek, mint Spencer.

Utóbbi bölcselő ugyan az emberi fejlődés végső fokául az egyéniség teljes kifejlését s az állam funkciójának egyidejű háttérbe lépését jóslja olyképen, hogy az állam csak az átlagos közakarat megállapítására és igazságszolgáltatásra fog szorítkozni, de a közt, mint az egyéni élet kiegészülésének önkéntes alakját nem kevésbé föntartja. Különben Spencer álláspontja a legkevésbbe világos és következetes. A fő művében vallott elvekkel nagyon is ellenkeznek azok a fejtegetések, melyeket az állam működésének határaitól, az egyén és a közület értékéről a *State versus Man* című alkalmi értekezésében vall. (Lásd beható bírálatát Pikler Gyulától, *Budapesti Szemle* 1886. f.). Már Dupont-White megczáfolta az alapjában hasonló s több közgazdasági írótól még Spencer előtt vallott ily tant. (*L'individu et l'état.* 1865.) Dupont-Whitehez hasonló szellem lengi át Buchez munkáját (*Traité de politique* 1866.), szerinte az egyén és állam egymásért vannak teremtve, az egyén tökéletesedésre, de csak a köznek van ereje a haladásra. Irodalmunkban Pulszky (*A jog és állambölcsélet alaptanai* 235. l.) szin-

tén nem fogadja el Spencer tanát föltétlenül, s arra mutat rá helyesen, hogy az állam hatásköre a művelődés haladtával egyrészt ugyan fogy, másrészt azonban terjed.

Herbart iskolájának egyik ága, Lazarus és Steinhallal az élen, a nemzetekből, mint önálló lényekből kiindulva, kutatja az emberi élet jelenségeit.

E hatalmas ellenirányok daczára az egyén egyedüli lényegességéből kiinduló individualistikus fölfogásmód azonban napjainkig föntartotta magát, támogatva különösen a közület gazdasági erőinek elemzése által.

Az individualismus utolsó, hatalmas képviselője a világirodalomban Eötvös (*A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*). Egész munkája annak bizonyítására irányul, hogy a köznek azt az alakját, melyet államnak nevezünk, csak az egyén eszközének lehet tekinteni, s képtelenségnek tartja, hogy az államot szeretni lehessen (II. köt. 101., 114. l.), s úgy van meggyőződve, hogy a létezés czélját, akár az ész, akár a vallást kérdezzük, másban mint az egyénben keresni nem lehet.

Mindazáltal Eötvösnél is megvan már az egyén és köz öseredeti együttessége, mindkettőnek a természettől alkotott volta, de az egyénnel kezdettől fogva együtt létező köz nem az állam, hanem az, a mit társadalomnak nevezünk; mert Eötvös szerint (II. köt. 77. l.) az állam csak a magasabb fejlődés eredménye; az állam szerinte végkéig fölbomolhatik, ellenben a társadalom örökké fönnáll. — Így értelmezve a közt, mint-hogy az ellentétbe helyezve az állammal, tulajdonkép csak az egyén létformája, Eötvös individualistikus álláspanja még föltétlenebbnek tünik föl. Hasonó lesz az eredmény Eötvös tanának más értelmezése által, mely szerint állam az emberi élet kezdetén nem létezik, annak egyes forradalmi szakáiban pedig mint külön szervezet eltünik s az általános közületbe olvad, a melynek egyedüli ható ereje az egyén.

A köz és egyén ellentétessége Eötvöst az egyenlőség és szabadság ellentetes, egymást kizáró voltának tanához is vezeti; a közzel együtt jár a hozzá tartozók bizonyos egyenlő alávetettségé vagy abban egyenlő uralma, más szóval az egyenlőség, a mi szükségkép az egyének önrendelkezésének megszorítását vonja maga után; de meg mentül többre terjed ki a köznek hatalma, annál inkább fenyegetett a kisebbség szabadsága a

többség által, s így a kisebbségnek nemcsak egyéni, hanem a politikai szabadsága, vagyis az egyenlőség is megsemmisül.

A szabadságnak és egyenlőségnek, vagyis egyénnek és köznek ez egymást kizáró természetét különösen hangsúlyozza Eötvös s mások is. (Stephen: *Liberty, Fraternity, Equality* 239. l. Bergeret, *Principes de Politique. La fraternité a pour objet de rétablir sans cesse l'égalité détruite par la liberté.* 50. l.) A képzeleti egyénre, annak képzeleti szabadságára nézve a köz fönnállása csakugyan vést hozó, megsemmisítő a tényleg letező egyénre, annak pozitív szabadságára nem szükségképi ez, csak lehet ilyenné. Az egyenlőség, melyet a köz magával hoz és követel, semmi egyéb, mint az emberinek minden egyén viszonyaihoz mért megvalósulása, az egyéniségnek szabadsága és különössége daczára az ember lényegét alkotó egyetemessége; ez egyetemesség eltorzulhat, ha mennyiségi értelemben vétetik, megsemmisülhet, ha az emberiség egyes tagjai egyetemes jellegöknek megfelelő állapotból kirekesztetnek, szóval, ha az ember eszméje megtagadtatik, a mi azonban épen a szabadság, az emberi önrendelkezés útján történik, mert emberi akarat teremti a természetellenes egyenlőséget és kiváltságot. Az egyénnek, a szabadságnak az egyenlő, az egyetemes emberiben van a határa. Szabadság és egyenlőség nem zárják ki, sőt követelik egymást, de a szabadság épen úgy lehet az egyenlőség megölője, a köz az egyén temetője, mint viszont. A közt, az egyenlőséget kárhóztatni, a szabadságot egyéni alakjában dicsőíteni, a valóságnak egyoldalú megítélése, miről alább a szabadság tárgyalásánál bővebben.

Századunk második felének és végének kutatásai nagyobb-részt önkénytelenül a köz és az egyén egyenrangúságát fogadják el s a merev individualismus kivétel, de a közületies fölfogásnak socialistikus árnyalata is, a mely az egyén külön valóját mellőzve, benne, az ó-kori fölfogással egyezőleg bármilyen kényszernek alávethető példányt látva, a mai gondolkodás csak egyik szükségletének bír eleget tenni.

Accolas az ő államböleletével, mely a nép, a társadalom önálló lényiségét tagadja s az egyén kizárólagos, egyedüli autonómiáját vitatja, magában áll és tana csak úgy anarchiára vezet, mint Proudhon fölfogása. (Accolas: *Principes de Politique.* — Proudhon: *La création de l'ordre dans l'humanité. La justice dans la révolution.*) Accolas a maga individualisti-

kus fölfogásával, a társas kapcsolatot az emberek közt tisztán az egyéni erkölcs erejével reméli föntarthatónak s a közt egyedül az egyéni erkölcs, az egyéni okosság eredményének tekinti.

Az angol túlzott individualistákat részint angol józanságuk, részint a mai positiv kutatások eredményei óvják meg ily szélsőségektől, e tekintetben jellemző Wordsworth Donisthorpe (*Individualism a System of Politics* 1889.) és Auberon Herbert (*Compulsion by State*) vitája.

Teljes öntudatossággal csak Dupont-White állítja föl (*L'individu et l'état*) az állam és egyén egyenlő lényegességét az emberi eszme megvalósulásában, vagy mint ő mondja, a haladásban. E lényegességet nemcsak a haladás keresztülvitelében találja, de megindításában is, s mintegy előre látva a Spencer iskolájának tanát, hatalmas érveléssel száll annak azon tétele ellen, hogy a művelődéssel a köz, az állam egyre fölöslegesebbé válna. Mint vitázó irat annak bizonyítására írva, hogy az állam haladó közületekben nagyobb szerepre jut, mint-hogy viszonyaik bonyolultabbakká válnak, nem ment egyes túlságoktól. Az állam, a társadalom az ember problémáját rendszeresen nem tárgyalva, a kérdés teljes megoldását nem nyújtja. Az államot sok részben csak mint kormányt tekintve, az egyénnek és köznek kapcsolatát szabad államban mellőzve, az állam memzeti alapját nem ertve, azt is elmondhatni róla, hogy egyoldalú, minden esetre pedig, hogy az egyénnek és közületnek közös gyökerét, az ember eszméjében föl nem tüntetve, két nagy megfejtetlen ténynél, az egyénnél és köznél megállapodik. Mindezek ellenére egészeben véve az emberi közület ez alapkérdésében nemcsak szerzői elsőség, hanem a tisztázás körül komoly érdem is megilleti.

A köz és az egyén válhatatlan kapcsolatát más név alatt tanítja Bergeret (*Principes de Politique*). A közt a tekintély, a hatóság (autorité) neve alá foglalja s alatta azt a társadalmi erőt érti, a mely régóta létezik: ezzel a népet állítja szembe, mely minden ember összesége, vagyis az egyénekre széteső tömeg, végelemzésben tehát az egyén. Hatóság s nép, minden ellentétességek mellett egymás nélkül meg nem lehetnek, s az emberiség e két erő evolúciójának egymás fölé kerekedése, vagyis az anarchia és a despotismus közt fekvő átmeneti alakokban futja meg pályáját. A sok szellemes, sőt igaz, a mit

Bergeret a maga álláspontja védelmére fölhozni bír, teljes erőre emelkednék, ha a helyett, hogy a közt a hatósággal azonosítva, a köz egyes külön alakjait s a nép mögött rejlő összegyéniséget elemezte volna.

A végeesség közé helyezett, lényegének egy részével maga is véges ember szellemisége, azaz végtelensége után sóvárogva, ahhoz úgy egyénileg, mint közületileg különböző úton közeledik.

Vallásában közvetlenül bizonyos a végtelenről, léleekben, kedélyben a véges fölé emelkedett a hívő.

Művészetében képzelme segítségével rontja le a végesnek hiányosságát s a kép, melyet létrehoz, a végtelennek gyönyörével tölti el.

Tudományával behatolva a véges világ erőinek kapcsolatába, észbelileg lesz független a véges világtól.

A végesből való kiemelkedés azonban, melyre a vallás segít, nem szünteti meg annak nyomását, a művészet csak darabonként szemlélteti a végtelent, a tudomány, bár egészben magyarázza a világot, annak kapcsolatára nézve folyton változó megfejtéseket ad s a végtelen után törekvő emberi alkotások mindegyike abban a hiányban szenved, hogy a végest a maga korlátozó erejében, melylyel az éhség, az éghajlat a távolságok, a pusztító természeti erők által a hívőre, a művészre, a tudósra egyaránt bénítólag hat, közvetlenül át nem alakítja.

Vallás, művészet, tudomány a véges fölé emelnek alanyiségünk egy részében, de a másikkal, melynek útján a végeshez lánczolva vagyunk, annál jobban érezzük ennek nyomását.

E nyomás kesztet a végtelent a végesbe belé vinni, ezt akként átalakítani, hogy az is csak eszköze, elősegítője legyen végtelen lényegünk megvalósulásának, hogy élelem, hajlék, ruházat, utak, járművek, fajfentartó nemi ösztönünk, testi egészségünk s erőnk a végtelennek szolgáljanak.

Gazdálkodás, fajfentartó ténykedés, nevelés, tanítás azok a módok, a melyekkel az ember a végesnek egyenes, közvetlen átalakítására részint a jelenben tör, részint azt a jövőben biztosítani akarja.

Az emberi törekvéseknek e különböző irányjaiban egyaránt megvan a hajlandóság a végletekre, a vallás általános világkerüléssé, a művészet üres játékká, a gazdálkodás a fukarság vagy pazarlás, a nemi ösztön a merő érzéki gyönyör eszközévé fajul.

E végletekből az ember önlényegének fölismerése s összes létfeltételeinek számbavétele által szabadul ki s utóbbiak összhangzó irányzására törekszik a képzelet, a tudás, a hit, a gazdasági czélszerűség kölcsönhatásából kifejlődő erkölcsi érület s annak alapján nyugvó erkölcsi magatartás által.

Az erkölcs, mint a belsőre ható erő nem eredményezi azonban okvetlenül a véges világnak külső kapcsolatokból álló körében az emberi eszme valóságát.

Ennélfogva az emberi szellem, a mennyiben a véges világ kapcsolata okvetlen megkívánja, külsőleg is megakadályozza az erkölcs legszükségesebb követelményeibe ütköző tényeket, sőt meghatározza és ellenállhatatlan külső erővel tartja fönn és mozdítja elő az emberi életnek minden oldalú, pszichikus, gazdasági, erkölcsi, vallási összhangját.

Az emberi szellemnek az a ténykedése, mely által az emberi élet különböző irányainak összhangja az ember eszméjének szempontjából külső erővel biztosítatik és előmozdítatik, az országlás, a mely részint az emberi cselekvények külső szabályozásában, vagyis jogalkotás és jogszolgáltatásban, részint tartalmilag új állapotok létrehozásában áll.

Az emberi életnek mindezen törekvési irányai egyaránt előfordulnak az egyénben és a közben. Az egyén nemcsak hívő, művész, tudós, gazdálkodó, fajfentartásra törekvő, erkölcsös, hanem még a rendezett közületi életben is van neki bizonyos fokú önigazságszolgáltatása, bizonyos fokú országló hatalma (büntettek megakadályozásában, köztárlásban). A köz pedig nem egyedül az országlásra szorítkozik, hanem bizonyos gazdasági érdekek gondviselője, erkölcs, hit, tudás, költészet, művészet forrása és megőrzője, a fajfentartás valószínűsítője.

Az emberi közület tehát legáltalánosb fogalma szerint bizonyos időben élő egyéneknek, múlt, jelen és jövő nemzedékeknek s az emberi élet összes irányainak kapcsolata.

Azonban ez általános közület alkatelemei: az egyének, a különböző korok nemzedékei és az emberi élet különböző irányai egymás irányában mint külön erőforrások lépnek föl s az általános közületnek külön közületekre való tagosulását eredményezik. Így keletkezik az általános közületen belül a fajfentartás közülete, vagyis a törzs, majd később a monogam család, a gazdálkodás, a tudás, a hit, a művészet közülete

vagyis a társadalom, az országlás, irányzás közülete, vagyis az állam.

Az országló, vagy mai szokottabb nevén állami tevékenység annak köszöni az emberi életben központi helyzetét, hogy az emberi eszme, a mennyiben véges valóságára tör, minden szálával okvetetlenül annak az irányzásnak sphaerájába jut, a melyet a véges világ öntudatlanul is gyakorol az emberi cselekedetekre.

Ez állás szüli a félreértéseket az állam hivatása tekintetében; központisága az emberi életben az emberi élettel való azonosságnak vétetik, irányzó functio helyett teljesen teremtő, létrehozó működést tulajdonítanak neki, mint az ó-korban s az újabb socialistikus törekvésekben. Viszont a végesség tekinteteinek, a viszonylag kivihetőnek túlsúlya az állami ténykedésekben eredményezi, hogy a vallás vagy a tudomány tételeinek pusztá külső végrehajtójaként fogatik föl.

Már Aristoteles észrevette az ó-kori gondolkodás e hibáját, midőn (*Politika* II. könyv. I. fejezet, 3. és 4. §., továbbá II. fejezet. 9. §.) Plato ellen polemizálva reá mutat, hogy az állam, ha mindent körébe akar vonni, megsemmisül, mert nyilvánvaló, hogy a családban bensőbb az egység, mint az államban, az egyénben nagyobb, mint a családban, úgy hogy az állam mint sokak egysége fönn nem állhatna, ha amazok önállóságát el nem ismerné.

Az ember a maga eszméjét állami, országló tevékenységével bármily viszonylagos mértékben megvalósítván, szabaddá lesz. Országlás és szabadság egy.

A szabadság ugyanis mindenekelőtt valamely lénynek fogalmával egyező állapotát, erőinek háborítatlan érvényre emelkedését jelenti. Ez a természetes szabadság; ily értelemben szabad a természet, az állat is, ha állapota fogalmának, természetének megfelelő.

Midőn az ember magát a véges természet fölött külső hatalommal úrrá bírja tenni, azaz felsőbbségét, végtelenségét nemcsak kedélyileg, de külsőleg fönn tudja tartani a véges fölött, midőn a lényében összeolvadt szellemi és természeti tényezőknek kellő egyensúlyát eléri, a mit egyedül se vallás, se tudomány, se művészet, se gazdálkodás, se társadalmi forgalom, se erkölcsi viselkedés nem adhat meg neki, hanem a mindezekre támaszkodó, önirányzó, vagyis országló,

állami tevékenység: ekkor mondhatni, hogy az ember szabad lett.

Az emberi eszmének e tárgyilagos valósulása a vak természeti erők módjára, az emberi és a természeti tényezők ösztönszerű harcából, az alkalmazkodás útján állhat be. Ez az ember természetes szabadsága.

Az ember sajátos, azaz szellemi szabadsága ellenben csak akkor következik, ha eszméjének e valóságát öntudata és akarata teremti meg, vagyis ha az embernek a természettől való függése mérvét esze és akarata határozza meg, minthogy a természet véges határait, de saját lényegének a végesség korlátolta mivoltát is teljesen megsemmisíteni, túlhaladja az ember erejét.

A szabadság emberi értelemben uralmat jelent, a melylyel az ember a maga eszméjét önfelismerte s önmeghatározta korlátok közt külsőleg valósíthatja s azt tovább módosíthatja.

A szabadságnak ezek az összes lényeges alkatelemei az embernek se külön egyéni, se külön közületi formájában föl nem találhatók, hanem csak e két formában együtt. Csak a közben, névszerint az állami közületben élő egyén lehet szabad, csak a szabad egyénekből álló, életét tagjainak közreműködésével folytatató közület (nemzet) mondható annak.

A szabadság nagy folyamatának egyes elemeit megtaláljuk a közületen kívül is, így akaratunk belső elhatározását, megtaláljuk egyesek kiemelkedő hatalmát, melylyel külsőleg is érvényt bírnak szerezni egyéni akaratuknak, szóval van a közületin kívül belső, lelki szabadság, van egyéni szabadság, ámde az első a rabszolgának is sajátja, az egyéni szabadság pedig köz nélkül ingatag, bizonytalan, mert hasonló egyének szabadsága fenyegeti.

A valódi szabadság állandó hatalmat, megingathatatlan erőt jelent, a minővel a köz, mint egész rendelkezik s egyesek szabadsága mindaddig nem ilyen, a míg nem az összeség erejének folyománya.

A valódi és teljes szabadság továbbá nem állapotodhatik meg a belső elhatározásnál, a szándéknál, mert a szabadság legfőbb tulajdonságát, teremtő erejét csupán bensőleg nem mutathatja meg, ha az akarat a gondolatok, a vágyak világából a külső térbe ki nem lép.

A teljes szabadság, mint hatalom csak a közben van és a közszabadságban benn van úgy a belső mint az egyéni szabadság, még pedig annál fogva, mert csak a közben van oly ellenállhatatlan erő, a milyen nélkül az egyén belső szabadsága is más egyének önkényének labdájává tehető, s a milyen nélkül az emberi akarat külérvényesülése épen lehetetlen. Csak ily erővel lehet az emberi akaratnak a korlátok tágitásához fogni, melyek a természeti és emberi világ részéről az emberi eszme valóságát akadályozzák, ettől az erőből függ teljesen az egyes ember érvényesülése, ereje vagyis szabadsága is, csak kevesen lehetnek ott erősek, szabadok, a hol a köz gyöngye, határozó erő nélküli, ellenben minden egyén szabadsága fölteszi a köznek szabadságát.

A szabadság e hatalmi eleme elsőrendű fontosságú, a mint hogy a szabadság a közfelfogás szerint is erőt, nem pusztán akadályoktól való mentességet jelent; az akadályok önelkűzdésében nyilatkozik csak az erő, azok hiánya nem bizonyítja az erő jelenlétét.

A szabadság azonban nemcsak hatalom és erő, hanem öntudatos, önelhatározó természetű is.

A szabadságnak önmeghatározó elemeinél az egyéni és a közszabadság nem kevésbé vannak egybe lánczolva.

A köznek szabadsága e szempontból annál teljesebb, mentül inkább az egyének akaratán, érzületén nyugszik a köznek élete. A köznek szabadsága bármily nagy legyen kifelé más közületek irányában, ha abban a közület tagjai önelhatározólag részt nem vesznek, csak negatív szabadság. — Korlátlan monarchia, szűkkörű aristocratia alatt álló közületek szabadsága, hatalma kifelé a legnagyobb lehet, befelé azonban az önelhatározó állami ténykedés csak egy emberre, vagy egy rend kevés számú tagjaira lévén szorítva, belsőleg silány, mert kevés emberi egyént juttatva a közületi, az összletben teremtő tevékenységhez, a közületet, mint ilyet nagyobb részében szenvedőleg, sőt holt tömeggé teszi.

Világos azonban, hogy az egyeseknek az összletbeli érvényesülése, vagyis közületi, politikai szabadsága nem vezethet az egyéni szabadság elnyomására, mert az egyének közületi szabadsága mellett lehetetlen azoknak mint egyéneknek is nem érvényesülni. A köznek, azaz más egyéneknek életére befolyást gyakorolni jogosult egyén, nem fogja e befolyást

önön külön egyéni életének szabadsága megsemmisítésére használni.

Ez állhat, ez lesz az ellenvetés, a többségre nézve, de nem áll szükségképen a kisebbség irányában is. Csakugyan a többségek gyakori zsarnoksága történelmi tény.

Bizonyos azonban e ténnyel szemben, hogy a zsarnokoskodó többségeket csak a kisebbségek eleven szabadságérzete akaszthatja meg leghatályosabban.

Bizonyos továbbá, hogy a hol a kisebbségek elnyomása lehetséges, ott közszabadságról többé szó nem lehet, ott csak egyéni szabadság létezik, a többséget alkotó egyéneké, a köz ellenben megsemmisült, egyének csoportjára szakadt.

A belső szabadság, melynél fogva cselekedetünk belső indító okaira nézve nem kényszeríthetünk, az egyéni szabadság, melynél fogva akaratumknak bizonyos körben külsőleg is urai vagyunk, a közületi, más szóval politikai szabadság, melynél fogva mások életére, a köznek akaratára egyéniségünkkel befolyunk, nem ellentétesek elvben, mert az emberi szabadság egy törzsének csak külön hajtásai s csak is a kivitelben torzulhatnak el és alakulhatnak egymás rovására.

Ha pedig a szabadságot tartalmilag veszszük, az az emberi eszmének egyéni és egyetemes oldalaival, önfelismert és önmeghatározott korlátok között való érvényre jutása.

Az emberi eszme azonban a végesnek és végtelennek, egyéni és közületi alanyainak egymásra hatása által valósul meg. Ez oldalról a szabadságnak a közszel összeforrott volta egész természete újabb világosságot nyer.

A mint az ember eszméje csak közületi összalakjában teljes, épen úgy világos lesz, hogy az egyén csakis önlelkét másokba átöntve, ezek benső világának fényét magába fogadva, vagyis a közre támaszkodva fejtheti ki az emberi eszmét a maga külön életében, azaz egyéni szabadságának a köz természetes korlátja, mely korlát azonban a szelleminek végtelen átható erejénél fogva támponttá válik, viszont pedig a köz, a míg az egyén lelki világában öntudatra nem jut, tehetetlen, szűkös tartalmú marad.

De e kölcsönös föltételezettség a szabadság korlátatlan természetéről alkotott fogalmakat is lerontja. Az egyén a közhez alkalmazkodva korlátozza véges egyéniségét, de emberiebb, nemzetiebb s ezzel szabadabb lesz, a köz tisztelve az egyén

külön életének, elhatározó erejének nyilvánulását, szintén korlátozza magát, de az egyéniségnek tért engedve s fölényét, az egyetemes emberit és nemzetit ily szabad egyének akarásával létrehozva, a szabadság sokkal teljesebb fokára jut, sem mint ha azokat lenyűgözve, erőszakkal tudna csak az emberi eszmének érvenyt szerezni.

A végesnek és végtelennek, az emberi eszme e két elemének küzdelme a további erősség a mellett, hogy a szabadság nem korlátlan állapot, egyáltalán nem állapot, hanem folytonos küzdelem, mely a korlátok részbeli elismeréséből, részbeli lerontásából áll. Ugyanis az emberben rejlő végtelen, önelhatározó erő, csakis véges eszközökkel bírja a végest megközelíteni, legyőzni, mi természetszerűleg föltételezi, hogy a végesben rejlő korlátokhoz kell véges eszközeit alkalmaztatni.

A szabadság, mondja Benczur (*A szabadság és társadalmi rend elméletei* 268. l.), miként a földművelés, az orezák verejtékében él.

A köz és az egyén szabadságának határa egymás irányában, vagyis a köznek hatalma az egyes fölött, ennek a köz fölött, illetve irányában, továbbá az egyén szabadságának határa más egyénnel szemben abban áll, hogy a köz és az egyén csak arra törekedhetnek, a mi az emberi eszme követelménye, és a mi egyszersmind a köznek és az egyénnek önelhatározó tehetségét nevelni bírja.

Az ó-kor a szabadságot uralomnak, valami pozitívnak fogja föl, nem uralomtól való mentességnek.

A szabadság azért tekintetett mindig a jók legfőbbikének, mert valaminek önön erővel való létrehozását értették alatta. Az uralom pedig öntudatos, önerejű létrehozást jelent. Aristoteles igen egyszerűen fejezi ki az ó-kori fölfogást (VII., más beosztás szerint VI. könyv I. fejezet. 6. §. és számos más helyen), midőn a democratia alapelvét fejtegeti, a mely a szabadság. «A szabadságnak, így szól, egyik jelzője: kölcsönösen és váltogatva uralkodni és engedelmeskedni, mert a demokratikus fölfogás szerint az igazságosság a szám szerinti, nem az érték szerinti egyenlőséget kívánja. A szabadság másik jelzője a democratia szerint, hogy az ember élhessen, a mint neki tetszik, vagyis hogy senkinek se tartozzék engedelmeskedni, de mivel ez lehetetlen, legalább hogy fölváltva uralkod-

hassék és engedelmeskedjek, a mi megegyezik az első jelzővel, az egyenlőséggel.

Eötvösnek kétezer év után fölállított problémáját a szabadság és egyenlőség ellentétéről Aristoteles már látja, de annak megoldását egyrészt csak nem-demokratikus államforma útján véli lehetségesnek, másrészt meg a problema nem is létezik reá nézve, mert az állam és egyén közt azt az ellentétet, melyet az újabb kor teremtett, midőn az államot többnek, magasabbnak veszi az egyének közös érdekösszegénél, az ó-kor nem ismerte; itt az állam tulajdonképen nem volt egyéb, mint a társadalom, vagyis az egyforma és erősebb érdekűek szövetsége a gyöngébbek ellen, vagy, mint Aristoteles szelídebben kifejezi, a lélek uralma a test fölött, mely mindkét fél előnyére van, a közület uralkodó elemei felelvén meg a léleknek, a kormányzottak, a rabszolgák a testnek. Az általános emberi eszme hiányzik, csak a különös, de egymáshoz hasonló emberi egyén jut öntudatra.

Az egyetemes emberi eszmét ugyan Eötvös sem látja az államban, csak a vallás, a morál tételeiben s az egyéni bensőben tulajdonít neki létet; ezért képviselői nála ezek az egyetemesnek, míg az állam csak hatalmi szerv, mely a vallástól es az egyéni benső jószágától nyeri fenségét s így az ellentét az egyéni és a politikai szabadság közt, továbbá a szabadság közt, mely az egyénben nyilatkozik, és az egyenlőség közt, mely szerinte az állam hatalma irányában való alávetettségéből áll, Eötvösnél megfordított szempontból következik be.

Az ó-kori szabadság-fogalomban továbbá a politikai és az egyéni szabadság teljesen összeesnek, mert az állam itt nem egyéb, mint az egyesek egyforma vallási, értelmi, gazdasági szükségleteinek közös fedezése.

Az egyesek állami létfenntartása a zsákmányból, a panem et circensersről való gondoskodás, a rabszolgaság, mint az előkelőbbek kényelmére fentartott intézmény, az államvallás, az állami játékok mind azt mutatják, hogy az állam az egyéni szükségletek fedezésének rendszere.

A keresztyénség csak részben és pedig alaptanai, de sokkal inkább helyzete által idézett elő változást a szabadság-fogalomban.

Alaptanai által annyiban, hogy az ember lényegét egyetemességébe és a kedély bensejébe helyezte. Ennek következté-

ben a szabadság, mint az akarat belső indító okai fölött való uralom és mint az embert emberi minőségénél fogva megillető erő fogatik föl, az Isten képére teremtetség, az istenfiúság hite által magasztaltatik föl, mely tökéletességekre szabadsága által juthat az ember, illetve érdemesíti magát.

Ámde a szabadság fogalma már Szt. Ágoston tanai által határozatlanná válik, a mennyiben Szt. Ágoston nemcsak azt vitatta, hogy egyedül az isteni akarattal megegyező cselekvésben rejlik a szabadság, vagyis nemcsak a szabadság tartalmát állította föl, hanem a szabadság önelhatározó elemét a választási tehetséget elvetette, az isteni malaszt művének állította, s az egyház is a teljes választási szabadságot, a mint Pelagius tanában fölállítottatott, megtagadta.

Mindenesetre sokkal inkább az egyház helyzete idézte elő a szabadság fogalom átalakulását annak következtében, hogy szervezkedése kezdetén tagjai a főnnálló római állam irányában külön világot alkottak s annak eszméivel szemben hitők, azaz egyéni szabadságuk érvenyesítésére törekedtek.

A szabadság a keresztyénséggel uralomból, az uralom alól való mentességgé lesz arra nézve, a mi legegényibb a belső életre.

Az emberiség továbbá a keresztyénséggel két országra szakad, a világi és egyházi országra s a szabadság mindenkiben mássá lett, az elsőben megmarad uralomnak, az utóbbiban minden külbefolyástól való mentességgé, s az egyének csakis Istentől való függésévé lesz.

Az egyház ugyan az állam hivatását is kezebe törekszik venni, vagy fölötte uralkodni s ebbeli küzdelmeiben a politikai szabadságot is szolgálja, sőt annak legmerészebb tanaitól sem irtózik, mint Salisburi Jánosnak, Becket Tamás kortársának *Policraticusa* mutatja.

A mérsékeltabb Aquinói Tamás *Summa Theologiae*. — *De Regimine principum*. Az *Aristoteleshez írt kommentár*) bár nem ad jogot az egyháznak a fejedelmek letételére, de az alattvalókat hűségök alól fölmentettnek véli, mihelyt kiközösítették.

Mégis az egyháznak az állam fölött gyakorolt legnagyobb hatalma idejében sem tűnik el az egyházi és az állami szabadság különbségének tudata.

Szt. Bernát, a XII. század nagy egyháztanítója ellene szegül (*De Consideratione*) az iránynak, mely az egyház tekin-

télyét külső hatalom, uralom nélkül nem bírja képzelni, s a két kard elméletét is módosítja, Szt. Bonaventura pedig az államnak isteni rendelkezésen alapuló természetét tanítja.

Az egyház működése tehát az állammal szemben, bármi lett legyen indító oka, a szabadság egy új nemének, a külső hatalommal ellátott közuralom ellen irányuló, az egyéni szabadsággal gyakran egybe találkozó szabadságnak ad lételt. De magában a világi közületben s a világi dolgokra vonatkozólag is kidomborul az egyéniség, a keresztyénségnek a bensőre irányuló, az egyetemes emberi rendeltetést hangsúlyozó jellege következtében, s a mint e közület lassan az egyetemesnek hordozója lesz, az egyéniség vele szemben érzi sajátosságát, önmagára is kezd támaszkodni gazdasági, úgymint vallási dolgokban.

Dante *Monarchiája*, melyet irodalmunkban Domanovszki jellemzett (*Dante mint politikus író* című akadémiai értekezésében), e fejlődés első irodalmi jelzője Dante az államot az ember legmagasb céljaival, szellemi fejlődésével hozza kapcsolatba. Az ember természetes tehetségeinek fejlődése nem kevésbé fontos, mint a természetfölöttieké; ezért az államnak önállóknak kell lenni. De Occam Vilmos ferenczrendi szerzetes is tanítja már a XIV. században (*Quaestiones octo de potestate summi pontificis. — Tractatus de jurisdict. imperatoris*), hogy Krisztus nemcsak a bűntől, hanem más szolgaságtól is megszabadította az embert. Paduai Marsilius *Defensor Pacis*ában nemcsak a világi hatalom önállóságát vitatja az egyházzal szemben, hanem annak demokratikus formáját is, sőt az egyházi hatalmat tisztán lelkinek ismeri csak el, melynek külső, kényszerítő hatalma az egyes fölött nem lehet.

Az állam és egyház ellentétének, a kétféle szabadság küzdelmének folyamatát az abszolút királyságok s a protestantismus kifejlődése a XVI. században fejezik be.

Az abszolút királyságok s a vallási és világi célokat összefűző protestantismus az államnak, mint az ember egyetemes céljait felölelő szervezetnek megteremtői.

Midőn azonban az egyéni bensőségig fejlett, önmagában megállni bíró ember magát az egyetemesnek nevében fölötté hatalmat gyakorló abszolút állammal, mint ténynyel szemben találja és annak nyomását érzi, e tényt kimagyarázni, korlátait meghatározni törekszik.

Így fordul a szerződés elméletéhez a XVII. században, mely nem egyéb, mint az egyénnek az állam végső okává tétele, a nemzetétől, társadalmától elszakítva gondolt s így szükségkép korlátlan egyén szabadságának előtérbe lépése, az államnak az egyéni szabadság merő korlátozásaként való fölfogása, s vele szemben a politikai szabadságnak, a közuralomban való részvételnek csakis mint az egyéni szabadság biztosítékának megengedése.

A szabadság merő korlátlanságnak tekintetik, melyet csak a természeti lehetetlenség s a jól fölfogott önző érdek mérsékelhet. Látszik ez az iskola alapítójánál, Grotiusnál; mert a XVI. századbeli monarchomachoknál, Languetnél (*Vindiciae contra tyrannos*), Buchnannál (*De jure Regni apud Scotos*), Boétienél (*De la servitude volontaire ou le contre un*) föllépő szerződési tanok nem az individualismusból vezetettek le és kivétel nélkül vallási háttérök van.

Grotius ugyanis a szabadságról való lemondást s a rabszolgaságra kötelező szerződést lehetségesnek tartja. (*De jure belli et pacis.*)

Az egyetemes emberitől elszakasztott empirikus egyénre, a társas kötelékből kiragadt emberre nézve a szabadságot nem lehet másban, mint korlátlanságban keresni, mely az egyén tetszésének, boldogságának irányása alatt áll.

A tárgyak szerint, a melyek után az egyéni tetszés törekszik, lesz az egyéni szabadság következménye más. Hobbes (*Leviathan* és *De Cive* című műveiben) az emberi egyén legfőbb vágyát állati léte fentartásába helyezvén, minthogy ezt a háborús állapot legjobban veszélyezteti, ellenben a béke legjobban kedvez neki, a béke érdekében a legzsarnokibb közhatalom fölállítását kívánja, melyet mesterségesen alkot az ember, qua opificium artis, . . . propter protecionem et salutem . . . hominis naturalis.

Mentül magasatosb az egyénről alkotott fogalom, annál inkább elvész az egyéni és a közszabadság ellentéte, a szabadságnak az akadályoktól való mentességbe, a korlátlanságba helyezése. Így bár Spinoza szintén az egyénből indul ki (*Ethica. Tractatus theologico-politicus. — Tractatus politicus*), de annak lényegét szellemiségébe helyezvén, az Istenség részecskéjének tekintvén, a közt nemcsak az egyén önfentartása érdekében látja szükségésnek, hanem hogy szellemiségét inkább kifejttesse.

A szükségképiség, mely a közületi lét fenállhatásával, a világ rendjével jár, úgy okoskodik Spinoza, nem ellenkezik a szabadsággal, ezt csak az önkény és erőszak fenyegeti. Ellenkezőleg, így szól: engedelmeskedjél a belsődben rejlő Istennek s uralkodni fogsz, vesd magad alá az örökkévaló szükségképiségnek és szabad léssz. Az állam czélja, hogy az emberek testöket, lelköket fejleszthessék, eszöket használhassák, valójában tehát a szabadság. (*Tract. theol. pol.* 20., 11., 12.) Az állam az esznek megvalósult uralma, nem a szabadság korlátja, ellenkezőleg biztosítéka. Spinoza egyforma buzgalommal harczol a közszabadságért s az egyének elévülhetetlen jogaiért, különösen a gondolat- és lelkiismeret-szabadságért. Mert ha két egyén egyesül egymással, az kétszer oly hatalmas lesz, de másrészt meg az egyén lényege gondolkodó erejében van, annak tehát szintúgy sértetlenül fen kell maradni.

A spinozistikus fölfogásnak minden szépsége mellett is kérdés marad azonban, ha csak egyének léteznek s az állam csak ezek szabad egyesülése, hogyan állhat be az ész uralma az egyéni szenvedélyek és korlátoltságok fölött, ha annak az egyénektől független léte egyáltalán nincs, minthogy az egyéneken szükölködő, korlátolt voltuknál fogva az alsóbbrendű emberi tehetségek szükségképen túlnyomók. Ezt a kérdést bár föl nem veti, úgy látszik megoldottnak tekinti Horn Ede hazánkfia (*Spinozas Staatslehre zum erstenmale dargestellt.* 1851. című szép munkájában) az *Ethica* nevezetes helye «Homini igitur nihil homine utilius» (4., 18-hoz való scholion) által, miben azonban a fönnebbieket szerint nem osztozhatunk.

Az egyénből kiinduló, csak az egyéni szabadságot hangsúlyozó fölfogás alaptétele az, hogy az, a mi az ember eszméjének megfelelő, a helyes, az igazságos, a magasztos, a jó csak mint elvont fogalom, csak mint képzeleti eszmény, mint az egyéni öntudat tartalma él. Ez a Spinoza fölfogása, ez a Lockeé is, a ki szerint (*Two treatises on Government*) az egyén más egyén nélkül meg is lehet, s a kinél a közület csak arra való, hogy a gyöngéket a gonoszok ellen védelmezze és az által keletkezik, hogy az egyesek lemondanak az önbíráskodás jogáról s azt az államra ruházzák, mely e jogot az emberek természetes jogainak szabályai szerint gyakorolja.

Az egyéni szabadság az egyes ember joga, melynél fogva a természetjog adta jogosítványokkal élhet, a politikai szabad-

ság szintén az egyes joga, a melynek segélyével a természetjog adta szabadságát biztosítja.

E conceptio maradt uralkodó Anglia irodalmában, nem intézményeiben, főleg Blackstone *Commentárja* által, s veleje abban foglalható össze, hogy az egyénnek csak önmagára, szellemi és gazdasági önfentartására vonatkozó ténykedései a lényegesek és eredetiek, ellenben azok, a melyek által az emberek egymás cselekvésére kényszerítőleg befolyanak, midőn törvények hozatalában, közfeladatok megoldásában részt vesznek, azokkal szemben másodlagos jelentőségűek, holott a szabadság, az erkölcsiség épen abban ténylegesül legjobban, ha az egyén más egyénnel együtt és egymásra befolyva, önzéséből kiemelkedve, bír helyesen akarni és cselekedni.

A legeredetibb új-kori politikai bölcsező, Rousseau megylegtovább az egyéniség istenítésében, de a közület szükségét végül mégis elismeri,

Szerinte az egyéniség nemcsak meglehet a köz nélkül, hanem a köz az emberre az egyenlőtlenség, a romlás, a boldogtalanság szülő anyja. (*Discours sur l'origine de l'inégalité.*)

A köz ugyanis az emberek kölcsönös függésének állapota, mihelyt az ember közületbe lép, beáll a szabadtalansága. Az ember szabadnak született s mindenütt bilincsekben találjuk. A köz nem az ember természetéből, hanem véletlen okok találkozásából támadt, a melyek el is maradhattak volna. Az egyén eredeti állapotában oda jut, hogy ereje kisebb lesz, mint a veszélyek, melyek fenmaradását fenyegetik. Életmódját meg kell változtatnia, ha fen akar maradni, s a köznek olyan formáját kell kitalálni, a mely a köz minden tagjának személyét és javait közös erővel védelmezi, s a melyben az egyén mindenkivel egyesülvén, csak magának engedelmeskedik. (*Contrat social.*)

Ily közület csak az által jöhet létre, ha minden egyén teljesen és egyenlően a közre ruhazza minden jogait, mert akkor mindenki egyenlően alávetvén magát a köznek, senkinek sem áll érdekében, hogy magára és embertársára terhesbtegye az így beálló állapotot, de nincs is semmi előjog, a mit az egyén a maga részére követeljen, mert hisz mindenéről lemondott, végül pedig egyik egyén a másik fölött egyenlő hatalmat nyervén, visszanyeri, a mit lemondása által elvesz-

tett. Az egyén a függetlenség helyett szabadságra, saját ereje helyett a köznek legyőzhetetlen erejére tesz szert.

Az ember a köz által buta, korlátozott állatból eszes lényvé, emberré válik természeti szabadsága helyett, melynek csak az egyén erejében volt határa, polgári szabadsághoz jut, melyet a közakarattal korlátoz s erkölcsi szabadságra emelkedik, a mely abban áll, hogy ösztönei helyett önalkotta törvényének engedelmeskedik.

Az ekként keletkezett közületnek, csak egyesekből állván, nincs, nem is lehet más érdeke, mint azoknak, a kiből áll, minél fogva az egyénnek a közszel szemben nincs szüksége biztosítékokra, hisz az saját tagjainak nem fog ártani akarni. A közület az által, hogy létezik, mindig az is, a minek lenni kell.

A köz maga magát nem kötheti meg, mert hisz önmagával senki sem szerződhetik.

A köz természetesen nem szívja föl magába teljesen az egyéneket, azok élete szabadsága független tőle, az ember szabadságáról nem mondhat le, mert ez emberi minőségének elvetése lenne, a köz pedig emberek közülete. A polgár és az ember jogai közt különbség van tehát. Polgársága, közületi tagsága által nem veszti el az egyén emberi jogait, a közületi szerződés által az egyén csak azt idegeníti el hatalmából, életéből, szabadságából, a mi a közre, vagyis Rousseau értelme szerint az egyenlő állapotú egyének közös szükségéire fontos, habár el kell ismerni, hogy annak meghatározása, minek van ilyen fontossága, a közt illeti.

Bármily téves volt Rousseau föltevése, hogy a valóságban létező egyének bírjanak, összes jogaikról való lemondás útján egyenlővé téve, a közjónak szolgáló, a szabadságot biztosító közületet létrehozni, bármennyire szolgált gondolatának részletezése az állam szervezete tekintetében az egyéni szabadság elnyomására irányuló gyakorlati rendszabályok támpontjául, s bármennyire hajlik érvelése az egyéninek rovására a közületi szabadság felé — az egyéni szabadság elidegeníthetetlen volta s a közületi, vagyis politikai szabadságnak minden emberre egyenlő szükségessége mégis Rousseau nevéhez marad fűzve az állambölcseletben.

Kant nem tett egyebet, mint hogy az egyéni és politikai szabadságot az ész egyetemes törvénye alá helyezte, az egyénnek s a köznek, az ész egyetemes törvényében, az alanyi tet-

széstől független tartalmat adott s Rousseau empirikus emberét a kötelesség fogalma által észbeli lényenyé alakította át, a tagjainak közös érdeke által vezetett államot az ész követelményének s az ész törvényhozása alatt állónak tüntette föl.

A szabadság Kant szemében nemcsak idegen okoktól való mentesség, hanem oly okozatiság, oly erő, mely maga adja magának a törvényt. (*Grundleg. z. Metaph. d. Sitten.*) De ez az okozatiság, ez az erő nem korlátlan, nem önkény, mert a kötelesség «magasztos, nagy neve» alatt áll, a mely az embernek személyiségéből származik. Ennél fogva az ember a természet mechanizmusától független ugyan, de önesze alkotta törvényeknek alávetett. (*Krit. d. prakt. Vernunft.*)

Az állam lélektana azonban azonegy Rousseaunál és Kantnál, az államot az egyéni jog nagyobb biztossága teremti, s az egyének egyesült akaratából eredhet csak a törvénye. (*Metaphys. d. Sitten* 44., 46. §.)

Abban is egyeznek, hogy megvan mindegyiknél az ember és a polgár, meg az egyéni és politikai szabadság, de azért minden az egyénből ered, s a szabadság csak erkölcsi követelmény, nem a való világnak, hanem a mellette levő eszményi világnak lakója.

Kant ugyan erkölcstani és államtani irataival ellentétben, *Anthropologiában* a való világ természetes tényezőiben s nem az egyének akarategyesülésében látja az emberi eszme, a szabadság megvalósulásának erősebb eszközét, 1784-iki értekezésében (*Ideen z. e. allgem. Geschichte in weltbürgl. Absicht*) a szabadságot az államban tárgyasultnak mondja, és így összölfogása az egyéni és közszabadság méltatásaként is lenne magyarázható. De lehetne annál fogva is, mert a szabadságot, melynél fogva az ember önön élete céljának, módjának öntudatos oka lehesen, úgy a magán, mint a közéletre nevezve föltétlen követelményként állítja föl, mégis főmunkáit tekintve, alapíránya individualistikus s tulajdonképen Montesquieu az, a kinél ha nem is mint kimagyarázott gondolat, hanem mint tény föltétlen bizonyosságként van oda állítva az egyéni és a politikai szabadság.

Montesquieu ugyanis, a mint (*Esprit des lois* I. k. 3. fejezet), maga mondja, a dolgok és viszonyaik természetes rendjéből indul ki, s az egyéni és politikai szabadságot, mint tény veszi föl, s e tényből folyik érveléseinek tetemes része, de

különben is finom érzék a szabadság iránt jellemzi a nagy politikai bölcselőt.

A szabadság (XI. k. 3. fejezet) szerinte egészen más, mint a függetlenség; nem abból áll, hogy az ember mindent tehessen, hanem abból, hogy azt tehesse, a mit akarnia kell s később idézve Cicerot (*Omnes legum servi sumus, ut liberi esse possimus*), hozzá teszi, a mit a törvények megengednek.

Az ellenvetés, mely Montesquieunek ezért a fölfogásáért rendesen tétetik, hogy a törvények önkényesek lehetnek, megdől az által, hogy a törvényeket általában a dolgok természetes rendjében rejlő szükségképi kapcsolatoknak, a gyakorlatilag lehetséges igazságosságnak kifejezéseként (I. E. 1. fejezet) veszi, s hogy azt e helyen így értette, abból is kitűnik, mert főmeghatározásában a súlyt a szabadságban annak megtehetésére fekteti, a mit az embernek akarnia kell, a mi alatt csak az erkölcsileg s jogilag helyest érthetni.

A szabadságot Montesquieu először (XI. könyv) az alkotmányhoz való viszonyában fejtegeti, s az alkotmányt fejtegetéseiből kitetszőleg csak a souverain hatalomban való részesevésnek és e hatalom nyilvánulási módjainak meghatározásából állónak tekintve, nyilván a politikai szabadsággal foglalkozik.

A politikai szabadságot abban látja, hogy a souverain hatalommal, még pedig olyképen visszaelni ne lehessen, hogy valaki a törvénynyel ellenkezőre kényszerítettessék, vagy abban megakadályoztassék, a mit a törvény megenged.

Az egyéni szabadság ellenkezőleg abban áll, hogy magok a törvények túl ne menjenek az egyén viszonyainak rendezésében a dolgok természetes rendje követelte határon s az egyént el ne nyomják.

Montesquieu formai meghatározása szerint (XII. könyv 1. fejezet) ugyan az egyéni szabadság a biztosságból áll, a melyet valaki bír vagy bírni vél, de a XII. és XIII. könyvek részletes fejtegetésében a biztosság fogalma a fönnebbi concretebb értelmet nyeri.

A politikai szabadság attól függ, hogy a souverain hatalom ne legyen egy kézben, hanem több hatalmakra vált, s egyik hatalom megállíthassa a másikat, midőn a törvénytől el akarna térni, ellenben az egyéni szabadság attól, hogy maga a törvény ne kívánjon többet az egyéntől, mint a mennyi igazságos.

A politikai szabadság szempontjából a demokratikus és aristokratikus köztársaságok nem szabadok, mert souverain hatalom nincs megosztva különböző realis erők közt. Viszont lehet, hogy egy állam a hatalmak megosztása szempontjából lehet szabad, de egyéni szabadság nincs benne, mert a hatalom megosztása ellenére az egyén mód nélkül el van nyomva.

A mit Montesquieuból inkább következtethetünk, azt az 1789-iki francia nemzetgyűlés világtörténelmi nevezetességű declarációja az ember és polgár jogairól már elvi világossággal állítja föl: az egyéni és politikai szabadságot.

De az európai államok a rendiség, az osztálykülönbségek, az absolut királyság katholikus egyház elleni küzdelmeikben, valamint a nemzeti alapon való szervezkedés s a jog-egyenlőség érdekében vívott harczaikban inkább a politikai, mint az egyéni szabadság érvényesítése felé sodortatnak.

A tudomány a maga spekulatív irányában, különösen Hegelnél, merő elvonásnak tünteti föl az államnak az egyének szerződése által való létrejöttét, az egyéni szabadságnak a szabadság forrása és föalakjakénti fölfogását, s az individualismussal szemben a nemzeti és a világszellem lényegességét erősebben hangsúlyozza.

Hasonló az eredménye Comte positiv bölceletének, valamint Burke és Savigny jogtörténelmi fölfogásának.

A politikai szabadságnak nemcsak túlsúlyát, hanem az egyéninek teljes megsemmisítését követelik ellenben a socialistikus tanok és socialistikus forradalmi kísérletek.

A szabadság eszményének ily alakulási szakában veszi azt Eötvösünk (*A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*) a legbehatóbb és egegyetemesb szempontokból kiinduló bírálat alá. Nincs mű az államtudományi irodalomban, a mely a szabadságot egyéni és politikai alakjában, az emberiség erkölcsi és értelmi fejlődésével való kapcsolatában, történelmi változataiban, a társadalom és állam szervezetétől való feltételezettségében úgy föltüntetné, mint a magyar író.

Elévülhetetlen érdeme az egyéni szabadság szükségességének megdönthetetlen megállapítása, az állam s ez által a politikai szabadság határainak beható bírálata. De Eötvösről is elmondhatni, a mit ő Montesquieuról mondott, hogy művében minden igazabb, mint az alapelvek, a melyekből kiindul (I. köt. XI. fej. 458. l.).

Eötvös szerint ugyanis a szabadság (I. köt. fej. 49. l.) lényegében egyéni s az ember tehetségeinek önválasztott céllok elérésére való fölhasználhatóságában áll, mely lehetőség a társaságba lépés által, a társak egyenlő joga által korlátozást szenved. E szabadsággal ellenkezőnek jelenti ki (I. köt. I. fej. 51. l.) a népfelség elvét, a mi arra vonatkozik, hogy az egyes polgár részt vehet az állam kormányzásában és a mi az egyesek szabadságának szempontjából nem egyéb, mint az a hatalom mely az egyesek szabadságának korlátokat szab. A hol az előbbi mindenre kiterjeszkedik, az utóbbinak nem marad semmi tere (I. köt. I. fej. 51. l.). Ép így ellenkezik a szabadsággal a nemzetiség érzelme, mert a nemzetiség azoknak a különös sajátságoknak szeretetéből áll, a melyek az egyének bizonyos csoportjait másoktól megkülönböztetik, más csoportok fölött kitüntetik, és a melyeknek mentül nagyobb érvényt szerezni más csoportokkal szemben, valamint az egyes csoporton belül élő más nemzetiségű egyesekkel szemben a nemzeti érzelem törekvése. A szabadság egyéni, míg a nemzetiség nevében nem az egyénnek, hanem egy collectív lénynek követelnek jogokat (I. köt. V. fej. 138. l.).

A szabadság (I. köt. II. fej. 9. jegyzet) fogalma tagadáson alapszik, s ha annak birtokát legfőbb boldogság gyanánt tekintjük, a legkívánatosbnak tűnik föl szükségkép az az állapot, a melyben a szabadságot épen nem korlátozza az állam, mert még nincs is állam. A szabadság, az ő helyes fogalma szerint (I. köt. befej. 509. l.), az egyesnek önállósága az államtól.

Az egyes soha sem célnak, hanem mindig eszköznek tekinti az államot, mely által személyes céljait elérni törekszik. És az emberi létezés célját mindenképen az egyénben kell keresnünk s az államnak, ha fönn akar állani, úgy kell rendezve lennie, hogy az egyéni önzés számításának megfeleljen, mert az állam oly lény, melyet szeretni nem lehet. Az állam föladata az egyéni biztosság. (II. köt. III—IX. fejezet.)

A politikai szabadság azonban, a melynél fogva az egyén az állam hatalmában részt vehet, nevezetesen képviselőit a törvényhozásban és végrehajtásban, választhatja és felelősségre vonhatja, nem nyújt biztosítékot az iránt, hogy az állam természetes határait nem fogja az egyéni szabadság rovására áthágni. Ennélfogva az egyéni szabadság csak az által biztosítható, ha kevesbiteni törekszünk a hatalmat, melyet az állam (jelenleg) minden egyéni viszonyra gyakorol. (II. köt. 3. könyv.)

XVII. fejezet 248. l., 6. könyv, IX. fejezet 654. l., XIII. fejezet 687—719. l.)

Eötvösnek ez alapelvei szerint, melyekhez sokban hasonlítanak Simonéi (*La liberté politique civile et de conscience*), habár Simon műve értékre Eötvösehez nem is hasonlítható, a szabadság nem lenne uralkodás, hanem csak lehetőség és az ember erőinek csupán egyéni kifejtése; a jog, az erkölcs, a szép, az igaz merőben elvont fogalmak és a szabadságnak nem alkotják tartalmát, mert annak tartalma nincs, egyszerű lehetőség az, de az államnak sem, mert az állam egyszerű hatalmi szervezet, a nemzetiség pedig, mint az egyének bizonyos csoportjának közös tulajdonságaira való büszkeség, merőben esetleges jelenség, sem a jognak, sem az erkölcsnek, sem az államnak nem lényeges alkateleme s a szabadságra a legveszélyesb törekvés, mert csak más nemzetiségi csoportok, illetve más nemzeti-ségű egyesek fölötti uralkodás által nyerhet valósulást.

Fejtegetései következtében azonban Eötvös maga számtalanszor elismeri, hogy a saját erőnek önálló kifejtése, a mi szerinte a szabadság, teljes kifejelettségében szükségkép a mások erői fölött való rendelkezés utáni vágyat, az uralkodás vágyát ébreszti, úgy hogy a szabadságra és uralkodásra törekvés különböző foka ugyanazon emberi hajlamoknak (I. köt. VI. fejezet, 185. l.). Az uralkodás, így szól tovább, nem egyéb, mint a hatalom, mely által a mieinken kívül mások erőit is felhasználhatjuk saját céljainkra (I. köt. XI. fej. 433. l.). Miután az uralkodásra törekvés és a szabadság, mint többször megjegyzők, szoros összeköttetésben állanak... mondja Eötvös más helyt, az állam uralmában való részvétet pótlékül tekintheti az egyén a tőle elvont szabadságért. S némi biztosíték is van e részvételben, hogy az államhatalommal nem élnek vissza az egyesnek szertelen elnyomására (II. köt. 3. könyv, XVI. fej.). De legvilágosabban van ez a gondolat kifejezve a következő helyen: «Az uralkodási hajlam elvégre sem egyéb, mint az ösztön, mely szerint egyre több idegen erőt szerzünk önválasztotta céljainak elérésére, azaz: a szabadság legfőbb fokára törekvés»... (II. köt. 4. könyv, XII. fej. 366. l. — Lásd még II. köt. 4. könyv, XII. fej. a) jegyz. — 4. könyv, XIV. fej. a) jegyz. — 5. könyv, IV. fej. — 6. könyv, XIII. fej. 692—707. l.) Ép ily határozottan ellene mond maga Eötvös a szabadság oly felfogásának, mintha az merő lehetőség volna s nem egyszersmind uralom, hatalom.

«Miután, így szól, az egyes ereje a társadalom kívüli állapotban igen korlátolt, s az ember... az uralmat csak akkor gyakorolhatja, ha szellemi erőit... megtanulta másokkal való egyesülés által helyesen használni, kétségtelen, hogy az ember szabadsága társaságon kívüli állapotban szükségkép igen korlátolt, mert a szabadságnak hiányzik első biztosítéka, tudniillik az erő, mely által az őt környező természetet céljaira fölhasználhatja... Az egyéni szabadság első legfontosb biztosítéka tehát a társadalmi állapot s annak minden tökéletesedése, tehát mindenekfelett az állam (II. köt. 3. könyv, XVII. fej. 243. és 244. l.)»

Még határozottabb a következő hely arra nézve, hogy Eötvös maga is lehetetlenségnek tartotta a szabadságot a korlátoktól való mentességnek, valami egyéninek képzelni: «Bizonyára senki sem nevezhetné szabadnak azon embert, a kinek senki sem parancsol, de a ki személyes erején kívül egyáltalában semmit sem fordíthat egyéni céljaira (II. köt. 4. könyv, XII. fej. 366. l.). — A ki az állam lehetőségét tagadja, nemhogy megalapítaná az egyéni szabadságot, sőt megsemmisíti mindazon viszonyokra nézve, a melyek fölött az ember csak azon esetben uralkodhatik, ha nagyobb államközségekbe áll össze... A hol pillanatra az állam minden kötelékét erősen szétszaggatták is, megint visszaállítá a nép tüstént az államot; e jelenséget épen a szabadságvágynak kell tulajdonítani.» (Alább 369. l.)

A szabadságnak uralmi, továbbá okvetetlenül nemcsak egyéni, hanem közületi jellegét Eötvös fölfogásában a következő hely is mutatja: «Épen azon ösztön, mely szerint (az ember) mindennek ura, azaz lehetőleg szabad akar lenni, viszi rá az embert, hogy mások segélyét igyekezzék biztosítani, vagyis: az vezeti társaságba. A családon kívül minden emberi társaságnak a szabadságvágyban találjuk természetes okát... (II. köt. 4. k. XII. fej.)

Eötvös egész munkáját az egyéni szabadság szeretetének legélénkebb érzete lengi át, ellenben a politikai szabadságot, melyet elvi fejtegetésében az egyenlőség, illetve a népfenség elvével azonosít, az emberiségnek a legnagyobb veszélynek nyilvánítja. Bármily jogosult legyen is egyes államok és történelmi korszakok szempontjából a politikai jogok egyenlőségének vagy a népfenségnek ellenzése, sem az egyenlőség, sem a politikai szabadság, noha a népfenség annak csak egyik esete,

ily általános elítélés tárgyául nem szolgálhat oly íróra nézve, a ki a szabadságból, még ha csak az egyéni szabadságból indul is ki. Hiszen az egyenlőség, minthogy sem testi, sem szellemi egyenlőséget nem jelent, mert ilyen nem létezik az emberek közt, mást nem jelezhet a számtanból kölcsönvett fogalmával, mint az emberi eszme közösségét, az emberi rendeltetés egyformaságát, s mint ilyen az egyéni szabadsággal, mely e rendeltetésnek önelhatározó megvalósítása egy-egy ember által, elvileg nem ellenkezik, a politikai szabadság pedig az egyének érvényesülésének alakja egymás fölött. Meg a legridegebb többségi uralom, vagyis a politikai szabadság elfajulása mellett is legalább a többséget alkotó egyénekre nézve az az egyéni szabadság kiterjesztése.

Maga Eötvös, habár a politikai jogok egyenlősége ellen küzd, az egyének részvétét az államhatalomban egész műve folyamán nemcsak önként értetődőnek tartja, de egyenesen ki is mondja, hogy «ha politikai szabadság alatt az állam azon intézményeit értjük, melyek által az állam tagjainak, egyéni szabadságuk és érdekeik biztosítására a törvényhozásban s a közügyek igazgatásában eldöntő befolyás alapíttatik, úgy a történelemnek legjobban bizonyított tényeként állítható oda, hogy a polgári (értsd egyéni) és politikai szabadság az emberiség szellemi és anyagi fejlődésére a legkedvezőbb volt.» (I. köt. IX. fej. 373. l. — Lásd továbbá II. kötet, 3. könyv, XVII. fej. 245. l.)

Valójában Eötvös tehát nem a politikai szabadságot állítja ellentétbe az egyénnel, hanem amannak csak népfellegi alakját, a mit azonban az elvi megállapításnál világosan nem mond meg. Érvélese oda irányúl, hogy van olyan politikai szabadság, a mely az egyénit megsemisíti, s a mi akkor áll be, ha az egyén befolyása a közakarat meghatározásában illusorius. (II. köt. 3. könyv, XVII. fej. 245. l.)

Ennél fogva Eötvös szerint az egyéni és politikai szabadság egyenlően szükséges, az elsőt elérhetni az állam hatalmi körének a legszükségesbre szorításával, de e hatalomnak erős központosításával, míg a második az állam szervezetének helyes meghatározásától függ, nevezetesen pedig az egyén politikai részvétének a szavazati jogon, a végrehajtó közegek felelősségén kívül az önkormányzatra való kiterjesztésétől.

Eötvös előtt világos, hogy a politikai szabadság viszony-

lag nagyobb biztosíték az egyéni szabadságra, mint annak hiánya, s nem okoskodik Sidgwickkel akként (*Elements of Politics* 363. l.), mintha a kettő közt csak az a kapcsolat lenne, hogy a politikai szabadság a többség egyéni szabadságát biztosítja, de a kisebbségét nem, mert látja, hogy a politikai szabadság mellett az elnyomott kisebbségnek is vannak békés eszközei a fölemelkedésre, az önvédelemre, míg annak hiányában nincsenek, mert tudja, hogy az emberi élet nem jegecszerű szabályossággal, hanem folyó állapottal inkább irányokat, mint bevégzett alakokat mutat.

Azonban Eötvösnek a politikai és egyéni szabadság kapcsolatát hirdető tételeit túlszárnyalják az ellenkező értelműek.

Elvi kiinduló pontjai nem egyeznek részletes fejtegetésével, mit onnan magyarázhatni, hogy nagy műve, melyről méltán mondta Fallmerayer, hogy Montesquieu *Esprit des Loix*-ja mellé állíthatni, sőt azt sok tekintetben fölülmúlja, a rendszeresség hiányában szenved; ez az oka annak is, hogy az államot, jogot, erkölcsöt és szabadságot egymástól elszakítva gondolja, vagy legalább tárgyalja, s a míg az első történelmi korcsalakjaiban, különösen kora, a 48 utáni reactio idejebeli jellegével áll szembe elött, addig a jog, az erkölcs a maga elvont tisztaságában, már pedig kétségtelen, hogy a jog, az erkölcs a valóságban épen úgy eltorzulhat, mint az állam.

Előszava ellenére, hogy műve tisztán tudományos kísérlet, nagyon is kora közvetlen kérdéseinek hatása alatt áll, s a történetbölcséletre nagyobb súlyt helyez, mint az államtudományi fogalmak teljes kifejtésére. Történelmi nagy apparátusa ellenére elvont észjogi a gondolkodási iránya az állam, a jogfogalmak tekintetében; a szabadság egyéni alakja iránti előszeretete magyarázza nála a nemzetiségi tényező szabadság- és államellenességére nézve vallott tanokat, holott az állam teljesen soha sem nélkülözte a nemzeti jeleget, a közületi szabadságnak pedig a nemzeti eszménél nincs hatalmasb kapcsa, mely mint a szabadság tartalma is egyenlő értékű az általános emberivel.

Az állam és társadalom nyomasztó befolyása az egyénre, szolgáltak okul Mill-nek a szabadságfogalom elemzésére (*A szabadságról*. Kállay ford. magyarul). Mill műve távolról sem hasonlítható ugyan Eötvös hatalmas alkotásához, sokkal kisebb keretben mozog, de épen ez által van fölötte viszonylagos

előnye. Átlátszóbb a célja, világosan állítja oda a kérdést: Melyek annak a hatalomnak a határai, melyeket a társadalom az egyén fölött gyakorolhat? és pedig akár külső hatalma, akár véleményének ereje által? vagyis mekkora lehet az egyéni és közületi szabadság? Abból indul ki tehát, hogy a társadalom, mely alatt az államot is érti, létezik, szükséges, a mi Eötvösnél bizonyítás tárgya.

Az emberi életnek, mely részét igényli az egyéniség, s melyet a társadalom? Így szól Mill, s ezzel kétségtelenül bizonyítja, hogy az emberi életet nem tekinti egyedül az egyéniségben rejlőnek, hanem a közületben is s ha művében az egyéniség jelentőségének oly lelkes, beható, finom méltatásával találkozunk, ez onnét van, mert saját korában az emberi természetet a társadalom túlhatalma által látja fenyegetve, holott más történelmi korszakokban annak az egyéniség az ellensége.

Millnél nincs ugyan világosan, teljes tudatossággal kifejezve, hogy a közület is az emberi szabadság egyik természetes alakja, mégis nem állítja oly kirívó ellentétként szembe a szabadsággal a társadalmat, mint Simon (*La liberté politique* stb.) Simon szerint a szabadság problémája mindig a körül forog, mekkora rész jusson a hatalomnak (autorité), s mekkora a szabadságnak? A szabadság előtte a cél, az állami közület, a hatalom pedig a módszer e cél elérésére. Hogy egy nemzet hatalma a nemzetnek is, tagjának is szabadsága lehessen, Simonnak hosszú, szónokias, rendszertelen, munkájában nem látjuk sejtve. A szabadság Simon szerint a jognak, a hatalom az emberi gyöngeségnek követelménye.

A tárgyilagos élettől elvonatkozó e felfogással szemben, Millnek ugyan szintén egyoldalú individualistikus álláspontja mégis sokkal inkább magyarázza a való élet jelenségeit.

Az egyéni szabadság körét Mill abban találja, hogy az egyénnek oly cselekvényekben, a melyek egyedül őt magát illetik, saját elhatározását szabadon kell gyakorolhatnia s azokért a közületnek nem felelős, ellenben mindaz, a mi által az egyén mások érdekeire kihat, a társadalom hatalma körébe esik s a közületi szabadság tárgya.

Ez elvet úgy is fejezi ki Mill, hogy valamely művelt közönség bármely tagja fölött csak akkor lehet jogosan, akarata ellenére is hatalmat gyakorolni, ha ez által mások valami bajtól kiméltetnek meg.

Nem bocsátkozva itt a felállított elv helyességének bővebb elemzésébe, annak hibája abban rejlik, hogy az egyéni és politikai szabadság egymás mellé vannak állítva, mint egyformán szükségesek, de közös alapjuk az ember eszméje, vagy mint Mill nevezi, az emberi természet nincs kidomborítva; e nélkül a társadalmi és egyéni szabadság részben kelleténél szűkebbre, részben igen tágira van vonva.

Így például a kereskedés nyilván oly emberi tény, a mely által egyik ember a másiknak bajt okozhat, a nélkül, hogy a köz a kereskedés egyes tényeibe általános magán- és büntetőjogi szabványain túl, abban az irányban is befolyhatna, hogy a kereskedő felek érdekeinek gazdasági szempontból való teljes megóvását biztosítsa. Maga Mill is elvétől való kivételnek tekinti a be nem avatkozást a kereskedés szabadságába. A házasságon kívüli közösülés, a szegények házassága oly emberi tények, a melyek által másoknak, főképen a születendő gyermeknek bajt okozhatunk, a nélkül, hogy itt — a közszemérem, vagy a fejetlen kor védelmén kívül, — az állam beavatkozási jogát elismerni lehetne, mert ily beavatkozás által az egyén saját erkölcsi ereje tétetnék fölöslegessé. Az embernek, mint öntudatos szabad lénynek az eszméje nem engedi, hogy efféle emberi cselekvényeknek másokra kiható volta ellenére is a közület az egyén szabadságát megszorítsa.

Viszont az egyén ténye, melylyel magát rabszolgaként eladja, öngyilkosságot akar elkövetni, még oly esetben is, midőn azzal senki jogát, sőt érdekét sem sérti, azt hiszem, jogosan megakadályozhatók, mert az ember eszméje, vagy érzelmesben kifejezve, méltósága ellen vannak. Mill érvelése, hogy az önként vállalt rabszolgaság meg nem tűrése abból igazolható, mert a rabszolgaság által az illető lemond szabadságáról és ennek következtében elveszti szabadsága minden használatát a közülettel szemben, nem egyeztethető össze saját elvével, a mely az egyént nyilvánítja legfőbbnek mindazon dolgokra nézve, melyek csak magát egyedül érintik.

Az egyéni és politikai szabadság közös alapjának, az ember eszméjének ki nem jelölése oka annak Millnél, hogy a míg az egyéni vélemény, egyéni életmód és az egyéni egyesülés szabadságának szükségességét teljesen meggyőzőleg bizonyítja s az egyéniséget az emberi fejlődéssel azonosnak mondja, addig közület vélemény szabadságát, melynél fogva az belső erejével

az egyénre hatni törekszik, kárhóztatja, pedig a mily szükséges az emberi eszme valósulásához, Millel szólva, az emberi fejlődéshez az egyéniség szabadsága, épen oly bizonyos, hogy az egyéniség jó tulajdonságai csak az által válnak az emberiség javára, ha azokat a közvélemény nyomása támogatja, az egyéniség gonosz irányzatai pedig teljesen csak úgy tehetők ártalmatlanokká, ha azoknak a közvélemény is ellenszegül. Mill a tökéletesedés, a fejlődés állandó és csalhatatlan forrását az egyén szabadságában keresi, mert szerinte az egyéni szabadság következtében annyi haladási központ alakulhat, a hány egyén létezik (*A szabadságról.* 114. l.), a mit tagadni nem lehet, de a haladási központok csak a jónak valamely közületileg elismert típusa szerint egyesülhetnek általános emberi haladássá.

Az egyéniséget s az egyéni szabadságot csak úgy tehetni az emberi élet legfőbb elvévé, ha mint Kállay Béni Mill *Szabadságáról* szóló munkájának fordításához írt bevezetésében, az ember rendeltetésének a pusztá létet fogadjuk el, s az ember célját egyéniségének a kellemes és kellemetlen érzetek megszerzése vagy elkerülése szerint alakuló érvényesítésébe helyezzük. A társadalmi együttlét ez esetben egyszerű számvetési feladattá válik abban az irányban, szaporodnak-e vagy csökkennek-e általa a kellemetes érzetek, Mill azonban az emberiség haladását, tökéletesedését, bizonyos esetekben az egyén jogi kötelezettségét embertársai java előmozdítására, életök megmentésére kétségtelen elvnek tekinti; ily szempont mellett az egyéniség és egyéni szabadság, mint az emberi élet egyedüli irányzója következetesen fenn nem tartható.

Nem kevésbé becses a szabadságnak nemcsak lélektani, de különös politikai és egyéni elméletére Mill *Logikájának* az a része, a mely a morális tudományok logikájával foglalkozik s a mely végeredményében találkozik a speculativ német iskola mai álláspontjával, a mint ezt Kuno Fischernél (*Ueber die menschliche Freiheit*) képviselve látjuk.

E fölfogás szerint a szabadság nem az önkényes választási képességben, nem az indok nélküli határozásban áll. A szabadság e gondolatmenetben a lehető indokok öntudatos fölismerését, mérlegelését, az emberi tehetségek, a jellem oly önalakítását jelenti, melynél fogva az ember elég erős lesz csak a leghelyesebb, nem bármely indokot választani.

Azok között, a kik a szabadságot közületi és egyéni

alakjában elválhatlannak ismerik föl, különösen kiemelkedik Buchez (*Traité de politique*). Az emberi szabadság, mint igen helyesen kiemeli, abban a mérvben növekszik, a melyben az egyének egymás közti kapcsolata, vagyis a művelődéssel. A köz nélkül az ember nem használhatná szabadságát. Nem szükség egyebet tenni, hogy a szabadság közjellegeről meggyőződjünk, mint föltevésképen az egyént elszigetelni a köztől; köz nélkül az egyénnek nincs működési tere; a közületen kívül a szabadság meddő lehetőség, abban valódi működő tehetség.

Ellenben irodalmunk legutolsó nagyobb terjedelmű terméke, mely a szabadsággal foglalkozik, Asbóth munkája (*A szabadságról* 1872.), nem tekintve azt, hogy inkább a szabadság történelmi fejlődésével, mint természetének megállapításával foglalkozik, a szabadságot csak mint egyénit bírja képzelni és természeti jelenségnek, az embert környező világ szükségképi eredményének tekinti.

CONCHA GYŐZŐ.

PETŐFI ÉS NÉMELY KÜLFÖLDI KÖLTŐK.

Második közlemény.*)

WHITMAN ÉS PETŐFI.

The proof of a poet shall be sternly de-
ferr'd till his country absorbs him as affec-
tionately as he has absorbed it. (*Leaves
of Grass* 218.)**)

I.

Az előbbiekből kitetszik, hogy Petőfit úgy tekinthetjük, mint a modern forradalmi democratia hívét és éneklőjét. Nem ismerte azt alaposan, jogosultságát, természetét elméletből nem tanulta: rohamait, viharzását szerette, ezeknek remélte élvezetét, ezeknek előízét merítette a francia költőkből. Ennek nagy eszmeit öntudatlanul tolmácsolja, midőn hazája szabadságáért küzd; ennek a magyar hazában létesítéseért «apostolkodik».

Igaz, hogy versei nagy része nem erről szól, hanem szerelemről, borról, társaságos örömekről, bajokról, sőt ha a hazáról szól is, nem democratáskán szól. De minden költsége bír több tulajdonával a democratáskán, mely a népiességgel természetesen csatlakozik s némely talán fő jellemvonással hozzá tartozik. Itt a gondolatok, másutt az alak vagy szólások eredtek a nép lelkéből, szokásaiból; és énekeinek legsajátosabb tere vagy háttere mindig a magyar népet: a pusztá, a csárda, a délibáb és a mező emberei, az egyszerű munkás élet, hol a democratia gyökeredzik, a honnan a nép lelke előbb és följebb nem

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 212. számában.

**) Jól megfontold és csak úgy add valakinek a költő nevét, ha a nemzet oly szeretettel fogadta magába, mint ő maga a nemzetet.

vágyik, hová a magasan állók lelke megnyugodni alá száll, az ős ember paradicsoma. Úgy látszik, itt van a maga helyén eredetileg a legtisztább költői lélek, mely magáról örömet levetkezi a mesterkelt élet terhelő lomjait — itt a hol a képzelődés naiv művei ma is épen úgy származnak, úgy tenyésznek, mint évezredek előtt — hol az államról mit sem tudnak, a törvényhozásra nem gondolnak, egyedül a természet törvényeit értik, a politika nevétől irtódnak, mint ravaszságtól, ámitástól. Érzései itt támadnak, eszméi itt teremnek, de tüzet az európai democratia izgalmai élesztik, amaz itten szülemlett emberies gondolatoknak tárgyalását, kifejezése módját számos esetben a francia költőktől tanulja el. Sokszor az eszmeiket is onnan vette. Sokszor azok szellemében szól a magyar nép szabadsága ügyében, ha nem elméleti tanulmány vagy előkészület nyomán is.

Ismerünk azonban oly költőket is, kik az újkori democratia megállapodott elveit ismerik, ezeket előkészülve éneklik; a már meghonosodott népuralomnak följobb vágyásáról és követeléseiről szólnak. Ezek már nem elnyomatásból menekedni, rabságból kitörni igyekeznek, hanem a teljes szabadság édenében a többet vagy mindent tudás fájának gyümölcséből mindig édesebbet követelnek.

A népuralom másvilági, amerikai költőjét, annak legnyíltabb óhajtásait, követeléseit, tehát az újvilági költés szélső álláspontját méltó megismernünk, a mi költőnkkel szembe állítanunk, és meggondolnunk nemcsak a kettő különbségét, hanem azt is megsejtenünk, meddig csaponganak a kor amerikai költőjének merész vágyásai. Mert valóban, ha már a legújabb idők társadalmi törekvéseit közvetlenül megismerjük és szemléljük, méltó e törekvések ösztöneit, hirdetőit is meghallgatnunk; nézeteiket megismernünk s a mi jót találunk bennök, eltanulnunk, az ellenkezőktől őrizkednünk.

Ezért legyen szabad költőnket egy vele sok tekintetben azonos irányú amerikai költővel, W. Whitmannal összevetni. Életíratának ismerete, legbecsesebb munkájának (*Leaves of grass: Gyep levelei*; kisebb-nagyobb költemények) komoly tanulmánya, egy-két ismertetőjének adatai talán lehetővé teszik, hogy híven és méltón jellemezhessük. Sokan emlegették, kivált halála alkalmával (1892 április); tanulmányozták, jó és rossz tulajdonait számba vették, mérlegelték, sok oly tulajdont fődöz-

tek fel benne, melyek magokban véve is tanúlságosak, de a mi költőnkre is emlékeztetnek. Többen, s köztök kitünő angol műbírálók hiányai mellett is korszakalkotónak nézték. Hazánkban is többször volt róla szó, legalább futólag; többek közt e sorok írójától is angol kritika nyomán a *Budapesti Szemlében*.

Egy nagy nevű ismertetőjének szavaival mutassuk be. «Egy ember lép előnkbe, mond ez (Dowden E.), ki elődei közül egyhez sem hasonló, ki dicsőíti magát és híresztelik a kritikusok sípjai, dobjai, mint Amerika bárdját, a democratia költőjét. Csak egy óráig olvassuk a *Gyep leveleit* s átlátjuk, hogy itt nem óvilági agyagból gyúrt emberrel van ügyünk, hanem olyannal, kit nem tudunk óvilági nevezettel minősíteni. Önérzetes és követelő; modorában valami hatalmas oda-se-nézés (nonchalance) van, melyet nem úgy tanult el vagy öltött magára, hanem a mely vele termett, természetéhez van növe; nem felénken tekintget felénk művei mögül, várván szavazatunkat, hanem úgy tesz, mintha mondaná: akár kellek, akár nem, itt vagyok, egy szilárd, nem jelentéstelen alkotása a mindenségnek. Tudomást kell rólam vennemek.»

«Osztályozni nem tudjuk, hová. Vonz és eltaszít, felkölti kíváncsiságunkat, bámulatunkat, vagy éppen ellenkezőleg, eltaszít. Csak közönyösek nem tudunk iránta maradni. Akárhogy érzünk iránta, de föl sem venni nem tudjuk. Fölizgat, föl-híja ítéletünket; lehetetlen meg nem értenünk, s így vagy el kell fogadnunk, vagy eltaszítunk, nyakunkról leráznunk. Bírálói nagyobbreszt az ember személyiségére terjesztették ki ítéletüket; legtöbben úgy tanulmányozták, mint a létező társadalomtól, a fönnálló környezettől (milieu) elütő tüneményt.»

Ilyenformán fogadták, ilyenképen bírálták eleinte Petőfit is: ellensegei is, kik könnyeden elítéltek, jóakarói is, kik eredetiséget láttak benne, értéket is valamit, de egy ideig nem sokat reményltek tőle. Tudjuk, mikkel vádolták ócsárlói, mint idegenkedtek tőle első bírálói, később is mi okból mondá Erdélyi és más szókkal nem azonos értelemben Eötvös, hogy megítéléséhez nincs mértékünk. A negyvenes évek politikai és irodalmi mozgalmi közben vetődött a fővárosba, az írók körébe, az irodalmi élet nem rég kezdődött élénk sürgésébe. Vidékről jött, vándor életből, hol már némi idő óta készült a pályára, költő kezdett lenni. Amaz életben színészek és irodalom-kedvelők közt, vidéki felsőbb iskolák új erővel működni kezdett iro-

dalmi köreibben tanult ábrándozni, verselni, szavalni, útjaiban nagy gondolatokkal foglalkozni: fázva hevülni, éhezve lelkesedni. Semmivel sem bírva a hazát félteni, érette erőtlen testtel is csatára készülni és hősi halálra. Sok ideig nem símúlt a fővárosi műveltebb szokásokhoz és rendes élethez. Látszott rajta némi vadság, különködés, elszóródottság; elméje szilaj, fekezetlen volt. Sokaknak visszatetszett önérzetének túlzása, olykori kitörése, kedélye, mely lecsilapodni, megnyugodni alig tudott. Volt valami kellemetlen különködés öltözetében (Spencer, Csokonai-mente, virágos atlasz atilla stb.). Olykor a nép fiát, máskor a magyar ifjút legénykedve utánozta. Ilyformán írják Whitmannak viseletét is. Hanyagúl öltözködő amerikai ifju módjára jelenik meg, majd utóbb is, mindig míg él, feltűnő viselettel jár. Hat lábnyi magas ember, feszes, viador magatartással, kúszált, csapzott szakálla, meztelen, széles mellén repdesve. Fején terjedt konya kalap, magasan hordva, mintegy mutatva könnyed, független önérzetét. Különcsége még többre is ment. Egy látogatója, Conway, fügefalevel divata előtti állapotban találta, sütkölődve a fővényen.

Szegényes, hányatott volt Whitman élete is, kezdettől végeig. Egyszerű vidéki szülektől származik; tanulmánya abból állott, hogy elemi iskolákat végzett. Diák iskolába nem járt soha. Maga mondja, hogy könyvek közt buta embernek érzi magát. Könyvtár, társalgó terem nem képezte, inkább az, hogy sebesülteket ápolt*) (*Leaves of grass* 184.) Mégis szerezhett némi ismereteket, s ha a műveltség abban áll, hogy megismerjük azt, a mi legjobbat az emberek mondtak vagy tettek, úgy Whitman műveltnek mondható. Tizenhét évet betöltve, falusi tanítónak lett és kezdett irogatni folyóiratokba. Huszonegy éves korában egy vidéki lapot szerkeszt télen, nyáron mezei munkát folytat. Azután építővé lesz atyja példájára (1856) s ezt jó sikerrel folytatja négy évig. Ekkor fölhagy vele, hogy mint mondá, hirdesse a democratia és természeti ember evangéliomát. Nemsokára a *Gyep leveleit* adja ki, melyet egy-két jeles és iránta jóakarátú írón kívül, alig veszen valaki tudomásul. Utóbb több kiadása lett ennek és neki több költői és prózai munkája. Majd a polgári háború idején a harcztérre megyen és

*) Idézéseimben magyarul is erre a kiadásra hivatkozom: *Canterbury poets: Poems of W. Whitman. Leaves of grass.* London (év nélkül).

a rabszolgaság ellen harcolók hadát szolgálja, nem fegyverrel, hanem kórházi ápolói szolgálattal. Ez az állapot volt az ő iskolája. Itt tanult meg embert szánni, szeretni és az emberiség érdekeben gondolkozni, énekelni. Itt maga is súlyos beteg lett. Felgyógyulva a kormánynál jut irodai tisztségbe, melyből azonban nem sokára elbocsátják, mert előljárója, főtebb említett munkájának egy részét (*Ádám fia* l. al.) tisztesség- és erkölcs-ellenes munkának találta. Majd ismét valamilyes hivatalhoz jutott, melyet, miután kilencz évig folytatott, betegség miatt letett, s csupán költői működését New-Yorkban folytatta állandó buzgósággal haláláig.

Életmódja, története tanúsítja, hogy a nép barátjának, a néphez alkalmazkodó democrata költőnek született és az akar lenni. Egyszerű életmódot folytat, szegényes háztartást, erkölcsi és viseletbeli «együgyűséget», melyről egy régi verselőnk mondá, hogy «szebb a czifra ruhánál», s melyről méltányolva szólnak látogatói, többek közt Gosse Edmund ismeretes angol író (*New Review* 1894 ápril). Mezőn, a város utczáin, néha a tengerpart vidékein él. A legalacsonyabbakkal társalkodik; mindenféle gyülekezésbe ellátogat: malmok, boltok, gyárak, hajók népségéhez, szekeresekhez. Minden new-yorki bérkocsissal ismerős. Az ilyekkel ismerkedik, ezeket tanulmányozza. Ezek dolgai, beszédei eszméltetik egyre-másra. A város tolongó utczái nagyobb örömet adnak neki, mint mező vagy kert, vagy a nap följövése vagy lemenése (l. al.), vagy a polgárok mozgalmi. Maga mondja ezt magáról. Azt is, hogy kóborló életet kedvel, föl- és lejárva költi verseit. Mint több más költő, Csokonaitól Petőfiig, ki bár *csavargónak* nem nevezi magát, nagy kedvvel és hivatással énekel a pusztá betyárjairól s szegény legényeiről.

Így tanulta el és szokta meg a nép emberének szilajságát, vaskos beszédét, féktelenségét. Ezért találjuk nála azt a nyers naturalismust, melyet levetkezni sohasem akart, nem is tudott volna; de még fő elve és hajlama, a szeretet sem győzött le. Ezért tulajdonít neki egy ismertetője: new-yorki rowdyismust és yankee-transscendentalismust (magyarul: városi betyárság és hegyke bölcsekedés). Őszintén, nyersen szerette meggyőzését kimondani, gyakran az illetők megbotránkozásával is. Személyeket külön nem támad, idegen néppel, még az angollal sem koczódik, de szabad szavainak korlátját nem ismeri. Nincs

mégis oly gazdag szótára a szitkokhoz, mint Hugo Viktornak, s kivált a népiesebb olaszoknak.

Petőfi korai ifjúsága szilaj deák pajtások és vándor színészek egyszerű, de nem szellemtelen társaságában telt le. Majd alig húsz éves korában tisztességes írók, ifjak és idősebbek, néhány szép lelkű jeles embernek társaságába jutott. Olyan czimboraságai, mint amannak, nem voltak, mégis eltanulta ő is, kora ifjúságának szójárásait, nyers kifejezéseit, izgott türelmetlen lelkét, melyet ismételve kitüntetett azok ellenében, kik egyelőre önérzetét joggalannak, jóslásait gyermekeknek látták. Erős önérzete sugalta beszédmódját, stílját több esetben, mely még inkább megtetszik utóbb, midőn lassanként nyert fölénye önérzetét erősíti és beszédét, viseletét keményebbé, vadabbá teszi. Ezt nemsokára kitünteteti országos dolgokban, mind nagyobb fontossággal, barátai iránt csekély okon is, majd a legfelsőbbek ellenében. Feltűnő kicsinyléssel szól némelyekről; nagy hangon mondja el érdemeit, hirdeti értékét, követeli fontos hivatása, előérzetei, s utóbb vezérkedése elismerését, elfogadását. Ez az önnagyzás vagy önérzet sugalta — mondók — nyelvezetét, stílját. Innen vannak szertelen hevessége, örökös küzdései s az ezeknek megfelelő nagy szavak, nagyított képek, roppant hasonlatok, vakmerő ugrások képről képre, sokszor keresett képtelenségek a műveiben, melyek okát különben egyfelől a francziák utánzásában megtaláljuk, s utóbb Heine tanulásában is fogjuk keresni. Ez a hajlama nem változott meg utóbb sem, miután ellenei kevesedtek, érdeme elismertetett, pártja megerősödött, ügyét, modorát a harczos idők támogatták, reményei, követelései igazolva lettek. Türelmetlenül minden érintésre keresztül jár érdemes embereken, eldobja magától nagyzólag némely barátját, pártfogóját, összehordja, leszidja nemzete előkelőit, kicsibe veszi az embert s világot, fölibe teszi a maga hazaszerelmét a másokénak, — egyedül magát ismerve (?) másokat megismerni, önzetlenül megítélni nem tudva.*) Ingerlékeny, nyugtalan, korán elfanyarodott természetete mindig a küzdést, a harczolás alkalmait kereste.

*) O wad some Power the gift gie us,
to sae oursel as ithers sae us;
it wad frae mony a blunder free us,
an' foolish notion. Burns.

Mindketten tudtak szeretni és gyűlölni; de Petőfi hevesebben szeretett és gyűlölt, mint amaz, kitartóbban alig. Talán életkoruk tesz különbséget. Az ifjúság, tudjuk, impiger, iracundus, inexorabilis acer. Whitman érettebb korában énekel, mégis elég nagy tűzzel, bár nem oly nagy rohammal, nem oly türelmetlenül, mint amaz. Hogy fiatalos hévvel is szól, mindjárt meglátjuk. A késő vénséget ért költőt, minden, a ki hozzá közeledett, szelid lelkűnek találta, megszerette; a vidék, hol aggkorában élt, mindennapi érintkezésből ismerte, minden szegény együgyű ember vele egyenlőnek nézhette, barátjának tapasztalta. Az ifjú költő túrni nem tudva, nem is akarva (türelem a számarak s birkák erénye stb.), fölriad gyakran, elkáromkodja magát a nagy közönség előtt, mint egykor a pajtások közt, hangosabban, de nem vadabbúl, mint Schiller Moorja, vagy Shakespere Learje (egy párszor). Higgadt állapotjában pedig gyöngéd, bánásmódjában minden vadságtól távol jár, az illetet nem sérti, kegyetlenséget soha sem tanúsít. Legföljebb azon nagyon is szende lelkekre, kik, mint Whitman mondja, a sípegő piano-játék kedvelői, s lehangolt gyenge idegűek («árva finnyás kóficzok» Petőfinél). Poétai lelke egyiknek sincsen testiségtől megfertőztetve, izlésök ugyanettől megromolva. Nem kell ifjúkori költeményeik, vagy más műveik egy részét úgy titkolni, mint több másnak, még némely nagy embernek is. (De I. el.)

II.

A természet nagy világában sokat forog, mondhatni, abban él az amerikai költő. És a természet Amerikában fenséges, roppant volta által megragadó, olyhelyt agyon nyomó; vele szemben lehetetlen az embernek a maga kicsiségét bámúlattal nem érezni. Ő is belemerül, szépségeit, titkait tolmácsolja költői nyelven. Élénk kedvvel szemléli, tanúlságot merít belőle, kifogyhatatlan áradozással írja le. Erdőkben, mezőkben virágokat szed, azok illatját terjeszti verseiben, a hazai föld adta növények illatját. A természetet erősebben szeretni, hívebben írni, képeit, alakjait inkább csodálni, alig tudhatja valaki. Különösen nagy és állandó tárgya a tenger, mint Petőfinek a pusztá, a csillagos ég után legfenségesebb jelenség. A természet kedve-

lésének gyönyörű példáit látjuk a *Gyep leveleiben*, kivált ha a tengerről szól, ehhez hasonlítja az ember életét, ennek mozgalmaihoz az emberi kedélyt, vagy a hajót és azt körülrepdeső vagy azzal tova szálló dalos madarat, vagy a társavesztettet, s kivált midőn a dicső elnököt, Lincolnt, a természet keblén mintegy annak accordjai mellett énekli.

A természet szemléletéhez tartozónak véli az emberi természetet vizsgálni. Van erről saját elmélete, más költőnél alig található, bár nem hallatlan alapgondolaton épülő. A test és lélek egyenjogú. Ez az egészség (egész), vagy az emberi teljes épség, hogy a kettő egyesülve, egyenjogúságban éljen. A testnek minden tehetsége és hajlama épen úgy jogos életre, mint a léleké, s mint egyéné a társadalom harmoniájában. A lélek egy időre külön válhatik, elmerenghet, fölemelkedhet eszmékhez, Istenhez. A test tisztaságát a lélek vagy erkölcs tisztaságával együtt lelkesen hirdeti, ajánlja. A szenvedélyeknek van jogosultsága, mert természetünkre tartoznak, velünk születnek; de a testnek és léleknek együtt arányosan es éppé fejlődése, a szenvedélyek ellen az egésznek rendben tartása: ez a test és lélek boldogsága. A testben gyökeredzik a lélek élete, mint a talajban a fáké. Az egészséges és tökéletes élet az egészben mutatkozik, nem az agy valamelyik szögletében. A legmagasb élethez, az emberi élethez, az emberi életviszonyok tapasztalati megismerése, a házasság és családi életben stb. forgás, mint alap szükséges. Az érzéki életből fejlődik ki a szellemi.

Magasztalja a természetet. De az ember valójáról szólván, néha ízlése példátlanul szeszélyes és oly dolgokkal foglalkozik, melyeket hallgatással kellene mellőzni, melyeket költői tárgyalásra nem alkalmasok, melyeket leírással, felmutatással épen nem kellene undorítóbbakká tenni. *Ádám gyermekei* című művében az ember testi, sőt állati, kivált nemi élete némely jelenségeiről ízléstelen leplezetlenséggel ír, ez által közönséges botránkozást idézve elő s e gyarlóságát leghívebb dicsérői sem tudták kimenteni, — utóbbi kiadásokból pedig, legalább *angol* kiadói, kihagyták. Sok ízetlenséget, költőileg értéktelent ír le, a nélkül, hogy általok valami fontost vagy szépet mondana. Igaz, hogy nem a maga érzéki gyönyörködtetése vagy a nemesebb ízléssel dacolás végett, hanem bizonyynyal ízlése fogyatékos volta miatt. A legenyhébb silányságokból idézek valamit. Testedre nézve — mondja — alábbvaló vagy, mint a moslák;

oly hitvány anyagból lettél, hogy szegyen róla szólni és undorodás rá gondolni. S aztán békák és kígyók eledelévé kell lenned.» — «Ha azt mondogod, hogy szereted apádat, anyádat, mert testökből, vérökből lettél, hiszen naponként férgek is erednek belőlük.» Így tovább. A példák kevéssé jellemzők, de meg kell velök elégednem. Ilyen ízetlenség, mikor egynémely bűnről piszkosan és önfeledett szemérmatlenséggel teszen említést. (*L. of grass*, 244. l.)

Úgy érzi, hogy *democrata* költőnek ez is szabad s talán kötelessége. Alantabbra szállítani az ízlés színvonalát, a kikiáltott egyenlőség jogán divatossá tenni az egykori kényesség ellenére azt az éktelenséget, mely eddig nem divatozott, a kigúnyolt gyöngössel a gyöngédséget is kiírtani. A bonczolás bűzét nem érezni, vagy ki nem kerülni; piszkot, rútságot nem találni ott, hol a régiek találtak.

Mentik, hogy «*castis omnia casta*»; evvel menti ő maga is. Hogy nudításai nem fajtalan pruritusból erednek, már elismerjük. De nem úgy szól, mint néha Shakespere, nem úgy, mint «szabad szájú» elődeink, kik néha delután sok léhaságot összebeszéltek, de úgy, hogy eszökben semmi sem forgott vagy csak futólag, csak szájok vétkezett, a hogy találjuk szitkaikat, czélzásait, melyek hallatára jól nevelt ifjak mire sem gondoltak. Ezekkel nem lehet a költő ízetlenségeit kimenteni. Mert bizonyos dolgokat maga a természet eltakar, az ősemberi ösztön elrejt, meg nem tekint; a természet iránt való kíváncsissággal megsérti a természetet, a ki az ilyeneket el nem fődí, a miket az elfödöz. A nap, szél és légköri változások elhárítják, elformálják azt, a mi bűzével botránkoztat. Az anyaföld elborítja megszépíti vagy átidomítja, a mi a föld fölületén undorító. Elrejtí a test csontvázát, szervezetét, életebeli belső folyamának nemlátásra való készülétét, — a külsöket pedig díszesekké teszi. A nemesebb állatoknak ösztönük van mocskaik eltávolítására. A természet ekkép mintegy megtartja az illemet és Whitman nem veszi tudomásúl a természet ily eljárását, tehát a természet ellen cselekszik. Olyakról szól, melyekről illőbb, erkölcsibb dolog volna nem szólni. Mert a beszéd öntudatosságot okoz; holott van olyan része természetünknek, mely csak úgy egészséges, ha ártatlanul homályban, öntudatlanságban maradvá él és működik. Whitman e tájékra tört be, ezt verte föl, némely művében az emberiségen, sőt az állatok szemérmén is alúl maradt.

III.

A democratia hatása erős, sok következményű. Azt is okozza többek közt, hogy a költő magát a természettel, másfelől az emberekkel, sőt a történelemmel szemben is valami igen nagy, olykor egyetlenegynek érzi. Kortársait, költőket és egyebet igen kevésre becsüli. Nem talál bennök szellemi vagy erkölcsi nagyságot. Leczkézteti őket, magát fölöttük valónak érezvén. Okát már említők. Az egyenlőség félreértett s alig valaha félre nem értett, boldogtalan jelszavának hatása és az egyéniség jogának, önérzetének túlhajtása okoz ennél rosszabbakat is. Petőfi pedig erre természettel hajlandó volt. Korán adta számos jelét.

Hogyan mutatja föl magát Whitman mások bámulatára és követésére méltóul, azt mondja egy helyen :

I celebrate myself;
and what I assume you shall assume
for every atome belonging to me, belongs to you,
I loaf and invite my soul.

(Magamat hírlém, s a mit én elfogadok, nektek is el kell fogadnotok; mert minden parány én bennem, tiétek is. Bolygok és lelkemet ösztönczöm . . . bolyongok s lelkesedem?)

Meg van győződve, hogy Amerikának költők kellene. Meggyőződött a maga nagy hivatásáról és általában a költők magas rendeltetéséről. Az epedő, halvány költőcskék (pale poetling), kik szende hangokon sipegnek, nem barátai, gúnyosan említi őket, mint Petőfi a «süldő poeták bikficzeket» és mint Vörösmarty a «szegény poetákat», kik «pityergő hős» szerelmet énekeltek. Egy helyen így szól: «Édeskés rímeket kívánatok? Békítő, lankasztó rímeket? A mit eddig mondék rideg és nem követhető? Nem akartam nektek oly valamit énekelni. Én a harczzal együtt születtem; fegyverzörej az én zeném Mit tudnék tenni veletek? Menjete elringatót hallgatni, én nem ringatok el senkit; nem értetek meg engem soha.» *Gyep levelei* 189). Elmondja, mi a költő:

ő a különbözések bírása, ítélője,
korának és honának egyenlősítője,
előállítja a mi hiányzik, korlátozza, a mit korlátozni kell.

Békében a béke lelke szól belőle, mely nagyszerű és gyarapító; népes városokat épít, bátorítja a földművelést, ipart, közlekedést, — világosítja az ember mivoltának tanulmányát, a lélek, az egészség, halhatatlanság s kormányzás ügyét;

háborúban ő a haza legjobb élelmezője, úgy kezeli a tűzérseget, mint a legjelesebb tűzér, ha akarja, minden szava vért ont;

ha hitetlenség (lelketlenség) felé csapong a kor, ő tartja fenn az erős hitet,

nem érvel vagy okoskodik (csak ítél): ő maga az ítélet. A természet igazolja őt föltétlenül.

Elmondja műve elején, mit és hogy énekel. Mint Virgil: *Arma virumque cano* stb. és utódai, sőt elődei is az epikusok.

Az életről, a szenvedélyes küzdesekben, erőlkötésben és hatalomban végtelen és derült életről, az isteni törvények alatt legszabadabb cselekvésre rendelt

Újkori Emberről éneklek *(Gyep levelei)*.

Arról pedig, miképen énekelt és cselekedett, így:

Add meg jutalmamat. Megszolgáltam érte.

Engedd énekelnem a Nagy Eszmének dalait; végy el minden mást.

Szerettem a földet, a napot, az állatokat; megvettem a kincset, adtam alamizsnát mindennek, a ki kérte, felkeltem az együgyű s erőtlen mellett; vagyonomat, munkámat áldoztam másoknak, gyűlöltem a zsarnokokat, nem okoskodtam Istenről stb.

És itt elszámál minden társadalmi erényt, melyekkel szerinte a költőnek, a minta-embernek bírni kell. Egészen Jób patriarcha szerint. Ilyformán magáról több helyen mondja Kazinczy is, hogy némely dúsnál több jót tett fogságában és utóbb is, családi sanyarúságai, szegénysége és szenvedései közt. Igazabb költő volt Whitman szerint, mint sok más.

Tisztelet a múltnak nagy embereit, nagy lelkeit. De hiába. Ők nem lehelhetnek szellemet az újkor szülőtteinek orrába. Az újkornak nagyobb cselekvési tér, más föladatok kellene. Az új idők tanítói a világra szóló bárdok lehetnek; ezért elragadtatásában fölhívja az ókor nagy lelkeit, hogy hallgassanak reá, tanuljanak tőle. Így illik az amerikai nagyságérzethez, a democrat irányhoz, a forradalmi merészséghez, kivált pedig a yankee-nagyzáshoz. Új világot kell alkotniok.

A maga költéséről sokat tart és több helyen dicsekvőleg szól. Petőfi is öntetszéssel tulajdonít énekeinek nagy hatást és mondja magáról: «jó költőnek tartanak». Sok költő így tett, kivált a régiek, kik az ősi mesés világ homályaiban, az istenekhez közelebb járva, nagynak érezték magokat. Petőfi szerint is «szent a költő lantja» — és ő maga is «a természet vad virága ugyan», de sokat tehet. Az utánczókat gyűlöli és a kor legnagyobb csapásának nézi.

De gyakran megütözést okoz akármelyiknek is túlzása, ha mint Whitman, lelkesedésében magának prófétai, sőt messiási hivatást tulajdonít; úgy érti, legalább úgy mondja, mintha ő volna minden mindenkben és az emberek arra volnának rendelve, hogy mindnyájan az ő lelkét fogadják be, tőle ihletessenek; mert ő a világszellemmel van eltelve s nem alábbvaló annál, ki a világ bűnét elvette, az erkölcsi világot újra alkotni küldetett és az emberiségért feszített meg. Ízetlen, mikor magával sokat foglalkozva, magát minden dologgal, minden nagy tulajdonsággal, eszmével összeméri (kevésbé logikai módon *Gyep levelei* 221—222. l.). Ezekben az önzésig, sőt önbálynózásig megy; ezt jórészt maga is bevallja; a honnan találkozott oly megítélője, ki annyira megyen, hogy a nem egészen ép elméjű önzők közé számítja.

Jobban megtekintve a dolgot, bizonyossá lesz, hogy benne önző hajlamok, életével és tetteivel kimutatva, nem találhatók, s hogy az ő felmagasztalt *énje*, az amerikai eszményi ember, sohasem ő maga; — s ha bevallott önzése túlcsapong, ez a jövőendő nemzedék fiának nagyságáról való fektelen képzelgés okozata, de sohasem vétkes vagy önző.

IV.

Láttuk, hogy Whitman hivatásának azt vallja, hogy szabadságot, democratiát énekeljen. Egyfelől hazafi, másfelől a világ szabadságának, az emberiség szent egyesülésének hirdetője. Nagy szeretettel, imádó bámúlattal — milyen csak a költő gyermekies keblében lakhatik — tekint «ezekre az államokra,» melyek képe mindig előtte lebeg, eszméje mindig izgatja, melyek «lépteit titkon s mind egyre híven kíséri». Nagy reményeket táplál felőlök, nagy kötelességeket ró polgáraikra.

Áradozó lelkesedéssel írja, de nagy részben prózai stíllal, az «Államokat» más hazákkal szemben, mint hazát, melyből mindenféle szabadság és jólét áradhat, mint példát, mint mintá-államot. Ezért él, ezért munkál. Mintegy jótevő szelleme akar lenni a mellett, hogy közönséges polgár s ilyennek nevében szól, ilyenél előbbre nem vágyik; ezzel azonosítja magát. Előre sejtí, a mi jövendő, naivúl megérezvén (bár nem értvén) az időkjelét, — éshirdeti. Gyorsan eljutunk — mondja egy helytt — el egy új világba; látom az idők geniusát, a realitas és ideale gyermekét, a ki egyengeti az összes emberiség élete útját: az igazi Amerikát, a nagy múltnak nagyobb jövőjét és ennek szerencsés örökösét.

Úgy beszél, mint egy Cassandra, csakhogy ellenkező eredménnyel. Ő reményl és a reménységben örvendez. Legjele- sebb példája és képviselője az optimismusnak. Előtte látja, leírja, honosainak felmutatja Amerika jelenkori képét; ezzel indokolja föllépését, a maga epedését jobb jövőért. Ebből lehetetlen egy keveset ki nem emelnünk azok kedveért, kik netalán ma is éneklík Amerikáról Bajzával :

hová e vérező kebel kívánkozik,
hol emberkény helyett törvény uralkodik.

«Jó lesz — így szól — korunknak s hazánkknak kutatólag szemébe néznünk, mint az orvos, mikor kórvizsgálatot csinál. Sehol sem volt talán a lelkekben több üresség, mint itt az Egyesült Államokban van. A valódi hit és meggyőződés elhagyott bennünket. Az államok alapjául szolgáló elvekben nem hiszen többé senki. Minden erőlködés, pöffeszkedés, nevetséges kiáltozás ellenére sem hiszen többé az emberségben sem. Van-e oly gyöngé szem, mely itt az álarczon át nem látna? És a mit látunk, eltaszító. Általános színmutatás korát éljük. A férfi nem hiszen a nőnek és a nő a férfinak. Az irodalmon góg, lenezés, piszkos anyagi érdek versenye uralkodik. Vagyis az irodalom leginkább arra való, hogy legyen mivel játékot (sorsjáték!) üzni. A vallás nevét furcsa «templomozás» szokása, felekezeti törzsönködések, néha elundorító phantasmagoriák viselik. A társalkodás nem egyéb, mint erőlködő, ízetlen csevegés. (Erre tanítják a világot s ezt terjesztik kivált a leánynevelő intézetek!) Lelkünket mélyéig foglalta el a csalás hajlama, s ettől származik a rossznak eláradása. Hiteles hivatalos jelentésekből tudjuk,

hogy az üzleti osztályok romlottsága nagyobb, mint a nyilvános életben látszik és általánosabb. Nemzeti, állami hivatalok romlott lelkek kezében vannak, mind megvesztegethetők. Megfertőztették még a törvényszékek is.» És így tovább, nem kímélve a *Presidenti*adot és *congressman*eket sem. (Clarke: *Whitman*, London 1892. 23—25. l.)

Boszankodással panaszolja hazája pénzsovárgását. Ez rontotta meg az Államokban a poésist is . . . de tönkre nem tette. Poesis van, ha poeták nincsenek is. Sokszor leverten, néha csaknem megvetéssel beszél hazája állapotjáról. Ez teszi őt a jelennek ellenségévé, egy nyers, de moralis democratia barátjává, nem úgy, mint hazája némely költőjét, kik föltétlenül magasztalták Amerikát.

A jelen nyomorúságai ellenében az ő eszménye egy általános köztársaság létesítése, abban az emberek közös testvériségbe hozása, természetesen az Egyesült Államokkal mint középponttal. Ennek polgára lenne öszerinte a minta-ember: egy testben erős, de csaknem minden felsőbb művelődés nélkül való egyén, egy nagyszerű nemes állat, jól táplált, a rokon faj iránt vonzódó, mindenek fölött pedig önálló, magánál felsőbbet el nem ismerő. Ily emberek száz millióját látja ábrándjaiban büszkén föl- és alá járni «ez államok» földén (*Gyep level.* 315). Jelszó tehát egyfelől az egyén. Ez a fő dolog: az egyén szabadsága, boldogsága (u. o. 220). Egyéneket kell képezni: civilisatió, kormányzat, elmélet és költés által. Mindennek alapja a *Manly selthood*: férfias önerő. Másfelől egyetemesség, melyben az arany középszerűség uralkodik; az a foka a műveltségnek, melyet minden ember elérhet. A mai értelemben vett műveltség, finom modor, bölcsesség itt nem lehet helyén. Új életmód, új életcél és új szokások kellene. A régi nézetek irányok változnak, nemesak a tudomány tárgyaira, tételeire nézve új föltalálások által, hanem tulajdon belsönkre, egyéni valónkra nézve is, mely oly sok külső dologtól függ. A kor uralkodó eszméje, hogy hogy nem — a terjeszkedés. Kis államok nagyokba olvadnak, nagyoknak adnak helyet, nemzetközi szövetségek kezdődnek; újabb világok tárúlnak föl, a helyi istenek elenyésznek a mindenfelé terjedő szellem-cultus előtt. Oly tudományos nézetek előestéjén állunk, melyek a XIX. század tudományát semmivé vagy ízetlenséggé teszik. A nagy iparvállalatok középpontján áll és uralkodik az ember, de azok viszont

uralkodnak az emberen. Ezek által az ember akaratja ellen is, új társadalmi eszmék, irányok, törekvések fejlenek ki és a társadalom új alakulása.

Ezekkel az újabb alakulásokkal álmodozik Wh. Ez új világ jósa, ennek szelíd, csendes vagy rohamosabb átváltozásának, megalapodásának akar tényezője lenni, úgy mint egy költő teheti. Ennek hajnala fényénél ír, ennek sejtelmes szemlélése ihleti. És nem úgy mint elődei vagy kortársai, nem visszhang vagy csinos, ügyes verselő szerepében jelenik meg.

És mi lehet az ily átalakulás, vagy a democrata köztársaság boldogságának létesítő eszköze?

A szabadság, mely az egyént áthatja, átalakítja, melynek bensőnkben kell gyökerezni s állandó biztos alappal bírni. Olyan a milyen kívülről nem származhatik, melyet az állam nem adhat. Az államtól adott jogok, mint ennek intézményei, külső, nem állandó dolgok; ruhák, melyek elviselődnek, elavúlnak. Az nem szabadság, hogy választói jogom van a parlamenthez, a «beszédék házához» (house of palaver). Belső és teljes szabadság kell, mely csak a democrat társadalomban van és ez által nyerhető. Ennek pedig eleme és általában az emberiség üdvének egyedüli tényezője a szeretet. Erről hiszi azt, a mit Petőfi a szerelemről mondott, hogy kipótol mindent, s nem pótolja ki semmi.

Nő szerelmével alig foglalkozik. A *Gyep leveleiben* sokszor említi együtt a férfi s nő barátot és ezek szeretetét. De epedését, szenvedélyét, nő szerelméből származót, nem találunk. Különben nagy becsüléssel szól az asszonyokról. Egyenlőséget a férfikkal hirdeti. Egy helyen így szól :

a nők költője vagyok épen úgy mint a férfi-nemé
 azt mondom, épen oly nagy dolog nőnek lenni, mint férfinak ;
 s azt mondom, semmi sem nagyobb mint férfi (ember) anyjának lenni.

Más helyt előadja, hogy az emberben minden a nőből van, abból fejlődik, «a nők utolérhetetlen költőiségéből származhatik egyedül a férfi poezise (innen van az én költésem is)».

Anyasága által az asszony a faj háztartásában a legfőbb helyet bírja. — Saját anyját minden erény példányául említi. Ennek hangja sok idő múlva is áthangzik lelkében. Úgy érzett mint Petőfi, Vörösmarty, Heine s több más. Ellenkezőleg mint Byron.

De nagyon különbözik a mi költőnk, kit az ötöle mellőzött indulat annyira elfoglalt, hogy költeményeinek nagy része szerelmi tartalmú: dalok, komoly vagy játsszi, szomorú és vidám leírások, elbeszélések, reflexiók stb. És ez a rész az érzések valódiságára, mélységére, kifejezések természetességére, dalok tartalmára és formájokra nézve ép oly értékes, mint a más nemű, talán emelkedettebb természetű költemények. Oly őszinte, hű kifejezése van a mi költőnknel kezdettől fogva e hatalmas indulat nyilatkozásainak, mint más műveiben a haza és szabadság szeretetének. Természetesebbek mint bármely más költőnknel, vagy mint Kisfaludy S. és példánya Petrarca hangzatos, tartalmas, de nem mindig természetből fakadt, hön kibuzdult hangzatkaikban. Talán azt mondhatjuk, hogy e tekintetben nálunk egyetlenegy.

A szerelmet kapcsolja a hazaszeretettel. A kettő nem zárja ki egymást; egyik a másikban befoglaltatik. A haza magában foglalja szeretteinket és a hazát legfőkép ezekért szeretjük. De a nő szerelmét alá rendeli, sőt fölládozza a másiknak Petőfi; amannak pedig ez nem is tárgya. Úgy gondolom, ez a democrat iránynak eredménye. A democratia megtágitván a kötelességeket, szabaddá tevéen jót és rosszat, fenýitni elégge nem tudván, sem az egyéniség fektelensége ellen rendet tartani, a családok kapcsait is feloldja, az élvezeteket tartalék nélkül valókká teszi. Ezekben elmerülve, elfajúlva, nem ismer a szabad egyén, férfi vagy nő, nemes és kitarító s önmegtágadó oly szerelmet, a melyet Petőfi ír le avagy csak *Mi a szerelem?* című énekében, a mely méltó volna megénekeltetni. A még csak édes ábrándokban létezett democratia s az általa meghonosítható szabad szerelem nem vonta el az erős, családias, egyedül igazi szerelemtől, melyet egy régibb magyar költőnk «a magyaroknak három szent szavai» egyikeül énekelt meg. — Whitmanról nem mondhatjuk, hogy a democrat erkölcsök miatt nem gondolt a szerelemre; nem tudunk egyebet, mint azt, hogy ez az indulat nem érdekelte annyira, hogy róla énekeljen. Olyan tárgy ez neki, melyről szólni sem akar, vagy nem tud, vagy a minek éneklésére más nagy eszmék mellett nem érkezik. Vagy addig vizsgálta «Ádám gyermekeit» (l. f.), hogy a szerelemtől elhangolódott. Megtörtént ez más nagyobb költőnknel is, hogy e tárgyról nem szólnak. — Még kevésbbé szól borrhól, víg társaságról. Nem csatolja a kettőt: az emberiségi nagy eszméket a

vígság borával. Nem a bor hevítése eszmélteti arra s nem siet megmámorosodni. Talán úgy tett, mint némely párisi torlaszharczos, ki eldobta a harc közben nyújtott poharat, mint szabadsághóshöz méltatlant. A kettő összefért némelyekben, de Pindarus és Anakreon mégis ritkán vagy alig szokott egy emberben egyesülni.

Nála fő dolog és csaknem egyetlenegy és minden: az ember- és honfitárs szeretete, az ő szavával társi szeretet (Arany-nál: társi szomj: love of camerado v. camarade). Ily cím alatt öleli magához verseiben az összes emberiséget. Versei, mint ő maga mondja, a szeretet végtelen oceanja (*Gyep. lev. 232.*) *Calamus* cím alatt szóló verseiben alig szól valami egyébről. Minden ember egy-egy képviselője az összesnek és neki pajtása. Magát is úgy tekint, mint minden mások képviselőjét. Ez a szeretet erős, kemény, férfias szeretet (robust american love). Szerinte ez alap minden emberi törekvésben és bölcselkedésben; még Sokratesnél és a metaphysika alapítóinál is rendszeröknek ez vala a legmélyebb motivuma, lappangva de valóban. Ez nem szenvedély, hanem nagyra, magasra törő és emelő ösztön, vele türelem és forró ragaszkodás. Ez nyilatkozik nála általában, ha az emberiségért való küzdésre hí föl és példát ad, vagy ha gondolatban csatára indul. Mindig komoly vonzalom, csatlakozás, sohasem vetelkedés. A természetén túl és fölül áll nála a szeretet, melyet hirdet. Gyönyörködik abban, tanul belőle; de ez mindig az emberre és ennek szeretetére ösztönzi és vezeti át. Mint frivol költői vagy nemi szerelmet nem ismer mint czélt, úgy a természet szeretetét vagy cultusát sem nézi ilyennek. Magasztalja és elmereng benne: de észreveszi ezt és megigazítja magát; az emberre gondol, ember után vágyik és csak ez elégítheti meg. Így szól: tartsd magadnak fényes napodat, bérceidet, folyóidat. . . adj nekem néhány emberarczot, utczákat, benne végtelen mozgó tömeget, zajongva nyüzsgő szenvedélyes falusi csapatokat, lármás riadozó zenéjökkel (*Gyep lev. 178*). Az ember a mint él, mozog, munkál, tolong, — egy szóval az ember az ő szíve templomának bálványja, mely sok gyöngéd vonzalmat ébreszt gyermek, ösök, nagy és nemes emberek, szent jellemű nők iránt, valamint az elnyomott szenvedő, sebében haldokló iránt is. Az ő költése valóban oly templom, milyennek Petőfi akarta nézetni, melybe a népnek s mindenféle népnek legyen bejárója. Petőfi szintűgy

szerette a természetet; de az emberért mellőzi ő is. Mondja egy helyen (*Vegy. M.* III. 42 l.): «én a természetnek is meleg barátja vagyok; de hiába! egy szép hölgyet, egy részeg (!) embert stb. mégis sokkal nagyobb gyönyörűséggel szemlélek». Másutt (u. o. 87. l.) «a természet az én legkedvesebb barátom; mi csudálatosan értjük egymást».

E mellett mindig a legfölsőbbhöz, az általánoshoz, a népek egységéhez vonzódik és von. Vágyásai, reményei kiterjednek a legszélsőbb határokig, a földi élet minden vidékére. «Jer — mondja — én a száraz földet elválasztatlanná teszem, megalkotom a legdicsőbb emberfajt, melyre valaha a nap sütött, formálok fölséges, delejezett tájakat, a társi szeretet, az élet fogytáig tartó társi szeretet által stb.» — Foglalkozik a jelen idő ügyeivel, szembe száll mind avval, a mi nem szép és jó; ez által közvetlenül s erősen hat; de mindig az egyetemesre ter vissza, férfias munkásságra, egységre ösztönöz. Nem riad vissza harczoktól sem. Csatára hí *Dobutések (Drumtaps)* című részében a *Gyep leveleinek*, hol minden osztályt, minden családtagot fegyverre szólít és gúnyolja a gyengés poetlingeket. Majd ünnepli a szabadság hőseit, a fölszabadulás korát. És elsiratja a gyászos sorsú nagy embert, Lincoln elnököt, a természet minden körét fölhíva gyászra, gyásznéklésre. Ez talán összes költésének virága, ez a megindítva fölemelő elegia (*When lilacs bloom'd stb.*, ugyanezen gyűjteményben).

Az erélyes, tevékeny szeretet által lehet Amerikáé az emberiség körében a vezérlés és hatalom. Csak úgy, ha kibontakozva jelenének bűneiből, föltalálja ősei lelkét, a maga tulajdon lelkét, mely megalapította vala, s erre költői és irodalma is fogják segíteni. Így majd Amerika vezeti Európa népeit is, nem mint urok, hanem mint testvérök. Mert amaz fölér Európa minden államával és népével együtt véve. Legföljebb még Russia lesz mellette az ipar- és kereskedés fejedelme. — De Amerika az új világ agya; ez alkotja meg a modern világot, a költést, egyházakat, művészetet (*Gyep lev.* 284 s köv. ll.).

Büszke reménynyel szól hát a democratia jövőjéről, a feudális intézmények és szellem eltörléséről társadalomban és művészetekben. E jövő democratia világ alapját a népben kell keresni. A földi élet salakjában van a tökéletesnek magva. A tudatlant jobbnak tartja a társadalom céljai elérésére mint a féltudóst vagy tudni akarót, de nem képest, a szegényt mint

a gazdagot, a durvát mint az elműveltet. Igazi democrata módjára odáig megyen, hogy nemcsak kicsivel, nagygyal — kik közt, mint mondja, csak a külső terjedtség teszen különbséget — rokonszenvez, hanem úgy látszik mintha a munkáltatót alá sorozná a munkásnak, a műveltet a műveletlennek.

Az egyenlőségről mondja, már említett szaván kívül: nem mondom, hogy ez nagyobb, ez kisebb, a mi betölti helyét és korát: egyenlő egymással.

És mégis a nép lelkét művelni kell ő szerinte is és nemesen idomítani; meggyőzni arról (és ezek már arany szavak!) hogy szabadságot kívánjanak a munkában nem munkától, a vallásban nem a vallástól. Arra tanítja, hogy despotismus lehet hit nélkül, de szabadság nem. (Ez volt Tocqueville nézete is). Hazája belső hiányát egy hozzá méltó nemes és nagyszerű irodalom pótolhatja; ebben keresi ő is. Ez irodalomnak hatalmasan democrat szelleműnek kell lenni. Mélyen vallásosnak, terjedtnak, egészségesnek, nem inkább pogánynak mint kereszténynek, szabadon szólónak az ember testi, lelki állapotjáról és minden érdekeiről.

Vissza óhajtja a régi erős hitet: a költöket, kik vallásos erővel, tüzzel, lemondással jeleskedtek, mint Ézsaias, vagy epikai tehetség által hatottak, mint Homér, hatalmas jellemeket mutattak föl vagy alkottak mint Shakespere, kik meg tudnának állani az újabb tudomány, például Hegel mellett is. Óhajtana, hogy a régi hitet állítna vissza az a hatalom, mely megrontotta: a tudomány, hogy ez új hatalommá lenne, mélyebben gyökeredző, terjedtebb, fönségesebb mint valaha volt. (Így szól a *Democratic vistas*ban; de nagyon távol van a felekezeti hittől, mely iránt közönyét sokszor kifejezi.)

Mindezek melegen, teljes meggyőződéssel, néha elmésen szeszélyes csapongással, sok eltéréssel, ismételtető naivsággal, prózában és kevéssé lyrai hangzatossággal elmondva, sok jeles műértő tetszését megnyerték. Szépnek kevés találta ezt a költést, művészinek még kevesebb, de vonzóknak igen. Különösen megnyerték ezek a nem rég elhunyt irodalom- és művészettörténetbűvár Symonds A. J., nálunk is ismert tudós méltánylását. Ez egy jókora könyvet írt Whitmanról és ebben a reá tett hatás következtében, tehát tulajdon tapasztalásából ajánlja. «A közönséget — mondja — rá kell venni, hogy olvassa Whitmant. Ifjakra végtelenül jó hatást tehet.» Így tett ő reá is. Elbeszéli hogyan.

Angol középiskolákban és egyetemen neveltetve, képeztetése inkább lelki mint testi megerősödésre volt irányozva. (Ott is?) Nagyon iskolás ember volt és már-már veszélyben forgott, hogy tehetetlen pedánsná törpüljön. E mellett gyöngé testalkatu, beteges vala és eltespedt, elgyöngült. Ily állapotjában olvasták előtte a *Gyep leveleit*. Két évtizedig tartott classikai oktatás által természetesen elkényesedett és aristocratás ízlése föllázadt a költemények szilajságán, verselése zordonságán, szabálytalan és parasztos idomtalanságán. De rövid idő alatt, épen ez olvasgatás által megszabadult előítéleteitől s a formákhoz való kényes ragaszkodástól. Megtanította Wh. fölfogni azt az összehangzást, mely egyfelől a democrata szellem és a tudomány, másfelől azon szabadabb, szélesebb alapú vallás között van, melyre az újabb világot az emberi testvériség eszméje elvezeti, melynek alapját az a szellem vagy hatalmas erő teszi, melyet a természetben föltalál a valóban tudományos lélek, mely nélkül a mindenséget gondolni sem lehet. Wh. adott az ő lelkében testet s életerőt annak a vallásos meggyőződésnek, mely benne Goethe, a görög-római stoikusok, Giordano Bruno és az evolutio-elmélet alapítóinak tanulmánya által már megalakult. Ő ihlette Symonds hitét; elhitette vele hogy az optimismus nem üres ábránd, nem ész-ellenes hiedelem. Ő tartotta fönn lelkében az életkedvet, gyöngékedése idején rajta erőt vett tespedsége, tudománybeli tétlensége elleneben. Ő segítette megszabadúlnia sok oly aggasztó előítélettől, kicsinyességtől, milyenek az akadémikus műveltség ki van téve. Megnyitotta szemeit a szépek, jónak, nagynak észlelésére, melyet minden földi dologban, a legalacsonyabban is föltalálhatni. Megszoktatta, hogy inkább az egyéni és benső értéket keresse, mint a sikert, vagy hatást az emberekre nézve. Általa szabadult föl sok társadalmi előítélettől, lett barátjává, testvérévé minden osztálybeli, sőt némely más fajbeli embernek is. (*Literary World*, 1893 április 28. 390 l.) Valóban az amerikai költőnek, ha sokszor megbotránkozunk is túlcsapongásain és ízetlenségén, számos műve van ébresztő, tápláló, melyeket nem szívesen olvasni és olvasva nem élvezni lehetetlen.

A magyar költő nem írt ily tüzetesen a maga democrata elveiről. Gondolkozhatott rólok, mint láttuk, a francia költők után; de kivált a politikai helyzet izgatottsága ösztönözte. Whitmant a rabszolgaság ellen folyt háború tette democratává,

Petőfit a jobbágyok sorsa ügyében folyt csendes, szelíd és a külföldi fölhasználatás ellen mindig mérgesedő küzdés izgatta és azt az izgatottságot a külföldi, francia s lengyel mozgalmak sem tudták nagy tüzzé fölfújni. Gondolkozott, látjuk; mert clykor kérdésbe teszi a világ folyását, az emberi boldogság mivoltát, az emberiség sorsát, annak emelkedését s aláesését (Burnsnél is).

Így a társadalmi különbségeket, állami intézeteket, a múlt tanúságait, a jelen dolgait, a nagyok és kicsinyek viszonyát, a kormányzatot, sajtót, — mely utóbbiról valódi tüzzel és hatalmasan szól. Mindezekről úgy ír, mint költők szoktak, nem az észlelés pontosságával, hanem alkalmilag, töredékesen, az érzések hevével. Democratává pedig könnyen lett, mint szegényül nevelt, vándor életben forgott, de tehetséges és önbecsét mélyen érző ifjú. Az érzések gyakori fölizgatódása, váltakozása adnak arra alkalmat, hogy szenvedjenek és elkeseredjenek, tapasztalásaik közben emelkedjenek, majd egy fővel magokat emelkedettebbeknek érezzék, tisztább levegőben, tehát függetlenebbül éljenek s az emberekkel szembe forduljanak. És végre azt mondják magokról, a mit Petőfi Vajda Peterről mond: «Sokkal inkább hajtja le fejét a szabad szegénység köszikláira, semmint a függés bársony pamlagára». A magasból aztán igen kicsiknek látszanak azok, kiknek egy helyen szolgálja lelkéről és «szolga fogáról» szól. Eleinte bár minden ízén, mozdulatán, során kitetszik a nép embere, csak a hazát, nemzetet énekelte, utóbb a nép jogait, democrata húrokat pengetett. Így a *Kunyhó és palota*, a *Kutyák és farkasok dala*, *A nép nevében*, az *Ítélet* címűekben. Majd az *Apostol* («ő is ember, mint akarki más»), melynek kevésbé eredeti tartalma és közéletből vett, erőtlen nyelvezete tanúsítja a tárgyias alap hiányát és a sietett kidolgozást. Majd utóbb *Nagy-Károlyban*, *Csulohányok és pacsirták*, *Erdélyben* (itt jós lélekkel ír, mint többször) és a XIX. század költői («ha majd a bőség kosarából». .), a *Szél* cím alatt levőkben, nem említvén a küzdés súlya alatt költöttöket. — Ehhez képezt kívánja a költőtől is, hogy a néppel tartson, kimondja, hogy az igaz költő «a nép ajakára hullatja mennyei mannáját». A költés az egész nép temploma (*Aranyhoz*). Fenyegetődzik utóbb az ajtón álló és ostromló néppel («még kér a nép!») — Egy másik költőnk, kinek ez ideai munkái csaknem teljes feledésbe mentek, a b.-megyei néphez szólott így: «Azért vagy

most és itt, hogy ostromolj.» (Greguss Á. *Edzsdalok.*) Hogy ugyanő a nagyokat, királyokat átkozta, már láttuk.

Nem volt hajlandó, mint amaz, szeretetben találni föl a társadalom minden bajának orvosságát. Nem a szeretetről mondja, hogy mindent kipótol; pedig így még igazabb volt. S pedig szeretni embert ő is tud. A földön túlra is csak úgy vágyik, ha ott is van szeretet. És szerelme legédesebb órájában is szól szeretetről, honszeretetről. De annyi emberszeretetet nem tanúsít mint amaz; többször vádol mint biztat, többször gyűlöl mint szeret. A szeretet nem oly életető, erősítő szer nála: nem foglalja úgy el, mint amazt. Vagy csak annyit nem beszél róla? («szeresd . . és ne mondd») s talán annyi higgadt órája szelidebb beszédre nincsen mint amannak? Mert amazt erre is mint elmélete alapjára, csendes elmélkedés, tapasztalás lassanként vezette, midőn a rabszolgálat ellen küzdve, sebesültek ápolása edzhette lelke erejét, hangolta gyöngéd érzésekre lelkét. Hogy aztán a szeretetből democrata vágyások, törekvések, reménységek lettek, vagy ezek amabban egyesültek, könnyű megérteni. Hogy ezekről szól verseiben, bár sok szeszélylyel is, és sokszor nehezen fejezve ki magát, és hogy ezekkel egy beteg meghasonlott kedélyt földeríthetett, fölemelhetett, az is megérthető. A szeretet békességet, megnyugvást szerez; a szeretet igaz szavának nehezen állhatni ellene. A szeretet mindenre hasznos; ha áthat és vezeti cselekvésünket, megóv a kétségbeesés pessimismusától, mely mint már említők, a költőnek vezérelve és fő tantétele nem lehet. Petőfi eleinte keresve kereste az embergyűlölet alkalmát és tárgyait; sok ideig ennek hatása alatt állott. Így mikor az élet kérdéseit vizsgálta, melyeket vagy eldöntetlenül hagyott vagy önkínzó humorral döntött el. Ez jellemvonása számos művének. De vannak másfélék is. Egyhelytt a pessimismust nyíltan elítéli. Máshelyt szép színben látja hazája jövőjét, míg látása ellenkezőre nem változik. Korán megúnja az életet és gyakran halált kíván magának; de majd érzi az élet szépségét s megzengi, mert «kellemes az, bár sok sebet üt és rengetegekbe nem egy útja téved». A nő szerelme, mely iránt legfogékonyabb volt, földeríti egy ideig életé végét, de utoljára elhagyja az is vagy nem elég erősen vonja. Úgy lát-szik hivatása volt vagy úgy született, hogy csak az élet árnyék-oldalait érezze s leginkább erősen izgató mérgekkel táplálkozik.

Éles, átható, föl villanyzó hatásúak voltak a mi költőnk

hangjai, épen azért, mert korának hangulatát eltalálta és mert sohasem tanokat, elmélkedéseket ad, hanem a forrón érző, szenvedélyes lélek természetes hangjait, merengéseit, kitöréseit, az érzés hevében néha a szenvedély salakjaival. Ezért hatottak ezek korában kivált az ifjúságra, melyet fölpezsdítvén, kiragadott a classikai utánzások tespedtségéből, a formák nyűgéből, a mellett, hogy komolyabbakká, olykor ábrándosokká is tette. Mert az előbbi költők, még a legjelesebbek is vétkök nélkül, utánzáson kezdtek, az utánzottaktól megszabadulni alig bírtak, a néppel és néphez szabadon szólni nem mertek s aztán nem tudtak, a nemzet szívének legbelsőbb húrjait nem érintették. Úgy képződtek, úgy szokták, hogy általán szólva, az újabbakhoz képest, se bátorságok, se tüzők, se nyelvök nem volt az újabb időhöz való. A classicismus vagy más irány régibb s újabb termékeit és uralkodó eszméit, többnyire idegen dolgokat, magasztos nyelven közvetítették keveseknek, melegen de nem tüzesen, legtöbbször modorosan, — és sokszor a szók virága adván meg verseiknek az értéket. A ki új és itjú erővel saját mezőnkről szedte elő virágait, tulajdon tüzével hevített, az megthattotta a lelkeket, a százezrek lelkét.

Whitman ritkán szól oly nagy és nyers erővel, kivált pedig a legizgatóbb dolgokról. Szól mégis a bitófáról (*Gyep levél*. 128.), a királyokról és bűneikről, kíséretökről melyben elől jár a hóhér, azután pap, katona, adóbehajtó, jogász, nagyúr, börtönőr és sycophanta (kém?). És ezt egészen Petőfi módja szerint, bár végül optimismussal fejezi be (u. o. 87. 137—139). És nevezi magát a lázadás költőjének (u. o. 240), minden lázadó barátjának (u. o. 240), a papot, zsarnokot az emberi testvériség ijedelmének (u. o. 256). Általán véve inkább a jövő nagyságával, Amerika s az emberiség jövőjével, általánosságokkal foglalkozik. Álmodhatik, ábrándozhatik csendesesen, tervezhet, reménylhet, nagy eszméi mintha már is meg volnának valósúlva; pedig igen nagyok álomnak is. Egy drámának egy jó kimenetű szakasza után él és énekel. Emez egy «vérbefúlt» haza tragédiájának részese, melyben, egyes derültebb jelenetei és epizódjai kivételével az egészben egy nemzet vég veszte volt előre látható; ezt küzdötte és énekelte át. Ez vetette árnyékát fölléptére, ez döntötte a halál éjjelébe. Ez a helyzet uralkodott rajta, ezért nem lehetett más mint pessimista.

V.

A democrata költőknek még egy tulajdonáról kell szólnom. A democratia természeténél fogva tagadása vagy ellentéte akar lenni a korábbi s általában magasabb műveltségnek államban, társadalomban, belsőknben és külsőknben. És ellene minden korlátnak, megszorító szabálynak, vagy nehéz formának. Így van a dolog a költői formákra nézve is.

Így gondolkozik, e szerént teszen Wh. is ki, a formába nem szorított, egyszerű, szabadon folyó beszéd előnyéről valóban szellemesen nyilatkozik. «Úgy beszélni írói művekben (tehát költésben is, hogy az állatok mozgásának tökéletes helyességével és mégis öntudatlanságával, vagy az erdők fáinak és mezők fűvének valódi érzéseivel (így) egyformán essék a beszédünk: ez a művészet teljes győzedelme. Az ilyen beszéd minden nemzetnek és időnek szól. Ezt oly meglepéssel nézhetni, mint a tengerből fölött csapongó madarat, a nemes ló viczkádozásait, a napraforgót, mely karsú szárán feszeng, a napot, a mint az égen áthalad, vagy az utána följövő holdot. A legnagyobb költőknek nincs valamely saját jellemű stíljök; ők csak nagy dolgok, nagy gondolatok hű közlői, mintegy csatornái; nem nagyítják, nem kicsinyítik; a magok hű közlői vagy csatornái is.» — És előbb: «a művészet művészete, a kifejezés dicsősége, az írói mű napfény világossága: az egyszerűség. Semmi sem jobb mint ez; semmi sem menti ki az erőltetettséget, vagy a határozottság hiányát» stb.

Petőfi is elmondja ezt, ha nem ily módon és nyelven is, mely dagályossal határos, önmagával is ellenkező. «A Muzsák nem conservativ kisasszonyok; ők haladnak a korrallal s minthogy a század jelszava: éljen a nép! a Muzsák is leszálltak az arisztokratikus Helikonról s a kunyhókban telepedtek meg.» (*Vegy. M.* III. 70 l.) Elmondják róla, méltán, hogy ő sem ad stílja által a dolgokra vagy eszmékre színt, kivált nem hozzájok valót. Képei olykor halmozottak, sok színt játszó, mint a keleti és magyar népdaléi. Szólásai sokszor vakmerőn nagyítók, jelzői szeszélyesen messziről fölszedettek, ez által az alapfogalmat színezavarba hozza. De ezt mint népies lyrikus a nép módja szerint teszi, midőn nem nagy dolgokról szól és mindig úgy,

hogy ezek által a gondolatokat nem homályosítja be, mivoltokból nem vetkezteti ki. Nagy eszméket érezhetőkkal magyaráz, képekben, képzelhetőekben szemléltet, néha káprázatokban sejtet, mint villámokat felhőkben tüntet el és távolról villogtat: de gondolatai soha sem vesznek el tiszta érthetőségeket és erejüket. Sohasem kellett még magyarázni költeményei nyelvét, képeit; legföljebb történeteket, indító okait, körülményeit kellett s még kellene fejtegetni. Nem így Wh., ki bevallott és követelt népiessége, egyszerűsége mellett is sokszor nehézkes. Néha a tartalom nehezen érthető voltán akadunk föl; mert az újkori tudományra, kivált a kifejlés (evolutio) tanára, erők állandóságára, törvények örök voltára, a természet rejtélyeire akar czéloztatni s ezek által beszédét súlyosabbá tenni. E mellett dictionja is kellemetlen és ügyetlen, régi vagy tájszólások, megmásított értelmű szók, sok felől fölszedett szükségtelen idegen szólások által.

Petőfit vádolták az időhöz képest, alaktalanságért. A magyar nyelv, amaz idők lelkesedésének legfőbb tárgya, a classikai formákban támadt föl, azok által jutott szebb életre, lett magasztos költés nemes eszközévé. Ez a kor nem tűrhette a formátlan-ságot. A bíráló a legszigorúbb német költői formák nyomán indulva, első szavával rendesen azt kérdezte: milyenek a rímek, a mérték s általán a forma. A leggyarlóbbak is választékos-ságra, szópompára erőlködtek. A tartalom másod rendű volt. Ezért találták némelyek Petőfinek népiesebb, szilajabb, szabadabb mozgású sorait hiányos formájúaknak. Néki pedig e tekintetben semmi vétke sem volt. Művei csak néha nem vették föl a megszokottabb formákat, talán csak akkor, midőn gondolatai nem oly természetűek s hőfokúak voltak, hogy ének-formákba ömöljenek. Erősebbek, kitoróbbek, szaggatottabbak, mintsem a formálás munkájára — ha ugyan munka — időt, erőt engedjenek. Mert különben, általán szólva, van érzéke a modern formák, a gondolatok rhythmusi sorakozása, a mondatok hangeseése és rendezése, az érzésekké lendült gondolatok megfelelő szavai s ezeknek zenéje iránt. Van érzéke a belső rhythmushoz, nem annyira a külsőhöz mint ahhoz, mely nem a külső felületen lebeg, hanem benn a mélyen van (Ten Brink: Shakespere 44). És van kivált vonzódása a mi legtöbb, a nép vers-, kivált dalformáinak bájához; mert ezek folyvást lelkében hangzanak, tőlök ha akarna sem tud menekülni, sokszor ezek vezetik gondolatait

szóvá alakulásokban. E miatt a mit érez, gondol, igen gyakran oly lágyan, oly finom sajátos s megfelelő hangokban adja elő, lelkének oly igaz hangján, a hogy a természet édes gyermeke a nép, áldottabb óráiban szokta. Csak azt nem teszi, mert nem is akarja, alig kísértette meg, hogy az ó-classikusoktól vagy hazai utánzóiktól a forma kedvéért válogatott, nem sajátos szókban mondja el gondolatait. És mégis mindig hangzatosan, mert igaz hangon és hangzással szól. És ezt minden volt és lehető műbírálat ellenében megítélte s elhatározta a nép, mely az ő dalait övéinek ismeri, mint tulajdon műveit úgy éneкли, nehézségöket nem ismeri. És ha egy-két rhapsodikus művét találták lazának, formátlannak (már ama formákhoz képest), meggyőződhetünk, hogy azoknak ezek a valódi formáik, mint Göthénél, Schillernél, Kazinczynál, Bacsányinál, másoknál levő hasonlók tanúsítják, s hogy az ő «rongyos vitézei» egyszerű de tulajdon ruháikba öltöztek.

Whitmannak nincsen dalhoz való vagy lyrai zene-érzéke. Még ha lyrához való szólásokat lyrai tűzzel és hangzattal akar is adni, kellő műérzék s jó hangzat nélkül teszi vagy alkotja mondatokká. Úgy sorozza össze szavait, mondatait és ezek tagjait, hogy költői kapcsolat, fűzés, hangzatos mondat sor alig alakul nála valaha. Többnyire rövid ötleteket ad, sok ismétléssel részletes leírásokkal, végtelenül száraz elszámolásokkal. Néha dőlczegen hányja előnkbe szavait, nagy szavait, teteleit. Szakszok nyitányául egyes jelszavakat, fontos szólásokat bocsát elő, mintha strophát, a vers körmondatát akarná alkotni, de megcsalódunk; az előbocsátott szó vagy tétel messzeáradó beszédes változatokat, ellenes és más logikai kapcsolatú mondatokat von maga után, rím vagy alliteratio nélkül, legföljebb azonos terjedtségű mondatokban némi rhythmussal. Legföljebb a sorok elején vagy hátulján fityegő szó sejteti valami tulajdonát a versnek.

Megveti a legegyszerűbb szokott formákat. Azt hiszi, hogy azok a rossz világ találmányai és eljő az idő, melyben a vers és próza korlátai lehullanak. A régiek újabb-kori hívei közül némelyek azt hitték, hogy minden költői formában van valami sajátos, rejtélyes erő. Ő ezeket legtöbb modern társával nem érzi. Azt mondta, hogy rhythmusait a természet adja. Azt mondja, hogy ő a természet változó vagy szabálytalan hangzatai és harmoniai szerint érzett a szelek anthemái, a patakok csörgede-

zése, a tenger hullámzásának zúgása szerint. Ilyen zenei rhythmust igyekezett és tudott elsajátítani. Itt találunk a modern idők új motívumára, új elméletére: a régi mesterkéltek egyszerűbbé tételére. A régi művészet helyébe a sokkal nagyszerűbbet s valódit: a természetet teszik. Ily úton jár Whitman. Kevés, tudunkra két valóban formás és néhány kevésbbé hangzatos énekét említhetni. Egy egészen szép s bár mely költőnek díszére lehetne: Oh captain, my captain (*Gyep lev.*), 204) másik rímes és jó formájú (u. o. 184), néhány valamennyire formás (u. o. 50—60, 101, köv., 151. 152. 201. 204. 205). Egyébüttl megelégszik a régi keleti költők formáinak, vagy a középkori s attól leszármazó ker. egyház litániáinak, «idvességes prózái»-nak utánzásával, melyekkel valaki még összefoglalta az úgynevezett «örült próza»-t. Más formákhoz, ha érzéke volna, vagy kedve jönne is, úgy látszik kiveri fejéből és megmarad rendes módja mellett. Rhythmussal strophává alakulni kezdő versét zavarossá zilálja (u. o. 231.232). Végtelen elszámlálásaival minden lyrai hangulatott megtagad és megzavar (u. o. 232); összehalmozot jelzős neveivel, az elől-hátul tett szók ismétlésével gyermekiessé, eltaszítóvá lesz. Dalokat, énekeket írva, de művei közt énekelhetőt — ha csak nem a főntebbiek szerint decantálva — nem találhatni. Vers-sorainak különböző terjedtségök, kivált némelyeknek végtelenül elhúzott volta emlékeztetnek az ú. n. bohós dalművek (opera buffa) recitativjeihez, melyekben némely sort addig nyújtanak, a meddig tetszik.*)

De hazája fiai és távoli tisztelői azt mondják, hogy ily kevés formával és hangzattal is művészet az ő költése, mint a keleti költőké volt; sokak democrata érzése pedig ezt tartja a jelen valódi és a jövő talán egyetlenegy költői formájának.

Azt mondják, hogy Amerika jelenkorában nagyobb dolgokról kell a költőnek szólni, nem a rendes poetasteri tárgyakról: «rózsavízzel gyógyítható nyavalygásokról, epedésekről, regényes, silányságokról. — Rímek, rímelők, el veleték, — költemények költeményekből leszűrtek, el veleték, — reflectorok (utánzó) rajai és műveltek, csiszoltak, el veleték . .» mondja

*) Gyermekek-évekből emlékezem egy bohó énekre, mely efféle alakú és így kezdődött: Kedves uram bátyám ne haragudjon, hogy róla énekek ne boszankodjon stb. Voltak 40—50 szótagból álló sorai is.

egy helyt. A költés mai feladata nem az, hogy mint «az elmének szabad játéka» csak gvönyörködtessen s az életről oly bírálatot adjon, mely legföljebb ábrándoztatva, érzelegettetve nemesítsen. De komoly tanítás az élet föladatára, mivoltára, a mostanra már jól kifejlett tudomány alapján. Ez alapon megtanítani arra: meddig terjed az ember élete, vajon folyton való munka és tökéletesedés-e az a halálon túl is folyt létel, — vagy az élet ephemer lét s aztán erkölcsi zavar? Vajon mi van a vallásban örökké tartó, mi közös és fontos a különböző formák alatt. Milyen a társadalmi lét eszménye, melyek annak eszközei, mi az egyenlőség jelentménye, miben áll embernek a természettel való kapcsolata, az ember teste lelke viszonya s az erkölcs alapja. Mind ez s az ebből folyók az érzés és képzelődés nyelvében is tárgyalandók. Mind ez és sok más a költés tárgyává lett. Ma a költésnek, tehát képzelemnek és érzésnek jogán és segélyével tárgyalják a nagy kérdéseket az újkor nagy költői: Browning, Tennyson és mások.

A költők ily tartalmú elmélkedései, melyek ép oly segítségével folynak a képzelődésnek ép oly hőfokúak mint a régi ábrándos tartalmúak, hősökkel, harcokkal, látásokkal stb., mégis csak nem adhatók elő olyan pathosszal, olyan feszszel és cothurnuson, mint amaz előbbieik. Több egyszerűség (az igazság szava egyszerű, mondja a görög példabeszéd) kell itt, a belső erő vagy eszme teljes megszabadulása és szabad kifejlődése. Mások a hősei és közönsége. Nem emberekkel, de eszmékkel van ügye. Nem előkelők magasztos tartása, grandiloquentiája, királyi udvar, hősök, «précieuse»-ök hímes-színes szólásai stb. vannak itt helyen. A költők mai respublicájában mind ez elavult, lassanként ismeretlenné lesz. Azon szorosan meghatározott mértékes és rímes sorok, strophák, versformák egyedül a görög-római s ezektől lejöő némely nyugoti népek művei. Túlzottak és elavultak, mint építkezésben némely formák és részek, zenében némely hangjátékok. Addig voltak kedvelhetők és életre méltók, míg emberiségi érdekű fontosabb tárgyak nem akadtak az emberek gondolkozása, megértése tárgyaúl, míg a költés vagy szépirodalom játszi ifjusága tartott, meg aztán a monarchia magasztos ízlése és nagy maniere-je volt a példa. Már az egész művelt Európában szűnni kezd, mint a classikai eruditio is mind kevesebbek tulajdonává lesz, és ha itt-ott még tovább is él, ez csak addig lesz, míg a népszabadság napja

a társadalomra rávirrad és többé nem a kevés «választottak» adják meg az ízléshez a tónt.

A költészet átka a conventio s azon szabályos formák utóbbi időkben csak a belső ürességet takarták. A költés a legutóbbi időkig vagy nagyon archaikus módok szerint és eszközökkel, vagy nagyon idealis dolgokról szólt; eddig ez elég volt, az utódoknak több kell és egyéb. Kell, hogy a költő ha újabb dolgokról szól, új szellemben, teljes szabadsággal, a maga nyelvén szólhasson.

Így szól az újkori ízlés embere, kivált az amerikai, s látjuk a következőkben, hogy mennyiben van igaza.

Tehát az előbbi melodia, hangzatosabb dallamosabb mód helyébe a harmóniát kell állítani, a lyrai helyébe epikaibb zenét. Ezt kívánja a poesis formáinak világirodalmi átalakulása. Mert nem lágságot hanem erőt, a gondolkodás túlnyomóságához méltó tartós erőt kell a poesisnek kifejezni. Az olaszos régibb melódiáktól az orchestralis vagy karénekbeli harmoniához tértek át, melyeket Wagner Richárd, a zenés dráma szerzője, a keresztyén szellem találmányának nevez. Oly epikai alakhoz, mely közép a beszéd es ének közt, melyben gondolat és indulat jól megférnek, mely alak főképp illik a középkori német hősmondákhoz, melyeket a századnak sok költője kedvel.

Mert a modern dráma belső erőn, a fokozott emberi erőn alapúl. Nem fatum vagy általában emberfölötti tényező, hanem emberi erő küzdése mozgatja és viszi teljességre. Így Wagner-nél kivált utóbbi darabjaiban. Így maga Miltonnál «az isteni dolgok éneklőjénél» is, a *Visszanyert paradicsomban* nem isteni csudának, vagy emberfölötti erő egy mozzanatának, még nem is a keresztre feszítésnek, hanem az Idvezítő egész életebeli emberies küzdésének tulajdonítja a megváltást.

Így van, mondjuk Wagner-nél, kihez sokan hasonlítják Whitmant, — s van is hasonlat a kettőnek törekvése közt. Wagner a haza, vallás, emberiség érdekében tett nagy erőfeszítés, ezzel járó nagy gondolatok, tettek előadását zenés drámáiban nem szabta a szokott ének-stílushoz, hanem az éneket, melódiát a tartalomhoz, a gondolatokhoz. Az ütem, mérték symmetriájáról lemondott, mint mesterkéltné nehéz dolgokról, mint az újabb költés is akar, — és a beszéd és zene, tehát a dalmú tényezői összehangzását akarja eszközölni. Az emotiók kifejezőjét, az éneklést az értelmi tartalomhoz szabni, ezt amaz által erősíteni,

amazt — a régiektől eltérve — mellékessé tenni, hogy a zene az emótiókkal párosodott gondolatok hordozója legyen. Ez okozza a műhatást, a tartalom és kifejezés harmoniáját, a szók-ból eredő zeneiséget és a zeneiségből eredő szókat, a nagy eszmék hatalmának a művészi kifejezéssel vagy alakkkal kiegyezését. Azután Wagner characteristicumnak nevezi ezt az ő előadása módját és érti a külső és belső, vagy világi és emberi természet mint alkotó s legfőbb művész által előtűkrözött szépségnek hű előadását, — mely characteristicum szükséges elemül még a természetbeli összhangzatlant is magába foglalhatja. Tanulságos erre nézve Browning, kit az angolok nagy költőnek tartanak, ki a kor erkölcsi és társadalmi legnagyobb kérdéseit tárgyalja legegyszerűbb, bár néha a tartalom miatt homályos nyelven, kit azonban mégis távolról sem hasonlíthatni Whitmanhoz. Mert távol jár a rhytmus és forma azon teljes hiányától, mint a sokszor ízetlen áradozástól és más gyarlóságtól. Ezekről nem ok nélkül mondják: Whitman formáiból néha azt gyaníthatni, hogy az újkori művészet tárgyaúl szolgálható új világnak nem kosmosából hanem chaosából meríti gondolatait. Úgy kóvályogtak fejebeu a gondolatok mint a nagyságoktól, jövő fenségöktől megbőditott fejekben szoktak. Mintha nem volnának gondolatai eléggé megalakulva, logikailag elhatárolódva és csatolva, hanem alakuló félben, forrongásban, jegecedésnek indulásban (solutio).

Hogy a görög-római és olasz-francia költői alakokról az újkor lemond, azok forma-nyügeből magát kinőttnek, mesterkélésére magát alkalmatlannak érzi, természetesnek látszik (bár az ő és régibb világ művészete kedvelőire nézve sajnós dolognak). A poesis az újabb viszonyok miatt milliók élvezete lett vagy tanulmánya is, nem néhány kiváló léleké. A sokaságnak csak az egyszerűbb, könnyebb formák élvezhetők. Vannak, a kik ma is kellemes játékot űznek azon formákkal, — miért is ne? de a legnagyobb költők a legmagasabb dolgokat szabadabb formákban adják elő s a legnagyobb költőket is kivetkeztetik köntöseikből, hogy megértethessék.

De miért kell a nép dalainak hangzatosságáról is lemondani, ott a hol leginkább érzést hangoztatunk és kevésbé nagy eszmékről elmélkedünk, a dallamosságot mellőzni, oly dalokban, énekekben, melyeket, legalább azt kell gyanítnunk, Whitman is adni akar: ezt a kérdést nem tudnám megfejteni, ismertetői

sem pendítették meg. Lehetetlen, hogy Whitman hazájában a nép nem énekelne, vagy olyan litániaszerű sorokban énekelne, tehát, hogy dalai formátlanok, nem hangzatosak és rímetlenek volnának. Hiszen az angol elődöknél igen korán és formásan fejlődtek ki a költői művek. Annak a népnek közmondásaiban, hangzatos rímekkel gazdag szólások s sorok vannak. Burns-nél csak formás dalokat lelünk, milyeket a román népeknél alig. De Whitman kortársainál Bryant-nél, Longfellow-nál és másoknál nem található hangzástalant. Miért kellett ezeket Whitmannak mellőzni, a nép ősi és saját formáit is megtagadni: annak oka más nem lehet, mint a hangzatosághoz való érzék hiánya.

Szerencsére a mi költőnkben a nép lelke élt, annak æsthesise vezette. Ő pedig nem vágyott oly erősen a városi utczák vagy a malom alatti stb. alnép körébe, mint amaz. Mégis úgy énekelt, mint a néptől tanulta, örökölte. És ha, a mint elgondolhatni, Whitmannal senki sem énekel, Petőfi éneklő társa, ének-mestere lett jó ideig a népnek, a maga mesterének. Ez sem törődik sokat a formákkal; eltalálja könnyeden a legszebb sorokat, a leghangzatosabb szókat, — míg amannak néha jól indúlt, némi hangesséssel kezdett sorai is ziláltakká lesznek s éneke ily esetekben, ha ugyan énekel, azzá válik a mit a magyar nép nem magyar névvel gajdolásnak nevez.

De talán meglettük a dolog nyitját. Az amerikai költő nem akar dalos lenni. Nagy különbséget ismer a kettő közt. (Van is a mint tudjuk. Amerikáról nincs ismeretünk, de Párisban és másutt is, a szinpadi rögtönzők, csárdai dallók közt dalos van elég, költő alig; de viszont a mi népünk dalosai közt van valódi költő is, mint a gyűjteményekből láthatjuk.) Kitészik ez a *Gyep levelei* egy helyén (i. h. 64—69.) A költő e szerint minden, a dalos csekélység. Jelesen:

A dalos igéi világosság vagy sötétség (világosodás stb.) órái vagy perczei, de a költés mesterének igéi általános világosság vagy setétség. A költés mestere (művésze) igazságot, valóságot, halhatatlanságot alapít.

Az ő mély belátása vagy ereje átöleli az összes létezőket, az emberi nemet.

Ő a dicsősége, lényege a roppant terjedtségű mindennek és az em- A dalos nem alkot, a költő alkot. [beri nemnek.

A dalost kedvelik, megértik mindenfelé; gyakran is mutatkozik; de ritka a perc és hely, melyben a költemények alkotója születik stb.

A költőt «felelő» (anwerer) azaz tanácsadó, jós neven is emlegeti ugyanott. És előbb is nagy dolgokat kíván tőle, mint láttuk.

Tehát nem akarna dalköltő lenni. Onnan a keleti énekekre, prófétákra emlékeztető sorok, szerkezet és pathosz. És talán a néhol feltűnő keresett homályosság. És így csak éneket ír. De miért nem akarja ezeket énekelhetőkké tenni, hangzatosan adni. Legalább mint a zsoltárok vannak. Mert ezeket énekelték; felettök írva áll, kik és mily hangszerrel énekelték vagy adták elő. Ezeket pedig sem nem énekelté, sem énekelni nem fogja senki. Annyival kevésbbé fogtak hatni és elterjedni. Mert elterjedése, tartós élete csak a szépnek van. Petőfi költeményei nem csak különös magyarságok, genre-költemény voltokért, hanem abszolút v. általános szépségökért is terjedtek el, lettek ismeretesekké Európában, nyertek dicséretet a legnagyobb elméktől külföldön, míg Whitman s a nála sokkal nagyobb Browning is alig említettnek, fordítóira ismertetőre alig találtak.

És mégis azt mondjuk a mit Symonds: olvassátok Whitmant. Benne találjátok meg a jelen és jövő amerikai demokracia lelkét, annak fenségét, ízléshiányát és — cynismusát is. Darabos verseiből sokszor nagy erővel és mélyről száll felétek az emberszeretet lelke s e szeretet optimismusa; sokszor elandalít, vonzólag és csillapítólag szól. És megismeritek, mily eszmék mozgatják azt a távoli s mégis oly közel való világot, melynek túlzásait, vadságát oly gyorsan eltanúljátok, melynek, többek közt, öldöklései, vérengzései, s mint egy angol író mondja, «a homlokára önmagától sütött Kain-bélyeg» itt is kezdenek, bár más név alatt, a nép közt követőkre találni.

IMRE SÁNDOR.

ROMA CAPITALE.

A ki olasz földön utazik, az útczán is tanulhat historiát. Nemcsak a tereket ékesítő szobrokról, de a házak architektúrájától is. A mi Németországban és egyebütt csak egy-egy (a régi korszakok jellemét megőrzött) városnak, az Itália majdnem mindegyik jelentősebb helyének physionomikus tünete. Mindezek a községek valódi történeti vidékek, históriai tájékok, melyek szemmeláthatólag viselik magokon egy elmúlt korszaknak okmánybélyegeit. A ki kopott fölírásokból, rommaradványokból és a régi építésmód épen maradt köveiből olvasni tud, az úgy nézheti végig e városokat s azoknak útczáit, mint egy előtte fekvő történeti könyv egyes lapjait és fejezeteit.

A legtöbb olasz városban bizonyos rendszerességgel van kifejezve a középkori köztársaságok jelleme. A házaikon és a palotáikon ez a jellem mintegy meg van kövesedve, s örökös lesz, vagy legalább is nagyon tartós. Mert a történelmi jellemű építészeti stíl olyan mint egy konok előítélet, — korszakok sem bírnak vele. Ha végigmegyünk ez emlékszerű városok terein és útczáin, lehetetlen észre nem vennünk, hogy mindezek a szép városok egy-egy hatalmas papsággal és gazdag aristocratiával büszkélkedő közületnek voltak fényes alkotásai. Ha Velenczéről és regényes történeteiről nem is hallottál volna semmit, csak lábaidat kell betenned e csodás vízi tündérvárosba, csak egyszer kell végigsétálnod fekete gondoláddal azon a mesebeli palotasoron, melyet Canale grandenak ismer a világ, hogy világosan lássad, mikép fakó házcsoportját és érdekes homlokzatú palazzo-it csak egy fényeskedő aristocratia építhette Európának legingatabb talajára, a venéták víztől mosott, nedvességtől áztatott, porhanyós szigetecskéire. A régi

pápai állam, meg Urbino és Toscana akárhány főbb helyén pedig elég egy gyalogséta, hogy visszaképzeld e városok múltjának történeteit, melyek annak az egy körülménynek a változataiból állanak, hogy melyik párt gyűrte le a másikat: a papok pártja-e a rendit, avagy a patriciusoké e az egyházét?

Az akkori uralom két főtényezője: a vallás és a zsarnokság beszél e régi, kopár, de még mindig erős s az elemekkel daczó kőfalakról, melyeken megfeketedett minden márványdísz, mint némely történeti alakon idők múltával a történelmi zománcz. Az Istennek emelt nagyszabású templomok, a minőket most már nem építenek, s a főbb tereket és utcákat díszítő szeszélyes, de mindig jelentékeny stilű paloták a legérthetőbben hirdetik, hogy itt valaha az egyház nevében a papok, a tyrannis-i elv nevében pedig oligarcha családok uralkodtak.

A nép, a mindenkor szegény nép, mely a szűk utcák, síkatorok és csatornák mentén épült sötét házak szegényes lakásaiba és ketreceibe szorult, a nyomorúságos nép e két nagy hatalmi tényező uralma alatt vajmi keveset számított. Az a tudata, hogy nemcsak kötelességek és áldozatok illetik meg, hanem jogok, javak és élvezetek is, csak később jött meg neki, s mikor ebben a tudatban küzdelmet kezdett és folytatott a függetlenségeért, akkor az e harcokban megnyilatkozó öntudat, erő és becsvágy már nem volt képes e városok architecturáját megváltoztatni. A sanyargatott nép itt-ott győzött s a democratia szentséges elve vidám muzikaszóval vonult be az aristocratikus építésű városok kapuin, de nem változtatta meg sem az utcák képét, sem a házakét.

Az egyház és a régi aristocrazia, melyhez egyik-másik itáliai városban s különösen Firenzében a külkereskedés útján elhatalmasodott kalmárokat és bankárokat — a renaissancekor olasz Rothschildjeit és Vanderbilljeit — is hozzá kell számítani (mert van-e valódibb aristocrata a hatalmas pénzembernél?), érczhez hasonló szilárdságú emlékeket állított magának e nagyméretű köztereken. Nézzétek meg ez óriás piacokat egyes és csoportos szobraikkal, fényes kútműveikkel, s főleg e csodás templomokat, a melyek telvék az olasz mesteriskolák legbecsesebb képeivel; nagy államférfiaknak, tudósoknak, művészeknek, költőknek és papoknak síremlékeivel, — és tekintétek meg e drága kőfajokból épített palotákat, a melyek mindenike egy-egy gazdag múzeuma volt valamelyik műkedvelő

család pazar kedvteléssel beszerzett műkincseinek! Nézzétek meg, hogy rögtön beléssátok, mikép e műcsodákat nem polgárok építették, a kik dolgozni szoktak, hanem principék és bíborosok, a kik az élvezeteknek s az örökszép cultusának éltek.

E városok építészetileg még ma is azt a látványt nyújtják, mintha a régi irányadó családok, hatalmas feudális nemzetségek hűbéres tulajdona lennének. S különös! — újabb palotáik is iparkodnak beleilleszkedni a régi keretbe, a modern építészek is nem egy palazzó-t emelnek stilszerűség szempontjából hasonlót a régi, patinás márványfaçade-okhoz. (Ugyanaz a látvány, mit a lelkek architecturája nyújt a magyarországi gentrys városokban, vol a gazdagabb polgárság abban a stílben iparkodik élni, a melyet a nemesség követ.) A mai demokraticus Olaszország városai szörnyűségesen aristocratikus színezetűek, — s itt már épen nem rokonok az aristocrata-jellegű magyar városokkal, a melyek ugyancsak demokratikus külsejűek az utcáikkal, meszelt házaikkal és feneketlen sarukkal. Az olasz piacok, kávéházak, trattoriák, osteriák, jótékony intézetek, kaszinók (sőt még az emberek is!) csak úgy fénylenek a democrataságtól, de az építészetek feudál-aristocratikus. Az erkélyek, az ablakok, a bejáratok, az emeletek loggiái, — mindez nagyban ellentétes azon polgárius vonással, mely a mai városok vidám életét, divatos utczaí lármáját jellemzi. Velence például, a melynek calle-in és canale-in ma is épen olyan modern élet pezseg, mint akármelyik középnagy-ságú európai városban, Velence az architecturáján eltörölhetetlenül viseli a korai renaissance bélyegét. Merő ellentétek: egy ősi patricius-család hajdan büszke palotájából ma bútorokat szállítanak, melyeket nagyban és kicsinyben árúsít a mostani bérlő; egy másikban üvegraktár, a harmadikban felsőbb- vagy alsóbb leányiskola van, a Foscari-k gyönyörű fekvésű, velenceiesen gót stílű lakában meg épen kereskedelmi akadémia. Egy ívezetes ablakból, melyen a Palladio vagy Longhena teremő ereje dolgozott, a fin de siècle-nek valamelyik socialistája könyököl ki, oly ember, a ki ellensége mindennek, a mi szép, s a legközelebbi munkáscongressuson talán arra fogja buzdítani a hallgatóit, hogy rombolják le a palotákat; a Sansovino arkádjai alatt, a libreria antica görög oszlopsorai közt pedig közönséges kupeczek, ügynökök, alkuszok és börzegalopinék veszekednek az utolsó ügylet provizióján.

Firenzének is nem a Lungarno s a Cascine zöld fasorai felé terjedő új városrész modern házai adnak jelleget, hanem a republika idejéből megmaradt nagy barna, majdnem fekete épületek, melyek szinte fenyegetőleg merednek a magasba e máskülönben oly barátságos város háztengeréből. Valóságos védvárak azok, melyeket a középkor s az újkor kezdetének nagy családai az Arno melletti Athénbe beleépítettek. Nincs ezekben a sötétlő épületekben semmi nyájasság, semmi lakásra csábító otthonosság. Jobban hasonlítanak akármilyen — még börtönházakhoz is — mint jóra való emberek lakáshoz, s valósággal nem lehetett soha valami nagyon kellemes bennök az élet. A «régi palota», a Strozziak, Riccardik, Pitti-k hatalmas várpalotái lehetetlenül magas emeleteikkel, rustika-homlokzatokkal, anachronistikus zászlótartó gyűrűikkel mind úgy néznek ki, mint védelmi állást foglaló várak, a melyek minden perczben készek barátságos ágyúgolyót váltani az ostromlók seregével.

És Siena az ő kagylóformájú nagyterével, melyen még most is megtartják minden esztendőben kétszer a híres palio-t, ezt a siennai futtatást, melyre összesereglik egész Közép-Olaszország népe, meg Orvieto a maga hegyfoki fekvésével s bevehetetlen várfalaival, s a többi toscanai, umbriai és pápasági városok, melyekben csak a hivatalok modernek s a viszonyok újkeletűek, de az építkezés még tiszta középkor, — mind ezek a városok azt hirdetik, hogy a papság vagy a zsarnokság teremtette őket. Hatalmát mind a kettő elvesztette (a papság félig, a zsarnokság egészen), de építészeti látogatójegyét ott hagyta mindezek az utczákon, tereken, homlokzatokon és ablaksorokon.

Szinte furcsán fog hangzani ezek után, hogy mind e városok közül Róma, épen Róma az, mely e bélyeget, a pápaság és a római nagy családok architecturái jelzetét, a leggyorsabban törli le magáról. Pedig így van. Róma már több mint húsz esztendeje folyton vetkezik és öltözik, s ha még nem is készült el egészen a toilette-jével, már most is meglátszik rajta, hogy nem akar «povera» maradnia a többi európai fővárosok szépségversenyében. Sokat tart a múltjára, de letűnt fényes korszakaiból csak ék- és drágaköveit akarja megtartani, régi rongyait ellenben — köztök nem egy drágaszövet rongyát — a modern szalonízlés undorával dobja tova. Noblesse

oblige! Rómának szépülni és divatosodnia kell. Szerencsés (vagy: szerencsétlen) végzete egy új állam fővárosává tette s ez az egy állam többet követel tőle mostan mint azelőtt az egész világ, a melynek valaha szintén fővárosa volt.

Új-Róma dolgában el lehet mondani, hogy egy kicsit több, kevesebb volna. Ha Róma megmarad a katolikus világ fővárosának, akkor nem támadnak soha olyan komoly kötelezettségei, a melyek most modernizálódni kényszerítik, megtartotta volna a Roma Santa-nak középkori színét s ma is régi paloták, kopott kolostorok és márványekességű templomok őszzerű architecturája adná meg egyedüli jellegét. De más sort mértek rá a világtörténet és a — buzzuri. (Így nevezik Rómában a pápa és pápaság hívei az olasz nemzeti párt bevándorlottjait, különösen a piemontiakat.) A Porta Pia-nál keresztüllött nyíláson betóduló modern Itália a Róma Santa-ból Roma Capitale-t csinált s a Campidoglió-n székelő városatyák belátták, hogy a régi Rómának, mely már oly sok idő óta nem Pomposa többé s e végzetes napon — 1870 szeptember 20-án — a Santa jelzést is elvesztette, nagyon sokat kell változnia, hogy eleget tehessen új rendeltetésének. Régi, mesésen hangzó czímei, nemességi előnevei közül csak egy maradt meg neki: az eterna. Ezt nem tüntette el neve mellől a venti settembre sem — ezt a jelzetet biztosította neki továbbra is a néphit, a babona, a rómaiak városbüszkesége, sőt a világtörténetet csinálók hangulata is. Régi mondás, hogy a meddig a Colosseum áll, addig megáll minden viharok és változások közepett maga Róma is. Már pedig a Colosseum nem olyan építmény, mint az Eiffel tornya. Nemesak az anyag tartja fönn, a miből készült: a legjobb építők, — de a hit is, mely bízik a maradásában; s ugyanez a hit, ugyanez a bizakodás tartja meg Rómát is további korszakoknak. S a mostani senatus-consultus, mely a Capitolium halmán intézi a város sorsát, hihetőleg azt tartja, hogy akkor lesz örökös az örökváros, ha igazi Capitale lesz belőle. Mentül nemzetibbnek s egyúttal lehetőleg európainak, modern világvárosnak képzeli s építi át Rómát. Ezzel a programmal s a változott időknek ezzel a fölfogásával alakult meg az a bizottság, mely a város szabályozásával azóta fáradhatatlanul foglalkozik s egyik régi falat a másik után dönti le, hogy építsen helyökbe újakat. Vajon ezek is oly soká állják-e majd mint amazok?

Az ily kérdést nem azért vetik föl, hogy valaki válaszoljon rája. A következő századok akkor fognak felelni rá, a mikor már a kérdés nem lesz előttök, s a mostani Új-Róma is régi lesz. A szabályozó és újjáépítő bizottság mindenesetre abban bízik, hogy erős falakat s nem öt perczre épít, mert lassan dolgozik és meggondolással, az előítéletek és kegyetetek lehető kímélésével, de azért erélyesen s a hol kell — könyörtelenül, nem riadva vissza néha a «Kaiserschnitt» veszedelmes vágásától sem. A Voltaire híres mondása, mely szerint «ha az Isten bizottságot hívott volna egybe a világ teremtése végett, a világ még nem volna kész», sok mindenféle bizottságra ráolvasható — talán a mi derék millenium-bizottságunkra is! —, de nem illik a római városszabályozó bizottságra, mely két évtized óta és alatt derekas munkát végzett s nem sok idő múlva (a mostani Rómajárók még megérhetik) egészen készen lesz a modern Itália modern fővárosával.

Hanem az a régi Rómajáró, ki a porosz-francia háború s az Unita Italia korszaka előtt vendégeskedett a világ e legnagyobb históriájú községében, ha ma kerül ide újból a héthalom városába (mely tulajdonképen tízre van építve), elmondhatja bizony, hogy sokat lát, a mi már nincs itt. Persze sok szépet, okosat és hasznosat is, a mi nem volt. De a mint társaságba lépve, előbb veszszük észre valamely jelentékeny egyéniség hiányát, mint sok más jóra valónak az ottlétét, akként Rómában is a Roma Pomposa és a Roma Santa híve előbb fog keseregni egy-egy régi emléknek az elhordásán, mint örvendeni annak az új útczahálózatnak, mely a Ghetto és Trastevere piszkos háztömbjeit fölváltotta. Ha ez a jó ember archæológiával foglalatосkodik vagy ha érzelmekben dolgozik, még akkor is, ha kegyeleti lázban szenved minden iránt a mi elmúlt s a mi ősrómai, akkor sírni fog e végleg és visszaépíthetetlenül lerombolt, ez eltemetett s többé föl nem támasztható romon, mint annak idején Karthago földi maradványain Marius is, sajnálni fogja, hogy olyan kevés van itt a Roma Pomposa-ból s oly édeskevés a Szent Péter városából. Mindkettőt megfojtja s elnyeli a Roma Capitale, az olasz kormány s az újrómai SPQR együttes munkájának, áldozatkészségének és lelkesedésének városműve.

Valósággal ma mindezek az elemek, mindezek a jellegek ölelkeznek itt, vagyis inkább versenyeznek, s a küzdelemben

természetesen az erősebb ül diadalt csakúgy mint minden más terén a létért vagy felsőbbségért folytatott háborúságnak. Igaz, maholnap a Capitale-től alig fog látszani a régi és legrégebb Róma, — de csak így biztosítható neki az örökkévalóság, a melyet megígért részére a köznézet, csak így lehet belőle — Roma eterna. El fog jönni az az okos időszak kétségkívül (már jön!), mikor a pápaság legbuzgóbb barátai is belátják, hogy Olaszország fővárosa nem lehetett más csak Róma, a melynek sorsa az, hogy főváros legyen. S ez a sors nem azt parancsolja neki, hogy főhelye legyen egy neutralizált pápai államocskának, mely mellett egy katolikus nagyhatalmasságnak kivont karddal kell őrt állnia a Porta-Pia-nál, egy jóformán eszményi státusznak, megfosztva a fejlődés és növekedés minden lehetőségétől, — hanem ez a sors azt mérte rá, hogy metropolisa legyen egy életerős, fejlődésnek indult nagyhatalmi államnak, mely megáll magában s erőssé tudja tenni önmagát és fényessé a Capitale-ját.

Meghagyni Rómát a pápának: annyi lett volna mint múzeumná, ereklyetartóvá, megkövült hagyománnyá tenni ezt a fényes multú, nagytörténetű helyet. Régiségtárrá, a melyet csak konzerválni lehetett volna, de fejleszteni, növelni, tágitani nem, — mert a mit kívülről hordtak volna beléje, az nem lett volna hozzá illő, nem alkalmazkodott volna a históriai keretekhez, a melyek nem tűrnek semmiféle önkényes terjesztést. Így hát csak lassú pusztulás, csendes elmúlás várt volna rá; mert a mi megáll a haladásban, az hanyatlik, s csak idő kérdése, mikor semmisül meg egészen. Így pedig, ha egyet-mást el is visz e régi kövekből a *piano regolatore*, egyszersmind épít is a romok fölé más köveket, újakat, a melyek valaha szintén romok lesznek, egy másik évezred archæologusainak a tanulmánya és gyönyörűsége. S ki merné azt mondani, hogy nem az örökkévalóságnak, már tudniillik a késő jövődönék — mivelhogy ennél hosszabb örökkétartóság nincsen! — épít? S hogy a mai Rómát, ezt a divatosnak kiépülő Capitale-t nem fogják valaha épen így tanítani az iskolákban, mint mostanság az Antica Roma-t? Igenis, ha a múltból ítéljük meg a jövőt, akkor van rá reménység, hogy a jövő ezredév századjai hasonló érdeklődéssel — bár bizonyára kisebb kegyelettel — szólnak majd a mai Itália törekvéseiről s az olasz Róma alakulásáról,

mint a milyen szeretettel foglalkozunk ma a régi római birodalom s az ókori római község intézményeivel.

A századunk utolsó negyedében megújuló város is annak a szellemnek hatása alatt halad és fejlődik, a mely nem tűr meg semmit, mi céljainak útjában, terveinek vonalában áll, azon erős és tudatos szellem hatása alatt, mely egyforma könnyúséggel és egyforma könnyörtelenséggel változtatja meg Európa térképét meg az európai városok útczahálózatát. A világtörténet nagyobb eseményei — kell-e mondanom azt, a mit mindenki tud? — mindenkör befolyással voltak a városok alakulására és fejlődésére; jelentéktelen pontokból metropolisokat csináltak, hatalmas közületeket pedig nyomorúlt községekké degradáltak. Azok a városok, melyekről e laikus fejtegetések elején szólottam, megtartották és megtarthatták régi jellegöket, megőrizhették középkori ábrázatukat, mert évszázak óta nem voltak útjában a világhistoriának. Ez elhaladt fölöttük s a lehelletével is alig érintette őket, — ám Róma, a melynél hosszabb és változatosabb története aligha van akár-melyik geographiai névnek, Róma nagyon is nagy állomása a világtörténet menetének, semhogy fejlődése ne függött volna mindenha attól, vajon ki nyerte meg az utolsó, nagy csatát? A németek, a kik megnyerték az utolsót (Sedannál), ezzel a győzelemmel nemcsak magoknak szereztek meg az egységes németiséget, de megnyerték Rómát is az egységes Itáliának, mely most tartozik Európának azzal, hogy a többi székes fővárosokhoz méltó Capitale-t emeljen magának a régi város falai között. S lehet-e csodálni, hogy a modern Itáliának az eszménye nem a múzeum-Róma, hanem egy eleven, élő, modern, európai, olasz Róma, s az a törekvés, hogy ez a város csakúgy mint Páris vagy Kopenhága köz- és góczpontja legyen egy nép és egy állam nemzeti szellemének, nemzeti életének és nemzeti politikájának? Ehhez persze nem elegendő az a titulus: főváros (hiszen ez megvolt a régi Pestnek is, és ugyan mire ment vele?), ehhez a fővárosok elmaradhatatlan attributumait képező egyenes házsorok, rendesen kövezett utcák, állami és városi hivatalok is szükségesek, nem is szólva közbiztonságról, köztisztaságról és tisztességes világitásról, a mi mind hiányzott a pápai állam Rómájában. Nem kell tehát haragudni erre a «rettenetes» bizottságra, a *piano regolatore*-ra, mely megértette ezt az intelmet s nemcsak pusztít, hanem alkot is;

romokat dönt le — nem classikus romokat, hanem a régi Ghetto, a Trastevere és a Tiberis parti züllött házvonala dűledékét, — s helyökbe square-eket, boulevard-okat, modern palotákat, hatalmas középületeket és csinos bérházakat épít, . . . hogy majdan ezek is romokká legyenek s utánok is sírjon egy-egy érzelgős antiquáriusnak, snob-kodó műrégésznek, affektáló műkedvelőnek vagy romantikus történetírónak fájó szíve, mint a hogyan mostanában keseregnek azok az érzelmes régiségbúvárok, kik valódi és hamis könnyekkel áztatják a szent romokat, melyek fölött és mellett büszkén emelkedik föl Roma Capitale, a régi «urbs»-nak e modern folytatása . . .

De most már nem lehet belőlök visszasírni semmit. A mit az építő tervbe és a bontó programmba fölvettek a szabályozó bizottság architectusai, azt elpusztították, lehordják vagy el fogják bontani, s fölépítették, megteremtik vagy elő fogják állítani. Nem egy festői romkép dőlt itt össze s engedett helyet az új idők czélszerű épületeinek; a romköltészet kénytelen volt megalkudni a hasznos építkezés prózájával. Rómának mindig sok baja volt a barbárokkal, — majdnem annyi mint a Barberiniakkal, a hogy egy különleges római élez mondja. Gótok és vandálok pusztították előbb a szép görög-római építményeket, aztán jöttek a pápaság barbárjai, a kik ugyancsak keményen bántak el a pogány Róma márványpalotáival, s végül még jönnek a piemonti és más olasz-nemzeti barbárok is, a kik még a romokat is lehordják, még a romokból is romokat csinálnak. Sa minő az archæologok hangulata, olyan az okoskodásuk is: keserű. Azt mondják, hogy mind-e barbárok közül legártatlanabbak a gótok és vandálok voltak, ezek a vademberek, a kik természetes ellenségei a rendnek és a szépnek. Felelősségek az általok tönkretett remekéért nem nagyobb mint az elefánté, mely elementáris erővel és kegyetlen ösztönnel gázolja le az útjában levő hasznos vetést.

Sokkal kevesebb mentségök van ezeknek a derék antiquáriusoknak a keresztyén korszak barbárjai részére, — mentség voltaképen nincs is, csak egynéhány enyhítő körülmény, különösen az, hogy a mily mértékben pusztították a pogány márványokat, olyan vagy még nagyobb mértékben építették föl a szebbnél-szebb templomokat. Ott van mindjárt a Szent Péter dóm-csodája, a Roma Capitale-nak a Roma Santa-tól örökölt legnagyobb ékessége. Mert ha építészeti szempontból szebb is

a Roma Pomposa clasikus maradványa: a Pantheon (s már hogyne volna szebb ez antik tökélyű görög tempio mint az antikizált renaissance-kathedrale?), de eszméjének, az egész keresztyénséget s az egyetemességet mintegy magába foglalni s magához ölelni akaró nagy eszmének érthető kifejezésével megint épen úgy áll e templom minden más háza fölött az Istennek, mint a hogy Róma mint a keresztyén világ fővárosa állott minden más városok előtt.

Nem csekély diadala ez az építmény az emberi és művészi szellemnek a tér és az anyag fölött. De diadal az, egy kövé lett nagy győzelem a conventió és a hagyományok fölött is. Ez az a templom, mely bizonyos ellentétben áll a keresztyénség szellemével, s jobban illett volna bele a Roma Pomposa-ba semmint a Roma Santa-ba, s tulajdonképen jobb helyen van most is a Roma Capitale-ban, mint volt a szentséges városban. Fényessége, dísze, aranyozottsága, drágasága egy csöppet sem evangéliumi, s hogy mégis oly hatalma van az evangéliumot valló szellemeken, az mutatja épen, hogy a művészet kibékít mindennel, a legnagyobb ellentétekkel is. A Megváltó mindenkör a szegénységet dicsőítette, Szent Péter egy ugyancsak szegény galilæai halász fia volt — a Krisztus földi helytartói által a szegény tiberiasi halász tiszteletére épített fenséges bazilika pedig gazdagabb minden profán palotánál, a mórok legbüszkébb épületesodáinál, a világ minden más hitű és stílű templománál. A szegénységnek ez a gazdagsága rikitó színű fonálként húzódik végig a keresztyénségnek azon korszakán, melyet a Róma romjain kesergő archæológusok «imádsággal és böjtöléssel enyhített barbárság»-nak neveznek, — a szegénységnek ez a gazdagsága fényesen bizonyítja, hogy a hatalom mindennütt a fényt és a pompát szereti (a belseőafrikai vad törzseknel épen úgy mint az európai udvaroknál s a vallásos világban), s hogy a pompakifejtés több híveket szerez és nagyobb pártot a hatalomnak, mint a legszebb prédikáció — a szegénységről és az igénytelenségről. Korán belátták az egyház vezetői, hogy egy fényes dóm jobban vonz a fehérre meszelt kápolnánál, s hogy elmúltak az idők, midön az új hit lelkesedésétől mámoros hívek a katakombák dohos mélyében fölállított egyszerű oltárokkal is megelégedtek. Az asketismust fölváltotta a jólelés vágya — a vértanúság vallásos vágyát a hatalomra való világi törekvés. A keresztyénség templomai évszázadról-évszázadra

szebbek lesznek és nagyobbak, folyton szaporodik bennök a márványdísz és az aranyozás, míg végre a hívők egy része kivonúl a templomokból s nem veszi igénybe azoknak faragványait, oltárképeit, szobrait, díszes szószékeit. Egy német barát, okos férfiú s a legjózanabb fejek egyike, de nem nagy rajongója a szépnek (s Luther inkább is volt ethikai, mint æsthetikai jellem), hadat üzen a templomok palotaszerűségének is. Visszatér az evangelium egyszerűségi tanaihoz és igénytelenséget prédikál a fényeskedő Róma ellen, a melyről azt mondja: «Rom ist die heiligste Stadt gewesen, aber die allerärgste und schändlichste geworden». De mert a fény és a pompa nagyobb vonzóerővel hat mint a legszebb egyházi beszéd, hát a wittenbergi barátnak sikerült ugyan Rómában kellemetlenségeket csinálni, de nem sikerült neki Rómát megbuktatni. Pártot csinált magának és a hitelveinek éjszak hónapban, a hol csak hírből ismerték Rómát, de délszakon, a hol közelelről szemlélték a «szent város» fenyeességeit, továbbra is úr maradt a pápa az ő aranyos templomaival. S ekkor vesz csak igazán erőt az egyházfejedelmeken a templomépítő mánia. Majdnem azt mondtam: a templomépítés ördöge. Rómának legtöbb temploma mai formájában s a Péter gyönyörű dómja is a reformatio utáni időszak építészeti alkotásai. A hely, a hová épülnek, pogány egy hely, — néha egy-egy görög istenségnek a templomromjai hevernek rajta; az anyag is, melyből készülnek, néha a legvallástalanabb márvány, ősrómai cultus-épületek és közpaloták köveiből való. S van rajtok és bennök sok ó-keresztyén is, középkori anyag, mely túlélte s új formák kitöltésére használtatja föl magát. Az sem ritka eset, hogy az ó-keresztyén bazilika fölé építik az újat, a byzantini korszak oszlopaira a renaissance-nak újabb oszlopsorait.

Ah, micsoda változásokon megy itt végig minden, a míg a többféle régi Rómából új Capitale lesz! A San Pietro in Vaticano építése épen azt bizonyítja, hogy a háromféle Róma (az ó-kori, középkori és újbéli Róma) valamint az azoknak megfelelő három korszak nemcsak követi egymást, a mi egészen természetes, hanem egymáson is fekszik, a mi már nem annyira természetes. A risorgimento e büszke templompalotája egy ó-keresztyén bazilika helyén magaslik, míg emez a Nero circusának romjain emelkedett. Vajon minő cultusnak temploma épül majd ezen a históriai helyen a világtörté-

net negyedik vagy ötödik korszakában, a mely közelébb van hozzánk, semmint Horatio és társai az ő közönséges bölcselmökökkel gondolják?

A római templomok azon formája, melyben azok ma képezik a zarándokok és más Rómajárók örömét és bámulatát, jobbára azon időkből valók, mikor hanyatlott ugyan a vallásosság, de az egyre izmosodó képzőművészet nagyban kedvezett a pápaság és papság æsthetikai iparkodásának, hogy mentül szebb legyen az Istennek, a szent szűznek, az apostoloknak, az evangelistáknak és egyéb szenteknek a háza Rómában és egyebütt. Lehet mondani, hogy mentül jobban csökken a hit, annál szebb földi palotákban, annál díszesebb csarnokokban prédikálnak a papok — a kevesbedő hallgatóságnak. Már Montaigne megmondotta két egész száz évvel a francia forradalom előtt, hogy Rómában több a pompa és a szertartás mint a valódi vallásosság. Ennek az állapotnak az elpalástolására kellett a templomokat oly vakítóan fényesekké s oly szédítően nagyokká építeni. Mikor a hit csökken, akkor jön a hivalkodás, hogy újból bizalmat keltsen a hitelben megrendült tanok iránt, mint a hogy a világvárosok bankárjai akkor adják a legfényesebb estélyeket, mikor a fizetéseképtelenség veszedelme fenyegeti őket. De akár hivalkodás, akár a Péter apostol iránt érzett őszinte kegyelet volt az, mely e kővé vált imádságot égnek emelte, örüljünk vele, hogy megvan s bámuljuk szívesen Istennek ez egyik legszebb házát, mely minden (és sok) hibája mellett is dicsekedhetik a renaissance derült építő korszakának nem egy jelességével, különösen a világ legmagasztosabb építészeti eszméjével: az égbe törekvő Pantheonnal, a *piu che mortale, angiolo divino*-nak, Michel Angiolonak, Mihály arkangyálnak kupolájával, Róma látogatóinak e legnépszerűbb látnivalójával. A melynek semmit sem árthatott az, hogy Hoványi és más derék neológusok «gömbölytető»-nek nevezték el. Azért az mindig legnagyobb vonzóereje marad a Roma Capitale-nak, mint a hogy legszebb ékessége volt a Roma Santa-nak is. S bizonyos, hogy mind azon szép emlékek között, melyeket a szentséges Róma emlékül hagyott a mai városra, egy sincs, a mely elé annyi érdeklél, vágygyal és kegyelettel sietne az utazó, mint ez a modern Colosseum: Szent Péter.

De hátha nem hivalkodás, s nem is égi lelkesedés teremtette meg e drága csodát? Hátha csak visszafizetett adósság ez,

melynek lerovását az élénken működő lelkiismeret szaván keresztül érvényesülő kötelességtudás parancsolta rá az építő pápákra? Ah, a keresztyénség, ez a máskülönben oly áldásos intézmény, annyi pusztítást vitt véghez a pogány, de szép emlékekben, hogy ráfért a nem is keresztyéni módon, de igazán pogányul letarolt Rómára egy kis kártérítés! A keresztyénség nem volt mindig olyan türelmes, mint mostanában. Volt egy időszak, a mikor fázott mindentől, a mi nem az ő cultusának szolgált. Bárminő szép volt az ő s Róma épületeinek sok színes márványa, — letördelte azt s fölapritotta annak a gyerekek az esztelenségével, ki az ezeres bankót (nem ismervén az értékét) ezer darabra vagdalja; pogány templomok görög szobrait, isten-alakjait, drága oszlopait részint megsemmisítette, részint pedig beépítette a maga szent épületeibe, a melyek ilyenformán telvék mindenféle antik és istentelen kövekkel; ősrómai oszlopokról ledobta a Traján és Antoninus szobrait, s helyökbe a saját apró és nagy szentjeit állította, kik úgy állnak ott e nem nekik szánt magas pedestalokon, mint szerény falusi pap valami büszke ménlovon, mely az első díjért szalad.

A mit a Colosseummal, a Roma Capitale-nak a Pomposa idejéből örökölt másik nagy látványosságával tett ez a korszak, az igazán nem volt keresztyéni. Egészen XIV. Benedekig és VII. Piusig tehettek vele a kegyetlen emlékírtók, a mit csak akartak. Kőbányája volt az az egész városnak, büszke márványából pedig meszet égettek, akár ha a Benvenuto Cellini ércműveit olvasztanák vissza nyers anyaggá. Belőle épült a Farnese-palota és a Barberiniak palazzo-ja, — utóbbit VIII. Orbán pápa, maga is egy Barberini, emeltette a Flaviusok amfiteatrumának olesó köveiből.

Quel che non hanno fatti i Barbari,
Hanno fatti i Barberini.

Ez a pusztítás méltó volt a Colosseum fölépítéséhez, a világ e legnagyobb rabszolgamunkájához: barbár volt ez is, az is. Csakhogy a fölépítése római barbárság volt, a lerombolása ellenben római katolikus barbárság. Kegyeletlenség, a melyet sohasem fognak megbocsátani Rómának archæológjai. Góthok és gallusok nem vittek véghez annyi pusztítást a köemlékekben, mint ezek a jámbor barbárok, kik erős meggyőződéssel törtek

minden ellen, a mi antik vala, — abban a hiedelemben, hogy minden csapást, melyet ez emlékekre mérnek, megérez egy-szersmind a pogányság is, melyet megszűnése után sok száz esztendőkkel hagyományaikban és műtárgyaikban keresztyéni-leg gyűlölni a pápák és bíborosok kötelességöknek ismerték.

Hát lehet, hogy kárpótlásul ezért a sok ledöntött szobor-ért, e fölaprózott és eltemetett palotákért s ezekért a hanyatt-dőlt oszlopokért adták cserébe ő szentségeik s az egyház más jóltevői e sok pazardíszú templomot, melyek a középkori Róma szellemének föntartói akarnak lenni az új korban. Talán az egész renaissance nem egyéb, mint egy nagy kárpótlás az elpusztított ó-kori művészetért. S ha valami kibékítheti a mű-barátot e romboló korszak vandalismusáért, az csak a renaissance lehet, az emberi nem e derült jóltevője, ez a jótékony nap, mely életre keltette az antik művészet egyszer már elvirágozott szépségfájának másodvirágzását.

Aztán, mikor készen volt az egységes Itália s Róma lett neki a fővárosa, akkor megint egy «barbár korszak» jött rá, a buzurri-barbárság ideje, a városszabályozás pusztítása, a «piano regolatore» működése. Ez a bizottság egy csöppet sem értette a tréfát, megcsinálta a maga plánumát, s azon száz-ezer hírlapi czikk, könyv és tanulmány ellenére, mely e tervezet kritikája gyanánt megjelent, nem tért el attól egy vonal-nyira sem s nem engedett belőle egy betűt. S a mi ennek a hivatalos programnak az útjában állt, lett légyen az bármennyire ósrómai, az elpusztult, azt a bizottság letarolta, akár ha a tagjai csupa vandálok, góthok, Barberiniak és egyéb barbárok lennének. Pedig ez a «rettenetes» bizottság csupa szelíd újrómaiból áll (a kik közt persze lehet néhány telek-spekuláns is), a kik egy csöppet sem barbárok, de persze nem is valami nagyon érzelgősek. Mert, mondják ők, a városszabályozáshoz pénz kell és nem érzelgősség. Ezt az utóbbi dolgot, a mely meglehetősen gyakorlatiatlan valami, átengedik a régészeknek és költőknek, ők magok pedig megcsinálják a magok receptje s a saját módjok szerint a Roma Capitale-t. A mi útban van, arra azt mondják: a basso! — a mi körülbelül annyit jelent, mint a magyar abczúg. Az ő közmondástárunkban az van följegyezve, hogy az új ellensége a réginek. Ezen már nem segít semmiféle sentimentalismus, — a Serao Matildé, az ismert jeles olasz regényíróé sem, a ki egy lyrikus, egy ábrán-

dozó és egy asszony összesített bújával siratja el azt, mi a régi Rómából áldozatul esik az újnak. A piano regolatore dolgozik tovább s munkájában nem áll meg, ha még oly szépen éneklük is el a búsongó beszély- és tárczairók a régi Róma gyászdalát, *carmen lugubre-jét*.

A pizai és firenzei Lung' Arno mintájára nagyban készül a Lungo Tevere. Az a városrész, mely (alsóvárosnak lehetne nevezni) a Tiberis szigetétől a Ponte Sistóig terjed, új köntöst vesz magára s a «fashion» épen olyan tanyájává válik, mint más modern városoknak folyamok mentén húzódó házvonalai. A Trastevere-ből, hol a legszebb római nők laknak (egyesen leszármazói a fejedelmi termetű, büszke arczélű antik-római asszonyoknak) szintén Róma lett. Vajon oly szépek maradnak-e ezek a némberek itt is, mint voltak az odújokban, a pápai Róma e második ghejtőjében, a trasteverei szép szemek s a trasteverei bieskák külön otthonában, classikus hazájában? Remélem, hogy szépek maradnak itt is, az új utcákban meg az új házakban s nem vesztik el azt a sajátos bájat, mely lényökön előmlük s őket még legalsó példányaikban is oly nobiliseknek mutatja. Ah, mert ha elvesztik ezt a jellegöket az új városrészben s közönséges asszonyszemélyekké süllyednek az új milieu-ben, akkor igazán «rettenetes» lesz a piano regolatore, a melynek ez esetben jobb lett volna soha meg sem születnie . . . Mert a szép trasteverei nők bizony többet érnek mint az egész nagy Roma Capitale! Hígyük és reméljük, hogy megmaradnak szépeknek, trastevereieknek, rómaiaknak, méltóságosoknak és modellre alkalmasoknak az új kövezeten is.

Eltűntek az apró barna kőházikók s a folyó mentén sötétlő titokzatos fekete falak is; megszűnt a mystikus homály, mely ez épületeket sötétségbe burkolta, s az a piszkos regényesség, mely a rendetlenül elhelyezett és terv nélkül épült házakhoz fűződött, meg a sok közép- és újabbkori legenda, mely e szomorúan egyszerű helyeken játszódott le; lehordattak a népes osteriák, a hol olyan könnyen nyílt ki a római coltello s döfött bordák közé a trasteverei tör; nincsenek többé a picziny kertecskék apró lugasaikkal, a folyón túli népelet e meghitt zugolyai, s azok az általános züllöttség közepett is nyájas ablakok, melyeken barnaképtű, villogó szemű trasteverei lányok kandikáltak ki a hasonló színű és szemű trasteverei legények után . . . Mind ennek a sokszor

veszélyes, gyakran piszkos, de mindig romantikus költészetnek immár vége. Mindez helyet enged egy rendszeres, szép de közönséges, minden regényesség nélkül szűkölködő köpartnak, még egy darab modern Rómának.

A Lungo Tevere kiépítése egyszersmind örökre meghiúsította némely régiségbúvárnak azt a merész tervét, hogy a Tiberis mostani medréből egy a sárga folyó részére vájt új mederbe vezessék a Monte Mario mögé. Ezek a régiség-rajongók ugyanis azt hiszik, hogy a barbár betörések idejében a római művirágzás korának számtalan becses műkincse aranyból, bronzból és márványból került a Tiberisbe, s hogy e kincseket a víz lassú folyása nem hordotta el messzire magával, hanem megőrizte az iszapos fenéken. Nincs is kétség benne, hogy annak idejében nemcsak emberi hullák, hanem drágaságok is hullottak e klasszikus vízbe. A mederváltoztatás tervét állítólag tárgyalták és több ízben a szabályozó bizottság ülésein, sőt angol tőkepénzesek hajlandóknak is mutatkoztak a szörnyűséges munkálat végrehajtásához szükséges milliókat is előlegezni, — de az üzlet nem jött létre. Az alkudozó felek: az állam, a város és a vállalkozó inglese-k nem tudtak megegyezni a zsákmányra nézve, a mely még a víz fenekén pihent. Mindegyik fél többet követelt a Tiberis ágyában évszázadok óta ázó kincsekből, mint a mennyit a másik meg a harmadik neki átengedni volt hajlandó. Végleg azonban a kalandos terv (a melynek még ma is van nem egy híve Itáliában és egyebütt) csak most bukott meg végképen, a mióta épül a Lungo Tevere. Mert ezentúl a folyó medrének elvezetése olyan óriási luxus lenne, a melyre még a legtőkepénzesebb angol sem gondolhat. Hogy mit vesztenek Róma múzeumai e terv meghiúsultával, az teljesen kiszámíthatatlan. Lehet, hogy nagyon keveset, de lehet, hogy többet, mint a mennyiök most van. Mert a Tiberis fenekén ép oly kevésbé lehet olvasni, mint az emberek veséjében. Csak az lát belé, a ki mindent lát, — az pedig nem tagja a Róma várost szabályozó bizottságnak . . .

Ennek a modern köpartnak esett áldozatul az Apollon-színház is meg a Casa di Raffaele, Szent Apollonak és Szent Raffaelnek a háza. Az előbbiben a múzsák főpátrónusának, a költészet istenének s a zene fővédőjének a czége alatt játszottak theátrumot, utóbbiban pedig a legszeretetre méltóbb festő dolgozott és szeretett. Később múzeum lett, a melynek jöve-

delmeit a nagy mester pantheoni sírkápolnájának föntartására fordították. De jöttek a legújabb barbárok, a kik nem képeznek hadsereget, sem haramia-bandát, hanem bizottságot s azt mondták rá a *Senatus Populus Que Romanus* nevében: *delen-dam esse censemus*. A másik Raffael-házat ellenben, melyet szép életének utolsó éveiben — a Fornarina-korszakban — lakott a művész a Borgo városrészben, még a tizenhatodik században tarolta le egy kegyeletnélküli szabályozó bizottmány az akkori SPQR jóváhagyásával a S. Pietro terének kibővítése végett. Voltak mindig rettenetes építőmesterek és szörnyűséges közmunkatanácsok, melyeknek a szabályozás fontosabb volta kegyeletnél s egy szabatos vonalakban terjedő piazza kedvesebb egy háznál, a hol valaha nagy férfiak laktak. A mai nagy emberek sokkal okosabbak Raffaelnél; tudják, hogy minő kegyetlenek az építő bizottságok, s azért szerfölött óvatosak annak a háznak megválogatásában, a melyet valamikor az emléktáblájokkal fog megjelölni a hálás utókor. A hogy egy kis hírnévre tesznek szert, mindjárt olyan térre vagy utczába költöznek, a mely hosszú életre látszik teremve, — szabályos térre vagy fonálegyenességű utczába. Ekként biztosítják maguknak a halhatatlanságot . . . Nem úgy, mint ez a gyakorlatlan Raffael, a ki zig-zug utcákban telepedett meg s rozoga házakban, a melyek ódon köveinek el kellett vérezni a szabályozó ásók vasától.

Ah, vége a Villa Ludovisi-nak is, mely szintén áldozatul esett a «*piano regolatore*» könyörtelenségének! Gömbölyű piniái, melyek a híres ravennai «*Pineta*» zöld koronáira emlékeztettek, szomorúan főséges cyprusai (hasonlók csak a tivoli-i Villa d'Este-ben!), örökzöld fenyűi és tölgyei, magnoliái, fákká izmosodott kaméliái, babérjai, tarka virágos szönyegek, barátságos gyepterületei, fehér és derült szobordíszletei, vígan csobogó fontanái és ugrókútjai, mind, mind elmúltak, mint a hogy elmúlt maga a Ludovisi-örökség is, a piombinói herczegség, melynek «örökös» urai voltak a Buoncompagni-k, a Juno Ludovisi s a többi becses antikok boldog tulajdonosai. Ezt az egész nagy területet földarabolták, elnegyelték, műszaki kifejezéssel: parcellálták. Soha becsesebb, nagyúribb, finomabb talajt nem apróztak széjjel, mint ezt a pompás római villát, a mely különben sohasem volt valami nagyon látogatott (mert a hercege kevésbé kedvelte a népet,

mint a Borghese-kert principé-je s nem tárt kaput mindenkinek, mint az utóbbi főúr), de mindenkor «*pièce de résistance*» volt azon a műsoron, melyet a külföldi utazók az örökvárosban végigélveztek. Valami könnyen nem lehetett hozzáférni; különös «*permesso*» és extra-ajánlás kellett a nagykövetségtől annak, a ki gyönyörködni akart benne. Magok a rómaiak, a kik nem szeretik az utánjárásos élvezeteket, alig ismerték e pompás kertet, s ők sokkal kevésbé fáj-lalják az elpusztulását, mint azok az idegenek, kik a benne eltöltött költői órákat olaszországi útazásuk legszebb és legfeledhetetlenebb emlékei közé sorolják. Annál kevésbé fáj-lalják, mert helyébe az új Róma egyik legegészségesebb házcsoportja, legmagasabban fekvő városrésze épült, — oly nyereség, mit nem lehet elég sokra becsülni az *aria cattiva* által szomorúan hírhedt városában a hét halomnak. Ebből az egész nagy térségből csak a múzeum maradt meg, mely egyetlen nagy csarnokban őrzi a sok antik jelességet, köztök az Orestes és Elektra gyönyörű páros szobrát, az erőteljes Mars Ludovisi-t és a világszép nagy Juno-fejet, Goethenek ez első (?) szerelmét. (Goethe maga mondá, hogy a Juno Ludovisi első szerelme volt, — életírói szerint körülbelül a tizennyolczadik lehetett.)

Az Aracoeli-templom melletti kolostor is eltűnt; lehordták megszentelt falait, elcipelték érdekes reliquiáit, festményeit és könyvestárát; s a barátok, kik benne laktak, elszéledtek s ma túrt vendégekként élnek más zárdákban, visszafájó szívvel emlékezve a Capitolium antik talaján töltött éveikre. Ilyen Rómában a világ rendje! Előbb a középkor foglalt el egy darabot az ókori Rómából, mikor a *mons capitolinus*-ra építette az Aracoeli-templomot és testvérházat — most meg az új idők szelleme szorította ki helyéből a nem szívesen tágító középkort: a klastromnak helyén Viktor Emánuel óriás emléke hirdeti dicsőségét a kolostorpusztító királynak.

— De mi a haszon belőle? — kérdezte egy olasz socialista, mikor szó volt a modern Róma e változásairól. — Mi a haszon belőle? Egy kolostorral ugyan kevesebb, de egy királyszoborral több!

A Ghetto is eltűnt Rómából. Nemcsak az ilyenű piszkos háztömeg, sűrű, párás levegőjével, szegényes szagával, szomorú és melanchóliás lakóival, de az érzület is, mely hozzája

fűződött ködös előítéleteivel, szeretetlen csúfolódásával, kegyetlen üldözésével. Rómában nincsen, nem létezik már az a láthatatlan ghetto sem, a melyben még olyan sok helyen élnek Istennek (mindnyájunk Istenének!) e szenvedésre kiválasztott boldogtalanjai. A csákányütésekkel, melyek a zsidók piszkos városnegyedét átadták az örök enyészetnek, ártalmatlanná lettek az ellenszenvék is, melyek e szomorú, sötét és egészségtelen utcákat a keresztyének által lakott rione-ktől elkülönítették. S míg a szeretet vallását követő Európa nem egy országában és számtalan városában gyűlölségtől üldözve élnek szellemi és erkölcsi elkülönítésben, egy előítéletekből fölépült gheftóban Mózes tanainak boldogtalan hívei, addig a Roma Capitale egyik szép erénye, hogy Londont kivéve nincsen fővárosa ennek a világrésznek, melyben oly csekély volna az antiszemita, mint a héthalom modernül megújuló metropolisában. Rómában, hol olyan sokat szenvedtek a zsidók, ma nem szenvednek semmit. Nyugodtan járhatnak az üzleteik után s háboríthatatlanul követhetik őseik vallását. Az utcákon nincsenek falragaszok, a melyek azt hirdetnék, hogy: «csak keresztyénektől vásároljatok!» — a parlamentben pedig nem követeli tőlök senki, hogy mutassák be a hitcikkelyeiket, a melyeket mindenki ismer, s a melyekből olyan szerencsésen fejlődött ki a mostani európai polgárisodás alapja: a keresztyénség. Róma, mely minden korszakában nagy tanítója volt a népeknek, az lehetne most is. Megtaníthatná bizonyos városok közönségét arra, hogy az evangelium emberiségre oktató tanait nemcsak hirdetni kell — általánosságban, hanem követni is minden részleteikben és minden alkalommal. Még akkor is, ha a zsidóságról van szó, a zsidóságról, mely bizonyára nem azért szülte a keresztyénséget, hogy az rosszul bánjék vele.

A Gheftót a régi Tresteveretől csak a piszkos Tiberis választotta el, mely sehol sem volt annyira piszkos, mint épen itt. Olyan volt ez a víz, mint ha ez elátkozott városrész minden szemetjét belevezették volna, megszerezve azt a középkor barbárságától átvett s a tizenkilencedik század házi használatára átalakított fajgyűlölettel, a világtörténet ez egyik legnagyobb szegényével, sok máskülönben jóra való ember immorális érzületével, kegyetlen szívből vagy beteg agyból eredő előítéletével. Ma, midőn úgy a Ghetto mint a Trastevere helyén

az új Róma fényes középületei és csinos bérházai állanak, kitünő kövezéssel és mintaszerű csatornázással, ma már a Tiberis is tisztább s a hídjain, melyeknek számát egyre növeli a fejlődő forgalom által parancsolt szükségesség, több és jobb kedvvel mehet keresztül a sétáló idegen, mint a régi jó időkben, melyek oly rosszak voltak.

S ha megcsináljuk a veszteségek és nyereségek mérlegét, mindenképen nagy nyereségben marad az örökváros. A nélkül, hogy «örök» jellegén nagyobb csorbulás esett volna, egy Európához és az egységes Itáliához méltó Capitale-t csinált belőle az új-rómaiak lelkesedése és a «buzurro»-k kitartása. Még nem készült ugyan el egészen, s a mostani olasz válság bizonyára hátráltatja egy pár esztendővel a nagy városmű betetőzését, de hát tudja mindenki, hogy a régi Róma sem épült föl egy nap alatt. Nos, hát az újat megteremteni se lehet huszonegy óra munkája.

A *nec Roma condita in una die* ráillik az olasz metropolisra is, a melynek keretei teljesen készek és pompás képét nyújtják az egyre szépülő Capitale-nak. E tervekbeli és készenálló keretekből némi építő phantasiával mindenki megalkothatja a harmadik Róma nyájas, nagyvárosias, nemzeti képét, a melyből továbbra sem fog hiányozni a romváros költészete s a közeli Campagna pusztáinak ünnepiessége. Szóval: Rómának illata, ez a művészeti, arhæologiai és történelmi vonzerő, megmarad az új királyvárosban is, s az egyenes útezak prózájából, az egymással egyenlő bérházak szárazságából minden perczen kimenekedhetel az antik kövek hagyományai közé vagy a Via Appia csöndes, szóvalan maradványaihoz s a Campagna infelice mélabús, hangtalan vidékeire. A modern főváros nemzetközi szépségein kívül még mindig kínálkozik neked a régi város régi köveiből fölhangzó történelmi költészet s a közeli és távolibb környék természeti bájainak, gyönyörű kertjeinek, zuhogó vízeséseinek, düledező várainak szépséges látványa s a melancholiás pusztaságnak sok-sok legendája. Baj csak az volna, ha a nagy nemzeti főváros lakossága a létért folytatott küzdelemben s a boldogulni vágyás örült hajszájában elvesztené érzékét a történelmihez, szeretetét a múltjához s tiszteletét az őseihez, a kik szobrok alakjában díszesítik a tereit és múzeumait. A míg ez be nem következik, addig a Roma Capitale kiépülése s a piano regolatore működ-

dése veszély és veszteség nélkül megy végbe úgy az örökváros lakóira, mint annak látogatóira nézve.

Veszteségben csak azok a szenvedélyes régiségbúvárok lesznek (s én bizony egy csöppet sem sajnálom őket), a kik egy régi oszlopot többre tartanak egy új palotánál s egy ócska romhalmazt jobban szeretnek egy tágas, villammal világított piazzánál, a mely körül élénken zsibong a modern főváros nappali és éjjeli élete.

MILKÓ IZIDOR.

A BOTRÁNY.

Regény.

Hatodik közlemény. *)

III. Számadás.

Nincs már sok mondani valóm, atyám!

Mikor az utczára kiértem, Diego már sehohol sem volt. Pedig minden áron meg kellett akadályoznom, hogy haza térjen s elzárkózzék előlem. Okvetetlen végig kellett harcolnom a vitát védtelen lelkiismeretem s azon rettenetes rágalom közt; beszélnem kellett vele, bár nem akart meghallgatni, könyörögnöm, sírnom, véremet öntenem kellett előtte az utolsó csöppig, míg el nem érem azt, hogy hisz nekem, s kiragadhatom lelkéből azt a mérgezett nyílat, melyet Gregoria röpitett beleje.

Immár nem gyűlöletet éreztem szegény barátom iránt, mint a rémület első perceiben, a mikor is az a gondolat környezett, hogy megölöm őt. Már épen annyira szántam, miként enmagamat. Immár megbocsátandónak véltem durva bánásmódját, jogosnak haragját, tiszteletreméltó és szent forrásból eredőknek sértegetéseit s boszútervét; igazságosnak igazságtalanságát, ha szabad így szólnom.

Szerencsétlen Diego! Képzelmehol-e kínosabb balsorsot, mint az övét! Azt kellett hinnie rólam, egyetlen barátjáról, a kit annyira szeretett s a kiért készségesen tette koczkára életét, hogy hálátlan s hitszegő álnok tudok lenni, s az ő

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 208., 209., 210., 211. és 212. füzeteiben.

boldogsága és becsülete ellen merényletet követhetek el! Ezt kellett hinnie, még pedig meglehetősen alappal! Hinnie kellett ezt, mert ezt bizonyította a végzetes látszat; mert így sejtette meg egy hű cseléd, mert így beszélt neki szeretett neje, s mert teljesen ennek valószínűsége mellett szólt eddigi gyalázatos életem, a többi férjekkel szemben elkövetett gaz árulásaimnak története, melyek gonoszságait magam beszéltem el neki, nyomorúlt hivalkodással. Csodálkozhattam-e rajta, hogy ez a boldogtalan közmegejtésnek akar engem átadni? Csodálkozhattam-e, hogy saját kezeivel akar engem megölni? Hogy' is nem tette mindjárt az első percztől kezdve? Hogy' bírta elviselni undok beszédeimet, habár egy óra hosszáig?

Mi több: még akkor is, ha elnyomom lelkiismeretem szózatát, ha csak önzésem sugallatára hallgatok, nem gondolhattam többé arra, hogy megölöm Diegót. Hisz öt megölni annyi volna, mint örökre megerősíteni e rágalmat. Ha megölöm őt, ezzel örökre tehetetlenül s magára hagyatva marad igazságom; bezárult előttem az egyetlen ajtó, melyen keresztül kijutni remélhetek azon pokolból, hová Gregoria taszított. Megölve őt, csak a hazugságot igazolnám! Gregoria így kiáltana Gabriela, Don Jaime s az egész világ fülébe: «Fábián Conde meggyilkolta legjobb barátját, mert így akarta kikerülni azt, hogy megtudják róla az emberek, hogy becsülete ellen tört!»

Mind e gondolatok zürzavaros rohamban száguldoztak át agyamon, mihelyt Diego föltárta előttem az ártatlan lelkén ejtett mérges sebet. Ezért is, alig menekültem ki a kávéházból, újult erővel rohantam keresésére az egymásba bonyolódó utcákon, bár fogalmam sem volt róla, merre vehette útját, hogy nyomát vesztesse velem . . .

Az eső megállt s a hold összetépett sötét felhőfoszlányok közt úszott az égen, mint egy kegyetlen viharból megmenekült hajó.

— Oh mikor fogom ilyennek látni lelkemet is! — gondolám fájdalmas irigyléssel, s kimondhatatlan szívszorulás közt pillantottam az égre.

Diego semerre sem mutatkozott.

— Diego! Diego! — kiáltozám esztelenül, mintha barátom még abban az esetben is, ha hallotta volna szavam, hajlandó lett volna engedni hívó szózatomnak mostani lelki állapotában.

A járók-kelők megálltak, úgy bámultak rám; azt hitték, örült vagy legalább is ittas vagyok.

Ekkor arra határoztam magam, hogy háza kapújánál várom meg. Előbb-utóbb haza kell jönnie, okoskodám, s bár nálamnál hamarabb indult el, meg fogom őt előzni. . . Ezzel valóban örült futásnak eredtem s csakhamar ott voltam azon szerény utczában, hol Diego lakott.

Az útcza kiholtan állt. . . Kétségkívül Diego még nem érkezett haza. Meglassítottam lépteimet s lassan oda értem a végzetes házhoz, midőn egyszerre észrevettem, hogy az egyik erkélyen — a kapu be volt zárva — egy alak áll, melyet Gregoriának véltem a homályban. Bizonyára férje elmaradása miatt nyugtalanodik, s őt lesi.

— Hátha beszélnek az asszonynyal? — ötlött hirtelen eszembe. — Ha lábai elé borúlnék? Ha sikerülne könyörületre bírnom őt magam iránt? Ha rá tudnám venni, vallja meg Diegónak az igazat, elébe tárva, mily rettentő következményei lehetnek gaz rágalmának, a melyektől ő maga is megijedne?

Bármily vakmerő és üres volt is e remény, annyira elfogott a kétségbeesett kapkodás s aggódás, hogy mint mentődeszkát ragadtam meg s elszántan fölkiáltottam:

— Gregoria! Szíveskedjék kinyitattni a kapút! Ne tartson semmitől. Nincs Diegónak semmi baja. Okvetlenül beszélünk kell egy perczre egymással. Esedezem, Gregoria, engedje meg!

Könyörgesemre vad, nyers kaczagás harsant föl válaszgyanánt.

Az erkélyen álló alak maga Diego volt!

Vérem fagyott a borzalomtól. Mit csinálhatott itt? Merről jöhetett haza? Hogyan lehet e betegnek annyi ereje, hogy ily gyors tud lenni tetteiben, ily biztos számításaiban, ily marón sarcasticus, hideg, józan, rettentő fölindulási rohamainak közepette?! Oh jaj nekem! Haragjából merítette ő az erőt, oroszláni dühéből, vad örjöngéséből: onnan merítette ez erőt, a honnan Othello a maga borzasztó gúnyolódásait, sértő szavainak árját, macska-ironiáját, mely játszik áldozatával, s tigrisszerű vérengző kedvét.

Mindazonáltal kétségbeesésem nem ismert határt s ezt kiáltottam neki:

— Diego! Nyittasd ki a kaput! Esedezem!

— Hej, éjjeli őr! Hejh, szomszédok! Segítség! Tolvaj jár!
— ordított Diego stentori hangon. — Fogják meg, utána!

Felnyögtem fájdalomban s tova rohantam.

— Holnapután, viszontlátásra — hangzott utánam a légben Diego dörgő szózata, a mint kiértem az utczából.

Ne kérdezze ön, mit tettem s mit gondoltam az éj hátralevő része alatt. Magam sem tudok visszaemlékezni rá, minden szakadozottan összefoly emlékezetemben. Csak azt tudom, hogy a mai nap már rég fölvirradt s én úgy jártam Madrid útczáit mint valami álmkóros; majd kint a mezőn találtam magam, honnan aztán visszatértem a városba, hogy csakhamar az ellenkező oldalon ismét távozzam belőle. Csak azt tudom, hogy magam sem értem hogyan, két-három ízben azon vettem észre magam, hogy azon régi palota elé kerültem, hol Lazaro tavaly élt, s hol vajon el-e most is, nem tudhattam. Több ízben kezembe is vettem az ódon kapú vaskopogtatóját, azon szándékkal, hogy bezörgetek s karjaiba vetem magam annak, ki lelkemnek másik barátja volt, s így szólok hozzá: «Szükségem van rá, hogy mások higyenek ártatlanságomban s én is kezdek hinni a tiedben. Vannak oly látszatok, melyeket nem lehet megegzáfolni, de melyek azért mégis csálnak! Ilyesmi történhetett veled is azon rettentő este, mikor De Pinos marquis járt nálad, s ilyesmi történik én velem e perczen!»

Mindazonáltal még sem mertem bezörgetni. Fülemben véltem csengeni a Diego gúnyos kiáltását: «Egymásnak teremtette őket Isten s ők megtalálják egymást! A képmutató fölkeresi a képmutatót; az álnok csaló szövetségre lép a kitagadottal: ellenségeim szövetségre lépnek!»

Arra is emlékszem, hogy midőn már egészen megnappalodott, azon zárda kapujához találtam magam támaszkodva, hol Gabriela lakik. Tisztán, vidáman csengő harang, minő a gyermekszó, hívott az első imára, melyet a világtól elzárkózott szüzek ott fölkelésökkor imádkoznak. Végtelen keserűség árjába fuladt lelkem! Ha tudtára adta volna valaki Gabrielának e perczen, hogy boldogságunk összes reményei úgy eloszolhatnak mint a múlt éj álmképei és árnyai, s hogy e derült harangszó a mi szerelmünknek lélekharangja volt! Kétségbeesve sóhajtottam föl: «Oh de boldog vagy, Gabrielám! Te boldog vagy, hogy e szent menedékhelyen maradhatsz ártatlanságoddal, s úgy élhatsz és halhatsz meg, mint a rózsák a kolostor-

nak itt e világtól elfalazott kertjében. De jaj nekem, ki soha sem találom föl többé nyugalmam sem e világon, sem lelkemben!»

Végül emlékszem, hogy úgy kilencz óra tájt reggel haza tértem, a mikor is ilyféle gondolatokat véltem olvashatni régi cselédeim arcán: «Oh gróf úr, beleunt a tisztességes életbe s visszatért előbbi életmódjához, pár nappal közvetlen házassága előtt! Szegény señořita Gabriela!»

S ha én magam ezt véltem leolvasni cselédjeim arcáról, nem kevésbé volt keserű az, mit ők magok tudattak velem. Azt mondták, hogy írószobámban bizonyos tárgyak várnak rám, melyeket Diego küldött imént, egy levél kíséretében. — Melyek voltak e tárgyak? Az az öltözék s ékszerek, melyeket esküvőjére nászajándékuł küldtem Gregoriának; az a két arczkép s az óra, melyet Diegónak ajándékoztam, valamint több apróság, mit különböző alkalmakkor adtam neki. Továbbá egy nagy csomag pénz, bankjegyekben, aranyban és ezüstben, e fölírással: «Értéke 25.482 réal.»

A levél ez volt, égeti a kezemet:

«Fabián Conde.

«Minthogy nem fogod nőül vehetni a szeretőd unokatestvéréét, azt a pénzt, mit Torrejonban összeszedtem s mit lakodalmadra fordítani akartam, ezennel arra használok föl, hogy kifizessem neked, a mivel adósod vagyok. Hozzá tettem mind azt a készpénzt, a mivel e perczen házamban rendelkezem.

Jól tudom, hogy ha bele számítom hányszor vendégeltél meg palotádban vagy a vendéglőben, valamint ha hozzá veszem azt, mit első költözködésemtkor kölcsönöztél nekem, valamint mind azt, a mit azelőtt helyettem kifizettél, összesen körülbelül tizenkét ezer réal marad javadra. Minthogy azonban nem akarom, hogy holnap, mikor majd karddal kezünkben állunk szemben egymással, hála vagy bármi másféle kötelek fűzön össze bennünket, az említett tizenkét ezer reálnyi összeg értékére becsülöm és számítom föl neked orvosi látogatásaimat s a gyógykezelést tavalyi hosszas betegséged ideje alatt, valamint azt a kártérítést, melyre jogom van veled szemben ama sebért, melyet védelmedben kaptam azon emlékezetes párbaj alkalmával, midőn annak a bizonyos férjnek, ki kitiltott téged házából, a segédeivel megverekedtem. Nem mondhatod, hogy drágán számítom föl véremet s nem sokalhatod azt, a mennyire időmet tettem, mert emlékezhetel rá, hogy ötvenhárom napig kellett

az ágyat őriznem, egészen összeszúrdalt mellemmel. — Így tehát leszámoltunk egymással.

Melléklem egyszersmind mind amaz ajándékokat, melyeket nekem s Gregoriának adtál, s a melyek mint látod — nem voltak elegendők arra, hogy eladjuk érettök becsületünket.

Tehát holnapra! Segédeim pont kilenczkor keresnek föl. Ugyanezen órában fogom elküldeni az illetőleveleket Gabrielának, Don Jaimenak, a városnegyed bírójának s a hírlapoknak, összes bűneidet föltárva bennök. Szégyenlem, hogy annyi ideig én voltam egyetlen tudója némely titkaidnak, az egyetlen, kinek gaszágaidon megbotránkoznia alkalma nyílt. Azt akarom tehát, legyen egyetemes a botrány, hogy azon megvető kiáltások s átkozódások között halj meg, melyeket holnap az egész világ fejedre zúdít.

Diego, a lelencz.»

Utóirat. Figyelmeztetek, hogy ha megint eszedbe jutna utczánkba jönni, letartóztatnak a rendőrök, a kiknek már előre jeleztelek. — Ah, mint futottál tegnap este, hitvány gaz!»

Könnyen megértheti ön, minő izgatottság közt tölthettem el azt a hat órát, mely e borzasztó levél vétele óta lefolyt, egészen azon perczig, midőn ma délután ide jöttem az ön karjaiba vetni magam. Ez órák alatt legalább is húszszor kezembe fogtam már a pisztolyt, hogy föbe löjjem magam. De mint ide beléptemkor mondtam önnek, önérzetem s lelkiismeretem gátolt, hogy végrehajtsam az öngyilkosságot. Nem hagyhatom hátra Gabrielát abban a meggyőződésben, hogy ismét megcsaltam őt, a mikor nem igaz. Nem akarhatom halálát okozni, sem nem akarhatom örökre boldogtalanná tenni őt, ily újabb csapást mérve nemes szívére. Nem akarhatom, hogy Don Jaime de la Guardia, ha már megbocsátotta nagy bűneimet, a melyeket számon kérhetett volna, hogy megismerjen, most épen olyan bűnért kárhoytasson el, a melyet nem tettem. Nem akarhatom, hogy maga Diego is kétszeres keserúséggel maradjon életben, azt hígye, hogy hazugság volt barátságom, s azon tudat gyötörje, hogy az ő szigora okozta haláloamat! És végül nem akarhatom, hogy magam megöljem ártatlanságomat épen akkor, midőn egyetlen egyszer elvégre büszkén hivatkozhatom rá; megöljem azok szeretetét és barátságát, kik meg tudták bocsátni nekem igazi vétkeimet; megöljem szíveikben emlékezetemet, ajkaikon az imát s szemeikben a könnyet. Ellenkezőleg azt akarom, hogy ha utólér a halál, megsirassa-

nak azok, kiknek nem volt okuk szeretetöket megvonni tőlem. Öngyilkossággal csak magam terjeszteném, szentesítném és megerősítném a rágalmat! Pedig az a föladat vár most ránk, hogy az igazságot győzelemre segítsem; hitet tamaszszak magam iránt az emberekben, ha már nem tárhatom föl előttök szíveimet igazában; kivívjam, atyám, hogy hígyenek nekem, egyetlen egy perczig bár hígyenek nekem, s aztán meghaljak.

Ezért jöttem ide. Kétségbeesésemben, midőn immár közeledni látom a holnapi napot s vele együtt mindazon iszonyt, melyekkel Diego készül sújtani, eszembe jutott, hogy sokat emlegetnek mostanság egy erényes, bölcs lelkipásztort, mint olyat, ki a szív legkegyetlenebb sebeit is meg tudja gyógyítani. Ime itt vagyok tehát s tanácsát keresem, atyám, — Istent keresem, ha Isten megtalálható; a keresztyén vallás vígaszát keresem, ha e vallásnak van vígasza a hitetlenek számára; a kolostor békéjét keresem, ha a kolostor befogadja a rágalmazottakat. . . Szóval nem is tudom, mi az, a mit keresni jöttem ide, mert szegény lelkem a kétségeknek egész tengerén hanyódik. Elég az hozzá, ime itt vagyok!

S hátha még tudná ön, hogyan jöttem ide! Ha tudná ön, mily kegyetlen gúnynyal üldöz balsorsom még ez úton is! Az egész silány hétköznapi dolog, de az én szemem előtt egész életem nyomorúságát magában foglalja, jelképezi. Mihelyt rászántam magam, hogy önhöz megyek, parancsot adtam cselédeimnek, hogy fogjanak be. Ezek pedig, miután tudtuk, hogy farsang van, s mert tudták, mit szoktam ilyenkor tenni az előző években, azt hittek, hogy az álarczos menethez akarok hajtatni a Pradóra. Az ötlött tehát eszökbe, hogy valamennyi kocsim közül a legbolondosabb, legléhább külsejűbe fogjanak be, a melyben ily álarczos meneteken azelőtt részt szoktam venni, s mely most valóságos szégyenpad nekem. És én gépiesen fölültem bele. Így hajtattam végig délután három óraker, a «végítélet» ez órájában a Puerta del Sol-nál. Itt fölismertek s vérig gúnyoltak egykori barátaim vagy vágytársaim a kéjelgő gonosz életmódban. A csöcselék is sértegetett, kifütyölt, kövekkel dobált meg itt; rohamlépésben kellett menekülnöm onnan, ordítózó emberektől, üvöltő kutyáktól üldözve, mint az egész emberi nem ellensége, mint egy számkivetett bűnbak, mint egy pára, mint a farsangnak s a botránnyak groteszk jelképe!

Nos tehát, szent atyám, elérkezett az óra, hogy immár

ön szóljon. Nem egyszer, de igen sokszor, a míg hosszas elbeszélésem tartott, mind azt ígerte ön, nem lesz nehéz gyógyítószert találni bajaimra, bármekkorák lehessenek is ezek. Most már ismeri ön őket egész terjedelmökben, s nem tudom, megmarad-e most is előbbi véleményében. Én részemről teljesen lehetetlennek találom a kijuthatást e pokolból, a melybe estem.

IV. Manrique atya véleménye.

Esti kilencz óra körül járt az idő, midőn Fabián befejezte beszédét. Mily különös! E gyónásfélének utolsó része, bár ez volt a szomorúbbik és iszonyúbbik rész, látszott leginkább tetszeni Manrique atyának és őt teljesen megnyugtatni. Abból következtetjük ezt, mert midőn az ifjú Diegóval való rendkívül heves jelenetét s azon félelmetes veszélyeket adta elő, melyek abból kifolyólag őt fenyegették, a jezsuita arczára az elégülség és örvendezés enyhe mosolya ült ki, még pedig inkább szemében, mintsem ajkain.

— Nos uram! — kiáltott föl végül fölemelkedve székéből s tetőtől talpig végig mérve főrangú vendéget. — Adjunk hálát az isteni gondviselésnek, habár ön nem is hisz benne, a mint elég őszinte volt bevallani nekem. Mindabból, a mit ön elbeszélt nekem, világos, hogy semmi sincs elveszve; ellenkezőleg, ön egészen jó úton halad.

Fabián meghökkenve tekintett Manrique atyára. Az agastyán elmosolyodott s némi szelíd enyelgés árnyával hozzátette:

— Fogadni mernék bármibe, kitaláltam, mit gondol ön most. «Ez a jó ember, így szól ön magában, vagy nem fogta föl helyzetemet, vagy pedig arra akarja fölhasználni, hogy szöszekre álljon, holmi banalis prédikációt tartson a század romlottsága ellen, így elégtételt szolgálhasson az üldözött római anyaszentegyháznak, egygyel több katonát szerezzen a jezsuita rendnek és a maga politikai pártjára csábítson engem. . . .» Mert magától értetődik, hogy az ön szemében én dühös carlista vagyok, vagy legalább is szilaj neokatholikus, a dynastia fusiójának párthíve! Szóljon őszintén, Señor don Fabián, nem ily gyanú szállta-e meg önt, mikor látta, milyen nyugalommal biztosítom önt arról, hogy semmi sincs elveszve? Nem

igaz-e, hogy bizalmatlankodni kezdett bennem, s azt hitte, inkább pro domo mea akarok működni, semmint az ön boldogsága és barátjaié érdekében; hasonlóan az olyan csudaorvoshoz, ki valamennyi betegség ellen egy azon szert rendel, kevésbé törődve azzal, hogy meggyógyítsa a beteget, semmint azzal, hogy a maga szerét megvétesse vele és híveket szerezzen magának?

Fabián lesütötte fejét s fölsóhajtott, mintegy röstelkedve, hogy valóban úgy kezdett gyanakodni, a mint a pap mondta.

Nagyon jól van, folytatá Manrique atya, fölemelve szétárt kezeit elnézésének s egyszersmind annak jeléül, hogy még beszélni kíván. Ne tartson tőle, hogy talán neheztelek miatta. Sokkal nagyobb igazságtalanságokhoz hozzá vagyunk mi szokva! Mindazonáltal jobb lesz, ha alaposan tanulmányozzuk a bajt s megvizsgáljuk, nem lehetne-e rajta más módszerrel is segíteni, mint a milyen az enyém. E végből azon kezdem, a mint az orvosok szokták; összefoglalom a baj történetének rövid velejét, vagyis megállapítjuk a diagnosist. A prognosis és a gyógykezelés majd azután következnek. Addig pedig kérem önt, legyen türelemmel s ne vegye rossz néven, ha én is nyugodt maradok. Lesz időnk mindent elintézni, mostantól fogva egészen reggel kilencz óráig, a mikor majd önhöz mennek Diego segedei s ő mindazon kegyetlenségeket végrehajtja, melyeket kigondolt. Meg fogja ön látni, hogy e borzasztó bajokra sokkal hősiesebb és hathatósabb szerek találhatók az én régi módi patikámban, mint a párbaj és az öngyilkosság.

S így szólva fölkelt helyéből a jezsuita, új gyertyát tett a tartóba, párszor föl s alá járt a szobában, kezeit dörzsölve s lehajtott fejjel, mint a ki össze iparkodik szédni gondolatait; mígnem végre megállt az ifjú előtt s így szólt:

— Fölöslegesnek velem magyarázgatni önnek azon mellékes fontosságú válság eredetét, melybe ön ez időszerint jutott s neven nevezni az ön hajdani lelki romlottságának e mostani fölfedezését. Már saját magától sikerült önnek rájönni ezekre, bármily zavarodott is még az ön lelkiismeretének víztükre. Ön Señor Fernandez, azon kívül, hogy vétkekbe süllyedt, még ráadásul mindig hivalkodott is e vétkekkel: örömét találta benne, hogy botránkozásba ejtse a világot gonoszságaival; ön dicsőségnek tartotta, hogy a legvakmerőbb kéjencznek vagy, hogy az ön saját szavaival éljek, a legszerencsésebb csábítónak

hírében álljon a fővárosban; és pokoli dölyfének nem volt elegendő a roppant sok botrány, sietett Diego emlékezetébe letéteményezni azon titkokat, melyeket egy jó nevelésű ifjú nem szokott a világ szeme elé tárni, ha a világ szeme saját magától észre nem veszi. Ismétlem, ön sietett napról-napra elbeszélni annak, a ki ma Gregoria férje, mind azokat az undokságokat és gázságokat, melyekkel barátjainak nejeit megrontania sikerült, e barátjainak bizalmával visszaélt, mindazokat megcsalta, kik kezöket nyújtották önnek; szóval megszámlálhatatlan családnak békéjét és boldogságát fölládozta azon brutális önzés és fékezhetetlen testiesség oltárán, a minék ön oly durván hódolt, mintha Isten nem oltott volna lelket önbe.

— Valóban . . . Úgy van. . . Mindez igaz! — dadogá az egykori kéjencz, türelmetlenül várva, hogy hallhassa a rákövetkeztetéseket is, melyek számára a gyógyszer foglalják magokban.

— Ez az első praemissum! — folytatá nyugodtan az aggasztán. S föltéve, hogy ön azt feleli erre: concedo majorem, áttérek a minor formulához. Diego a nyomorúlt lelencz, ki önnel egyetemben ellenséges lábön áll a társadalommal, mintha a társadalom lett volna annak oka, hogy e boldogtalan anyja oly természetöl elvetemült bünös volt, vagy annak, hogy az ön atyja is árulást követett el nejevel és doña Beatría de Haro férjével szemben. . . . Diego, ismétlem, ki sem a kellő egyéni tulajdonságokkal, sem megfelelő vagyoni eszközökkel nem rendelkezett arra, hogy sikeresen harczolhasson a főrangú gazdag és előkelő osztályok ellen, a melyek különösen undorral és irigységgel töltötték el őt, arra használta föl önt, mint valami aranyos tört, hogy ellenök küzdhessen a sötétben; rendkívüli örömmel élvezte a mindennapi meghitt vallomásokat, melyekkel ön beszámolt neki az idegen családok körében végzett pusztításairól; szilajon helyeselte önnek minden kihágását és aljasságát, — nem mintha nem találta volna őket utálatra méltóknak, hanem mert saját gyűlöletének kielégítésére hasznosaknak tapasztalta. Mindent összegezve, csábító démon volt ő, ki föllázítá önt azon olympus ellen, honnan ő, a szerencsétlen, száműzetve tudta magát. Ezért küzdött ő folyton Lázaro ellen, ki a föltétlen jónak volt híve, — már, hogy gyakorlatban is az volt-e, ezt most még nem tudhatjuk. Ezért volt ő sok időn keresztül legkegyetlenebb ellensége Gabrielának,

s iparkodott önt meggátolni benne, hogy az ő szent tanácsait kövesse; ezért igyekezett ő oly nagy gonddal minden jó ösztönt elfojtani az ön szívében, egészen azon napig, midőn aztán immár ő reá is rá mosolygott a sors kegye, a talált gyermekre, tisztességes állást nyert az emberek közt, visszatért életkedve; megemlékezett róla, hogy szíve is van; nősülésre gondolt, arra, hogy kibéküljön felebarátaival, alkotó részévé váljék a társadalomnak, háztáját, családot alapítson. . . . Ekkor meghökkent saját művétől; megbánta, hogy a kegyetlenségig ingerelte az ön szenvedélyeit, s talán arra is gondolt, hogy szakít önnel, de még sem bírta magát erre elhatározni önzése miatt, miután nem akarta eltaszítani magától egy grófi pártfogó kegyet s ennek előnyeit. . . . Nagyon örvendett tehát annak, hogy ön is az erény útjára lép; mindazonáltal nem merte még hinni, hogy elég erő és állhatatosság lesz önben a kitartásra; s ép ezért már előre számolt a jövődő eshetőségekkel. Ez magyarázza meg, miért igyekezett annyi odaadással helyreállítani az összeköttetést ön és Gabriela közt, — miért ajánlta föl magát kezesül Gabriela és ennek szülei előtt, miért kívánta, hogy ön megesküdjék rá, hogy nem fog visszaesni régi bűneibe: szóval azért járt elő most mindenben és minden tekintetben úgy, mint a ki, miután mást arra tanított, hogy idegen házak födelét kövekkel dobálja, egyszerre azon veszi magát észre, hogy oly háznak készül birtokába jutni, melynek üvegéből van födele.

— Úgy van, valóban igaz! — kiáltott föl Fábrián Conde, mintegy vigasztalást találva e szigorú igazságszolgáltatásban, melylyel élete történetét így összegeztetni hallotta.

— Most tehát térjünk át a következőzésekre — folytatá a szerzetes. — Diego nem volt az egyetlen, kit az ön hajdani életének rútságai megbotránkoztattak. Megbotránkozott rajtok az egész világ, meg Gregoria. Mit mondok? Megbotránkozott még az a bárdolatlan cseléd is Diego házában. Csak emlékezzék vissza, milyen tiszteletlen megjegyzéssel fogadta önt Francziska, midőn először fordult meg ön nálok. A mi pedig a Gregoria megbotránkozását illeti, erre nézve meg kell jegyezmem, hogy ez nagyon bonyolult természetű s igen veszedelmes valami volt. Ez a nő inkább hiú volt, semmint lelkiismeretes, inkább önhitt, mint becsületes: következőleg távolról sem attól félt annyira, hogy ön szemet talál rávetni, mintsem inkább attól, hogy ön méltatlannak fogja őt találni arra, hogy

ilyen merényletre vetemedjék ellene. Az ön életének folyását jól ismerte ő s ez végleg megrontotta az ő szellemét. Gregoria égett a kíváncsiságtól, csakis a kíváncsiságtól, hallhatni azokat a bűbajos szavakat, melyek segítségével a Fábían Conde nevezetű pokoli kígyó annyi meg annyi Évát megejtett: ezen fölül arra a dicsőségre vágyott, hogy megmutassa, ő erősebb mint ama boldogtalan nők voltak, s képes visszautasítani, megszégyeníteni annyi meg annyi hírhedt szerelmi kaland hősét. Mindenekelőtt pedig azt akarta nyilvánvalóvá tenni Diego előtt, hogy ő tetszik önnek, ön irigylésre méltónak találja őt, s azt hiszi, érdemes bírására vágyakozni, hogy így aztán az a gögös hypochondricus, kiről ön mondta, hogy majdnem örültté tette a nevetségessé válástól való felelem, ne szégyelje magát miatta és sohse bánja meg, hogy nejévé tette őt. Vegyük ehhez végül azt a sátáni borzasztó jelenetet ama vasárnap este, midőn Eva s a kígyó négy szem közt találták magokat, az elkeseredett férj távollétében; azt a jelenetet, melynek végén annyira megbántva s megalázva maradt magára Gregoria: s érteni fogjuk, ha rabúl esett e nő azon nyomorúlt kísértésnek, hogy azt a rendkívül valószínű rágalmat emelje ön ellen, melynél remekbül szőtt még nem került ki a Gonosz műhelyéből.

— Borzasztó rágalom, nemde? — szakítá félbe az ifjú, megragadva a pap kezét. — Gyalázatos rágalom, de Diego mégis hiúni fogja, bármit mondok, vagy teszek én.

— Épen erről akartam most önnel beszélni — felelt az aggastyán. — Kedves Señor Don Fábían, Diego már azelőtt többé-kevésbé világosan sejtette, hogysen ön azt neki tegnap szemébe mondta volna, még pedig oly körülmények közt, midőn ő már nem tehetette, hogy elhigye önnek, — sejtette, mondom, hogy az ő hön szeretett s általa annyit magasztalt Gregoriája megvetés vagy ellenszenvvel találkozott önnel; így aztán a ferjnek vak hiúsága és rút önzése, bizonyos rosz-hiszeműségtől segítve, melynek lélektani elemzése azonban nem tartozik reám most, arra bírták őt, hogy önön maga előtt se akarja bevallani a lealázó igazságot, hanem a felesége által kigondolt hazugságot fogadja el, mint a mely inkább hízelgett önszeretetének, minthogy így aztán egyszerre vigaszt és elégtelt nyert, habár ebben szörnyű ellentmondás rejlett is lelkiismeretére nézve. — Másfelől az az egészségtelen rajongásig menő baráti szeretet, a melylyel Diego ön iránt viseltetett, s a

miért Lazaro egy alkalommal «dühös jó barátoknak» nevezte el önöket, utóbbi hónapokban erős sérüléseket szenvedett. A hypochondricusnak természetszerinti irigységét nagyon fölingerelte s embergyűlöletét dühvé fokozta s elvette eszét, midőn látta, hogy ön általa s ő előtte boldog lett, hogy immár ön semmibe sem szorúlt rá többé, — hogy ön mindazt bírja a minek ő híjával van: nevet, becsületet, finom modort, egészséget, vagyont, társadalmi rangot, sőt már virradni kezd vagy legalább is nincs kizárva a lehetőség, hogy fölvirrad az ön lelke számára a hit, az isteni malaszt kegye is, az Örök Atya megmérhetlen jóvoltából, Gabriela közreműködése mellett. Az így folygyülemlott harag már csak alkalomra, ürügyre, azoknak látogatására várt, hogy vádlólag törjön ki ön ellen, háborút izenjen önnek, összezúzva boldogságát, visszavonva azt a sokat hánytorgatott kezességet; ismét elszigetelje önt az emberektől, — ismét az ő engedelmességének járma alá kényszerítse, ismét rabszolgájává tegye önt! — Gondolhatja tehát, mily készségesen és mily önelégültséggel adhatott hitelt a boldogtalan Gregoria vádjának, mit a legvégzetesebb látszat s a cseléd őszinte vallomása erősítettek meg. Vegye ehhez, kérem s ez az egészben a legterhelőbb, az ön életének eddigi folyását, — miként szokott ön hajdanában, s kivált Diego előtt, mint az vissza is emlékezett rá tegnap este, mindig kérkedni aljas szerelmi cseliszövényeivel, a mások háza becsületének semmibe vételével, a hazudás terén kifejtett remeklésével, azon ördögi ékesszólótehetséggel, melylyel magát védeni tudta s kivitte, hogy az apák és férjek föloldják önt az ellene emelt vád alól, ha még oly nyilvánvaló, kétségtelen volt is a helyzet. Ezek után nemde egyet érthetünk arra nézve, kedves señor Fernandez, hogy Diego szeme előtt ön nem tisztázhatja magát pusztán külső eszközökkel, minők a szó, bizonyíték, tanú, könny, kard, pisztoly, melyekkel ön öli meg őt vagy megöletni engedi magát vagy saját maga vet véget életének. — Nos tehát, fiam, szólalt meg a jezsuita rettentő hangon, a botrány megtermette gyümölcsét, — vétkeinek súlya az utolsó órában elvégre ránehezedett az egykori Don Juan fejére, összenyomva, megsemmisítve önt terhe alatt. Mindenki azt fogja mondani: igaza volt Diegónak. Senki, de senki nem fog önnek hitelt adni, pusztán szavára. Don Jaime, Gabriela, az egész világ rémülve s iszonyodva fog eltávolodni öntől, hallva, hogy az után, mit ők az ön ál-

megtérésének neveztek, ön képes volt egyetlen barátjának becsülete s boldogsága ellen törni. — Szóval: ön menthetetlenül el van veszve . . . az emberek ítélete előtt. Nincs menekülés számára! Saját hálójában fogatott meg s nincs más hátra, mint kegyelemre megadni magát, letéve a földi fegyvereket, kilépve a világ kötelékeiből, az én foglyomnak nyilvánítva magát s Isten irgalmasságára bízva szomorú sorsát!

— Jaj nekem! — nyögött Fábián reményét veszve. — Tehát azt tegyem, hogy megfussak a rágalom elől, mint megérdemelt vád elől s a kolostor magányába zárkozzam!

— Nem, százszor nem! — felelt Manrique atya neheztelő méltatlankodással. — Én sohasem tanácsolnék önnek ily gyávaságot. Minek folyamodni ily képmutatón szánalomkeltő mentőeszközhez, melyet csak romantikus írók találtak ki regényeikben, színdarabjaikban mint ízetlen, hamis út-módot oly bűnök büntetlenül hagyására, melyeket az emberi törvény nem sújt megtorlással, s a minek következtében aztán a bűnnek kiérdemült vagy elaggott bajnoka valamely karthausi kolostor falai közt békében megpihenhet, minden zaklatástól s veszélytől menten, — míg oda kint a világban egyre vérzenek az általa ütött s begyógyulatlanul hagyott sebek! — Én a jelen esetben ép oly méltatlankodással utasítom vissza a kolostorba vonulás eszméjét, mint akár a párbajt vagy öngyilkosságot s egyáltalán mind azt, mi azzal volna egyértelmű, hogy ön megfusson azon harc elől, melybe belebonyolódott s melyet kötelessége végig harcolnia. Midőn az imént foglyomnak jelentettem ki önt, nem azt akartam ezzel mondani, hogy tehát örökre itt maradjon ön velem, hanem azt, hogy ön az emberek által oly helyre van körül zárva, honnan nincs kijuthatás s kénytelen Istennek adni át magát. De ki beszél önnek kolostorról? Ki a világba, señor Fernandez, ki a világba! Harcolni a jóért, megtisztítani lelkét, megmenteni embertársait, megváltani az ártatlanokat a botrány ragályától, jóvá tenni mindazt a rosszat, mit ön elkövetett! meggyógyítani mindent s a mi meg nem gyógyítható, azért illő kárpótlást nyújtani! Egy szóval megakadályozni, hogy teljes legyen az a lelki romlás, a melybe ön juttatta Gregoriát és Diegót, s a mi Gabrielának és Don Jaimenak szívét fogja hasogatni. Ne akarjon úgy halni meg ön, hogy érdekből védelmezze magát. De igen is haljon meg, ha kell, a jó védelmezése közbe, bevallva az igazat, félve a mennyei igaz-

ságszolgáltatást, s az ég elnyerésére törekedve! — Haljon meg ön, ismétlem, de úgy, hogy cselekedetei lelki épülésére váljanak az embereknek!

— Atyám! — kiáltá Fábián mély csüggedéssel — szentebb tanácsokat lehetetlenség képzelni is, mint az önei, csakhogy fájdalom, a jelen esetben sehogy sem lehet azokat gyakorlatilag alkalmazni. Ön feledi, milyen nyomasztó s kétségbeejtően sürgető az én helyzetem. Pár óra múlva Diego már bevádolt engem az emberi igazságszolgáltatás, a törvényszék előtt, a világ előtt, Don Jaime és Gabriela előtt. Az én szegény Gabrielám nem fogja elviselhetni ez újabb csapást! Pár óra múlva az egész világ tudni fogja, hogy atyám mint áruló halt meg, hogy én okirat hamisítással rehabilitáltam hírnevét, csalással szereztem vissza magamnak vagyonát; hogy a bíróság foglalkozik már ügyemmel s nem menekülhetek meg attól, hogy gályára ne kerüljek. Pár óra múlva Diego már tudtára adta Gabrielának és Don Jaimenak, hogy elakartam csábítani Gregoriát és Gabriela, midőn azt hallani fogja, visszaemlékezik majd amaz estére Matild boudoirjában, midőn oly rettentő csalódás sújtja őt szíven és hinni fog Diegónak és ismét oly sikoltás szakad fel melléből, mint az, mely még mindig visszahangzik itt lelkemben, s ezúttal már nem ájultan, de holtan fog összerogyni. Pár óra múlva Don Jaime keresni fog, hogy lelőjjön, mint egy kutyát, szemembe kiáltva, hogy barátságának árulója s leányának gyilkosa vagyok! Pár óra múlva Diego segédei már lakásomon lesznek s kihívnak, úgy hogy, vagy meg kell hátrálnom, vagy legjobb barátommal kell megvívnom. Ha meghátrálok a párbaj elől, gyávának fog nevezni a világ szája s csak azt érem el vele, hogy egygyel több gyalázat tetézi nyomorúlt fejemet. Ha pedig megverekszem, miként kerüljem ki, hogy sebet ne üssek azon szerencsétlen ember mellén, ki eddig egész családomat képezte s ki nagylelkűn vérét ontotta értem? Ha ellenben nem védem magam és ő megöl, a mint kétségkívül megteszi, mit szólnak majd az emberek s mit szól maga Diego? Diego és az emberek ráköpnek majd holttestemre, s engesztelhetlenül azt mondják: «Jó hogy meghalt a hitvány Fábián Condé!» Gondolja el, kérem, azt is, hogy a Gregoria férje ha azt látja, hogy vonakodom megverekedni, vagy pedig nem védem magam a harctéren, ismételten inzultálni fog, nyilvánosan arczúl üt s már nem élettelen holttestemre, hanem arczomra köp, melyet

még az élet pírja hevít. És mi történik akkor, Manrique atya? Mi történik? Feledi ön, hogy én egy tábornoknak vagyok fia, a ki kétségkívül nagyot vétett, de a ki hős volt a háborúban s réme ellenségeinek?... Nos, ennek a sok borzalomnak csak egyetlenegy mentőeszköze lehet: az, hogy kiragadjam Diegót tévedéséből, mielőtt reggel kilenczet ütne, letiporjam a rágalmat s nyilvánvalóvá tegyem ártatlanságomat, visszaszerezem barátom szívének bizalmát. Mondja meg tehát, mit cseledekjem, hogy ezt elérhessem? Mondja meg, milyen eszközhöz folyamodjam most mindjárt, ez éjjel? Ez az, a miben tanácsát óhajtom hallani, ez az, a miért fölkerestem önt!

— Értem, nagyon értem! Ne fárassza magát részletes magyarázatokkal, — felelt a jezsuita szárazan. — Ön egyenesen a dologra tér, nem törődve azzal, hogy önnek lelke van és hogy létezik Isten. Ön semmi veszteséget nem akar szenvedni mostani ügyében-bajában, még vétkeinek annyit emlegetett terhét sem engedi levétni magáról. Akár jó, akár rossz volt a Fábíán Conde élete, ön azt akarja, hogy egy percz alatt meggyőzze Diegót, mint valami varázsszer segítségével; azonnal ismét boldog legyen, nőül vehesse Gabrielát, ismét meg legyen hírneve, grófi rangja, vagyona, képviselőnek maradjon, s mindezt minden fáradság, minden haladás nélkül, minden áldozat és minden bűnhődés nélkül, egyesegyedül szép szavak révén! Barátom, ön még mindig nincs eszméletén! Ott állunk, a honnan kiindultunk. Én azt hittem, minden visszavonulás útját elvágtam az ön gyávasága előtt; azt hittem, bebizonyítottam önnek, hogy hiába fordítja immár tekintetét a világi gyönyörűségek felé; de látom, hogy az ön folytonos istentelensége, földi önzése, e múlandó élet szeretete, a véges javakhoz, az anyagi örömökhez, a sátán birodalmához ragaszkodása, nem engedik önnek fülébe jutni a lélek szózatát. Végezzünk tehát, sennor Don Fábíán, s e célból tegyük föl a kérdést annak rendje és módja szerint egész szabatosan:

«Én semmi útat-módot nem látok arra, hogy Diegót meggyőzzük! Mit lát ön?» Feleljen határozottan!

— Én... semmit... dadogta a fiatal ember megújult szívszorúlással.

— Nos hát, boldogtalan — tört ki a jezsuita — akkor adja meg magát mindenféle tartalék és föltétel nélkül s kövesse

betűről-betűre tanácsaimat, melyek elvégre nem egyebek, mint annak a Jézusnak tanácsai, kit ön *szeret és tisztel*.

— De hát végre is mit tanácsol? Mit tegyek? Még mit sem mondott ön?!...

— Mit? Nos... semmit csak lemondást! — felelt a lelkiatya fenséges hangon. — Vagyis ismerje el, hogy ön azt megérdemli, a mi most önnel történik, s vallja ezt be a világ előtt, szóval és tettel...

— Beismerjem, hogy elkövettem azt a gázságot, a melylyel Diego vádol?

— Nem épen azt. De ismerje be azt a részt, melyet tényleg elkövetett, s kiengesztelés fejében tűrje el ennek következményeit, a mivel most alaptalanul vádolják önt. Tiltakozzék, a mennyit akar, az ellen, hogy ön bűnös volna Gregoriát illetőleg; de ismerje el, hogy elég sokat vétkezett a múltban arra, hogy Diego ily büntetést mérjen önre.

— És azzal mit értem el? — viszonzá Fábián. — Képmutatónak s gyávának fognak nevezni! A rágalom nem dül meg ezzel s Diego végre fogja hajtani fenyegetéseit. Oh az iszonyú! Ártatlannak lenni s mégis ott állani, hogy senki, de senki hígyen az embernek!

Manrique atya ekkor Fábián füléhez hajolt s oly hévvel, mintha a maga lelkét akarná átönteni beleje, szólt:

— Teljességgel senki! kivéve a Mindenek fölött Valót!

— De hát ön, atyám? Tán ön sem? — hebegte a fiatal ember egy fuldokló végső szorongásával. Ön segít rajtam? Mert föltételezem, hogy ön hisz nekem?

A jezsuita közönyt tettetve felelt.

— Mit akar, mit szóljak? Nekem magamnak nagy megéröltetésembe kerül, hogy oly embernek hígyek, a ki maga nem hisz Istenben. Ön nem is hallgatna szellemének szózatára, kételkedik benne, hogy létezik egy örökkévaló bíró e világegyetemben, mert arra támaszkodik ön, hogy nem látta őt testi szemeivel. Már pedig én is ép oly kevéssé láttam testi szemeimmal az ön szívét, az ön ártatlanságát. Ugyanezt fogja válaszolni önnek Diego is, ugyanezt az egész világ. Csak legyünk következetesek, Sennor Fernandez: ön azt kívánja, hígyünk önnek pusztá szavára, mikor annyi látszat és egész előélete vádolja önt, míg ön viszont nem akarja hinni, hogy létezik egy Mindenható Isten, az ég és föld teremtetője, mikor

ég és föld az ő dicsőségével és fönségével vannak telve. Mikor önben lélek él, és sóhajtozik Ő utána, minden érzés az ő igazsága után éhezik és szomjúhozik; mikor önnek nincs más menekvése, mint csakis az ő atyai karjai! Adja ön bizonyítékát igaz lelkiségének s alázatosságának az által, hogy hígyen Istenben, ki csakis műveinek megmérhetetlen nagysága által mutatkozik előttünk, s mi is hinni fogunk az ön ártatlanságában; kivált ha azt tényekkel is bebizonyítja, nem pedig csak szavakkal, melyeket tovaragad a szél...

— Atyám, atyám! esküszöm önnek, ártatlan vagyok! — kiáltott fel Fábíán, újra, kétségbeesetten összekulcsolva kezeit.

— Nagyon meglehet — válaszolt a jezsuita. — De nem arról van most szó, hogy engem győzzön meg ön, hanem Diegót kell meggyőznie. Mert arról természetesen nem is beszélhetünk, hogy ez a szerencsétlen az én igénytelen szavamra visszanyerje bizalmát önben, annál is inkább, miután az én tanúságtételem utóvégre sem támaszkodik egyébre, mint az ön vallomásaira. Azért hívom fel erre figyelmét, ha netán az ötlött volna eszébe, hogy én beszéljek Diegóval, Gabriélával vagy éppen Gregoriával. Mind hiába lenne!

— Istenem, Istenem! — nyögött Fábíán. — Mit tegyek hát? Mit tehetek?

— Azt, édes fiam, a mit most tesz: folyamodjék Istenhez! — felelt Manrique atya leirhatatlan bensőséggel.

— Hisz annyiszor megtettem már az életben! De ő mindig érzéktelen maradt hívó szózatomra.

— Mert nem egészen tiszta lelkiismeret mélyéből kelt a szózat. S mert alkalmasint nem is igazi megbánás szavával, igaz megjavulás szándékával hívta őt.

— Így is hívtam őt.

— Mikor? Ön téved, azt hiszem.

— Akkor, midőn Gabriela elhagyott.

— Akkor ön csak Gabrielát hívta s nem Istent magát. Akkor ön csak azt kérte az égtől, engedje meg, hogy a Matild fogadott leányának földi szépsége önnek birtokába jusson!

— Aztán megint hívtam őt, midőn Londonban a nagy tömeg közt magányban éltem, s a midőn immár megint biztosra vetén, hogy enyém lesz Gabriela, ép oly tiszta hitet akartam felajánlani a leánynak, minő az övé volt. S Isten akkor sem mutatkozott lelki szemeimnek!

— Sokkal több volt az iszap az ön lelkiismeretének vizebe, semhogy az ég fényét visszatükröztethette volna. Első sorban is ön nem bűnhődte meg a bűnbánat purgatoriumában múltjának gonoszságait, másodsor ön még mindig élvezte azon milliókat, melyeket szentségtörő csalfa tanúság útján szerzett. Kedves barátom, Istent sem lehet pusztán szavakkal elégíteni ki, Isten tetteket követel tőlünk. S mindaddig, míg ön be nem bizonyítja előttem, mindaddig míg mindazok, kik tagadják annak lehetőségét, hogy Istent a hit szemeivel láthatjuk, be nem bizonyítják, hogy egészen tiszta lelkiismeret mélyéből szállt fel Istent hívó szózatuk, és bűnbánat és irgalmasság cselekedetei, tettek által keresték Őt, nem ismerhetem el abbeli jogukat, hogy kétségbe vonják, miszerint az Örökkévaló mindazok lelkétől nem tagadja meg magát, kik érdek nélkül és szerető szívvel hívják őt. «Boldogok a tiszta szívűek, mondja Krisztus, mert ők meg fogják látni Istent!»

Fábián felegyenesedett helyéből. Elváltozott arcán átszellemült fenség tükröződött.

— És ez az Isten belát-e azok szívének mélyébe is, kik nem ajándékozzák meg őt hitőkkel? — kérdé elragadtatás hangon. — Látja-e most e perczen, mint sír az én szívem mélyén az ártatlanság?

— Önön kívül ő az egyetlen, ki ezt látja! — felelt a jezsuita az ifjúhoz lépve s keblére téve félkezét. Igen testvérem az Úrban. Ön saját maga belát önön lelkébe s annyi tanú és bíró az ön ártatlansága mellett epen elegendő önnek; sőt kelleténél több. Isten mindössze biztatólag mosolyog arra és megjutalmazza azt, ki az igazságért üldözést szenved, azt, ki mint ön, éhezik és szomjúhozik az igazság után, azt, ki nem a mások vélekedéséből, a világ tévelygő ítéleteiből, környezetének helyesléséből, a halandók hizelkedéseiből él, hanem a maga szívének benső tanúságtételéből. Legyen tehát elég önnek az a tudat, hogy nem követte el azt a bűnt, melyet Diego tulajdonít önnek, s ne törődjék az ő haragjával, az emberek megvetésével, a társadalom igazságtalanságával, a sérelmekkel, gyötrelmekkel, sőt a halállal sem. Végre is, mint már mondtuk, ha ön idegen is ettől a bűntől, elég sok mást elkövetett, s így a mi eztán történik önnel, vegye azt úgy, mint a többi másnak büntetését, mint ezekért szenvedett bűnhődést!

— S vajon fog-e Isten tudni róla? Beszámítja-e nekem

ezt Isten? — kérde Fábrián aggódva. Ha én jó vagyok, ha megteszek mindent, mit ön kíván, ha mindenről lemondok Istenért, fogom-e vajon valamiből megismerhetni, hogy Isten jó néven vette, vagy legalább, hogy tudomásul vette?

— Meg fogja ön ismerni azt azon kimondhatatlan gyönyörből, mi majd egészen eltölti keblét. Ön, édes fiam, nem is képzei, milyen szép, milyen nagyszerű, s mennyire gazdag hervadhatatlan virágokban az emberi lélek! Egész egy világ a lélek, a melyet min magunkban hordunk, de a melyről némelek sohasem vesznek tudomást, miután annyira el vannak foglalva a múlékony földi léttel, a silány testi kívánságokkal, a külvilág sátáni csábításaival, az emberek hiú tetszésnyilatkozataival. Azonban tekintsünk csak be saját lelkünkbe, és pedig öntudatunk bensejének ablakain át, látni fogjuk, mennyi kincs rejlik benne! Mily béke, nyugalom, örökké virágos mező, mennyei fény gyönyörködtet mindenfelé! Mily messze maradtak el a világ zaja, láza, örjögése! A szemeink elé táruló kertben minden a szellem halhatatlanságáról beszél, — minden a remény szavait suttogja, — minden a jóra buzdít, minden azt mondja, hogy van oly hely, hol az igazságosság honol, hol a jók megpihennek, az erény jutalmat nyer, a szerencsétlenek hazára talál, hogy van egy Atya, ki mindegyikünkre vár, hogy felfejtse előttünk e szomorú élet titkát s kielegítse összes vágyódásainkat a jóság, igazság és szépség után.

— Beszéljen, kérem, beszéljen, atyám! Úgy tetszik nekem, mintha magát Istent hallanám! — sóhajtott a Fábrián epedőn, miközben ajkaihoz emelte összekulcsolt kezeit s az égre tekintett. Oh mily édes lesz így hinni!

— S miért is ne hinne ön, ha én hiszek? Ne képzelje ön, hogy a katolikus pap beszél belőlem, a szent Ignác tanítványa, a megállapított positiv dogmák tanítója, hirdetője! Ez a pap majd később fog önnel szóba állani, majd valamelyik napon, midőn majd az ön lelke derült, nyugodt lesz, s nem mondhatja, hogy talán visszaélek szorongásaival a végből, hogy megtérítését erőltessem, mely úgyszólván csak érdektől sugallt s beszámíthatatlan volna most. Az az Isten, kire én ma hivatkozom, hogy felébresszem az ön lelkiismeretét, hogy legyőzzem az önt fojtogató materialismust; hogy megértessem önnel az emberi szellemnek egész nagyságát és szabadságát: az az örök Atya, az az Isten, ki teremtett bennünket, oly gyermeki érzel-

meket öntött keblünkbe, melyeket egy nép, egy faj, egy század sem tudott megtagadni, minden idők Istene az, akár a Megváltás előtt, akár az ezután lefolyt korokat véve; az az Isten, kiről természeti törvény gyanánt mindig emlékeztek a tiszta lelkek, bár tévedés és tudatlanság közepett éltek legyen. Miért ne hinne ön is legalább ebben az Istenben, mikor ezzel nem tesz egyebet, mint önmagában hisz, a saját szellemi lényének magasabb rangját, szabad, beszámítható és halhatatlan voltát ismeri el? Ezúttal nem kívánok öntől egyebet. Ez nekem elég arra, hogy megmenthessem életét. Majd aztán keresztényen fogom önt átalakítani, hogy lelkét is megmenthessem. De mit mondok? Ön saját magától fog majd keresztényévé átalakulni. Midőn ön az Atya Istenben már hinni fog, a Fiú Istent is imádni fogja. Mert Jézus nem más, mint Isten szava, a testté vált Ige; Jézus kinyilatkoztatója azon hősi erőfeszítésnek, melylyel mi teremtmények a teremtőig fölemelkedhetünk; Jézus az igazság és az út volt, melyek elsötétültek és bezárultak volt az ember szívében, Jézus mindazoknak vigasza, védője, megmentője, kik könnyeket hullatnak...

— Oh atyám, atyám, én hinni fogok! — mormolá Fábíán Conde, mintha nem is beszélne, hanem imádkoznék. — Én hinni fogok! Tudom... szükségét érzem... lelkem sugallja. Valóban a lélek nagyon szép, a lélek végtelen, sérthetetlen, halhatatlan. A mióta ön fölfedeztette velem a magamét, erősnek érzem magam, nem érhet bántalom; gondtalan, nyugodt vagyok, Diego minden fenyegetésének daczára. Mit törődöm én most már a világgal, mit az emberek véleményével, ha veszem azt a fenséges békét, ezt a megnevezhetetlen örömet, melyet most érzék, midőn lelkem mélyébe tekintek s látom, hogy ártatlan vagyok, látom, hogy van szabad lelkem, mely tudja ezt?!

— Így, így, édes fiam! — tört ki az aggastyán átölelve a fiatal embert. — Isten majd elvégzi a többit, ha ön nem tér le a jó útvjáról. Nos hallja tehát, mit követel Isten azon örök malaszt fejében, melylyel szívét el fogja árasztani. Cselekedjek a szerint ön s azonnal meg fogja ön pillantani Istent, a mint az ön lelke mélyén ön felé mosolyog arcza!

— Szóljon, mindenre kész vagyok. Eddig még nem ismertem e kimondhatatlan gyönyört! Mily boldog vagyok, a mióta lemondtam róla, hogy az legyek! Mint lélekzem, a

a mióta én magam tudom, hogy ártatlan vagyok! Most már nincs szükségem rá, hogy bárki más hígye!

— Helyes, ezt akartam én is mondani önnek! — válaszolt a jezsuita. — Ön már kezdi megismerni, hogy Isten tudja tetteit! Inmár birtokába lépett saját lelkének! Nemsokára megáradni érzi majd szívéből az imát is, édes örömkönnnyek áradatával. De elég mára a szóból, térjünk immár a tettekre át! Mily boldognak fogja ön érezni magát holnap este! Mily kudarcot vall majd Diego! Mert hát uram, igen egyszerű az, a mit önnek tennie kell. Legelsőbbben is, s épen azon okoknál fogva, melyeket már kifejtett önnek Lazaro, mielőtt ütne reggel kilencz óra, a talált gyermekeknek kell hogy ajándékozza ön Umbria grófjának összes vagyonát, nem tartva meg magának egyebet, mint azt, mi Fábián Condénak jogos anyai részül maradt. Megegyeztünk?

— Számíthat rá! — felelt Fábián megcsókolva Manrique atya kezét. — Fogadja halás köszönetem, hogy így igazságot szolgáltat jellememnek. Ez a tanács nagy megtiszteltetés rám nézve...

— Másodszor — szakítá félbe az aggastyán — önnek le kell mondania a grófi címről, a követségi titkárságról, a képviselőjelöltségről...

— Lemondok, atyám, le! De térjünk arra, a mi bajom legégetőbb része!

— Harmadszor: ön azonnal fölkeresi Lazarót s bocsánatot kér tőle, a miért úgy megsértette őt akkor. Ön nem Isten, hogy megítélje s megbüntesse az ő hibáit! Különbben belátja ön, hogy valamennyi tanácsa igen üdvös volt!

— Igen, még ma este fölkeresem őt. Szegény Lazaro! Hátha ő is ártatlan! Nem ítél el engem is a látszat? Egy évig éltem a nélkül, hogy halljak róla! Mily egyedül telhettek napjai! Mily elhagyatva halhatott meg esetleg! Oh mennyire helyes volt, midőn a múlt éjjel háza elé vitt utam! De térjünk a dolog velejére!

— Negyedszer — folytatá Manrique atya — ön levelet ír Don Jaime de la Guardiának, tudatva vele, hogy az ő derék öcscsének emléke iránti kegyeletből, mint a kinek becsületét ön álnokúl beszennyezte, lemond Gabriela kezéről!

— Atyám! — tört ki a fiatal ember tiltakozó lázadozással, mint az olyan szokott, kin mütétet hajtanak végre, mikor elevent ér a metsző kés.

— Még többet kell tennie! — folytatá a szerzetes. — Magának Gabrielának is írni fog ön, tudatva vele, hogy Diego azzal vádolja, hogy merényletet akart ön elkövetni Gregoria erénye ellen, s bár ez teljességgel valótlan rágalom, ön méltatlannak tartja magát arra, hogy bárki ártatlannak higye önt a bűntől, valamint arra, hogy egy angyal szerelme jusson osztályrészéül, egy angyal legyen élettársa a földön, azért tehát viszszalép a tervezett házasságtól.

— Atyám, atyám! — zokogott Fábián. — Én imádom őt! Ebben az egyben nem tehetem, hogy szót fogadjak önnek!

— Isten parancsolja! — felelt a jezsuita, kinyújtva jobb-ját, mintha esküdnek.

— Édes Gabrielám! — suttogá az ifjú kezébe temetve arcát. — Égő könnyei átszivárogtak ujjai közt.

— Ha mindezt végre hajtotta, — folytatá a jezsuita tompult hangon, — fölkeresi Diegót s így szól hozzá: «Lemondtam vagyonomról, rangomról, Gabrieláról. S ha nem jelentettem föl a törvényszéknek a bűnt, melyet elkövettem, Gubièrres és Marquis de la Fidalidad társaságában, azért történt, mert nem engem illet őket vádolni és romlásba dönteni, miután ők felebarátaim, és miután nem tehetem, hogy pozitív tényekkel közreműködjem arra, hogy atyámnak és donna Beatriznak emléke meggyaláztassék. Hanem te megteheted és egész biztos lehetsz benne, hogy én magam jelentkezem fogolynak és fölfedem az igazságot bírám előtt, úgy a hogyan az írásban el van mondva, melyet ezennel átadok neked.» És ön valóban egy írást fog neki átadni, melyben alázatosan bevallja összes bűneit; és ha Diego azt a törvénynek szolgáltatja át, úgy ön elmegy a börtönbe, vagy a gályára, a hol még mindig meg lesz önnek az a boldogsága, hogy lelkének szemléletébe merülhet és Isten szeretetével megáldottnak érezheti magát... Még nem fejeztem be... Ha Diego mégis megmarad a párbaj mellett, ön nem fog bele menni, habár gyávasággal vádolja is érte a világ. Ha Diego megüti egyik arcán, másik arcát is odatartja neki. Ha leköpi önt, ha megrugdossa, így szól ön hozzá: «ártatlan vagyok azon bűntől, melyet nekem tulajdonítasz, de megérdemlem, hogy így bánj velem.» És ha esetleg aztán élve és szabadon kerül ön ki a megpróbáltatásokból, úgy elvárom önt e helyen; keressen fel majd és tovább fogunk beszélgetni Istenről,

a lélekről, míg nem üt órák, és én elmegyek, hogy oda át a túlvilágon várjak önre!

Fábián levette kezét arczáról, miközben letörülte utolsó könnyeit; felemelte sápadt homlokát, melyen már ott tündökölt a vértanúk fenséges rettenthetlenségének és bátor szívű szelíd lemondásának belyege.

— Megteszem! — szólt végül, kezét nyújtva Manrique atyának. — Szegény Gabriela!

— Köszönöm! — felelt a lelkész, megszorítva a feléje nyújtott kezét.

És azután sokáig némán maradtak, meg nem mozdulva helyökről, a mint ott álltak mindketten a czella közepén, a jezsuita Fábián arczára függesztve szemeit és Fábián bizonytalan téveteg tekintettel merengve maga elé, mint a ki messzi láthatárt szemlél.

Az óra tízet ütött.

A fiatal ember összerezcent, mintha most térne vissza az életre. Körültekintett és szemei azon feszületen akadtak meg, mely ott állt az asztalon. Hévvvel oda lépett, szeretetteljes mozdulattal megragadta és elnézte darabig a Megváltó alakját.

— Te — szólt aztán — barátja az embernek, testvére a szerencsétleneknek, halált szenvedtél a kereszten mások bűneiért! Én a magam bűneiért készülök szenvedni. Hol található vajon oly áldozat, mely egyenrangú lehetne a tieddel? Te ártatlan voltál, bebizonyíthatad volna azt és megmenthetted volna magad a halál kínjaitól és mégis inkább kész voltál elviselni azokat, csak hogy fenséges példát nyújts az embereknek a szeretetről, az alázatosságról és az Örök Atyában való hitről. Oh Krisztus, én mindig szerettelek téged, erősítsd meg szívemet azon harcban, melybe most indulok, hogy méltóvá lehessenek ismét így csókkal illetni téged, a mint most teszem, és hogy zászlód alá sorakozhassam. E szavakkal ajkához vitte a feszületet és oly forró csókot nyomott rá, melyben mindazon szeretet heve lángolt, mire az emberi lelek képes.

A jezsuita e közben imádkozott, még mélyebb tisztelettel és hódolattal tekintve a Megváltó képére.

— Isten önnel, atyám! — szólt végül Fábián, megölelve az aggastyánt. — A viszontlátásig tehát a harc után, ha életben maradok!

— Gondoljon Istenre! — viszonzá a pap.

— Gondolni fogok! Tudom, hogy segítségemre lesz. Érzem, hogy hajnalodik immár a hit fénye lelkem éjszakájában! Ha majd felsüt rám az égben a halhatatlanságnak napja, majd eljövök önhöz, vagy bárhol leszek is, a távolból hívni fogom önt, hogy adjon nekem feloldozást, a mire még most méltatlan vagyok.

— Oh jöjjön ön, csak jöjjön! — felelt Manrique atya, az ajtóhoz kísérve vendégét. — Addig is egész lelkemből megáldom önt, miként egy másik igénytelen szerzetes megáldotta volt Colonbus Kristófot, midőn a zárdájából távozott, hogy túl a tengereken egy új világot fedezzen föl. Ön is egy egész világ fölfedezésére indul, annak, mely oda át a halál óceánjának túlsó partján létezik. Isten önnel, szeretett jó fiam!

És így szólva a jezsuita, ismételten áldását adta Fábiánra.

Ez térden állva fogadta az áldást, aztán e szavakkal lépett ki a czellából:

— A viszontlátásig, édes atyám, imádkozzék Istenhez én érettem!

ALARCON PÉTER után, spanyol eredetiből

T. I.

ÉDES ANYÁM.

Nem születtem palotában,
Alacsony ház volt lakom ;
A szegényes kis szobában
Nem tanult meg fürge lábam
Járni síma padlaton.

Nem vezetgélt czifra szolgál,
Boldog én, helyette rám
Hí anyai szem mosolyga,
S királyfinak nincs jobb dolga,
Úgy nevelt szegény anyám.

S mennyi szépre, mennyi jóra
És nemesre oktattott ;
Mint a gazda porhanyóra
Szántja földjét s vígan szórja
Bele a piros magot.

Gyermekéhez mennyi drága,
Mennyi szép reményt kötött !
Csókja, könyje, imádsága
Kísért ki a nagy világba,
S fölöttem ott örködött.

S mikor ajkamon megáradt
A sors öröm-pohara :
Könyje soha föl nem száradt,
Imádságban el nem fáradt,
Nem volt éje, nappala . . .

Tüntek évek és fölöttem
 Hol borult volt, hol derült,
 S hullámverten, szélüzötten
 Végre én is kikötöttem:
 Csend van most, a vész elült.

A való mit be nem váltott,
 Tünt ábránd nem keserít.
 Adtál, Uram, kis családot,
 Áldó kezéd legyen áldott,
 Meg e drága ősz fej itt!

Lármátokat meg ne halljam,
 Csöndesen csak gyermekek,
 Lábujjhegyen lépve halkan:
 Hang se most a csacska ajkon,
 Nagyanyátok szendereg.

De szivünkéből fel az égre
 — Templom ez az ősi ház —
 Fehér szárnyon szálljon érte,
 Kinek áldás egész élte,
 Egy meleg, buzgó fohász.

VARGHA GYULA.

ŐSZI VÁLÁS.

Ősz volt, hogy örökre válva
 Tőled útnak indulék.
 Az utolsó rózsán ott ült
 Az utolsó lepke még.

Déli tájra költözöben
 Búcsudalát zengve már,
 Az utolsó hársfa-lombon
 Megpihent egy bús madár.

S a zephirben, mely utolszor
Szállt a csendes völgyön át,
Rózsa s lepke halkán egymást
Utoljára csókolák.

Még egy percz és rózsa, lepke
Szerte tépve hullt tova
S tar galyak közt lassan elhalt
A nyár végső sóhaja.

Most az ősz sivár tanyáján
Megjelent éjszak szele
S rózsaszirmot, lepkeszárnyat
Zúgva sodrott messzire.

És szivemben az utolsó
Rózsa hullt le csendesen . . .
Útam vitt tovább az éjbe,
Ősz ködével lelkemen.

HAMERLING *után, németből*

PÁLMAI KÁLMÁN.

KOMÁROM FÖLMENTÉSE 1849 APRIL 26-ÁN.

Történelmi adalék.

Az 1849 ápril 19-én Nagy-Sallónál vívott győzelmes csata előzményeit, lefolyását és következményeit ma már kevesen ismerik, de annál nagyobb azok száma, kik most is azt hangoztatják, hogy szabadságharcunk azért ért oly szerencsétlen véget, mivel Görgey az osztrák seregnek Nagy-Sallónál történt «teljes szétveretése után» Bécs ellen nem indult, hol szerintök — «a békét dictálhatta volna». — Az illető politikusok és műkedvelő katonai szakértő urak többek közt a következő két körülményt hagyják teljesen figyelmen kívül:

Először, hogy Nagy-Sallónál — a custozzai hősnek elnevezett Wohlgemuth altábornagy négy dandára — nem pedig az egész osztrák hadsereg — leginkább azért szenvedett vereséget, mivel Wohlgemuthnak hadművelési intézkedéseit Jella-sichnak, ideiglenes fővezérnek, Budáról vett egymásnak ellentmondó parancsaihoz kellett alkalmaznia.

Másodszor pedig azt, hogy Komárom alatt egy Wohlgemuth hat dandárától teljesen független és érintetlen haderő állott, mely azon esetre, ha a magyar fővezér oly bárgyú, vagy könnyelmű lett volna, a Bécs felé nyitva álló egérfogóba menni, az ellenség a csapda ajtaját hátulról csakugyan légmentesen bezárhatta volna.

Ilyen s még több ilyféle «csekély» akadályok azonban a modern műkedvelő katonai szakértők eszejárását nem igen zavarják meg, mi magában véve még nem lenne baj, ha helytelen és teljesen alaptalan állításaik részint mint száanalomra

méltó önámítás, részint pedig mint mások ámitására kigondolt koholmányok a történelem meghamisításához hozzá nem járulnának.

De elemezzük mindenekelőtt a nagysallói csata előzményeit, lefolyását és közvetlen hatását.

Az ápril 10-iki váci fényes győzelem után kiadott dispositio szerint ápril 16-án Klapkának és Damjanichnak Léván s a kálnai hídon átvonulva már a Garam túlsó partján kellett volna járniok, föltéve, hogy a kálnai híd áll, és hogy az ellenség, mely mozdulatainkat lépésről lépésre éber figyelemmel kísérte, útunkat hamarébb valahol nem állja, Gáspárnak — a Pöltenberg és Kossuth Sándor hadosztályokkal — ellenben ugyancsak ápril 16-án Magyaród, Füzes-Gyarmat és Fegyvernek mellett kellett a Garam innenső partjához érni s itt egy rögtönzött hadi híd segítségével Szent-György és Sárónál a folyón átkelni.

Ámde az ellenség a kálnai hidat nemcsak elrombolta, hanem minden hídanyagot, ladikot, kompot, dereglyét s egyéb hajófelét, sőt minden szál fakészletet Esztergom felé leűszta-tott, minek következtében az I. és III. hadtest (Klapka és Damjanich) ápril 16-án még a Garam innenső partján állott, és hogy mégis átkelhessen, Léván fölül más áthidalási pontot kerestetni kényszerült.

A hadjárat majdnem egész sikere attól függött, vajon sikerül-e a fölkeresett pontoknál előbb a vízen átkelni, mielőtt az ellenség a túlsó parton teremve, a hidak építését s a csapatok átkelését könnyen elhelyezhető tüzérségével megakadályozhatná.

A kálnai híd, úgy a hogy, csakis ápril 18-ára készült el s rajta először Klapka, utána pedig Damjanich csapatjai vonultak át. Szerencsénkre Wohlgemuthnak ügyetlen, vagyis inkább Jellachichnak érthetetlen intézkedése miatt az osztrák haderő sehol sem mutatkozott, mivel az osztrák vezérkar abban bízott, hogy szabályszerű hadi hidak nélkül a sok esőzés következtében megáradt folyón át nem juthatnak.

Gáspár két hadosztálya, C. VII. hadtest, Zsemlér körül várta az ottani híd elkészülését, mi csak 19-dikén reggel történt meg.

Ezután pedig a VII. hadtest két hadosztálya is átjutott a túlsó partra. Ámde Nagy-Salló felől már az átvonulás (Gás-

pár átvonulása) közben megdőrdült a csata. 19-én reggel hét óra tájban Klapkának két gyalog-zászlóaljából egy fél útegből s két huszárszázadból álló elővédjét egy osztrák dandár Nagy-Sallóból kivetette. Ezt a dandárt azonban Klapka a harmadik rohamra kiverte Nagy-Sallóból.

A kedvező terepű helységen kívül az ellenség újra állást foglalva, tetemes erősítést kap, nevezetesen két tizenkét fontos úteget és három gránátos zászlóaljat, mely csapatok már az olasz harcztérről kerültek oda. Klapka elég óvatosan jobbnak véli a VII. hadtestnek a harczytéren való megjelenését Nagy-Sallóban várni be, sőt ez okból az I. hadtest jobb szárnyát — a Kazinczy-dandárt — mely a csekei úton előre haladva, az ellenség közepét veszélyezteté, megállította és minden eshetőségre számítva, visszarendelte. Egyszersmind Damjanichtól, kinek hadteste közepünket képezte, Gáspár hadosztályának megérkezéseig erősítést kért, mire Damjanich a Wysocky hadosztályt küldte Klapkának. Ezek után Klapka és Wysocki Nagy-Sallóból előrenyomulnak s miután szélső jobb szárnyunkon a mieink az ellenséget leverik, azonkívül Damjanich is előre tör, általános előrenyomulás történik részünkről, mire az ellenség rosszul vezényelt tömegei honvédeink szuronytámadásai elől minden ponton hátrálnak. Ekkor lépett actióba a huszárság és Wohlgemuth dandáraiból alig maradt volna hírmondó, ha a csekei út előttök nyitva nem áll, melyen nagyobb része elmenekült. Végre megjött a VII. hadtest lovasága az ellenség jobb oldalába és hátába. A félig-meddig rendes visszavonulás most vad futássá fajul, melynek se az osztrák tábornokok, se pedig a csapattisztek nem képesek elejét venni. Az ellenség halottakban és foglyokban 6000 embert vesztett. A fogoly tisztektől sok érdekes hírt hallottunk, melyek azonban a jövőre nem csekély gondot és bajt helyeznek kilátásba. Kiderült és kitudódott, hogy Radecky az olaszokat megverte s hogy az új szárd király, Viktor Emanuel, Ausztriával nagyon súlyos föltételek alatt békét kötött. Ezentúl tehát biztosra vehetjük, hogy az olasz hadjáratban részt vett csapatok — az osztrák sereg színe-java — ellenünk fognak fölhasználtatni, még pedig nem Windischgrätz herczeg, hanem Walden tábornok alatt, ki eddigelé Radeckyvel együttesen működött. Nem számíthatunk többé Windischgrätz és Jellachich hadászati baklövéseire, melyeknek legújabbán Nagy Sallónál oly kitünő hasz-

nát vettük. Kitünt, hogy a vitéz bán, mint Welden helyettese, azon hiedelemben, hogy Görgey a váczai csata után legott Pestre fog törni, Jablonovski herceget, ki a magyar sereget Kálnánál várta, ápril 14-dikén onnan el és a Garam torkolatához, Keméndre, lerendelte, hol azután a nagysallói ágyúzás hangjaiban távolról gyönyörködhetett. Mily másképp folyt volna a dolog, ha Jellachich ezt a világra szóló hibát el nem követi, mi történik, ha véletlenül Wohlgemuth a Garam partjait szemmel tartva, átkelésünket megakadályozza és egész haderejével reánk tör, holott így csak négy dandárát használta, mivel kettőt a Komárom felé vezető útakra küldött!

Ámde a mint az minden időben történni szokott, az alig lejárt hibákat még sokkal nagyobb elnézések és mulasztások követték. Wohlgemuth és vezérkari tisztjei a nagysallói vereség után fejüket teljesen elvesztették, s minthogy a felelősség terhét senki sem akarta továbbra is elvállalni, a visszavonuló csapatok egészen magokra hagyattak. Egy része Verebély felé szaladt, a zöm romjai Surány és Érsekújvár felé menekültek, egy jó csomó Komáromnak tartott, hol az ostrom zárhadba vegyült, végre egy tekintélyes rész Párkány — Esztergom felé próbált szerencsét, hol esetleg Budáról vagy Pestről érkezett osztrák csapatokat vélt találni. Arra senki sem gondolt, hogy tulajdonképen Komárom fölszabadítását kellene megakadályozni, legkevésbé jutott ez Wohlgemuthnak eszébe, ki együgyű elbizakodottságában a nagysallói csata előtt alvezéreinek az esetleges visszavonulási vonalt nem jelölte meg, mivel szerinte ilyesmire ezentúl szükség nem lesz.

Görgeyt a nagysallói fenyves győzelem nem kábította el, nem kiesinyelte az előtte visszavonuló ellenséget, sőt nehogy előre kitűzött célját — Komárom fölszabadítását — az Esztergomban álló osztrák haderő hátráltassa, Gáspárnak meghagyta, hogy a Pöltenberg és Kossuth Sándor hadosztályokkal arczczal Esztergom felé állva, mindaddig Nánánál csatarendben maradjon, míg csak a Kmethy hadosztály Vácraól gyorsmenetekben meg nem érkezik. Esztergomban az ellenség Pestről Vörösvár felé erősítéseket kapott és úgy tett, mintha a párkányi partra át akarna kelni, de hírül vevén, hogy ott Gáspár készen várja, kinek vaskezét nem egy ízben érezte: a támadás elmaradt.

Ápril 23-án érkezett meg Kmethy hadosztálya Vácraól

Esztergom átellenében, mire a fővezér Gáspárt hadosztályával tüstént Bátorkeszibe rendelte előre Komárom felé.

Ezalatt Görgey már ápril 22-én főhadiszállását a komáromi várba tette át, Damjanich és Klapka pedig most a Vághídfőnél táborozva várták a nagy Duna áthidalását, hogy Komárom felszabadítása a jobb parton is végrehajtsassék.

Mindezekből kitünik, és minden kétségen fölül bebizonyul, hogy :

Először Görgey serege Nagy-Sallónál nem Windischgrätz hadtestét verte szét, se annak semmiféle részét.

Másodszor, hogy Esztergomban csakugyan tetemes számú osztrák csapatok vannak, melyek a vakon előrenyomuló magyar csapatokat hátulról megtámadva, összeköttetéseiket elvághatják.

Harmadszor, hogy ezentúl nem állunk többé Windischgrätzszel szemben, kinek folytonos hibái a magyar seregre nézve segédcsatások számba mehettek, és hogy végre :

Negyedszer az olasz háborúnak vége van, minek következtében Ausztria ott nem szükséges vezéreit, tapasztalt tisztjeit és — a mi legfőbb — harcedzett, jól fegyverezett csapatjait okvetetlenül ellenünk fogja alkalmazni.

Ily körülmények között Komárom várának fölmentése nem csak a sereg, hanem az egész hadjárat sikerére nézve életkérdéssé vált, mely föladat megoldását egy előre láthatólag kivihetetlen terv (Wohlgemuthot Bécs felé üzni) miatt kockáztatni nem lehetett.

E helyütt még azt is föl akarjuk említeni, hogy a folyton táborozó s úgyszólván naponként csatázó sereg a rég elmaradt lőszerszállítmányt nehezen várta, mivel a főtartalék már annyira fogyófélben volt, hogy egyes ütegek rendes készletüket nem a hadtestekkel járó lőszerkocsikból, hanem egyenesen a főtartalékból kényszerültek pótolni. Előterbe nyomult tehát mindenekelőtt a Tiszával való összeköttetési vonal biztosításának szükséges volta, mely vonalon a Debreczenből érkező lőszerszállítások várhatók. Hogy mennyire szükségesnek bizonyult a most említett összeköttetési vonal biztosítása, az leginkább onnan tűnik ki, hogy Komáromban a tábori tüzéség számára lőszer nem találtatott és a vár parancsnokai se a téli hosszú elszigeteltség, se pedig a tavaszi szoros zár és ostrom unalmai alatt arra nem gondoltak, hogy a táborozó sereg szá-

mára, mely előbb-utóbb okvetetlenül Komárom vidékére fog jönni, löszert készítettetek volna. Majthényi, Makk és Török, kik egymásután Komáromban mint katonaviselt emberek parancsnokoltak, részben pedig a vár felszerelésére nézve önhatalmúlag intézkedhettek volna, sem löszerről, de még egy félig-meddig használható katonai hajóhid összeállításáról sem gondoskodtak!

A híd hiányát Görgey leleményessége hamar pótolta, de már tábori tüzérsége számára löszert elő nem teremthetett.

Ne feledjük továbbá azon nagy horderejű eseményt, melynek hírére a magyar hadsereg legelőször ápril 18-án Léván — közvetlenül a nagysallói csata előtt vette. Ugyanis Léván terjedt el azon utóbb hivatalos uton is megerősített hír, hogy a magyar képviselőház Kossuth Lajos indítványára a dynastiát trónvesztettnek nyilvánította.

Nem akarjuk e helyütt azon határozat helyes vagy helytelen voltát újabban is egy most már csakugyan meddő vita tárgyává tenni, hanem egyszerűen azon tény megállapítására szorítkozunk, hogy a függetlenségi nyilatkozat kihirdetése a magyar ügyért vitézül harczoló régi (idegen és magyar) tisztek bizalmát nagyon megrendítette, tettejüket megbénította s nem egynek szolgált arra ürügyül, hogy sorainkat elhagyja. A függetlenségi nyilatkozat közzététele után egy pár tábornok, a magyar tábornoki kar kiváló díszei, kardjaikat lekötötték, mely fontos lépésre csakis azért határozták el magokat, mivel most már a békés kiegyenlítés lehetőségének utolsó reménye is eltűnt.

Ezentúl a dynastikus érzelmű európai diplomatiának még csak akadémikus értelmű pártfogására sem számíthattunk. Miklós czár rögtön útnak eresztette óriási serege elővédjét a Paniutine hadosztályt, mely Galiczia határszéleiről vasúton Morvaország legszélsőbb csücskére, Hradischba, küldetett, s néhány héttel utóbb a Csallóközben már ellenünk harczolt.

Bécsben Schwarzenberg herczeg és gr. Stadion miniszterek nem vitatkoztak többé az orosz interventio szükséges vagy veszélyes voltáról az osztrák ó-conservativ aristocratia nem ellenezte többé az eddigelé visszatetsző orosz segítséget, hiszen Magyarország az önvédelem teréről egyenesen a nyílt forradalom útjára tért át. Az élet halálra való tusát nem szabad többé folytatni, nem szabad az új eszme terjedésének időt

engedni. Jőjjön — mondák — a minnek jönnie kell, de Magyarország az egyszer, orosz fegyverrel bár, le kell verni. —

Ne ámítsuk magunkat azzal, hogy az orosz beavatkozást a nagysallói győzelem vonta maga után. Hiszen, a mint már előbb kimutattuk, Nagy-Sallónál sem Windischgrätz herceg seregét, sem pedig a velünk szemben állt többi osztrák haderőt, hanem csakis Wohlgemuth tábornok négy dandárját, 10—12000 embert, vertük meg. A mi ezután történt, e győzelem kifolyása volt, melyet vezéreink vitéz katonáikkal ügyesen és szerencsével fölhasználtak.

Görgeyt a szomorú hír meglepte ugyan, de tevékenységét meg nem akasztotta. Komárom vár végképeni fölmentését most minden áron keresztül kellett vinni, még pedig a nagysallói győzelem erkölcsi hatása alatt, mely az ellenség önérzetét nemcsak mértékben meggyöngítette.

Ápril 25-én estére a Görgey utasítása és személyes fölügyelete alatt létesítendő talphíd az ellenség ágyú- és mozsártüzének daczára elkészült. Éjfél utáni 1 órakor 4000 ember az I. és III. hadtest színe-javából összeválogatva átvonul a hídon. A csapat élén a híres vörös sapkás 3-ik és 9-ik honvédszászlóaljok. A túlsó hídfő-erődnél a gyalogság ketté válik. Az egyik rész Dipold ezredes vezénylete alatt a Duna mentében Ó-Szőny ellen indul, a másikkal Knezics Károly ezredes az ellenség legközelebbi ágyútelepét rohanja meg s rövid szuronytámadás után nyomban beveszi. Az ágyútelepek kétszáz emberből álló őrsége hadi fogságba jut, s az ott elhelyezett 7 darab 24 fontos ágyút a mieink elfoglalják. Reggeli 4 óra felé Ó-Szőny is hatalmunkba jut. A siker hírére Damjanich és Klapka hadteste a gyarló talphídon lassan ugyan és óvatosan, de szakadatlanul átvonulnak. Első teendőjük az éjjel átvonult csapatok támogatása. Csatarendbe azonban csak a sikon lehet bontakozni, ámde közbe esik félkörben Dunától-Dunáig, Ó-Szőnytől a Monostor dombig az ellenség viárka, ez pedig a lovasság és tüzérség számára áthágatlan akadályt képez. Időközben Knezics ezredes a középben és Dipold a balszárnyon mindinkább jobbra nyugotnak fordulván, a vártörő viárkok (redoute-ok) vonalát hosszában fősodorják és minden egyes erődítvényt szuronyrohammal vesznek be. A két hadtestnek a Dunán átkelt csapatját most a túlsó sikon az iménti osztrák táborhelyeken sorakozva a napkeltével bizton várható ellentámadásra előké-

szülnek. — Hátrálásról szó sem lehet, mert ez a teljes pusztulással egyértelmű lenne, a mennyiben a visszavonulási vonalat a Duna, illetőleg a rajta levő hevenyészett talphíd képezi. Az ellenség az előny számra és állodásra nézve. Nekünk e pillanatban nincsenek tartalékjaink, melyeket veszély esetére előre tolhatnánk. Görgey parancsot küld Pöltenbergnek, hogy hadtestével elől a lovasság és a lovassági ütegek — ügetve — tüstént siessen be Komáromba s a váron és hídon át a Duna jobb partjára, a csatatérre tartaléknak. Virradóra sűrű köd lepte el az egész tájat, úgy hogy az ellenség mozdulatainkat nem láthatta, de viszont mi sem voltunk tisztában szándékáról, sőt megbízható kém-i tudósítások hiányában nem tudhattuk, mily erővel lesz dolgunk, csupán Simunic hadtestével-e, mely az ostromzárt teljesíté, vagy pedig egyéb azóta odaért csapatokkal is? Görgey a jobb szárny vezényletét vette magára, míg a balszárnyat Klapkára, a közepet pedig Damjanichra bízta, kinek szívósságában és erélyes tartásában teljességgel megnyughatott.

Az ellenség azonban Knezics iménti rohamának hatása alatt a monostori állodást föladva, sietve elvonúlt, mire Görgey az osztrák szélső balszárny üldözésére indult. Ámde a mint a köd félig eloszlott, az ellenség tűzérsege az egész vonalon nagy erővel támad s gyalog hadoszlopainkat gránát-záporral borítja el. A támadás főereje leginkább a magyar közép, Damjanich ellen volt intézve, csak hogy a dicsó vezéren és vitéz katonáin az ágyútűz nem fogott. Mikor délelőtt 9 óra felé a tavaszi nap sugarai a köd sűrű fátyolát ketté tépték, Klapka az ellenséget Mócsa felé, Damjanich pedig P.-Csém és P.-Harkály felé szorították, azalatt pedig maga a fővezér Görgey Arthúr, egy üteggel s egy fél század huszárral az ácsi erdő felé az országút mentében előre haladva, már az ellenségnek hátrálási vonalát veszélyezteté. Az ellenség szorultsága főfokát délelőtt 11 óra felé érte el. Azon szándéka, hogy Ács felé vonúljon vissza, már tisztán kivehető volt. Ekkor jöhettek rá az osztrák alvezérek, mily hibát követtek el, midőn a Monostort odahagyták. Ezt most — hogy a már nagyon előre jutott magyar jobbszárnyat vissza szoríthassák, — újra el kell foglalniok. E célra az ellenség nagyobb tömegeket indít oda, még pedig a fővezér maroknyi ereje ellen. Görgey lassan visszavonúl a Monostor domb felé, melyet földni akart, hogy onnan az osztrák ácsi hátrálási

vonalat még mindig fenyegethesse. Ezek folytán a csata súlypontja a közepről most a jobb szárny felé billent.

Az ácsi erdőt az ellenség tartja megszállva, még pedig ugyanazon csapatokkal, melyek hajnal hasadtával a monostori sánczból megfutottak. A Harkály felől érkező zászlóaljak innen készülnek a monostori állodás ellen, tüzérségek a nyílt sikon folyton tüzelve előre tódul. Ezen mindegyre kedvezőtlenebbé váló időpontban a hídfő mellől segítségül ide parancsolt két honvédzászlóalj már megszállotta az országút körüli földsánccokat. Görgey az egyik zászlóalj — a 17-ik négy századát az ácsi erdőből előtört ellenséges gyalogság ellen vezeti, az osztrákok hátrálnak s honvédeink az erdő szélén fészkelik be magokat. Végre megérkezett a várból két zászlóalj, melyekért Görgey mindjárt a harc kezdetén küldött. Ezeket mint pihent csapatot tüstént előre is rendelte, ámde a vár bástyáihoz szokott legénység nem igen állotta az ágyútüzet, sőt egyik zászlóalj parancsnoka a sorok mögé bújva embereinek a lehető legrosszabb példát mutatta. Ekkor Duka Tivadar honvéd százados (jelenleg nyugalmazott angol kir. törzsorvos Londonban) oly fényes jelét adta vitézségének, hogy azt ez alkalommal is az utókor számára újra fölemlítjük.

Ugyanis Görgeytől a csata napján engedelmet kért, hogy őt a harctérre követhesse, mi által teendőit a vezérkari irodában másra bízta. A mint Duka Tivadar a Komáromból kiindult két honvédzászlóaljat az erős ágyútűzben ingadozni látja, szó nélkül lépést a legsűrűbb golyózáporban előre lovagol s ott a két zászlóalj szeme láttára nyugodtan megáll. Erre rámutatva Görgey a sorok mögött bujkáló őrnagyra ráival, s rögtön halállal fenyegeti, ha embereit előre nem vezeti. Duka példája és a fővezér szava megtették a hatást, a honvédek többé nem vonultak vissza.

Damjanich a centrumban az ellenség támadásait visszaverte, sőt maga is támadásba ment át és az ily módon meggyöngyült osztrák csapatoktól mit sem tartva, a még mindig szorongatott fővezérnek egy egész huszárezredet és négy ágyút küldött segítségül. Erre Görgey szintén újra támadt. Időközben Damjanich jelenté, hogy az ellenség Buda felől segítséget kapott. — Klapka és Nagy Sándor hátrálnak, és ő, Damjanich is nagy veszélyben forog, ha a jobbszárny még tovább talál előre haladni. Ha az ellenség Buda felől csakugyan segítséget

kapott, akkor már túlerővel van dolgunk, még pedig teljesen érintetlen a harc esélyei által meg nem ingatott csapatokkal. A mint utóbb kitűnt, Damjanich jelentése valónak bizonyult, mert Buda felől az I. osztrák hadtest Schlich és Lichtenstein Ferencz herczeg vezénylete alatt jelent meg a harctéren s első sorban egész lovasságával — négy ezreddel — a csaknem eldöntött csatába elegyedik, gyalogságát pedig az ácsi erdőre irányozza, hogy a hajnal óta folyton vert Simunicsot segítse.

Görgey, ki Damjanich szavában föltétlenül megbízott, előnyomulását felbe szakítja s folytonosan harczolva a háta mögött fekvő monostori dombok biztosításáról gondoskodik, Damjanichnak pedig hasonló eljárást parancsol avval a hozzáadással, hogy a hajnalban az ellenségtől elfoglalt sánczokat minden áron tartsa.

Ekkor állott be egy nem várt, de azért mindig előre látható körülmény, mely a magyar seregre végzetessé válhatott volna, ha esetleg az ellenség figyelmét el nem kerüli. Ugyanis a 6 és 8 fontos ágyútöltény mind elfogyott. Az üres löszerkocsik, melyek már jóval előbb a tartalékhoz hátra küldettek, vágatva térnek vissza, még pedig üresen: nincs már löszertartalék sem!

A várba küldött tűzértisztek hírül hozzák, hogy 12 fontos töltény van, de 6 vagy 8 fontos nincsen. Azokat pedig használni nem lehet. Az I. hadtest egyik ütegeinek tüzei az ellenségtől idelőtt golyókat szedegették föl a földről, bele göngyöltek az elesettek ruháiból szakgatott rongyokba, úgy töltötték a lőpor hegyibe s úgy küldözték gazdájukra vissza.

Tehát fogytán van az ágyútöltény. Már pedig e nélkül a folyton lövöldöző osztrák tüzérség támadásait alig lehet visszautasítani.

Ime egy csattanós példa arra, hogy mennyivel célszerűbb lett volna Debreczenben kevésbbé a politikával, de annál többet a sereg szükségleteivel foglalkozni.

Mivé lett volna a sereg, ha a nagysallói győzelmet nem használja föl, hogy vakon neki megy Pozsonynak, esetleg a hátnak? Mivel csatározott volna az előtte álló ellenséggel? mivel tartotta volna távol magától az utána nyomuló Simunics hadtestét, mely Komárom körülfoglalására legföljebb spanyol fal gyanánt egy két ezredet hagyott volna, hogy visszavonulási vonalunkat elfoglalhassa??

Mind e kérdésekre a katonai műkedvelő szakértők alig tudnának egyebet felelni, mint azt, hogy ezt nem tudták.

Délután három órakor érkezett meg Pöltenberg lovassága elejével a Duna jobb partján. E hadtest reggel 10 óra óta négy mérföldet jött, mi tizezer embernek, még ha tüzérsége és lovassága elül ügetve megy is, nagy föladat, különösen pedig egyetlen fölázott úton, kivált a Vág-síkon kétfelől a töltés testeig hullámzó áradás között, utóbb pedig egy nagyszerű várrendszer tekervényes szorulóin és egyetlen hevenyészett hídon át. A Miklós és Sándor huszárok — a magyar lovasság szemefénye érkeztek meg. Ezenkívül az I. és III. hadtest éjfél óta délután két óráig éhen-szomjan folyvást tűzben keményen harczolva. E minden katona és józan fölfogású ember előtt fontos körülmények valának egyik indoka a csatatéren tartott hadi tanács azon elhatározásának, hogy a délutánnak hátralevő kideje alatt védelmi magatartásban maradni, a földerődítvényeket azonban, ha az ellenség vissza akarná foglalni, körömszaadtáig védeni kell. Ezek szerint a nap előre kitűzött s el is ért czélja: Komáromnak a jobb parton való fölszabadítása semmi szín alatt föl nem adatott. Welden (előbb Windischgrätz) nagy hadserege, az I. II. és III. hadtestek — Schlick, Csórich és Jellachich — még mindig 35—40 ezer emberre rúg, 222 ágyúval. Ha most ezekhez Simunics hadtestét 13,800-ra vesszük: az ellenség 48000 ember- s a hozzávaló tüzérséggel lép actióba, mi a magyar haderő 16,000 emberéhez mérten háromszoros túlerőt képez. Ily körülmények közt ápril 26-án délután a sánczaiból a győri útra visszavetett ellenséget üldözni abszolút lehetetlen volt, újabb támadásba menni — egy rozoga híddal hátban — a magyar vezérek részéről pedig ép oly könnyelműség lett volna, mint melyet Kossuth követett el, midőn a folyton csatázó hadsereget löszer nélkül hagyta, holott jól tudhatta, hogy ilyet útjában találni sehol sem fog.

Azon körülmény, hogy Görgey Wohlgemuthot Nagy-Salónál, Simunicsot és Welden Komárom alatt megverte, senkit sem jogosít föl arra, hogy az ellenséget teljesen demoralizáltnak tekintse. Hogy Welden az általános visszavonulást a déli és nyugoti határhoz elrendelte s hogy ily formán az orosz segédc csapatok megérkezéséig temporizáljon, Jellachichot az I. hadtesttel Budáról dél felé, a II. hadtestet pedig nem Komárom-Győr felé, hanem Sopronnak irányozta, azt a magyar fővezénylet

nem tudhatta. Üres löszerszekerekkel háromszoros túlerőnek neki menni lehetetlen volt.

Egyébiránt demoralizálva volt az osztrák fővezénylet, melynek hibái csakis azért váltak végzetessé a seregre nézve, mivel ellenök soha túlerőt nem állíthattunk és a döntő pillanatban löszér hiányában a kellő erélylyel föl nem léphettünk.

Az ápril 26-án délután még megmaradt csekély mennyiségű löszert egy lehető újabb megtámadtatás esetére kellett tartogatni. Schlick pedig, ki nem tudhatta, miért némultak el lassanként ágyúink, egy cseppet sem bánta, hogy Simunicscsal együtt Ácsra, Győrbe és Mosonyba mehet. Sötétig egy spanyol falat hagytak állva, azután az éj leple alatt elvonultak. Ugyanis sötétig Schlick ott tartotta Simunicst utolsó állodásában velünk farkas szemet nézve. — Későn este aztán bevonult a VII. hadtest két hadosztályának gyalogutója is a Duna jobb partjára.

Másnap reggel Pöltenberg a két hadosztálylyal előre nyomult az ellenség után, Győr ellen. Elöl lovassága, a Miklós és Sándor huszárezredek, melylyelmár az éjjel indult volt el Ácsra. Az ápril 20-iki fényes csatában az ellenség 1000 foglyot hagyott kezeink közt, továbbá sátortáborát, hadi szereket és hét ágyút.

Az 1849. évi ápril 20-iki komáromi győzelem következtében Windischgrätz főhadsserege ugyanazon úton vonult vissza, melyben az előtt négy hónappal az ország szívébe tódult.

Azon napokban Magyarország katonai dicsőségének tetőpontján állott. S ha most is akadnak gyöngé elméjű vagy rossz lelkű emberek, kik a vezérrel együtt az egész tiszti kart, sőt az egész sereget azzal vádolják, hogy szabadságharcunk csak azért ért oly szerencsétlen véget, mivel Nagy-Salló, esetleg Komárom fölmentése után rögtön Bécs ellen nem vonultak, azoknak ez igénytelen sorok elolvasását kiváló figyelmükbe ajánljuk.

R. H.

BAROSS MŰVEI.

Válaszúl Tisza István úrnak.

Tisza István röviden végzett *Baross Gábor rendszere és művei* című tanulmányommal s ez által engem is hasonló rövidségre kötelez.

Különösen kevés szavam lehet nekem is a dolog személyes oldalára nézve, mert — ha szabad nekem is megjegyzést tennem a bírálat módjára — tisztelt ellenfelem még eddig alig lehetett abban a bizonyára nem kellemes helyzetben, hogy egyfelől a kegyelet, az illem, mondjuk: a jó ízlés törvényeinek megsértése, másfelől valamely ennél másokra vagy a közügyre súlyosabb hátrány, baj vagy veszély elhárítása közt kellett volna választania. Különben vagy maga behatóbban megvizsgálta volna a veszélyeket és hátrányokat, a melyekre, mint a Baross-cultus következményeire, az elbírált tanulmány rámutat, vagy pedig ezt az előzetes vizsgálatot másoknak engedve át, maga részéről az őt inkább megillető bírói szerepre szorítkozott volna. Én úgy az egyik, mint a másik esetben készséggel elismertem volna illetékességét.

Minden hibái és túlnyomóan személyes célzatú dicsvágya ellenére, meggyőződésem szerint méltó tisztelethelyet jelöltem én ki elődjeivel szemben Barosznak tanulmányomban, midőn pénzkérdésekben puritanus jellemét és személyes sikereivel s nagy munkásságával ugyan arányban nem álló, de az ország javát mégis egy jókora lépéssel előmozdító műveit, különösen a vasútállamosítási actio hú, erélyes és sikeres folytatását, tengeri hajózásunk emancipálását és még elhibázott zónarendszerében is tárgyilagosan méltattam azt, a mi benne jó, t. i. a

szállítási adó által előidézett forgalmi és pénzügyi stagnáció megszüntetését. Ezek a művek azonban még nem indokolják a Baross-cultust, s ha van valami, a mi Baross alkotásainak hasznos és maradandó részét, de egyuttal vasúti politikánk korábbi — Tisza István által korszakalkotóknak szintén elismert — nagy vívmányait is kompromittálni alkalmas, ez nem a legenda szellőztetése, hanem csak maga a legenda lehet, melynek veszélyeit: a Baross-féle hivataloskodási rendszer parlamentáris és közszolgálati hátrányait, a zónarendszer mentül népszerűbb, annál veszedelmesebb hibáit, a magyar belvizi hajózás emancipálásának megnehezítését a Vaskapu munkálatainak elhamarkodása és egyéb rendszabályok által, a közös vállalatok minden formájának diszcreditálását, az osztrák társ-miniszteriummal fönnálló viszonynak indokolatlan elkészerítését apró és eredménytelen *conflictusok* felidézése által stb., szintén kimutattam.

Hogy valamely hosszú ideig elfojtott, s most — a tragikus vég után — erőszakosan kitörő érzület-e, vagy nem-e inkább a legendával szemben mindenkor, de különösen a tragikus vég benyomása alatt fönnálló ridegség látszata az, mely ellenem szól? s hogy mint egykori munkatárs, illetékes voltam-e én Baross államférfiu örökségének kritikai leltározására? avagy nem lett volna-e nekem is jobb ezt a feladatot akár személyes, akár tárgyilagos okokból másoknak (hiszen vannak sokan, a kik mindezt tudják, de politikából, vagy más szintén tiszteltre méltó okokból hallgatnak) átengedni, esetleg bevárni, míg bekövetkeznek a veszélyek, melyeket én nem a messze jövőben látok? Mindezek idő előtti kérdések addig, míg a tárgyi tényállás tisztázva nincs, s igazában véve, még nagyon alárendeltek is. Főkérdés, hogy fönnállanak-e az általam kimutatott veszélyek, vagy sem? Erre nézve lehetnek és vannak is nézeteltérések, melyek nem érintik Baross puritán jellemét, hazafias czélzatait és számot tevő tényeit, de még a kegyeletnek jogos mértékét sem, csak az ő nevéhez fűzött legendát, melynek megteremtésében, fájdalom, tevőleges része van magának Barosznak is, s melyet részemről — ismétlem, nem egyedül magam — és nemcsak abban az elfajulásában, a melyben azt, mint az elhúnyt miniszter félszégeire, hibáira és tévedéseire alapított s az ő nevéből élőködő pseudo-Baross iskolát Tisza István is elítéli, de még teljesen orthodox alakjában is túl-

hajtottnak és veszedelmesnek tartok. Hiszen épen Baross «leg-sajátabb alkotása», mint Tisza István a zónarendszert nevezi, tele van félszegségekkel, hibákkal és tévedésekkel, tele a közügyet fenyegető veszélyekkel és hátrányokkal. S ha ezt a legsajátabb alkotást valódi értékére visszavezetjük; a bár híven, erélylyel és sikeresen folytatott vasútállamosítási actiót pedig — a mint ezt Tisza István is elismeri — az elődöktől átvett jó tradíciókból deriváljuk: akkor figyelembe véve még az alább érintendő mulasztásokat is, — legalább a vasúti téren, melyen pedig a Baross-cultus termett, mi marad még hátra, a mi a polgári elismerésnek ezt a rajongási fokát indokolná?

A még Baross államtitkár korába eső államvasúti újjászervezésnek, — mely vasúti körökben a Baross és Tolnay közti személyes párba-j neve alatt ismeretes, — Tisza István mindenestre túlbecsüli fontosságát, ha azt hiszi, hogy a közügyeinkre nézve korszakot alkotó vasútállamosítási actió folytatását csakis ez az átszervezés (Baross első ténye, mint nevezi), nevezetesen pedig a miniszter parlamentaris befolyásának biztosítása s a kellő rend, takarékoság és előirányzási realitás helyreállítása tette volna lehetővé. A parlamentaris psychologia álláspontjáról megengedem, hogy ennek szintén van bizonyos része az eredményben, de döntő mégis csak az a tény volt és lehetett, hogy Baross már 1887. évi működéséről — tehát rövid időre az átszervezés után — az országgyűlés elé terjesztett jelentésében terjedelmes kifejtéssel kimutatta: miszerint az addigi államosítások, minden egyéb közgazdasági és politikai előnyeik mellett, az államnak még igen jelentékeny pénzügyi hasznot is hoztak s ez által, az ellenfelektől célzatosan terjesztett közhit ellenére, az államháztartás rendezésének is egyik fontos positiv tényezőjévé váltak. Hogyan lett volna lehetséges ezt kimutatni, ha a tiszai vasút megváltását követő s itt irányadó 1881—1886. évi időközben — mint Tisza István állítja — a kiadások többlete a bevételek többletét évről-évre jelentékenyen fölülmúlta volna? S vajon a Baross jelentésében kimutatott örvendetes tény nem lett volna-e egymagában is elegendő indok az államosítások folytatására?

Az államvasúti igazgatóság akkori magatartása szerintem sem volt teljesen megegyeztethető a parlamentarizmus követelményeivel; mindazonáltal tény s erről Tisza István meggyőződhetik az állami zárszámadásokból, hogy 1880 óta a bevé-

teleknek az előző évvel szemben való emelkedése mindenkor jóval meghaladta a kiadások emelkedését. Csak az állami és kereskedelmi (vasúti) könyvvitel összhangja és a költségelőirányzási realitás módszere, melynek hiánya a parlamentarizmus köröket méltán érzékenyen érintette, nem volt még eltalálva. Ebből eredt, hogy a zárszámadásokban évről évre megújuló üzleti túlkiadások és előirányzat nélküli beruházások, bárha az előbbiek a bevételi többletekben fölös födözetet nyertek, utóbbiak pedig vagy külön törvény útján, vagy valamely előző évi költségvetési törvényben engedélyezve voltak, mégis a rend szempontjából méltán idegessé tette a zárszámadási bizottságot és a képviselő házat. Ennek a tagadhatatlan visszásságnak megszüntetésében kétségtelenül érdeme van Barosznak ép úgy, mint a pénzügyminiszternek is, — (hiszen a későbbi pénzügyminiszter és miniszterelnök, akkor még mint miniszteri tanácsos, szintén tagja volt annak a bizottságnak, melyet a miniszteri tanács az államvasutak újjászervezésére kiküldött), de azért Barosznak ezt az első tényét, annak teljes méltatása mellett is, mégis csak alig lehetne túlzás nélkül a Baross-cultus egyik forrásául elfogadni.

De térjünk vissza a zóna-díjszabás rendszerére. Igen is, félszegség volt, az útegység elvén alapuló díjszámítást az ez elvet negáló portorendszer elemeivel egyesíteni akarni; ennek a félszegségnek tulajdoníthatjuk, ha ma nincs megbízható személyforgalmi statistikánk. Hiba volt, számot nem vetve a díjszabások aláígerő hatásaival, a XIV. zónában ajtót, a szomszédforgalomban pedig kaput nyitni a visszaéléseknek, ennek tulajdoníthatjuk az utazó közönség demoralizálását és jövedelmezőbb középtávolsági díjtételeink devalválását. Hiba volt a nagyvasutakat az általános tramway-forgalomba bevonni, ennek köszönhetjük a forgalmi rend megzavarását, a személyzet elcsigázását és a kiadások aránytalan emelkedését. Tévedés: a szállítmány-adó behozata által előidézett forgalmi és bevételi stagnatió megszüntetésének tulajdonképi okát a zóna-rendszerben, különösen annak porto-elemeiben keresni, nem pedig az ok, a szállítási adónak megfelelő díjemelés eltávolításában.

Nem egyéb, mint merő felreértés, ha Tisza István tanulmányomból azt következteti, hogy a zóna-rendszer tarthatatlansága szempontjából én a fősúlyt erre a tévedésre, vagy a mint ő mondja, a rideg fiskális álláspontra fektetem, s köszönettel

tartozom neki, hogy alkalmat adott e félreértés eloszlatására. Hát hiszen igaz, hogy tanulmányom aránylag többet foglalozik ennek a tévedésnek földerítésével, mint a rendszer félszég-ségeivel, hibáival és veszélyeivel, — ámbár azt hiszem, hogy az utóbbiakat is eléggé kiderítettem; — de ennek oka csakis az, mert a zónarendszer védői mindezeket a félszégsegeket, hibákat és veszélyeket, az állítólag fényes pénzügyi eredményekre való útalással igyekeztek eddig és igyekeznek még ma is eltakarni.

Egyedül ennek a téves és helytelen világításnak számítható be, azt hiszem, ha Tisza István is teljesen ignorálja a statistika fölforgatását, az utazó közönség demoralizálását, a forgalmi rend megingatását, a személyzet elcsigázását, szóval mindazokat a hátrányokat és veszélyeket, melyek a zóna-rendszer tarthatatlanságát még arra az esetre is megállapítanak, ha különben e rendszer úgy pénzügyileg, mint közgazdaságilag kifogástalan volna. Ennek a világításnak a tévességét — csakis ezt — igyekeztem én bebizonyítani, midőn kimutattam, hogy a zóna-rendszer alatti egy-egy kilométerre eső átlagos elegebevétel (2160 frt) a szállítási adó behozatala előtti átlagot (2430 frt) nemcsak hogy utól nem érte, de még elég jelentékenyen mögötte is maradt. Tisza István hibásnak tartja e két számtétel szembeállítását, mert azt állítja, hogy nem egyenlő személyforgalmi belértékű vonalcsoportokat hasonlítok össze. Megvallom, én ezt az ellenvetést nem erről az oldalról, s nem a zónadijszabás átlagos beveteleiben szerepet játszó némely gyengébb államosított vonalakra való egyszerű utalás formájában, hanem a zónarendszer szakszerű vedőitől és kellő számadatokkal támogatott czáfolat alakjában vártam. Kíváncsi voltam és lehettem erre annál is inkább, mert az államosított vasútak — a budapest-pécsi vasút, s néhány kiegészítő vonal kivételével — már a szállítási adó behozatala előtt is forgalomban voltak, s a hivatalos statisztika adatai szerint ugyanazon három év átlagában, melyet a törzshálózatra nézve alapul vettem, a személyforgalomból kilométerenként 2290 frtot, tehát 130 frttal még mindig többet jövedelmeztek, mint az összhálózat a zóna idejében. Így tehát csak az új vonalak (budapest-brucki, budapest-zimonyi, budapest-pécsi, vágvölgyi, mitrovicza-sziszeki, munkács-beszkidí) vonalak jöhetnek még kérdésbe, melyekről a hivatalos statisztika elkülönített adatokat nem nyújt, s ilyeneket utólagosan is csak a hivatalos közegek a statisztikai ösanyagból állíthatnának

össze, de a melyek meggyőződéseim szerint, jobb és gyengébb vonalakat egybevetve, a versenyt úgy az 1874-diki törzshálózattal, mint az államosított vasútak csoportjával kiállják.

Ez lehet talán egyik oka a szakszerű czáfolat elmaradásának, de azt hiszem, még ennél is inkább az, mert ha már egyszer el kell ismerni, hogy a zónarendszer behozatala előtt fönnállott kedvezőtlen forgalmi és pénzügyi állapot mesterséges úton, a szállítási adó által előidézett stagnáció jellegével birt, s ha el kell ejteni azt az eddig terjesztett hitet, hogy a zóna-rendszer pénzügyi hatása a korábbi rendszernek normális viszonyok közt tapasztalt hasonló hatását messze fölülmúlja: akkor az oly népszerű zóna-rendszernek esetleg még egy ideig leendő változatlan föntartása érdekében talán kívánatosabb ezt a kérdést nem bolygatni, mert a zóna-rendszer pénzügyi hatásának megvilágítása, vagy inkább az eddigi világitás megdöntése szempontjából csakugyan (s azt hiszem, hogy ebben találkozni fogok Tisza István felfogásával) még az sem tenne különbséget, ha be lehetne bizonyítani, hogy a szállítási adó behozatala előtti bevétel néhány forintra alatta maradt a zóna idejében elért bevételnek. Részemről nem tartom csalhatatlannak ítéletemet, s lehet, hogy a szakszerű czáfolat nem marad el véglegesen, de még ennek során is kizártnak tartom az utóbb érintett eshetőséget, még ha figyelmen kívül hagyjuk is azt a mellesleg említendő körülményt, mely szerint a szállítási adó behozatala előtti átlagba az 1874. év is belejátszik, mely pedig a bécsi világkiállítást követő nagy pénzválság folyamányaként egyike volt a legrosszabbaknak.

A zónarendszer eddigi pénzügyi megvilágításának megdöntése szempontjából épen nem, de még tisztán fiskális szempontból sem látom tehát megdöntve szembeállításom helyességét s míg ez nem történik, addig nekem jogom van föntartani párhuzamom helyességét és abból levont összes következtetéseimet is, nevezetesen:

hogy az állítólag fényes pénzügyi eredmények (tudniillik brutto bevételi többletek) nem a zóna-rendszernek s különösen nem a portórendszer abba bevont elemeinek, hanem a szállítási adó összegével történt díjemelések kiküszöbölésének tulajdonítandók;

hogy továbbá (s ezzel felelek Tisza Istvánnak egy nagyon hangsúlyozott kérdésére is) a zóna-rendszer helyett a szállítási

adónak megfelelő díjmérséklés egyszerű általános életbeléptetésével nem $5\frac{1}{2}$, hanem a szállítási adó előtti bevételi kilométeres átlagot a mai egész hálózatra átszámítva, legalább is $6\frac{1}{2}$ — $7\frac{1}{2}$ millió frt elegybevételt lehetett volna elérni:

s hogy tehát, miután a szállítási adót meghaladó díjmérséklést a zóna-díjzabás csak a szomszed forgalomban és a XIV-ik zónában tartalmaz, a portorendszer elemeinek e kísérletképi érvényesítése, az országnak már csak az elegybevételek czíménél is mintegy 1—2 millió frtjába került, nem is említve az aránytalanul emelkedő, ma-holnap óriási üzleti és beruházási kiadásokat.

Ismétlem, hogy nem a fiskalitás álláspontjáról s hozzá tehetem, hogy a zóna-rendszer kimutatott hátrányaival és veszélyeivel szemben éppen nem első sorban, hanem csupán azért fektetek súlyt a zóna-díjzabás állítólagos pénzügyi eredményei körül fönnálló tévedés földerítésére, hogy ez által elhárúljon az az akadály, mely ma az említett hátrányok és veszélyek elfogulatlan szemügyre vételének egyedül áll útjában. A Baross-cultus szempontjából persze fontosabb, sőt talán sarkalatos kérdés az, hogy az állomási személypénztárak nagyobb forgalmát egy bár mindenesetre érdemes, de mégis csak közészerű miniszterre valló restitutio in integrumnak kell-e köszönni, vagy pedig egy geniális és nagyszabású reformnak? fontosabb már azért is, mert ha az utóbbi világitás tévesnek bizonyul, akkor önkénytelenül fölmerül még az a kérdés is, hogy ez a téves világitás szándékos volt-e, vagy csak fölületes? habár ez, bármelyik eset is a valószínűbb, a dolog lényegére nézve különbséget nem tesz.

Marad még a tévedés földerítése körül egy kérdés: hogy tudniillik a szállítási adó czímén befolyó kincstári bevétel figyelembe vétessék-e a zónabevételi átlagszámítás javára vagy sem? Azt hiszem azonban, hogy ha egyszer az általam föllállított párhuzam megáll: a kimutatott 1—2 millió frtnyi lucrum cassanssal, a szomszédforgalmi novumnak ugyancsak 2 millió frtnyi, de az aránytalanul nagyobb kiadások miatt csak átmeneti tételnek vehető érték összegével, főleg pedig a hosszú időköznek és a közgazdasági átalakulásnak bizonyos természetes emelkedést is föltételező hatásaival szemben ezt a kérdést velem együtt Tisza István is szíves lesz alárendeltnek tekinteni.

A kérdés fiskális oldalának megítélése körül csak a tiszta

jövedelem lehet mérvadó, nem pedig az elegybevételek, melyeknek a zóna-rendszer három főcsoportja szerinti elbírálása nemcsak a bizonyos fokig Tisza István által is elismert kijátszások, hanem főleg az alapjában fölforgatott statistika megbízhatatlansága miatt, különösen egy új díjszabási reform vagy a létező rendszer igazítása esetére, merőben téves következtetésekre vezethetne. A tiszta jövedelmet illetőleg pedig tanulmányom során kimutattam, hogy az viszonylag nemcsak a stagnáció előtti, de már-már a stagnáció alatti állapottal szemben is alig állja meg a párhuzamot. Hát hiszen tény az, hogy még ma az 5—6 millió frtnyi elegybevételi többlet nemcsak az évi üzleti többkiadást, de a beruházások amortisatióját is nem ugyan bőven, de körülbelől épen fedezi; de meddig? Tanulmányomban kimutattam, hogy különösen a szomszéd forgalom — egyéb hátrányai mellett — a rendszernek még azt a minden helyes reform követelményeivel ellenkező tendenciát is adja, mely az első években kedvező, a későbbiekben pedig fokozatosan rosszabb eredményekben nyilvánul, tehát épen megfordítva, mint a hogy lenni kellene, sőt, hogy előre látható, miszerint a zóna-rendszernek ez az alkateleme ma-holnap vagy az üzleti, vagy a beruházási vagy végre mindkét rendbeli kiadások óriási fokozásának forrásává válik (megmaradván egyúttal a közép-távolsági forgalomból várt bevételek apasztásának főforrása is), ha az államvasúti intézményt, legalább a forgalmi rend kényesebbik oldaláról, compromittálásnak kitenni nem akarjuk.

Jól tudom én azt, vagy legalább sejtem, hogy Baross a mérvadó tényezők hozzájárulását díjszabási reformjához nem azzal a biztatással nyerte meg, hogy e reformból pénzügyi haszonra lehet számítani, sőt inkább jelezte, hogy 1—2 millió frt áldozatra is készen kell lenni: erre vonatkozik, azt hiszem, Tisza Istvánnak az a megjegyzése, hogy a bevételi és kiadási többletek egyensúlyával teljesülvén a legvérmesebb remények is, melyeket a zóna-rendszerből pénzügyi szempontból várni lehetett, de erre vonatkozik az általam felderített tévedés kapcsán önként fölmerülő az a kérdés is, hogy vajon ez a téves aggályoskodás csupán fölületes volt-e, vagy pedig szándékos, talán a kellemes kiábrándulásra számított? Mert hiszen egy oly díjszabási reformtól, mely a forgalom zömére nézve csak egy, a forgalmi és pénzügyi pangás okát elhárító restitúció jellegével bír, talán nem lett volna épen szerénytelen bizonyos pénzügyi

hasznót is várni, ha mindjárt helyeseltetett is, hogy ennek a haszonnak egy része a portorendszerrel tett bár kisebbszerű, de mindenesetre érdekes kísérleteknek fölládoztassék.

A kérdés közgazdasági oldalával, miután tanulmányom túlnyomóan a rendszer félszükségeinek hibáinak és tévedéseinek volt szánva, az okból nem találtam szükségesnek bővebben foglalkozni, mert nem hiszem, hogy erről az oldalról nagy különbséget tenne, ha — mint javasoltam — a XIV-ik zóna helyett egy kiadós, de a visszaéléseket és egyéb hátrányokat mégis kizáró díjegység csökkenési rendszer, a szomszéd forgalom helyett pedig a nagyobb centrumokra szorítólczó olcsó helyi vonatok, végre a «szegény emberre» nézve oly népszerűvé vált kijátszások helyett — porosz példa szerint — az olcsó IV-ik kocsiosztály visszaállítására és nagyszabású díjmérsékletekkel berendezett munkás-vonatok legitim jótetemenyei lépnek volna, illetve lépnének életbe. Ha igaz volna az, a mit Tisza István állít, hogy egy magyar miniszter, ellentétben a belgával és poroszsal, a mi viszonyaink közt csak úgy volna képes forgalmat teremteni, ha bizonyos távolságon túl minden díjszedést megszüntet, a közeli forgalomban pedig a versenyt a már meglévő vagy különben építendő tramvaykkal, az országutakkal, sőt még a gyalogösvényekkel is fölveszi: úgy ez szomorú magyar specialitás lenne. A zóna-rendszer védőinek azon újabb keletű, a külföld tartózkodó magatartása után keletkezett állítását pedig, hogy a portorendszer elemeinek beillesztésében valamely magyar faji, geographiai és nemzetiségi tulajdonság szerencsés ellesése feküdnék, oly távol áll az igazságtól, mint, ha szabad Tisza Istvánnak egy másik kérdésben ellenem fordított hasonlatával élni, Makó Jeruzsálemtől. Egyik napi lapunk csak az imént constatálta, hogy Buda-Pesten a vendéglők forgalma, daczára az «amerikai jelleget öltött zóna-eredményeknek», csak alig számbavehető mértékben emelkedett. Meggyőződesem szerint ebben nem kevesebb része van a XIV-ik zóna a fővárost kerülő tendentiájának, mint a fővárosi transitót kedvezményező menetrendi intézkedéseknek, melyek még egymagokban nem adják meg a magyarázatot. Csakis ezt a tendentiát mérsekelni, nem pedig mint a «magyar globus» kárörvendő írigyei célzatosan állítják, mi pedig hazafias elégtétellel utánok mondjuk: a forgalmat mesterségesen Buda-Pestre vonni, van a budapesti metszőpont hívatva, de még ezen mérséklő

hatást is csak akkor érthette volna el, ha a metszőpont egyidejűleg Hatvanra, Miskolczra, Szegedre, stb. is kiterjesztetett volna. Az idegen forgalom említett pangása eléggé illusztrálja, hogy a zóna-statistikának a főváros és — tegyük hozzá — a vidéki emporiumok személyforgalmára vonatkozó számai nem annyira amerikai, mint inkább Potemkin számok, melyek kulcsát — a tramway-forgalom mellett — leginkább az adja meg, hogy ezek az emporiumok egyuttal a szomszéd és a XIV-ik zóna-jegyekkel folytatott nagyszabású üzérkedések góczpontjai is. Megjegyzem még, hogy ha a kenyérkereset végeit messze földre utalt szegény embert kielégítettük, azt a Baross iránt hálás szegény embert, kinek a szomszéd mezővárosba van benézni valója, nem szükséges nagyon sajnálni, ha visszatér a gyalogösvényre, s részemről a talán a még hálásabb utazó úgynökök, az úgynevezett vigéczek elsokasodott forgalmában sem tudok valami különös közgazdasági előnyt fölfedezni.

A legutóbbi híresztelés szerint Oroszország vette volna át a magyar zónadijszabás elveit, de az egyidejűleg közzétett orosz dijszabási schema nem mutat fel más hasonlatosságot, mint hogy a mi XII. és XIII. zónánkban szereplő 25 kilométeres útegység — ugyanannyi werstre alkalmazva — az orosz schémába is átvétetett, különben pedig e schemában sem a szomszéd forgalomnak, sem pedig a mi XIV-dik zónánk módjára képzett utolsó zónának nyoma sincs, sőt az első 300 kilométerig (werst) még a kilometer rendszer is föntartott, csupán csak a díjegység egyszeri csökkentésével a 150 kilométeren túli útra, a 300 kilométeren túl pedig a díjsökkenési rendszernek az a formája alkalmaztatott, hogy 300—500 kilometer között az útegység a már említett 25 kilométerre emeltetett, a további 200—200 kilométeres szakaszokban pedig fokozatosan 30—50 kilométerre emelkedik, mely utóbbi egység az 1500 kilométeren túl változatlan marad.

Nem hunytam s nem hunyok én szemet a személydíjszabási reform közgazdasági, kulturális és politikai előnyei előtt sem, sőt merem állítani, hogy ha csakugyan az volna a jelszó — melyet azonban én nem helyeselnék — hogy a reformnál, vagy mondjuk csak szerényen, a becsúsztott hibák kireparálásánál a pénzügyi haszonra épenséggel ne nézzünk: az említett előnyöket aránytalanul jobban lehetne biztosítani, mint sem azok tényleg vannak, persze nem a theoriák és chablonok souverain

megvetése mellett, mert mint a Szentírás is tanítja, elpusztul az, a mi tudomány nélkül való. De nem szabad, nem helyes szemet hunyni a zóna-rendszernek statistikát fölforgató, az utazó közönséget demoralizáló, a forgalmi rendet compromittálni s a személyzetet elcsigázni alkalmas, pénzügyileg is mind érezhetőbbé váló hibái elől sem s nem kellene annyira zokon venni az e hibákra, félszedségekre és tévedésekre való figyelmeztetéseket, mely hibákat és félszedségeket, én legalább nem tartom kizártnak, hogy az élő Baross lassanként és zajtalanul maga kireparált volna, ma azonban ennek egyaránt útjában áll az igazhitű, mint a pseudo Baross-cultus, mely mint tanulmányom mondja «erényeket keres a hibákban, nemes önmegtartóztatást a mulasztásokban, követendő irányelvek gyanánt a jövőre».

A bírálóknak a mulasztásokra (barcs-gradeczi vasút, budapest-szerajevói egységes üzem, budapest-szabolcs-székesfehérvári összeköttetés, szigeth-szuczawai vasút, bosnyák debouchée a magyar-horvát tengerpartra) vonatkozó részével, különösen az ehhez fűzött indiscretió vádjával, én is könnyen végezhetek. Erre a terre Tisza István nem akar engem követni, mert azt hiszi, hogy ez a tér a hivatali titoksértés tere. Tévedésben van, melyet — engedjen meg — én csak a bureaucratia iránt elfogúlt parlamenti férfitúlérzékenységeinek tulajdoníthatok. Hát hiszen az csak nem lehet hivatalos titok, hogy mily fontos Magyarországra nézve a barcs-gradeczi (fiumei) és szigeth-szuczawai (odessai) útirányok terve; hogy mi jelentősége van a székesfehérvári összeköttetésnek; hogy mily kívánatos volna a budapest-szerajevói egységes üzem s hogy végre Bosniának az osztrák-dalmát tengerpart felé már van egy debouchéeja, tehát a tervbe vett másodíknak jog és méltányosság szerint a magyar-horvát tengerpart felé kellene vezetetni? Mindez régóta majd a vasúti szakirodalom, majd a napi sajtó, az általános tervezgetések, a vasúti körök megbeszéléseinek stb. tárgya. A kérdés csak az lehet, hogy volt-e Barosznak bajosan visszatérő jó alkalmá ezeknek az eszméknek megvalósítására, melyet ő elszalasztott? és hogy ezek oly titkos alkalmak voltak-e, melyekről kívülé csak kevés embernek lehetett tudomása?

Nézzük sorban. A sziget-sztaniszlói vasútra vonatkozó előterjesztés ott feküdt a képviselőház asztalán. Hát titok az, hogy soha jobb és szomszéd országok közt különben is szoká-

sos alkalom nem volt és nem lesz a nekünk conveniálós másik, vagy esetleg mindkét csatlakozás biztosítására? s hiszi-e Tisza István, hogy hivatalos titok maradt volna az, ha Baross erélyes kísérletet, vagy mondjuk csak egyáltalában kísérletet tett volna is ez alkalom fölhasználására, még ha mindjárt e kísérletet magasabb tekintetek miatt utóbb elejteni is lett volna kénytelen? — Vagy a janyicza-bugojnoi bosnyák vasútra s ennek jajezai szárnyvonalára vonatkozó előterjesztés nem feküdt-e a ház előtt s nem volt-e ez a terv is jó alkalom azt a jogos követelést érvényesíteni, hogy a kiépítésnél a tervezés alatt álló zengg-bihácsi vasúthoz való csatlakozás útján, vagyis a magyar-horvát debouchée tartassék szem előtt s ennek az által adassék kifejezés, hogy a jajezai szárnyvonal nem mint ilyen, hanem mint fővonal épüljön? Vagy végre a volt budapest-pécsi vasút-társaság, illetve a mögötte állott nagy pénzcsoporthoz a budapest-szerajevói egységes üzem, a barcs-gradeczi és szabolcs-fehérvári vonalakra vonatkozó ajánlatai s éveken át folytatott alkudozásai, melyekről a madarak is csiripeltek, hivatalos titkok voltak? Hiába keresne, azt hiszem, Tisza István a kereskedelmi miniszterium irattárában mindezekre a kérdésekre nézve valamely bizalmas ügyíratot, melynek tartalmával én esetleg visszaélhettem volna, mert mint tanulmányom kimutatta s méltán hibáztatta is, Baross hivataloskodási rendszeréhez tartozott, hogy fontosabb elvi kérdésekre vonatkozó javaslatokat nem volt szabad írásba foglalni, csak az ő engedélyével. Az indiscretió vádja tehát nem volt indokolt, sem méltó, s nincs semmi akadályja annak, hogy e mulasztások védelme a Baross-cultus támogatói által fölvétessek.

Áttérve a túlhajtott Baross-cultus egy másik — a zónán kívül talán legfőbb — alkatelemét képező, minden közös vállalatot perhorreskáló fogalomzavarra, pillanatra sem tartottam volna lehetségesnek, hogy Tisza István is osztozzék e fogalomzavarban, a minthogy abban saját személyét illetőleg Baross sem osztozott. Mégis, bár megengedem, hogy e fogalomzavar a pseudo-Baross-iskolához tartozik, fönn kell tartanom azt az állítást, hogy habár akaratlanul is, Baross főokozója volt e fogalomzavar elterjedésének, és pedig főleg a közös vasútak államosítása körül követett eljárásai s az osztrák-magyar államvasútnál fönnállott dualistikus szervezetnek a Baross-Hieronimi párharczra visszavezethető discreditálása által. Minden-

esetre módjában s talán a veszélyekre való tekintettel kötelességében is állott volna Barossnak, ezt a már éltében nevéhez fűződő népszerű fogalomzavart lerázni magáról, ha személyes dicsvágya nem állott volna útban.

Ez alkalomból Tisza István a közös vállalatok körüli reciprocitásra és paritásra vonatkozó kifejtéseim kapcsán nálam keres fogalomzavart, sőt a fogalomzavarok egész labirintjét látja abban, hogy szerintem a paritás gyakorlati érvényesítésére nézve akadályt képez az osztrák és magyar részvénytársaságok kölcsönös bebocsátásának az a módja, mely szerint az ipari és kereskedelmi részvényvállalatok túlnyomó része Ausztriában állami felügyelet alatt áll, nálunk pedig nem, minélfogva alkalomadtán biztosítékokat kellene követelni, vagy oly értelemben, hogy a másik államban se álljanak fenn az állami engedélyezésből folyólag korlátozások, vagy pedig hogy ilyeneket mi is állítsunk föl. Ebből a tömkelegből azonban, ha nem egy kiegyenlíthetetlen vélemény-különbség, a mit sajnálnék, akkor a reciprocitás és a paritás össze nem tévesztésének fonala, azt hiszem, rövidebb úton kivezet bennünket, mint a mely út a magyar Alföldről Jeruzsálembe vezet. Tisza István ugyanis a reciprocitás nevében nem vél ily követeléseket támaszthatóknak, s abból indulva ki, hogy a magyar közgazdaságban foglalkoztatott tőke hozadékának magyar honpolgároktól a belföldön való elfogyasztása még csak messze jövő ábrándját képezheti, például az iparpolitika terén földolognak tartja, hogy az illető vállalat létrejöttön stb.; hogy aztán a tulajdonos egy külföldi magánember, egy magyar részvénytársaság, de melynek részvényei a külföldön vannak, vagy egy külföldi részvénytársaság-e, szerinte ez igazán nem sokat nyom a latban.

Hát hiszen a földologra nézve nem lehet nézetkülönbség, de épen mert az eszményi állapot csak késő időben vagy talán soha el nem érhető, a földolog kockáztatása nélkül, azt is nagyon fontosnak tartom, hogy a külföldi, mondjuk: internationalis tőkét első sorban, a meddig t. i. lehet, csak a minden egyéb igényt kizáró kamat élvezetére szorítsuk; ha ez nem lehetséges, másod sorban azt kell követelni, hogy a magyar vállalatnak külön igazgatósága, vagy ha közös vállalatról van szó, a másik állambelivel egyenjogú társigazgatósága legyen, s csak ha ez sem lehetséges, erhetjük be a külföldről vezetett fiókteleppel. Lehetséges-e, hogy épen Tisza István, kit egy ily

külföldi tőkével alakult előkelő magyar részvénytársaság szerencsés volt elnökül megnyerni, félreismerné, hogy mily hatályos szerepök van az igazgatóságoknak a részvényesekkel szemben? De a mi a vállalatoknak hazafias irányban való vezetését illeti is, s még az állami engedélyezéstől függő vállalatoknál is, nagyobb súlyt lehet fektetni a magyar igazgatóságra, illetve közös vállalatoknál az egyenjogú magyar társigazgatóságra, mint a szabad mozgást többé-kevésbé gátló és sok más tekintetben is hézagossá kormányi befolyásra. Ezért épen nem közönyös, hogy ki és hol legyen a külföldi tőke képviselője, melynek különben a hozadékban is része van; a mi pedig a tisztán magyar igazgatóságot vagy az egyenjogú társigazgatóságot illeti, ezeket annyira egyenértékűeknek tartom, hogy például a dunai gőzhajózás kérdésében föltétlenül annak adnám az elsőbbséget, mely nagyobb vagyontérket és működési kört hoz magyar igazgatás alá.

Mindez még nem jelenti azt, hogy idegen pénz és idegen vállalatok bejövetelének gátat vessünk; a főczél főczél marad s igaza van bírálómnak, hogy minden forma jó, mely a czélt biztosítja, de nem mindenik forma biztosítja egyaránt s azért a naturalisatio részvénytársaságoknál is ép úgy bír közjogi jelentőséggel, mint magán egyéneknél. Vajon hát — kérdem — hol állanánk ma vasúti politikánkkal, ha az osztrák államvasút-társasággal való 1882-diki kiegyezésnél a forma, vagy helyesebben a naturalisatio semmibe vevése mellett, (mely naturalisatio nélkül egyebek közt az 1892-diki államosítást sem vihetjük volna keresztül), akkor is egyoldalúlag csak a közgazdasági és gouvernementalis érdekek megóvására szoritkoztunk volna? Én legalább nem hiszem, hogy a Tisza-kormánynak e bár átmeneti jellegű, de mégis egyik legnagyobb alkotása által hamis térére tereltük volna vasúti politikánkat, s hogy csakugyan kidobott pénz lett volna az a nagy költség, melynek viselésére a magyar vonalak önállósítása érdekében akkor a társaságot rászoritottuk. S a mi állott ebben az esetben, az állana nézetem szerint a dunagőzhajózási társasággal való hasonló, vagy még jobb kiegyezés esetére is.

Teljesen aláírom mindazt, a mit Tisza István a reciprocitás nevében támasztható vagy nem támasztható követelésekről ír, de az ezzel össze nem tévesztendő paritás nevében, igen is, lehet és az eszményi célra való törekvéssel kell is tovább menő

követeléseket támasztani, esetleg az illető szerződések lejártakor maga a reciprocitás megújítását is függővé lehet tenni ide czélzó jogos követeléseink teljesítésétől, tehát a paritás jelszava alatt az adott helyzetben közjogi sérelemről vagy közjogi vívmányról is lehet szó, s azt hiszem, nehézség nélkül meg lehet találni a kifogástalan közjogi formáját is annak, hogy a reciprocitás fönnállása alatt azt a másik állam belső rendelkezések által illusoriussá ne tegye, vagy megfordítva, hogy a gyengébb állam a paritás érvényesítésére való törekvésében korlátolva ne legyen. Így például közjogi szempontból az sem ütköznék nehézségbe, hogy Magyarország ismét visszatérjen az engedélyezési rendszerre, ha ezt más, a paritás érvényesítésénél fontosabb okok nem gátolnák.

A Baross hivataloskodási rendszere kapcsán szóba került parlamentarismus követelményei kérdésében, úgy illik, hogy kapituláljak Tisza István előtt, teszem ezt meggyőződésből azok után a szép szavak után, a melyeket ő a miniszter és tisztikara közt kívánatos viszonyra nézve elmondott, — kiveszem mindazonáltal az egyes összetartozó igazgatási ágakra alkalmazott *divide et impera* elvét, melyről azt tartom, hogy a parlamentarismusnak ép oly kevésbé válnék előnyére, mint a hogy nem vált az absolutismusnak.

SZABÓ JENŐ.

É R T E S I T Ő.

Goldziher Renanról. Renan, mint orientalista. Emlékbeszéd. Budapest, 1894. A szerző neve: Goldziher Ignác, kétségtelenül nyomdai elnézés következtében, nincs kitéve a czimlapon.

Nem ritkán magam előtt látom Renan, a mint először láttam, a tőle annyira szeretett Collège de France egyik félreeső termében: köpczös, jovialis, jól ebédelt vidéki katolikus paphoz hasonló alakját, bő fekete ruhában, hosszú haját, ragyogó nagy szemét, melyben a méla-ábrándos bretagnei (apja öröksége) és a beszédes délfrancia (édes anyja öröksége) oly vonzóan egyesült. Élénken mozgó kezében kréta, így járkált a székek előtt és általán nagy buzgósággal, helylyelközzel azonban kissé kaczer, vállvonító skepticizmussal (peut-être! peut-être!) magyarázgatta a minden szavát mohón leső, többnyire tudós angol missesekből álló közönségének a régi phœnicziai feliratokat.

Ez a Renan mutatkozik műveiben is. Nagy lelkesedés a tudás minden problémája iránt nagy skepticizmussal: nagy elegánzia és nagy mélység, néha-néha azonban bizonyos hatás kedvéért nagyon is nagy lágság, mely hajlandó valami tételt hol az egyik értelemben, hol ellenkező értelemben megstilizálni.

Renannak jelentőségét legrövidebben ekkép szeretném formulálni: ő századunk második felének legnagyobb prózaírója. Hozzá-toldom még: nagy prózaíró minden retorika nélkül. Stylusa csupa árnyalat, csupa finom átmenet és diskkrét jelzés. Maga a szellem

pedig, melynek e stilus csodálatos organuma, rendkívül sokoldalú: minden irányban tud valami alaposat és újat mondani. Szereti az életet, a tudományt, a természetet és átlát nagy problémáikon, mintha színüvegből volnának.

Legnevezetesebb sajtáságait, főbb érdemeit, — úgy hiszem, — négy pontban lehetne összegezni.

Benne mindenekelőtt fölötte szerencsésen összeforr a történetíró és a philologus. Voltak nálánál nagyobb történetírók a kortársai közt, például Ranke, Macaulay, Michelet, — voltak nagyobb philologusok is: de egy sem volt, a ki e két tudományt annyi eredetiséggel és annyi teremtő művészettel egymásra tudta volna alkalmazni, mint Renan.

Második nagy érdeme az, hogy az új bibliai kritikát eredményeiben és módszerében népszerűsítette. Előtte és mellette sok alapos tudós volt, kik hasonló irányban működtek: de a nagy művelt közönséget csak ő hódította meg. A legnagyobb német biblia-philologusnak, Straussnak műveit csak a tudósok olvasták, Renanénak millió olvasója volt.

Harmadik fősajtásága, hogy Renan a vallásoknak és különösen a keresztyénségnek jelentőségét és erkölcsi értékét az illető hitvallás keretén túl (azaz nem hívőknek is) felfejtette. Azt a meggyőződését, hogy a keresztyénségnek a dogmán kívül levő erkölcsi alapja az emberiség legbecsesebb közkincséből való, — ezt Renan mindig, történeti meg bölcsészeti szempontból egyaránt, vallotta és védte. Ő mintegy laicisalta a vallás legmélyebb erkölcsi elveit. Életünk megfejthetetlen álom. A megfejthetetlen, a végtelen környékez bennünket minden oldalról. A ki nem hisz semmi végtelenben, a ki gőgös tudással mindent ki akar mérni, a ki mindent megért, — az a valóban tudatlan, az a vallástalan.

Mikép fogta föl Renan a keresztyénség erkölcsi alapját, arra nézve csak egy példát idézek a *Jézus életé*-ből.

Írtak-e újabban szebb sorokat Jézusról világi és történeti szempontból, mint Renan, midőn a *Jézus életé*-ben Jézusnak a szamaritan nővel való beszélgetését elmondja? Egy forró dél felé Krisztus leült, — Sz. János evangéliumának tanúsága szerint, — Szikem szamariai város határán egy kúthoz, melyet a környéken még ma is Jakab-forrásának neveznek. Ekkor ép egy szamaritan asszony jött e kúthoz, hogy vizet merítsen. Jézus vizet kért tőle, a min a szamariai nő nagyon csodálkozott: Hogy kérhet egy zsidó tőle italt, hisz a zsidók megvetik a szamariabelieket? «A mi

apáink, — így szól, — e hegyen itt imádták az Istent, ti zsidók pedig azt mondjátok, hogy csak Jeruzsálemben lehet imádni.» Erre Jézus így felelt: «Asszony, hidd el, eljő az óra, melyben sem e hegyen, sem Jeruzsálemben nem imádjátok az Atyát, de eljő az óra, midőn az igaz hívők imádják az Atyát szellemben és igazságban.»

Az evangelium elbeszéléséhez Renan a következő megjegyzéseket fűzi :

«Az nap, a melyen e szavakat kiejtette Jézus, valóban Isten fia volt. Kimondta először azt a szót, a melyen majd az örök vallás épülete nyugszik. Megalapította a tiszta vallást, mely nem függ időtől és nem függ tértől, melyet főnkölt lelkek az idők legvégéig követnek. E nap az ő vallása az absolut vallás; és ha más bolygókon vannak erkölcsös, eszes lények, az ő vallásuk sem különbözhetik attól, a melyet Jézus a Jakab kútja mellett hirdetett. Ha az emberiség majd befutotta a tévedések circulusait mind, megint vissza fog térni e szóhoz, mint hitének és reményeinek örökké való kifejezéséhez.»

Renan jelentőségét végül abban a módban látom leginkább, a melyben a történelmet tárgyalja. Mindenütt a nagy szempontok embere. Minden történeti jelenségnél látja a nagy vonatkozásokat, a világtörténeti hatást és összefüggést. Kortársai közül senki sem volt annyira képes az egyes történeti tényeket sub specie æternitatis tekinteni, mint ő. Ha valami a VI. században Szíriában vagy Palestinában történik, ő látja mi fog ebből a XIX. században következni; vagy meghatározza, mily hatással vannak N. Sándor hadjáratai a mai keleti egyházra vagy kijelöli, mit köszönhet a keresztyén vallás a régi Alexandriának.*) Szóval, biztos szemmértéke rögtön meghatározza az egyes történelmi események világtörténeti súlyát. Mindig keresi az emberiség történetének fősodratát és gondosan kutatja, minő forrásokból jó és milyen partok felé visz. A világtörténet legtávolabb eső állomásait táviró sodronynyal köti össze

*) E példák mind a *Histoire du peuple d'Israël* IV. kötetéből valók. Minden történeti műve gazdag hasonló fejtegetésekben. A leviticus törvények hatását (hogy elszigetelték a zsidóságot) a IV. k. 57. lapján fejtegeti, Nagy Sándor hadjáratainak hatását a mai keleti egyházra a 202. lapon említi, Alexandria hatását (a predikáció eredetét) a 223-dik lapon.

és a kellő perczen meglepő gyorsan és meglepő erővel villamos árammal látja el.

A zsidó és görög történetet is ily magas szempontból tekintette. A civilizáció az ő szemében három nép közreműködésének az eredménye. Az erkölcsi keretet, melyet csak fejleszteni lehet, örökre a zsidó nép adta; a művelődés keretét, az észszerű humanizmust örök időre a görög állapította meg. E keret magában teljes és tökéletes, de tágítható. Kellett még egy nagyhatalmi organisáció, mely a zsidó és görög eszményi felfogást a nemzetiségi akadályokkal szemben terjeszszé. Ez az erő a római nép polgári erénye volt.

A görög és zsidó nép szelleme közt a főkülönbség Renan szerint a következő: a görög műveltségnek egy lényeges hiánya volt, megvetette a szegényt és nem érezte az igazságot osztogató Isten szükségét. Vallásai szeretetreméltó municipialis gyerekségek voltak. Egy kis néptörzs, Szyria egyik elhagyott zugában, tüzes szellemmel kipótolta a görögök e hiányát. A zsidó szellem vezérei a IX. század óta az igazságos Isten és a társadalmi igazság fanatikusai, a visszaélések, az igazságtalanság rajongó ostorozói. A görögök megteremtik a politikai demokratikus társulást, a zsidók a vallási asszociációt. A zsidó vallásból fejlődik azután a keresztyénség, és ez az emberiségnek ép oly fontos eleme, mint a görög humanizmus, mely a szabadságnak, a szépnak és az észszerűségnek cultusát alapította meg a világban.

Hasonló magas szempontból, az örökkévalóság színe alatt; tekintette Renan az emberi életet. Semmi sem vész el; minden ember egy nagy közös mű munkatársa. Nem mindenkinek jut főszerep, de mindenki tagja a kórusnak. «A kik meghaltak és falum temetőjében nyugosznak, — így szólt egyszer, — nem haltak meg egészen: mert a Bretagne él, és ők hozzájárultak ahhoz, hogy van Bretagne. És ha nem lesz többé Bretagne, lesz Franciaország. És ha Franciaország nem lesz, meglesz még az emberiség és örökké az fogják mondani: Volt egyszer egy nemes nép, mely szerette mindazt, a mi szép és harczott az emberiségért. Ezek a szegény parasztok, kiknek gunyhóik sírjok tőzsomszédságában van, ebben a halhatatlan névben fognak élni: ki-ki hozzájárult a maga szegény részével a nagy eredményhez.»

Tehát senki sem fölösleges az emberiségben. Semmi tett el nem enyészik. Ez az apró rovar, melynek nincs más hivatása, mint néhány moleculát organikus alakban önmagában csoportosítani és egy falevelet fölfalni, oly munkát végez, melynek következményei

lesznek az ok és okozatok végtelen láncolatában. «Halhatatlannak lenni, — mondja Renan egy helyütt, — annyit tesz, mint közreműködni valamely halhatatlan műben, a minő a tudomány, a művészet, a vallás, az erény, a szépek és jónak hagyománya minden alakban.

A nagy értelmiségnek mindig van hivatása, a nemes szívnek mindig van feladata.»

E nagy író és nagy tudós egyik főmunkakörét választotta Goldziher Ignác akadémiái emlékbeszéde tárgyául. *Renan mint orientalista* ez a száz lapra terjedő művének címe és kétségtelen, hogy Európában alig van tudós, ki e tárgyról Goldzihernél nagyobb kompetenciával szólhatna. Goldziher nem jellemzi Renant általán, nem mond Renanról, e bámulatosan bonyolult szellemi egyéniségről emlékbeszédet, hanem szigorú alapossggal vizsgálja egyik irányát: Renant, mint a kelet történetíróját, nyelvészét és archæologusát.

Goldziher távol van attól, hogy oly diákos hánya-vetiséggel ítéljen Renanról, mint a híres Wellhausen; nem is hajlandó jóértesült felháborodását elénk tární, — mint a német tudósok szeretik, ha azt találják, hogy egy külföldi szakkönyv nem használta fel egyik vagy másik tudós dissertatiójok fáradságos eredményeit; de Goldziher mindamellet rámutat a nagy francia nagyobb tévedéseire és önkényesebb combinatióira. Goldziher nem csak a tudós Renant jellemzi, de fölfejt egyszersem az orientalis tudományok újabb fejlődését is, a mi aztán alkalmat ad neki nagyobb kitérésekre, a minő például Burnouf és Houbigant jelentőségének magyarázata (15—20.; 82—84. lap). E kitérések magokban tanulságosak ugyan, de Renan arczképét nem domborítják ki. Jobban szerettem volna, ha Goldziher e kereten kívül eső részek helyett azt a hatást festette volna, melyet az úgynevezett tübingeni iskola (Strauss Dávid és Bauer) gyakorolt Renan fejlődésére. Erről pedig Goldziher egy szót sem szól; úgylátszik a kezdő Renan első impulsusait és módszeret egészen Burnouf iskolájából véli megfejthetőnek.

Renanról nálunk a *Jézus élete* megjelenése alkalmából élénk irodalmi polemia fejlődött és több kisebb-nagyobb czáfolgató mű jelent meg: Goldziher ezeket is hallgatással mellőzi, pedig az egyik-másik talán alkalmat adott volna a keleti tudományok szempontjából való tudományos bírálatra is.

Goldziher először a sémi nyelvtudóst tárgyalja Renanban. Főművét, a *Semita nyelvek történetét*, Goldziher alapfölfogásában

tévesnek mondja. Renan szerint tudniillik a semita népek közös fajbeli főjellemvonása az, hogy monotheisták. Hazájok: a sivatag maga is monotheista. Nagy tévedés, mondja Goldziher: az összes semita népek történeti életök elején polytheisták voltak. A sémi, monotheismus, mely leginkább a zsidó vallásban mutatkozik hosszú fejlődésnek, gyakran pedig valóságos szellemi forradalomnak eredménye. Renan e merész általánosításban pusztán a próféták utáni zsidóságra és az izlamra gondolt. A többi korszakokra és a többi sémi népekre az ő skémája már nem illik.

Eddig nem lehet ellenvetésem oly kiváló, mindenhol a legújabb kutatásokra támaszkodó szakemberrel szemben, a minő Goldziher. Csak sajnálom, hogy Goldziher Renannak főerősségét (hogy a semita polytheismus csak látszólagos, mert csak az egy Isten jelzőinek sokaságán alapul) nem idézte.

Goldziher azonban e részben általános elvet formuláz. Renan nézete szerinte már azért is téves, «mert a népnek szellemi munkája nem történelemelőtti életökben gyökerező ösztönökön indul, hanem történelmi életök eredménye».

De hát van-e valami lényeges különbség történeti és prähistorikus idők közt? Hisz ez igen relativ fogalom a mai tudás szempontjából van csak megalkotva. A miről még nem találtunk írott emléket, az prähistorikus kor; a mint találunk, az az illető idő a történeti világosság körébe nyomul elő. Mycenæ és Tyrins, a régi Niniveh, nem rég még prähistorikusak voltak. Ma már nem azok. E relativ fogalomra tehát lényeges megkülönböztetést építeni alig lehet.

De hallgassuk tovább Goldziher elvi fejtegetéseit. «Épen oly ferdeség faji psychológiáról szólni, mint képtelenség faji physiológiát említeni.» (30. lap.)

Vajon valóban ferdeség és képtelenség a faji psychologia és physiologia föltevése?

Talán szabad e kérdés megvilágosítására előzetesen egy analogiához fordulnom, — az állatvilághoz. A mit ott találunk, nem fog talán oly képtelenségnek látszani, ha az embernél föltételezzük. A ki az állatkertben (vadászti tapasztalataim nincsenek) oroszlánt vagy tigrist megfigyel, észreveheti, hogy vannak egyes szokásaik, egyes mozdulataik, melyek például a házi kutyánál soha, de igenis a macskánál gyakran előfordulnak. Az oroszlán és a macska egymásra vallanak, kétségkívül «prähistorikus» kapcsolat alapján.

Nincsen ehhez némileg hasonló tünemény az emberi fajok

közt? Azokat a négereket, kiket négyezer éves egyiptomi falfestményeken látunk, szakasztott másai a mai négereknek. Ha megtartották négyezer éven át anatómiai sajátságait, «képtelenség»-e azt gondolnunk, hogy megtarthattak tán valamit, lelki faj-sajátságukból is e négyezer éven át? És ha ennek a lehetőségét föltehetjük a nége-
rekre nézve, miért nem tehetnök föl más fajokra nézve? Sőt ép a sémi fajra nézve észrevehetjük, hogy a régi több ezeréves babyloni és hettita (kisázsiai) domborműveken olyan semita típusokat látunk, a minőkre a mai Európa különböző országaiban nagy számmal akadunk? Nem tarthattak-e meg ezek a fajok physiognomiájukon kívül valami közös lelki physiognomiát is?

Nem tudom: de nem merném Goldziherrel képtelenségnek mondani, ha valaki azt hiszi, hogy igen.*)

Goldziher kis művének legértékesebb része talán az, a hol azt a hatást tárgyalja, melylyel Renan a művész, a tudós Renanra volt. A hol az adatok elhagyják a történetírót, ott kezdődik Renannál a lélektani combinatio, a művészi ösztön vezette kiegészítés. «Ilyenkor nem az a fő, hogyan történtek a dolgok, hanem inkább az, hányféleképp történhetek,» — írja ő maga a *Zsidók történeté*-ben. Ha Renan nem nyomozhatja már a kiapadt forrásokat, a költői valószínűség fonálán reconstrualja a történelmi tényeket. Az eredetek homályosak; őket földeríteni, ahhoz Renan szerint divinatio szükséges, melyhez okvetlenül subjectiv fölfogás járul.

Goldziher találóan fölfejtí, mikép folyt be ez az elv Renan történetírói működésére; de talán még kiemelhetne volna, mily tapintatosan járt el Renan e tagadhatatlanul veszedelmes elv alkalmazásában. A hiányzó adatokat ki akarja combinativ képzelettel egészíteni, de a meglevőkön nem szeret változtatni; ilyenkor mindig analogiák, ethnographiai adatok vagy finom emberismerete vezetí. A mit ő ekkép reconstrual, azt a jövő történetírás talán meg fogja czáfolni, de okvetlenül el fogja ismerni, hogy korának történeti ismereteihez képest, a Renan combinatiói szellemesek és eléggé plausibilisek voltak. A történeti tények lánczolatát néha construalt lánczszemekkel egészítette ki, de a szövegek interpretálásában a leg-

*) Megjegyzem, hogy korunk egyik legkiválóbb jogtudósa, Jhering, egy most megjelent posthumus művében sem tartja képtelenségnek a közös szellemi faj-sajátságokat, és ámbár nem fogadja el Renan fön-
tebb említett elméletét, maga iparkodik az indogermánok közös szellemi típusát megállapítani. *Urheimat der Indogermanen*.

lelkiismeretesebb philologus, a korszakok jellemzésében a leghívebb történetíró volt. Az őś eredetek kutatásában, egyes történeti személyek festésében ellenben gyakran művészi és lélektani ösztöne vezette. «Nem láttam a személyt, de van egy csoport adatom személyleírásához. Ezeket összegezem és valami élőt iparkodom belőlök teremteni», — így írt ő egy alkalommal történetírói eljárásáról.

Regényíró-e ezért Renan? Néhány német történetíró, ki nagyon bízik tulajdon kutatásainak eredményeiben, mereven elítélte Renan eljárását. De ezek talán nem fontolták meg eléggé a történetírás határait. A történetírás a részletekre nézve majdnem mindig csak a valószínűségek tudománya. Hogy éltek rómaiak, hogy katonás és jogász szellemű nép volt, ki merné tagadni? De hogy Julius Cæsart valóban összeesküvők ölték-e meg, hogy köztük ott volt-e Brutus is, hogy Pompejus szobrának lábánál mérték-e Cæsarra a halálos döfést, hogy Cæsar halálában Brutust szemrehányóan megszólította, — ezek már csak a valószínűség bizonyos fokával határozhatók meg. Meglehet, hogy holnap valamely eddig ismeretlen megbízható történeti kútfőre akadnak, mely ezeket az eseményeket máskép mondja el — (a minthogy a történetírók egy része már ma is kétségbevonja a felsorolt részletek némelyikét).

Renan történetírásának egy második sajátsága, hogy a rég elmúlt idöket modern párhuzammal szereti megvilágítani. Ha a régi zsidó történet egyes alakjairól beszél, oda állítja melléjük a modern politikai élet ama szereplőit, kiknek egyénisége szerinte fényt derít e félhomályos régi alakokra. A régi bibliai névhez oda csatolja Abd-el-Kader, Chambord gróf, Fourier vagy Emil Girardin nevét, — és íme egyszerre csak piros vér kezd keringeni az alvilág árnyékaiban: egy ó-palesztinai nehéz ejtésű név helyett ismerős embert látunk magunk előtt. Renan igen szerencsés módon közelít meg egy-egy ily vonatkozással valamely jeruzsálemi prófétát vagy népvezért. Ki tagadhatná, hogy a politikai életnek örök rúgóí vannak? A politikai pajtás-uralomnak, a népizgató demagogiának, a hízegő chauvinizmusnak, az udvari család-politikának vannak bizonyos tipikus vonásai, melyek minden korban egy húron pendülnek. E hasonló irányok azután különböző századokban is hasonló embereket szülnek.

Goldziher Renannak e párhuzamító sajátságát talán túlságosan is kiszínezi, de nem fűzi Renan egy másik sajátságához, mely pedig a párhuzamító sajátsággal egy töröl fakadt: értem vallás-

tudományi kapcsolataihoz. Renan volt az első, ki a kis-ázsiai népek mai babonáiból és némely vallásos szertartásaikból a régi semita vallásokra visszakövetkeztetett. Keleti utazásai alkalmával az általa a helyszínen megfigyelt szokásokból és szertartásokból a régi semita vallás maradványait hüvelyezte ki. Ime, itt is a jelen az ő szemében a régi vallások megfejtője volt ép úgy, minthogy történeti párhuzaimban a jelen kulcsot adott a kezébe, hogy az ó-kor kiváló egyéniségeinek szívét előtünk megnyissa.

Renan a legújabb bibliakritikától tudatosan két fontos pontban tér el. Először az ó-testamentumra vonatkozólag. Ő nem ismeri el, hogy a biblia történeti (epikus) eleme folyton, mintegy párhuzamosan a törvényekkel változott és fejlődött volna. Szerinte az ó-testamentum történeti eleme régi epikus dalokból származik, melyeket azután Judában is, Izraelben is máskép-máskép fogtak fel és szerkesztettek meg. Renan ez elméletét Goldziher behatóan fejtegeti és teljesen elavúlt álláspontnak jelzi.

Renannak második eltérése az új biblia-kritikától a Szent János evangélium hitelességét illeti, melyhez ő sokkal inkább ragaszkodik, mint például Strauss, a tübingeni kritikai iskola feje. Renannak új-testamentomi fölfogásáról Goldziher egyáltalán nem szól.

Annál bővebben taglalja Renan sajátos nézeteit a zsidó őskorszakra nézve. A zsidók tudniillik két ízben érintkeztek sűrűbben a babyloniaiakkal: az őskorban, midőn a zsidók még nomádok voltak, és a babyloni fogságuk idején. Renan szerint a babyloni műveltség már az ős-korban igen nagy hatással volt a zsidó szellemre: Goldziher ellenben ezt a befolyást a zsidó fogság idejébe helyezi. Hogyan tanulhattak volna e szelid nomádok futólagos érintkezések alkalmával annyi theológiát és kosmogeniát a babyloni papoktól? kérdezi Goldziher. Primitív nomád nép ily kérdések iránt nem érdeklődik. Renan elméletének tarthatatlansága Goldziher szerint abban tetőzik, hogy Renan még Abraham alakjáról is azt tanítja, hogy a nomád héberek a babyloniaktól kölcsönözték. Abraham eredetileg a babyloniaiak egy mythologikus királya volna. «Hajlandó vagyok azt hinni, — írja Renan erre vonatkozólag, — hogy a babyloni Ab-Orham szolgáltatta a zsidó Abraham nevet és ez szolgáltatott egyszersmind néhány vonást Abraham történetéhez is.

Ezt a nézetet annál inkább el lehet fogadni, mert ennek az Ab-Orhamnak történetét a babyloniaiak igen gyakran kis agyag hengerekre vésve ábrázolták. E hengerek sokat foroghattak a közel

nomádi zsidók kezén, mint talizmanok és nagy hatással lehettek képzeletükre.» Igy Renan.

«Nem hiszem», — kiált föl Goldziher, — «hogy bármily vad vagy művelt népnek legelső óséről szóló hagyományai ily módon keletkeztek volna.» (81. lap.)

Valóban nem látom, mért tartja Goldziher Renannak ezt a nézetét oly annyira hihetetlennek. Hisz ép az ósokról szóló mondák nem ritkán idegenhez fűződnek: csak Athenæ alapítójára, az ægyptomi Kekropsra és a trójai pater Aeneasra utalok. Vagy csak a talizman mondaalkotó szereplését gondolja oly nagyon valószínűtlennek? Hisz Goldziher maga többször fejtegette széleskörű tudományával, milyen nagy szerepe van a talizmanoknak a keleti népeknél. Ilyenféle, Ab-Orhamot ábrázoló talizman-hengerek pedig nagy számmal lehettek forgalomban, mert ránk is maradt néhány.

S ha etymologiai félreértésekből ós-mythologikus lények származhattak, — a mint ezt Goldziher is elfogadja, — mért nem folyhatott be egy talizman gyakori használata egy ósmonda keletkezésére?

Renannak nézete különben is nem e talizmanok elméletén alapul. A talizmanok szerinte csak megkönnyítették a közvetítést a babyloni és ós-héber ósmonda közt. Az átvétel tehát a talizman-hengerekre támaszkodhatott, de nem származott ép belőle. Vannak Renannak egész más erősségei is. A zsidó őstörténeti hagyományok majdnem mind Babyloniából származnak: mért nem származhatnék ép Abraham története innen? Ezen kívül igen fontos körülmény, hogy a bibliai hagyomány Abrahamot ép abból a városból származtatja, a melyben Ab-Orham uralkodott (Ur-Kaszdimból), valamint fontos e részben az is, hogy a babyloni telizman-hengerek tanúsága szerint Ab-Orham volt az, ki az addig szokásos ember-áldozatokat bak-áldozattal helyettesítette. Ezek mind elég meglepő egyezések, melyeknél az egyik láncszem a másikba kapcsolódik. Renan nézete Abraham történetének babyloni eredetéről, mely ép e Goldzihertől nem említett egyezéseken alapul, eddig ugyan szorosan be nem bizonyítható hypothesis, de épenséggel nem hihetetlen hozzávetés.

Goldziher egy helyen Renan «sivár scepticismusá»-ról szól. O nem! Renan scepticismusa éppen nem sivár, hanem nagyon is termékeny és sokoldalú: gazdag egyéniségének hű kifejezése. Valóban ez a scepticismus legjellemzőbb sajátása, mely összefügg széleskörű gondolkodásával; oly sokat értő, comprehensiv tehetség volt, oly annyira ismerte és méltányolta a különböző emberek és korszakok

különböző álláspontját, annyira tudta, mikép változik egy és ugyanazon ember véleménye is, tehát mily relativ a legtöbb ítélet, mily nehéz az igazság, hogy még az eltérő igazságokat is megtudta becsülni. «Gratulálok azoknak, — így szólt egyszer tréfásan, — kik mindenben oly biztosak. Legjobb semmit sem állítani biztonsággal vagy legalább időről-időre nézetét megváltoztatni. Így legalább van remény, hogy egyízben eltaláltuk az igazat.»

Skepticismusa alapján értette ő meg az emberi szellem oly különböző nyilatkozatait, mint a zsidó prophétákat, Buddhát, a görög művészi szellemet, az izlam tudományos irányát a középkori góth építészetet, Szent Ferenczet és Marc-Aurelt, Spinozat és Jézust.*) Scepticismusával függ össze nagy türelmessége, békéltető szelleme, szellemi hajlékonysága, sokoldalú szeretete. Skepticismusával rokonok hibái is: tanainak bizonyos ingatag volta, szellemének különböző irányban való kaczerkodó hajlama, helylyel-közzel jelentkező határozatlan lágsága. Szóval skepticismusa nem megvetendő: gyökerei lelkének legfenekéig hatolnak. De mindamellert volt szellemi életének valami tengelye, melyet a kétely nem ingatott meg soha: ez a tudománynak és az erkölcsi eszményeknek cultusa.

Goldziher bizonyára meg fogja bocsátani, hogy jeles művéhez a főntebbi szél-jegyzeteket toldottam: legalább tanúságot tesznek arról, mily érdeklődést ébresztettek bennem vonzó és tanulságos fejtegetései. Kétségtelen, hogy emlékbeszéde fényt derített egy nagy tudományra és egy nagy szellemre.

Riedl Frigyes.

Két pénzügy-történelmi tanulmány. Irta Acsády Ignác, lev. tag. Buda-Pest. Kiadja a Magyar tudományos Akadémia. 1894.

Ez a könyv tulajdonképp folytatása annak a munkának, melyet a szerző *Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt* címén 1888-ban adott ki. Mostani könyvében a pozsonyi és szepesi kamarák 1565—1604-ig terjedő történetét beszéli el s a Miksa király korabeli jobbágyadózást tárgyalja. A szerző ugyanis magán viszonyai miatt az I. Ferdinánd után következő korszakok pénzügyi történetét nem dolgozhatja ki azzal a rendszerességgel, melylyel már idézett könyvében átkutatta az akkori államháztartás összes viszo-

*) Mindezekről külön művei vannak, vagy legalább nagy tanulmányai.

nyait. A későbbi évekre nézve kisebb tanulmányokban akarja feldolgozni levéltári kutatásai eredményét. Mint e két tanulmány mutatja, így is jelentékeny szolgálatoakat tehet a történetírásnak. Acsády dolgozatai a magyar történeti tudás egyik legelhanyagoltabb részét világítják meg. Eddig nagyon határozatlan tudomásunk volt a pénzügyi igazgatásról, az adóteher feloszlásáról, a tényleges adójövedelemről s a hátralékokról. Már pedig e dolgok részletes s pontos ismerete nem csupán a szorosán vett pénzügytörténeti szempontból fontos, hanem igen lényeges adatokkal járúl a régi magyar társadalom s a politikai állapotok történetének földerítéséhez is.

A pénzügyi igazgatás élén a két kamara állott, a pozsonyi és a szepesi. Azonban ne higyük, hogy e két hatóság csupán a pénzügyekbe avatkozott. Jól mondja szerzőnk, hogy «a korona nem hozott magyar ügyekben számot tevő elhatározást a kamara tudta és közreműködése nélkül s tulajdonképen a kamarákban összpontosult akkor mindaz a tevékenység, mely később a korona más központi főhatóságai közt oszlott meg.» A pozsonyi kamarát még I. Ferdinánd alkotta meg, a szepesi kamarát pedig Miksa király alapította. E kamarákhoz voltak beosztva az ország éjszakeleti vármegyéi. Ekkor nevezték el ezt az országrészt Felső-Magyarországnak, míg a pozsonyi kamara területe Alsó-Magyarország nevére kapta. Nem alaptalan a szerző az a megjegyzése, hogy «a pénzügyi szervezet alkotta kapocs az egyes vármegyék közt bizonyos érdekközösséget, a specialis összetartozandóság érzetét fejlesztette ki, mely később önálló politikai szereplősökre vezetett.» Tudjuk, hogy különösen a tizenhetedik században majdnem két felé vált Alsó- és Felső-Magyarország története s hogy csak olykor terjedt át a Felső-Magyarországból kiindult mozgalom az ország másik felére is. Igaz, hogy e jelenség a földrajzi viszonyokból is kimagyarázható, mert Erdély szomszédsága nagyon éreztette hatását Felső-Magyarország történetében, hanem másrészt azt sem szabad felejtenünk, hogy az intézmények mennyire fejlesztik a közösség érzetét.

A szepesi kamara fölállításának eszméjét Werner György sárosi főkapitány, a királyi jövedelmek administratora, pendítette meg. Werner még a tizenhatodik század negyvenes éveiben ajánlotta, hogy a rossz lengyel pénz kiszorítása céljából a Szepességben külön kamarát kellene alakítani. A szepesi kamara elnevezése tehát Wernertől származik, noha 1567-ben Kassán alakították meg az új kamarát, és pedig tágabb hatáskörrel, semmint Werner javasolta.

A királyi utasítás szerint a szepesi kamara a pozsonyinak főfelügyelete alatt állott volna. Ezt az utasítást határozottan kimondja, csakhogy a végén azt teszi hozzá, hogy mind a két magyar kamara az udvaritól függjön, mint a «többi kamarák fejétől». S így az országgyűlés minden tiltakozása ellenére a bécsi udvari kamara vezette az ország pénzügyeit a két magyar hatóság útján. Ez a központosító törekvés részben a viszonyok természetéből is folyt, mert csak elméletileg volt könnyű a pénzügyek és a hadügy önállóságát kimondani, de mennél merevebb volt az önállóság az elméletben, annál sérelmesebb közösség fejlődött ki a gyakorlatban.

Nagyon hosszadalmasok lennénk, ha ki akarnók emelni mind azt a sok történeti tanulságot, melyet a szerző becses adataiból és fejtegetéseiből meríthetünk. Még csak a jobbágyadózásról szóló tanulmányából említünk föl egyet mást. Történetíróink majdnem megfélemedtek a jobbágyok sorsáról, kik nem voltak vezérek a küzdelemben, hanem munkájok és szenvedésök árán lehetővé tették azokat a harcokat, melyek az ország fenmaradását biztosították. Szenvédéseik számokban vannak följegyezve az eddig annyira elhanyagolt adótörténet lapjain.

Acsádi az 1564 — 1576-ig terjedő évekből részletesen ismerteti az úgynevezett *rovásadó* kivetését és behajtását. Ez adó volt akkor a jobbágyság legfontosabb adója. E részletes kimutatások sok tekintetben nevezetesek, de különösen fontosak a hódoltság történetének megállapítására nézve. Egyes megyéknél évről ki van mutatva, hogy mennyi volt a szabad s mennyi a hódolt porta és így e kimutatásokból oly pontos képet alkothatunk magunknak a hódoltság történetéről, a minőhez foghatót más forrásokból nem nyerhetünk.

Méltán emeli ki a szerző azt a körülményt, hogy az 1572-iki országgyűlésen a király azt kívánta, hogy a ruténeknek és oláhoknak még Mátyás királytól származó adómentességei szűnjenek meg s hogy ők is közösen viseljék a terhet a magyar jobbágysággal. A király a rendek nemzeti érzelmeire hivatkozott ez alkalommal. Méltatlan dolog, — úgymond — hogy a magyarok, kik a királyságnak igazi és természetes urai, rovást és tizedet tartoznak fizetni, míg ellenben a jövevény rutének és oláhok mintegy a magyarnak becsmírlésére szabadok és mentesek legyenek. A rendek azonban nem engedtek a királyi kívánságnak, kétségtelenül nem a rutének és oláhok iránt való jó indulatból. Hanem az is kétségtelen, hogy ez a rendi politika nem fejlesztette a nemzeti egységet és erőt.

Reméljük, hogy a szerző még folytatni fogja pénzügytörténeti tanulmányainak sorát. fg.

*Diderot par Joseph Reinach (Les grands écrivains français).
Hachette, 1894.*

Van-e sajtóságosabb sors az összes írók történetében, mint a Denis Dideroté?

Diderot a múlt században a leghíresebb írók közé tartozott. Rangra mindjárt Voltaire és Rousseau után következett. Egész Európa érdeklődött iránta; az orosz czárné, Katalin sajátkezű levéllel meghívta Szent-Pétervárra. A legharczasabb írók egyike, kinek százada visszhangzik irodalmi vitatkozásaitól és csatakiáltásától, és különös sorsfordulat! mindaz, a mit ma tőle olvasunk, összes remekművei csak halála után jelentek meg. Híres novellája *Azapácza*, melynek sok újabb író tévesen nagy befolyást tulajdonított a francia forradalom egyházellenes rendszabályaira, csak a francia forradalom után jelent meg, 36 évvel, miután Diderot megírta volt. *Helvetius czáfolatá*-t ezelőtt néhány évvel adták ki. *D'Alembert álma* egy félszázadig kézirat maradt. A szellemes *Paradoxe sur le comédien* (melyben Diderot azt vitatja, hogy a jeles színészek teljesen hideg vérell, szerepöktől el nem ragadtatva játszanak) csak 1830-ban látott napvilágot. *Jaques le Fataliste* és a *Neveu de Rameau* című híres művei szintén szerzőjük halála után, még pedig először németül jelentek meg. *Jaques*-ot Schiller, a *Neveu de Rameau*-t pedig Goethe fordította, miután valami véletlen folytán a kiadatlan francia kézirat birtokába jutottak. E német fordításból fordították le azután francziára e két művet, míg végre az eredeti kéziratot ki nem adták. A Salon-képtárlatról írt műbirálatainak elseje a múlt század végén, utolsója pedig csak 1857-ben került sajtó alá.

Műveinek e feltűnő sorsa Diderotnak egy sajátos tulajdonságával függ össze. Diderot nem tudott takarékoskodni szellemével, sőt azt lehet mondani, nem tudott bánni vele. Könnyelműen elpazarolta legjobb eszméit, néha legszellemesebb gondolatait mások kéziratába toldotta vagy másoknak elmondta, a nélkül, hogy maga leírta volna. Tele *verve*-vel, tűzzel, hol üres gózzal, hol valódi bölcseséggel nem tudta önmagát bírálni: legfontosabb műveit néha fiókjában felejtette, középszerűeket pedig kiadott. Vérmérséklete folyton

el-elragadta: sokat írt, sokat beszélt, gyakran tulajdon eszméit másoknak tulajdonította és nagy hévvel ellentmondott önmagának.

E rendkívül érdekes, sokoldalú, egyenlőtlen és nagyhatású író életét és műveit világtítja meg Reinach, az ismert nevű francia politikus, igen vonzóan, élénken és szépen írt kis könyvében. Csupán egyetlen egy fontosabb kifogást emelhetnék ez életrajz ellen: felfogásán nagyon is érezhető a modern demokratikus politikaálláspontja. E nélkül bizonyára több helyütt hidegebben és nyugodtabban ítélte volna meg e nyugtalan író. Diderot drámáinak hatását a mai drámára Reinach kétségtelenül túlbecsüli, valamint túlzás az is, hogy Diderot a francia nép műizlésének nevelője volt. —

Diderot nyugtalansága stilusában is visszatükröződik. Ragadjunk meg egy-egy lepkét és tüsszük csapongó szárnyával a papirosra: íme az ő stilusa.

Sokoldalúsága a nagy francia *Encyclopédie* szerkesztőjének becsületére válik. Ugyanazzal az élénkséggel ír a japáni vallásbölcselet fejlődéséről meg az aczél gyártásáról; a törvényhozás kellékeiről és a Malabárok házi iparáról; a Biblia chronológiájáról van czikke ép úgy, mint a pénzverésről; Platóról meg a *Zenda Avesztáról*, a keresztes háborúkról meg a könyvtárak berendezéséről, az arab népről és a coelibatusról. Műveinek tartalomjegyzéke maga egy kis encyclopædia. Diderot irodalmi kortársai közt vannak építészek, kik nagy emléket emeltek: ő maga egy valóságos kőbánya, tele kitünő építő anyaggal és tele haszontalan törmeléssel.

Minden művében vannak mintegy genialis rohamai; mindegyikben van néhány villám, de nagyon kevésben van állandó fény. Mértéke és ízlése sehol sem elég nemes. Lyrájának idegei minduntalan és nagyon is erősen rezegnek. Sokat bámúl, kiabál, sír. Érzékenysége nem ismert határt. Richardson ép úgy elragadta, mint Homer, Greuze festményei ép úgy, mint Raffael. E szónál: erény, szeme mindjárt megtelik könnyekkel. Stilusában is a legegzenetlenebb, a legfestőibb kifejezések mellettjött van a czikornya és a dagály. Hiába, mindent meg kell fizetni a világon: Diderot élénkségének, temperamentuma tüzének árát pongyolaságával, érzelgősségével és durvaságával adta meg.

Érzékenysége rendkívüli: de oly gyakran és oly szeretettel sír, hogy érzékenysége a külsőlegesség, a pusztán csak csiklandós természet hatását teszi az olvasóra. Hibáit és erényeit összefoglalva, azt lehet róla mondani, hogy ő volt a leggenialisabb journalista.

Diderot nevét először a nagy *Encyclopédie*, az összes későbbi lexikonok el nem ért mintája, tette híressé. Az *Encyclopédie* egész Európában el volt terjedve: az a sok példány, melyet könyvtáraink különböző örökségekből ajándékképp kaptak, arról tanuskodik, hogy a múlt században nálunk is sokan megszerezték. Jelentősége nemcsak abban rejlik, hogy az első nagy *Ismerettár*, hanem főleg abban, hogy az emberiség főismereteit a francia felvilágosodás szempontjából világította meg. Eredetileg egy üzérkedő könyvárús tervezte e vállalatot, ki elég szerény föltételek mellett Diderot Denist nyerte meg szerkesztőül. Néhány év alatt a világ leghíresebb írói, Montesquieu, Voltaire, Rousseau, D'Alembert lesznek munkatársai és az *Encyclopédie* orma uralkodik a századon: a francia forradalom belőle ered, mint a patak a hegyből.

Az *Encyclopédie*-be írt czikkeit ma már nem olvassák, de annál híresebb Diderot ma mint elbeszélő és prózai satirák írója. Ő a legnagyobb francia elbeszélők egyike. Nem beszél el jobban mint Voltaire, nem oly könnyű, nem oly egyszerű a modora, nem láttat velünk mindent a nélkül, hogy mutatná, mint a *Candide* szerzője; de bámulatos élénkséggel, erővel és intenzitással tud egyes jeleneteket és egyes embereket megleveníteni.

Rendkívüli szolgálatokat tett Diderot, mint műbíráló is: ő volt az első nagy műbíráló, ki a képeket és a képék színezését irodalmilag megértette a francia közönséggel («Il a fait entrer les français dans la couleur par les idées», mondja róla Sainte-Beuve). Ő volt az első, ki azt az örök nagy elvet hangoztatta műbírálataiban: forduljunk a természethez.

De nem csak a festészetet hanem a színiköltészetet is visszakarta vezetni Diderot a természethez és az élethez és ily módon egész forradalmat készített elő: megnyitotta a színpadot a polgári elem számára, holott addig csak előkelő rangúak; királyok és hősök szerepeltek rajta. Ő megteremti (igaz, hogy hamis, érzelgős válfajjal) a polgári drámát, mely aztán a XIX század drámája lesz.

Diderot válogatás nélkül pazarolta a legfontosabb, a legértelmesebb eszméket. A mit a későbbi kor tudományosan megállapított, azt ő már részben sejtette és mintegy játszva, aphoristikusan ki is fejezte. Előre sejtette Darwint, midőn fejtegeti, hogy az összes állatvilág néhány típusra vezethető vissza, melyekből lassanként kifejlődött. Megelőzte Lessing Laokoonját, midőn meghatározza, hogy miben különbözik a költészet a képzőművészetektől. Schopenhauernek elmélete a szabad akarat lehetetlenségéről csírában már

megvan Diderot e szavaiban: «Ép oly lehetetlen, hogy egy mérleg serpenyője súly nélkül leszálljon, mint az, hogy első lény motívum nélkül cselekedjék». A modern természettudomány két nagy vívmányát: azt, hogy minden organismus sejtekből áll, és a természeti erők egységéről való elméletet ő már száz évvel előbb formulázta meg. «Bizonyára eljő az idő, — így ír egy alkalommal — a hol föl fogják ismerni, hogy a természet különböző tüneményei, fény, meleg, villamosság egy és ugyanazon erő különböző jelenségei.»

Még Wagner Rikhárd is előzőt talált Diderotban. Az opera legyen zenedráma, mondja Diderot. A szöveg költői értéke olyan fontos, akár egy színműé. A zene pedig szoros kapcsolatban legyen az opera cselekvényével; a dallam hullámvonala egyezzek az énekbeli előadás, a declamatio hullámvonalával.

Diderot e szerint úgy járt az irodalom mezején, mint egy hatalmas vető, ki telt marokkal szórja a nemes magokat és a haszontalan gyom csíráit. rf.

Új magyar könyvek.

Ballagi Mór. Német-magyar kézi szótár, Buda-Pest, (1894 Franklin-t. (8-r. 535 l.) 2 frt 50 kr.

Ballagi Mór. Német-magyar és magyar-német kézi szótár. Buda-Pest, 1894. Franklin-t. (8-r. 535, 648 l.) 5 frt.

Bartalus István. Művészet pongyolában. A zenész életből. Tizennégy elbeszélés. Buda-Pest, 1894. Mehner V. (8-r. 441 l.) 2 frt.

Cloetta Tilehne Gyógyszertani tankönyve. A 8. javított és bővített kiadás után ford. dr. Vámosy Zoltán. Átnézte, jegyzetekkel ellátta és a magyar gyógyszerkönyv alapján átdolgozta dr. Bókai Árpád. Buda-Pest, 1894. Singer és Wolfner (8-r. 441 l.) 4 frt 80 kr.

Egry (Nagyenyedy) Endre. A magyar büntető-törvénykönyv erkölcsi szempontból. Szatmár, 1894. Reizer János. (8-r. 195 l.) 1 frt.

Galambos Kálmán. A castiglionei angyal. Szent Alajos. Élet- és jellemrajz. Második kiadás. Győr, 1894. Maixa F. (16-r. 239 l.) 25 kr.

Képcsarnok (a magyar történeti —) lajstroma. Buda-Pest, 1894. Hornyánszky V. nyomd. (8-r. 182 l.) 40 kr.

XIII. Leó pápa költeményei. Az ifjúság számára magyarra fordította és bevezetéssel ellátta Greksa Kázmér. Eger, 1894. Blay J. (8-r. 127 l.) 85 kr.

Stiffson Emil. Úti jelentés amerikai vasútról. Buda-Pest, 1894. Deutsch Zs. és tsa. (8-r. 95 l.) 1 frt.

Széchenyi István gróf hírlapi cikkei. A magyar t. akadémia megbízásából összeállította, bevezetéssel s jegyzetekkel ellátta Zichy Antal. II. kötet. (1843—1848.) Buda-Pest, 1894. Akadémia. (8-r. 692 l.) 5 frt.

Thewrewk (Ponori) Árpád. Új hangok. Állatelegiák, szatirák s másfélék. Buda-Pest, 1894. Kosmos nyomd. (8-r. 32 l.)

Tóth Kálmán emlékalbuma. Szerkesztette Horváth Cyrill. Baja, 1894. Koller A. (4-r. 196 l.) 2 frt.

Weber Antal. A délvidéki Kárpát-egyesület kalauza. Temesvár, 1894. 16-r. 397 l.) 1 frt.

Werbőczy István Hármaskönyve. A m. tud. akadémia által gondozott harmadik kiadás. Az eredetinek 1517-iki első kiadása után fordították jogi műszótárral és részletes tárgymutatóval ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Buda-Pest, 1894. Akadémia. (8-r. XLIV. 466 l. 5 frt.)

2135

ADOTT ÉVI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

542/19
rossz benne
26
2175

211. SZÁM.

1894. JULIUS.

BUDA-PEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1894.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A SZLAVÓNIAI MAGYAROKRÓL. — Balassa Józseftől... ..	1
II. BAROSS GÁBOR RENDSZERE ÉS MŰVEI. — (III.) Szabó Jenőtől	18
III. STRATUM ÉS SUBSTRATUM. A Balkán félsziget geneológiája. — Hasdeu-Petriceicu B. után románból. — Román Sándortól	47
IV. NÉHÁNY TÖRTÉNETI ÉSZREVÉTEL HASDEU TANULMÁNYÁRA. — Marczali Henriktől... ..	82
V. A BOTRÁNY. — Regény. — (IV.) — Alarcon Péter után, spanyol eredetiből. T. J.	92
VI. KÖLTEMÉNYEK. <i>Erdőben.</i> — Békássy Helén. — <i>Tót népdalok.</i> I—V. — Fordította Czeckzó Antal	124
VII. MOLIÈRE ÉLETRAJZÁNAK IRODALMA. — Haraszi Gyulától	127
VIII. ÉRTESITŐ. Vukovics Sebő: <i>Emlékiratai Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéből.</i> — m. — Taine H: <i>Derniers essais de critique et d'histoire.</i> — S. E. Lanciani R: <i>A régi Róma a legújabb ásatások világításában.</i> — m. m. — Vajda Emil: <i>A vargyasi Dániel-család közpályán és magánéletben.</i> — l. Herman Ottó: <i>Aquila</i> — Im. <i>Új magyar könyvek</i>	145

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a magyar tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős. A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel egész évre 12 frt, félévre 6 frt.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György, cs. kir. egyet. könyvárus, I. Stefansplatz Nr. 6. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (egyetem-utca 4. szám).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

A **Franklin-Társulat** kiadásában Budapesten megjelentek és minden hazai könyvkereskedésben kaphatók :

A VARGYASI DÁNIEL CSALÁD KÖZPÁLYÁN ÉS MAGÁNÉLETBEN.

Kiadja

VARGYASI id. DÁNIEL GÁBOR

a főrendiház tagja stb.

Többek közreműködésével szerkesztette

Dr. VAJDA EMIL.

főreáliskolai r. tanár.

Ára füzve 6 frt.

Ugyanitt jelent meg a következő, a magyar kir. belügyminister által 111104/I. 1. sz. a. a törvényhatóságoknak beszerzésre ajánlott nagybecsű történelmi munka :

Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója.

Szerkesztette és kiadta

KOVÁCS FERENCZ

kir. tanácsos, ügyvéd. Csongrád megye volt alispánja, H.-M.-Vásárhely v. orsz. képviselője.

I. II. III. IV. V. és VI. kötet. — Egy-egy kötet ára 5 frt.

Szerző Klauzál Gábor oldala mellett vett részt az országgyűlésen, s feljegyzései, naplója, ma nagy becűiek.

Uj előfizetés az Olcsó Könyvtárra.

Ide s tova 20 éve, hogy *Gyulai Pál* szerkesztésében az **Olcsó Könyvtár** megindult. Azóta nagy fejlődésnek, átalakulásnak indult irodalmunk. A hetvenes évek irodalmi viszonyainak szerény köre és szűk határai jelentékenyen kitágultak; irodalmunk termékei alig sejtett elterjedést nyertek.

Az **Olcsó Könyvtár**, mely ma ott található minden magyar házban, kétségkívül ez időszak legtekintélyesebb irodalmi vállalatai közé tartozik; közel 400 kötete oly elterjedést nyert, mint alig egy másik hazánkban, s ha eleinte a magyar könyvek korlátozott kelendősege útját állta annak, hogy olcsóság dolgában a végső határig elmenjünk, ma, midőn e vállalat rendkívüli elterjedése mint tény áll előttünk, kötelelességünkké válik, e ténnyel számolni s az **Olcsó Könyvtár** kötetéinek árait legnagyobb részben alább szállítani.

Könyvű szerivel becses könyvtár beszerzésére módot nyújtani, ez czélja az *Olcsó Könyvtár* ez új és olcsóbb kiadásának. Sokkal jobban ismeretes e könyvtár czélja, hogysem fejtegetnünk kellene azt; leginkább a kisebb regények és eposzok, beszélek és költői elbeszélések, költemények és színművek tára, de nincsenek kizárva belőle az irodalom más ágai sem, kivált oly történelmi, szertani és irodalomtörténeti kisebb munkák, melyek tartalmuknál fogva és formaszépségre nézve kitűnők.

Az „*Olcsó Könyvtár*“ nem bizonyos osztályt vagy kort tart szeme előtt, hanem az egész művelt közönséget, s nem annyira kétes becű újdonságokkal kíván kedveskedni, mint inkább elismert becsű művekkel. A hazai és külföldi remekirókból a legkitűnőbb műveket közöljük s főleleveníjük egyszersmind némely jeles írók oly műveit és fordítmányait, a melyek még nem voltak összegyűjtve, vagy önálló kiadásban nem jelentek meg s így a közönségre nézve mintegy elveszetteknek tekinthetők. De adunk néha új műveket is s a szakértő szerkesztőség a megválogatásban a jó ízlés mellett kiváló figyelemmel lesz a magyar közönség szükségéire is, hogy könyvtárunk ne csak olcsóságánál, hanem tartalmánál fogva is magyar családi könyvtárrá emelkedhessen.

Hogy tehát vállalatunk a szó legmesszebb menő értelmében „*Olcsó Könyvtár*“ legyen, mely utat találjon a legszerényebb hajlékba is, elhatároztuk, hogy az *Olcsó Könyvtárra* új olcsóbb előfizetést nyitunk.

Ez új olcsó kiadás 20 számot tartalmazó sorozatokban kerül a könyvpiacra.

Egy-egy szám ára 10 krajczár.

Havonkint egy ily 20 számot tartalmazó sorozat fog megjelenni.

Egy-egy sorozat bolti ára 2 frt.

Alább adjuk legközelebb megjelenő sorozatok tartalomjegyzékét. Az egyes sorozatok megjelenése után az azokban foglalt munkák külön is kaphatók lesznek, később csinos bekötési táblák is, melyekbe a vidéki könyvkötők is elég csinosan be fogják köthetni az *Olcsó Könyvtár* köteteit.

FRANKLIN-TÁRSULAT

magyar irod. intézet s könyvnyomda.

I. sorozat 1—20. szám.	II. sorozat 21—40. szám.
1—2 <i>Csokonai</i> . Dorottya.	21—22 <i>Dickens</i> . Karácsonyi ének.
3—5 <i>Bret Harle</i> kaliforniai beszélei.	23—24 <i>Gogol</i> . Beszélek az orosz életből.
6—7 <i>Kölcsey Fer.</i> elbeszélései.	25—26 <i>Chateaubriand</i> . Atala. Ford.
8 <i>Macaulay</i> . Machiavelli.	Csiky K.
9—13 <i>Kerényi F.</i> összes költeményei. 1840—1851.	27—28 <i>Tennyson</i> . Kir. ly idyllék I. Hellén.—Ginevra. Ford.
14 <i>Sandau Gyula</i> . A montsabrieyi kastély.	Szász Károly.
15—16 <i>Kármán J.</i> Fanni hagyományai.	29—31 <i>Macaulay</i> . Lord Bacon.
17—18 <i>Sollóhuz gr.</i> Előkelő világ.	32—34 <i>Kemény Zsigmond</i> . Szerlem és hiúság.
19—20 <i>Szigligeti Ede</i> . Liliomfi.	35—36 <i>Hugo Victor</i> . Hernani.
	37—40 <i>Köcsey Ferencz</i> válogatott szónoki művei.

Egy-egy szám ára 10 kr., egy sorozaté 2 forint.

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

212 SZÁM.

1894. AUGUSZTUS.

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1894.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. MÜLLER MIKSA ÉS A RIGVÉDA. — Fiók Károlytól	161
II. A NÉP LEGFELSŐBBSÉGE. — Constant B. után, Brassai Sámuelről	190
III. A BOTRÁNY. Regény. (V.) — Alarcon Péter után, spanyolból — T. J.	205
IV. KÖLTEMÉNYEK. <i>Késő bánat.</i> — Gyulai Páltól. — <i>Dalok</i> I.—III. Heine után, németből — Vargha Gyulától	250
V. A MAGYAR NYELV SZEREPE A MÚLT IDŐK ORSZÁG- GYÜLÉSEIN. — Ferdinándy Gézától	254
VI. PETŐFI ÉS NÉMELY KÜLFÖLDI KÖLTŐK. (I.) — Imre Sándortól	274
VII. BAROSS GÁBOR ÉS RENDSZERE. Néhány szó Szabó Jenő ily című czikkére. — Tisza Istvántól	300
VIII. ÉRTESITŐ. Moldován G.: <i>Magyarok, románok.</i> — m. — Mikszáth K.: <i>Az eladó bírtok. Páva a varjúval.</i> — l. — Huxley, T. H.: <i>Collected essays.</i> — S. E. — <i>Magyar gazdaság-történelmi szemle.</i> — B. A. — <i>Új magyar könyvek</i>	309

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a magyar tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a czikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel egész évre 12 frt, félévre 6 frt.

Előfizetéseket minden könyváros elfogad. Bécsben Szelinski György, cs. kir. egyet. könyváros, I. Stefansplatz Nr. 6. A reclamatiók azon könyvkerekeskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (egyetem-utca 4. szám).

A Budapesti Szemle közleményeinek utányomása vagy fordítása tilos.

A Kisfaludy-Társaság könyvtára.

A Kisfaludy-Társaság könyvtára évek hosszú sora óta választékos gyűjteménye a hazai szépirodalom színjavának s a világirodalom kimagasló termékeinek, gondos, az eredeti szellemet lehetőleg híven visszatükröző fordításokban. Célja a közizlés fejlesztése, a nemzeti szellem ápolása, a magyar nyelv művelése s az olvasóközönségnek nemesebb értelemben szórakoztatása.

A ki könyvtárát czéltudatosan, megválasztással akarja berendezni vagy kiegészíteni, a ki könyves szekrényét nem csupán szobabutornak tekinti, hanem belső becsét is mérlegeli, az nem nélkülözheti abban a Kisfaludy-Társaság könyvtárát, melynek becese iránt már az a körülmény nyújt biztosítékot, hogy nem üzleti érdek hozta létre, hanem a Kisfaludy-Társaság ama törekvése, hogy díszes kiállításban, olcsó áron nyújtsa a közönségnek a hazai és külföldi irodalom jobb termékeit. A ki szórakoztató olvasmányában a szépet, a jót keresi, bizonyára első sorban a Kisfaludy-Társaság könyvtárából fogja kielégíthetni igényeit.

Az ujabban megjelent kötetek jegyzéke a következő :

Aeschylus Oresteíája. Fordította Csengeri János. Füzve 1 frt 50 kr. Díszkötésben 2 frt.

Ariosto Örjögő Lorántja. Az eposz legértékesebb részei. Ford., Ariostóról szóló tanulmányval bevezette és jegyzetekkel ellátta Radó Antal. Két kötet. Füzve 4 frt. Díszkötésben 5 frt.

Baksay Sándor. Gyalog-ösvény. Elbeszélések. Két kötet. Füzve 4 frt. Vászonskötésben 5 frt.

Bánóczy József. Kisfaludy Károly és munkái. Kisfaludy Károly arcképével. Két kötet. Füzve 4 frt 80 kr. Vászonsba kötve 5 frt 60 kr.

Beöthy Zsolt. A tragikum. Füzve 3 forint, vászonba kötve 3 frt 60 kr.

Burns Róbert költeményei. Ford. Lévy József. A költő arcképével. Füzve 3 frt. Vászonsba kötve 3 frt 60 kr.

Csató Pál szépirodalmi munkái. Az író arcképével és életrajzával. Füzve 3 frt 60 kr. Vászonsba kötve 4 frt.

Csiky Gergely. Két szerelem. Szomorújáték 3 felv. A m. tud. Akad. a gr. Teleki alapítványból száz arannyal jutalmazta. Füzve 80 kr. Vászonskötésben 1 frt 20 kr.

<i>Erdélyi János. Pályák és pálmák.</i> Füzve 3 frt. Vász szonba kötve	3 frt 60 kr.
— — Tanulmányok. Füzve 3 frt. Vász. köt. 3 frt 60 kr.	
<i>Euripides. A kyklops.</i> Satyrdráma. Fordította Csiky Gergely. Füzve	40 kr.
<i>Gyulai Pál. Katona József és Bánkbánja.</i> Katona arczképével. Füzve 2 frt. Vászonba kötve 2 frt 40 kr.	
<i>Imre Sándor. A néphumor a magyar irodalom- ban.</i> Füzve 1 frt. Vászonba kötve	1 frt 40 kr.
<i>Kalidásza. Sakuntala.</i> Hindu dráma. Fordította Fiók Károly. Füzve 1 frt 40 kr. Vászonba kötve	2 frt.
<i>Kemény Zsigmond báró összes beszélei.</i> Két kötet. Füzve 3 frt. Vászonkötésben	3 frt 60 kr.
<i>Kjelland L. Sándor. Worse kapitány.</i> Regény. Norvég eredetiből fordította Szinyei Otmár. Füzve 1 frt 50 kr. Vászonba kötve	2 frt.
— — Méreg. Regény. Norvégből fordította <i>Ritók</i> Emma. Füzve 1 frt 20 kr. Vászonkötésben	1 frt 80 kr.
<i>Kriza János költeményei.</i> Összegyűjtötte <i>Korács</i> János. Füzve 1 frt. Kötve	1 frt 60 kr.
<i>Meyer Konrád. Ferd. A Szent.</i> Történeti elbeszélés. Ford. <i>Péterfy</i> Jenő. Füzve 1 frt. Vászonköt. 1 frt 50 kr.	
<i>Moore Tamás. Lalla Roukh.</i> Keleti rege. Angolból ford. <i>Lehr</i> Zs. Füzve 1 frt 60 kr. Vászonba kötve 2 frt.	
<i>Nala és Damajánti.</i> Hindu rege a Mahá-Bháratából. Szanszkritből fordította <i>Fiók</i> Károly. Füzve 1 frt. Díszkötésben	1 frt 50 kr.
<i>Pálffy Albert. Esztike kisasszony professzora.</i> Regény. Két kötet. Füzve 3 frt. Egy vászonkötetbe kötve	3 frt 60 kr.
— — Egy mérnök regénye. Regény. Két kötetben. Füzve 3 frt. Egy vászonkötetbe kötve	3 frt 60 kr.
<i>Salamon Ferencz. Irodalmi tanulmányok.</i> Két kötet. Füzve 3 frt 60 kr. Vászonba kötve	5 frt.
<i>Schiller költeményei.</i> Fordították <i>Szász</i> Károly. <i>Vargha</i> Gyula. <i>Váró</i> Ferencz. Füzve 1 frt 60 kr. Vászonba kötve	2 frt.
Svéd költőkből. Ford. <i>Győry</i> Vilmos. Füzve 2 frt 40 kr. Vászonba kötve	2 frt 80 kr.
<i>Tennyson Alfréd. Király-idylljei.</i> Ford. és bevezette <i>Szász</i> Károly. Füzve 2 frt 50 kr. Vászonba kötve 3 frt.	
<i>Vadnai Károly. Éva leányai.</i> Hét történet. Füzve 1 frt 20 kr. Vászonkötésben	1 frt 60 kr.

8/2135

30

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

213. SZÁM.

1894. SZEPTEMBER.

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1894.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én

TARTALOM.

	Lap
I. AZ EMBERI ESZME MINT SZABADSÁG. — Concha Győzőtől	321
II. PETŐFI ÉS NÉMELY KÜLFÖLDI KÖLTŐK. (II.) — Imre Sándortól	355
III. ROMA CAPITALE. — Milkó Izidortól	387
IV. A BOTRÁNY. Regény. (VI.) — Alarcon Péter után spanyolból — T. I.	408
V. FÖLTEMÉNYEK: <i>Édes anyám.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Őszi válás.</i> merling után németből — Pálmai Kálmántól	433
VI. A HÁROM FÖLMENTÉSE 1849 ÁPRIL 26-ÁN. — R. H.	436
VII. BÉSS MŰVEI. — Válaszúl Tisza István úrnak. — Szabó Jenőtől	448
VIII. ÉRTESETŐ: <i>Goldziher Renanról: Renan mint orientalista. Emlékbeszéd.</i> — Riedl Frigyes-től. — Acsádi I.: <i>Két pénzügytörténelmi tanulmány.</i> — fy. — Reinach J.: <i>Diderot.</i> — rf. — <i>Új magyar könyvek</i>	463

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a magyar tud. Akadémia megbizásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel egész évre 12 frt, félévre 6 frt.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szelinski György, os. kir. egyet. könyvvarus, I. Stefansplatz Nr. 6. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt magánál a Franklin-Társulatnál is (egyetem-utca 4. szám).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

Rendkívüli árleszállítás.

A „BUDAPESTI SZEMLE“

régibb évfolyamai, kötetei és számai közül még az alant felsoroltak kaphatók teljesen.

Módot akarván nyújtani mindazoknak, kiknek könyvtárában ez állandó becsű folyóirat nincs, vagy csak hézagosan van meg, hogy azt könnyű szerrel beszerezhessék, vagy kiegészíthessék, elhatároztuk, hogy a régibb évfolyamok

árát felére szállítjuk le.

A „Budapesti Szemle“ ezuttal első ízben szállittatik le árban, mit különösen egyleteknek és közkönyvtáraknak ajánlunk figyelmébe, mert alkalom nyílik ezáltal arra, hogy oly könyvtárak, melyekben e folyóirat csak csonkán van meg, olcsón egészíthessék ki a hiányzó évfolyamokkal, kötetekkel vagy számokkal.

Egy példányban még kapható:

1880—1882, 1884—1893 évfolyam (13 évfolyam) 156 frt helyett 70 frtért.

Kapható teljes évfolyamok:

1880, 1881, 1882, 1885, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893.

Egy-egy évfolyam ára 12 frt helyett csak 6 frt.

Kapható teljes kötetek:

19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76.

Egy-egy kötet 3 frt helyett csak 1 frt 50 kr.

Kapható egyes számok:

37, 38, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204.

Egy-egy szám ára 1 frt helyett 50 kr.

Szives figyelembe! Miután némely évfolyamokból, kötetekből, vagy számokból mindössze már csak 2—3 példány kapható, ajánlatos, hogy a megrendelések haladéktalanul megtéssenek.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

LUKÁCS MÓRICZ MUNKÁI

ÖSSZEGYŰJTÖTTE

GYULAI PÁL.

KIADTA A KISFALUDY-TÁRSASÁG.

KÉT KÖTET.

Ara füzve 6 frt.

SZEMEREI SZEMERE PÁL MUNKÁI.

SZÜLETÉSE SZÁZADOS EMLÉKÜNNEPÉNEK ALKALMÁBÓL

KÖZREBOCSÁTJA

SZERKESZTI

A KISFALUDY-TÁRSASÁG.

SZVORÉNYI JÓZSEF.

A három kötet ára 6 frt. — A három kötet csak együtt kapható.

BAROSS GÁBOR RENDSZERE ÉS MŰVEI.

IRTA

SZABÓ JENŐ.

Ara füzve 80 kr.